

**Modern technologies
in the development of economy
and human well-being**

Monograph

Katowice 2020

Modern technologies in the development of economy and human well-being

Edited by Tetyana Nestorenko
and Magdalena Gawron-Łapuszek

Series of monographs Faculty
of Architecture, Civil Engineering
and Applied Arts
University of Technology, Katowice
Monograph 39

Publishing House of University of Technology, Katowice, 2020

Editorial Board

*Nadiya Dubrovina – PhD, Associate Professor, School of Economics and Management
in Public Administration in Bratislava (Slovakia)*

*Stanislav Filip – doc. Ing., PhD, School of Economics and Management
in Public Administration in Bratislava (Slovakia)*

*Veronika Khalina – PhD, Associate Professor, Kharkiv National University of
Civil Engineering and Architecture (Ukraine)*

Alicja Matyja – mgr, University of Technology, Katowice

Paweł Mikos – mgr, University of Technology, Katowice

Iryna Ostopolets – PhD, Associate Professor, Donbas State Pedagogical University (Ukraine)

*Valentyna Smachylo – PhD, Associate Professor, Professor of Department of Economics,
Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture (Ukraine)*

Anna Panasiewicz – mgr, University of Technology, Katowice

Magdalena Wierzbik-Strońska – mgr, University of Technology, Katowice

Reviewers

Aleksander Ostenda – prof. WST, prof. BSPU, PhD, University of Technology, Katowice

*Nataliya Shibaeva – DrSc in Economics, Associate Professor, Kharkiv Petro Vasylenko National
Technical University of Agriculture (Ukraine)*

*Tetiana Baban – PhD in Economics, Associate Professor, Kharkiv Petro Vasylenko National
Technical University of Agriculture (Ukraine)*

Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering
and Applied Arts, University of Technology, Katowice

Monograph · 39

The authors bear full responsible for the text, data, quotations and illustrations

Copyright by University of Technology, Katowice, 2020

ISBN 978 – 83 – 957298 – 4 – 3

Editorial compilation

Publishing House of University of Technology, Katowice

43 Rolna str. 43 40-555 Katowice, Poland

tel. 32 202 50 34, fax: 32 252 28 75

TABLE OF CONTENTS:

Preface	5
Part 1. Innovation and Information Technologies in the Social and Economic Development of Society	7
1.1. Economic thinking of modern social knowledge: the dilemma of meeting life-threatening challenges	7
1.2. Prospective directions of information technologies development in the conditions of a global pandemic	14
1.3. Regional competitiveness: clustering regions of Ukraine	20
1.4. Impacts of coronavirus on the economy: analysis of exit scenarios from the crisis	27
1.5. Modern information technologies in the innovative development of economy	32
1.6. Innovative technologies in the system of marketing communications	40
1.7. Economic essence and functions of the market of innovative technologies in Ukraine	50
1.8. Artificial intelligence as digital technology in the economic development of society: economic and legal aspects	61
1.9. Economic culture and professional training of professionals in the conditions of formation of the innovative model of the economy of Ukraine	73
1.10. Distance education in modern society: innovative models, technologies, prospects	80
Part 2. Applied Aspects of the Application of Innovative Technologies in the Social and Economic Development of Society	92
2.1. Alternative ways of forming of financial resources of state-owned enterprises	92
2.2. Introduction of innovations as one of the perspective directions for banks development	100
2.3. Stages of the light industry enterprises development in Ukraine in cinematographic periodicals of the 20-70-ies of the XX century	109
2.4. Optimization of economic security indicators of motor transport enterprises	116
2.5. Features of motivation in construction companies	125
2.6. Innovative technologies in the development of the information society through the perspective of using augmented reality in tourism	130
2.7. Modern innovative and information technologies in the customs control of Ukraine	136
2.8. Tourist clusters as innovative structures: Ukrainian and Polish experience of formation and functioning	145
2.9. Economic and ecological criteria of nanomaterial quality in the context of human safety	157
2.10. Research of the process of forming a competitive strategy on the example of Agrottrade Group	164
2.11. Innovative logistics technologies in cruise tourism in the context of exiting the crisis related to the COVID-19 coronavirus pandemic	172

Part 3. Innovative Technologies in the Formation, Development and Use of Human Capital	185
3.1. The formation of human capital in the conditions of innovative development of the economy	185
3.2. The formation of human capital in the conditions of innovative development of the economy	193
3.3. On the concept of other measures of criminal and legal nature regarding juveniles	200
3.4. The characteristic of some personality's traits of rescuers and their influence on the regulation of the behavior	207
3.5. Formation of a model of effective quality management of educational services in the system of electronic information and educational environment	215
3.6. Development of landscape composition in historical and cultural canva	222
3.7. Innovational approaches to issue of formation of future teachers` readiness to health saving activity during process of teaching diciplines of environmental direction	229
Part 4. Modern Psychological Technologies in the Information Space of Human Security	238
4.1. Technology distance training as a factor of stress in a conditions of pandemic	238
4.2. The state of information and psychological security of personality as a measurement of maturity of civil society	244
4.3. The impact of social ties of convicts on their legal education and prevention of crimes made by them	252
4.4. Psychological security of the child in the digital space	257
4.5. Consideration of the individual factors: age, aptitudes and type of intelligence in the process of students' autonomous learning of professionally oriented English communication	262
4.6. Theoretical and methodological aspects of human psychological dependence on information devices	268
4.7. Research of specifics depressive disorders in adolescence	275
Annotation	281
About the authors	290

PREFACE

In modern world, the rate of economic growth and the level of social welfare are determined by innovation, which is the main driving force for the effective functioning of social and economic systems. The world is at the stage of the Fourth scientific and technical revolution, the main trends of which are:

- Rapid development of RIRC technologies: distributed registers (R), artificial intelligence (I), augmented reality (R) and quantum computing (C) technologies;
- Demographic digital analytics, which allows quickly and accurately finding the target customer niche for producers;
- Orientation of employers to employees of the type "person +", who is able to combine their skills with new technologies and learn quickly;
- Further development of digital security technologies in the direction of expanding cooperation between companies;
- Development of “instant action” markets, which require producers to predict particularly the demand in order to respond to new customer needs.

In the geography of technology, there is a displacement from high-income to middle-income countries. But, as before, it is very difficult to change the status of a country that is successfully developing with an average income and has technological potential, into a center of innovation. This requires knowledge of methods, tools, success factors, and so on. Equally important are global changes in the nature of modern human thinking. Therefore, the relevance of basic and applied research on modern technologies of economic development and human well-being is growing.

The team of authors of the monograph combined common efforts, knowledge, skills and applied experience to implement this idea.

The first section of the multi-author book analyzes the theoretical aspects of innovative and information technologies, highlights their role in the social and economic development of society. Much attention is paid to the economic thought of modern knowledge society, economic culture and training in the formation of an innovative model of the economic, the issue of innovative models of distance learning in modern society.

The second section of the monograph particularly analyzes the applied aspects of the application of innovative technologies in the social and economic development of society. In particular, the features of the functioning of industrial, construction, travel companies, their implementation of modern technologies are studied.

The third section of the monograph develops the conceptual provisions and methodological principles of application of innovative technologies in the formation, development and use of human capital.

In the fourth section, the authors thoroughly emphasize the potential of modern psychological technologies in the information space of human security.

Processing of a large number of scientific sources allowed the authors to present in the study different approaches to understanding the key problems of the present time and to substantiate their own concepts.

Theoretical and practical significance have such provisions as: the prospective directions of information technologies development; understanding of the economic essence and function of the innovative technologies market in Ukraine; economic and legal aspects of artificial intelligence; identification of alternative ways of forming financial resources of state enterprises; classification of economic and environmental criteria for the quality of nanomaterials in the context of human security; proposed models of quality management of educational services in the system of electronic information and educational environment; understanding the state of information and psychological human security.

The authors of the monograph hope that it will be useful for scientists, teachers, students, experts in the economic, social, pedagogical spheres, and anyone, who is interested in the problems of economics and human well-being.

Yours sincerely,

Tetyana Nestorenko
Magdalena Gawron-Lapuszek

Part 1. INNOVATION AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY

1.1. ECONOMIC THINKING OF MODERN SOCIAL KNOWLEDGE: THE DILEMMA OF MEETING LIFE-THREATENING CHALLENGES

Introduction. The challenges posed by the environmental crisis are becoming increasingly threatening to the world community. The report of the International Scientific and Political Platform on Biodiversity and Ecological Systems (IPBES), published by UNESCO in May 2019, documented the destruction of the environment, which shows the unprecedented neglect of modern people and modern societies the importance of the natural environment for their own lives. The world media called the generation of earthlings we represent “the era of suicides”¹.

The destruction of nature is accompanied by a significant destruction of the essence of modern people. As a result, perhaps the most dangerous manifestations of the anthropological crisis are the change in the gene pool of mankind. In the conditions of growth of stressful loadings on the modern people extremely threatening tendencies of reconstruction of their biological (physiological, mental and other) bases come to light – up to emergence of so-called “posthuman”². Only Homo sapiens, not the “posthuman”, is the subject of the intellectual wealth of the modern world, the value of whom lies primarily in his ability to provide modern societies with a way out of the omnicide trap. In the context of the studied global challenges, the question the adequacy of economic thinking to the requirements of the transition to knowledge societies and its compliance with modern challenges.

Finding out the adequacy of the economic thinking of modern societies to modern challenges. The economic thinking of modern societies finds priority in economics and education. Analysis of the state of economics and education in modern societies shows that they are overwhelmed by the post-communist legacy. In the published in Ukraine professional sources on economic problems under the guise of scientific innovations is the idea of the renaissance of political economy and its transformation into political neo-economy, which seems to lay the foundation for a renewed paradigm of economic knowledge³. It should be noted that the mentioned monograph agrees with the author’s persistent positioning of the humanistic dimensions of Marxism⁴.

The more than 1,000-page monograph by authors representing the views of academics and university professors in Ukraine and Russia affirms political economy not so much in the past as in the future. After all, the book is named after the slogan of the inspirer mentioned on p. 8 of the prefaces⁵. In addition, the tireless inspirer under the guise of prospects of civilizational development continues to position the slogan “Marxism yesterday, today, tomorrow”.

Ulrich Beck, known to experts as a researcher of globalization and global society, defends a new world political economy⁶ He carries out his intentions to approve it from openly declared cosmopolitan positions. This makes it difficult to clarify the pragmatic meaning of the book for the Ukrainian specialist: after all, according to the existing dictionary definition, cosmopolitanism (from the Greek kosmopolites – citizen of the world) “justifies the rejection of national traditions and culture, denies state and national sovereignty”.

The results of the studied state of economics may lead to the conclusion that “thought has really won in the world: there is a single science called political economy, it covers all scientific

---

¹ Stepin, V. S. (2011). Civilization and culture. Saint Petersburg: SPbGUP. 408 p.

² Rudenko, M. (2015). The energy of progress. Selected works on economics, philosophy and cosmology. Kyiv: Clío. 680 p.

³ Schumpeter, J. A. (2001). History of economic analysis. Vol. 1. Moscow: School of Economics. 552 p.

⁴ Vernadsky, V. I. (2013). Essays on geochemistry. Lviv: VK "Ars". 488 p.

⁵ Podolinsky, S. (2000). Selected works. Kyiv: KNEU. 328 p.

⁶ Podolinsky, S. (2002). Letters and documents. Kyiv: CDIAU. 422 p.

trends without exception, which relate to economic problems". It is necessary to continue this thought. "This would really be true if we agreed to throw a death blanket on the physiocracy".

This opinion, in turn, raises a number of questions: why Marxism could not grow in any way from the "scientifically based theory of F. Quesnay"? Why is "physiocratic theory" not suitable for the creation of so-called proletarian political economy? And why "on the physiocratic theory of pure product Marx could not develop the doctrine of the dictatorship of the proletariat", and "the teachings of Quesnay are by no means given to destructive experiments»?

On the other hand, if Smith's "labor theory, which is still dominant in the West", has won, why did Smith and Marx's inadequacy and erroneous determination of the substance of value "make the twentieth century the bloodiest period in the world history" and now threaten with planetary decline or even destruction of civilization"? What was the most important thing that Smith's teaching lacks, "if it could be used so apocalyptically"? Why did "the poisonous toadstools of Marxism grow on his bright and spiritually pure work"?

These questions suggest that the assertion that political economy is the only science, which encompasses scientific trends acceptable for solving economic problems, in fact, has a negative impact on both the origins and the development of economics. There is a need to revise the key provisions of the history of economic thought.

Thus, the textbook on the "History of Economics", called "classical university textbook", claiming the status of the most respected in Ukraine, contains a text on the economic teachings of physiocrats, which states that "A. Smith – is the founder of economics, a prominent representative of classical political economy". It is further noted that the young A. Smith "respected the teachings of the Physiocrats, although he did not agree with all its provisions" [Ibid]. At the same time, in the same textbook, the same author in a text on the peculiarities of A. Smith's methodology points out that the young scientist's interest in economic problems was facilitated by his acquaintance with "physiocrats (F. Quesnay, A. Turgot), which took place during a scientist's trip abroad...". The question arises, what were for A. Smith his trip to the continent and acquaintance with the Physiocrats: the beginning of growing interest in economic problems or the assertion in the status of the classic of political economy?

The existing political and economic dominance, which characterizes the current state of economic science, must be disseminated by educational publications of theoretical and economic content. Economic theory is interpreted in these publications as political economy: and the "tone" set by professors from capital is forced to support the professors of regional universities.

Education, as the most important area of conveying scientific knowledge to the public, especially to the youngest generations, should contribute to the continuation of life on Earth. However, it is necessary to state the incompleteness of the existing volumes and distortion of the structure of economic thought. Since the country's independence, young people have been doomed to study economic disciplines based on the same principles that led to the collapse of the USSR. Although Ukraine is almost the only country in the modern world that is able to offer to studies the volume and structure of universal economic thought, which, in fact, is more than two centuries.

The lack of saving economic knowledge is caused by the lack of humanistic foundations in modern economic education. Designed to form a generation of "lawyers for descendants", it disseminates knowledge, the threat of which is to train "descendant executioners". As a result, economic education is far from its most important purpose – to serve universal goals, designed to convey a viable interpretation.

Formation of the knowledge paradigm of modern socio-economic development. Currently, the transitions of societies from the informational and post-informational stages of social development to the desire to acquire the status of knowledge societies are significantly intensified. In the conditions of dynamic growth and diversification of knowledge, the dilemma of their choice becomes more and more clear, when their operation will promote the vital activity and development of modern societies.

There is a widespread opinion about the multitude of economic theories, schools, trends and directions of economic science. Contrary to this opinion, in the unorthodox Ukrainian economic literature a few decades ago it was proved that, in fact, there are only two of these theories: the first one was created by F. Quesnay, the second one – by A. Smith. Metaphorically, they are depicted in the form of trees of universal knowledge. It is shown that the further emergence of economic theories created by numerous scientists will represent only certain branches on these trees. And “there will be two trees and only two” [Ibid]. The studied theories of F. Quesnay and A. Smith “should have been developed in interaction, complementing and illuminating each other. Nevertheless, it happened differently...” The answer to the question of what happened then remains relevant to this day.

The founder of the first direction of economics, called physiocracy, was already mentioned F. Quesnay. Uniting numerous like-minded people, he created the French scientific school of physiocrats. In the XVIII-XIX centuries there was a significant spread of physiocratic ideas, in particular, the emergence of Italian, German, English and other schools. The founder of the second component of the universal economic heritage was A. Smith. The analysis of the “strength and weakness” of Smithianism available in Ukrainian unorthodox economic thought since the mid-1990 s should be considered. Because the comparative analysis of the mankind economic heritage component, which was asserted by A. Smith, and which is still perceived as the pinnacle of scientific knowledge, shows: in fact, “it was knowledge of the relative”.

Examining the views of the Physiocrats and their predecessors, J. Schumpeter pointed out that R. Cantillon and then F. Quesnay were the first to show economic life from a bird’s eye view, and therefore the first to portray the “economic picture” (*tableau economique*). The play on the word “*tableau*” in French means both “picture” and “table”. J. Schumpeter notes that the word “picture” conveys meaning better than the usual translation of the word “table”. The affinity of the teachings of physiocrats with the “economic picture” significantly deepens the statement of Ukrainian thinker, writer and human rights activist M. Rudenko. In the philosophical work “Gnosis and modernity”, which should be considered as a continuation of his “Economic Monologues”, the thinker set out his intentions to “create a holistic picture of Being: from human society through the Sun to the World Monad”.

This allows us to talk about the scientific picture of world economic heritage. The image of the theories of F. Quesnay and A. Smith in the form of trees of universal cognition confirms the relevance of these analogies. The scientific and applied value of the proposed picture lies in the fact that its structure is able to reveal mankind economic heritage components and indicate exactly the one that is adequate for solving the researched problems. The ideological “key” of this choice is the definition of modern world economics, corresponding to the violated global criteria. We follow the approach, according to which it is defined as a science “on which life on Earth depends”.

The interpretation of the verb “depend” is very important in this definition. The dependence of life on science indicates the deep substantive meaning of the studied definition. After all, “when we point out the inadequacy of a theory, we do not attempt its existence, but only clarify the extent, to which this theory can be considered fair”. Let us emphasize that this limit was definitively stated in unorthodox Ukrainian economic thought in the early 2000s. Since then, this pioneering contribution has been present in the world scientific community. Ignoring this dichotomy prevents us from defining the extent, to which the theory applies, and it becomes generally dangerous to prolong life on Earth.

The ideas of the Physiocrats were further developed when Ju.R. Mayer substantiated the law of conservation and conversion of energy. Although “an in-depth study of this question reveals that the law of conservation and conversion of energy was discovered not by Mayer but by Quesnay. He has calculated energy not in joules, but in livres – that is, exactly as it can and should be calculated in the economy”.

The application of set theory opens a deeper understanding of the need to “combine Quesnay’s discovery with Mayer’s discovery”. After all, in this way “we will get what S. Podolinsky got”. Descriptive set theory makes it possible to combine the paradigms of Quesnay

and Mayer, the result of which intersects the paradigm of Podolinsky. Further application of the theory provides an opportunity to deepen the statement that “F. Quesnay plus S. Podolinsky is no longer a partial, but a complete truth”.

...In this context, the assessment given by Academician V. Vernadsky to S. Podolinsky’s contribution to the study of the “boundary between living and inert matter” is important. Along with R. Mayer, other prominent researchers, W. Thomson (Lord Kelvin) and G. Helmholtz, worked on solving the problems mentioned by Academician V. Vernadsky. Their “brief but perfectly clear instructions, thoughts, and facts of the energy difference between the living and the dead” were not understood and appreciated. Even later and independently... S. A. Podolinsky understood the significance of these ideas”.

Along with this, the Ukrainian scientist stated a position that for 140 years experts have been keeping silent: in scientific research on human labour and its relationship to energy distribution, he exposed the theory of T. Malthus. The apostate theory of the pastor was once too "softly" called a "gloomy science": it was and remains a disregard for the Christian commandment "Thou shalt not kill!" Podolinsky saw the essence of this theory as an incentive to steal energy and therefore reasonably contrasted it with naturally and statistically sound provisions.

Without accepting T. R. Malthus's evidence that population growth should be stopped, and consciously, at the expense of social (and now – global) misfortunes (wars, epidemics, famines, etc.), S. Podolinsky proved the ability of the planet to provide life for tens of billions. earthlings, while showing its resource constraints. The current assessment of T. R. Malthus's theory should be carried out through the prism of the above metaphor of "genetics" and the quality of branches that can grow on a tree with poisonous fruits. After all, it is known that just T. R. Malthus "his most prominent predecessor in the history of economics" considered J. M. Keynes.

And scientific research on human labor and the unity of power, published in the same year in the form of a brief sketch, proved: “nothing is created by human labor” and thus exposed the labour theory of value The Ukrainian scientist sent one of his works to Karl Marx, noting in the letter an attempt to “bring additional work in line with the prevailing physical theories” It is known that F. Engels, whom K. Marx asked to express his opinion on S. Podolinsky's intelligence, rejected the leading idea of the young scientist, claiming that he had erred and “confused the physical with the economic”. Nowadays, it should be stated that he did not really “confuse”, but combined the physical with the economic, and did not “get lost”, but created a unique symbiosis called physical economy.

...The main goal of education reform should be to provide life-affirming economic knowledge. Access to this knowledge should be a priority of reforms. Future professionals should instill theoretical and practical mastery of the natural laws of economic existence, opening access to knowledge based on fundamental natural principles.

Giving economic thinking controllability by life-affirming knowledge. Podolinsky’s innovative approaches, which ensured him world championship in the creation of physical economy as a fundamentally new direction of world economics and made the young researcher the founder of its Ukrainian school, were significantly developed by V. Vernadsky and M. Rudenko.

At one time, Academician V. Vernadsky came to the decisive for the continued existence of all living things, including the prospects of life of planetary humanity, the conclusion that living matter exists "throughout geological time, i.e. geologically eternal". Pointing out that “a huge future will be opened before people”, the scientist at the same time was forced to warn: “if people understand this and will not use their mind and work for self-destruction”. Because man, as the bearer of the intelligent, who directs work for the preservation of the living, is responsible for the future.

An important scientific basis for economic development is the property of Ukrainian thinker, writer and human rights activist M. Rudenko. In his economic and philosophical work there are a number of the most recent provisions concerning the action and application of the law of conservation and conversion of energy. Our contemporaries had a deep understanding of the significance of this fundamental law of nature for the economic development of societies.

M. Rudenko also independently proved the provisions confirming the truth of both S. Podolinsky's ideas and Academician Vernadsky's generalizations about "the inalienable difference between living and inert natural bodies of the biosphere", "sharp, energy-material difference of living organisms from all inert bodies of the biosphere". He developed their position and argued that "organic and inorganic worlds are distinguished by the fact that all organic matter, unlike mineral, is a carrier of solar energy".

M. Rudenko's research is the latest continuation of the principles that S. Podolinsky first implemented in world science, when he pointed to the application of the idea of energy difference between living and dead to the study of economic phenomena. The study of our contemporaries is a logical continuation of the work of V. Vernadsky, who proved the insurmountability of the line between the living and the inanimate. Based on their provisions, we can talk about the economic and natural symbiosis, which today is the Ukrainian scientific school of physical economy. On the one hand, the synthesis of European physiocracy and the Ukrainian scientific school of physical economy form a phenomenon with more than a quarter of a thousand years of history – the continental scientific school of physical economics. On the other hand, the achievements on their basis are the substratum of the latest universal phenomenon, which, like them, has a saving dimension – modern world physical and economic thought. The grounds for these allegations are the following arguments.

The world's intellectuals, who adhere to humanistic principles, recognize the newest scientific branch called ecological economics. Among its most prominent founders are F. Soddy, C. Boulding, N. Georgescu-Regen, and other scholars, who are our contemporaries – G. Daly, R. Costanza, H. Martinez-Alier, and others. In the studied context, it is important to note that S. Podolinsky is the only Ukrainian among them: his name is at the head of the world cohort of devotees of the ecological economy. The list of scientific achievements of the Ukrainian leader is limited to three works: although, in fact, there are six of them – during his life they were published in four European languages.

The sign "physical" in the studied concept comes from the Greek "physis", i.e. "nature". The sign "physis" provides an opportunity to appeal first to the ancient origins of the economy, and later – to the founders of ecology; she also warns against the danger of rejecting the possessions of physiocrats, the current appeal to which modern "scholars" consider risky. Thus, physical economy as a direction of universal economic knowledge, designed to explore the interaction of socio-economic development of the spheres of living, inanimate and intelligent, naturally covers the ecological economy. Therefore, the cohort of drivers of world physical and economic thought, along with the named devotees of the ecological economy, should include: the French Nobel laureate M. Allé, American L. Larush, German K. Schlupman and other famous researchers.

The French Nobel laureate in economics, M. Allé, has repeatedly pointed out the importance of that segment of economic knowledge, which is based on the natural principles of socio-economic existence. Ukrainian M. Rudenko called this segment physical economy. One of the most important developments of M. Alle is considered to be the economics of markets. The unique achievement of the Ukrainian, M. Rudenko, is the physical and economic substantiation of the role of grain in the creation and development of markets. It is time to combine the achievements of prominent Europeans: their innovations form the fundamental foundations of a paradigm adequate to the challenges of the XXI century as a free movement of surplus grain, able to guarantee earthly immortality. Behind the researchers – the legacy of ingenious predecessors, in the "crossing" of the work of which should be seen a guarantee of Truth.

Among the most important developments of F. Soddy, who is the second after S. Podolinsky as the leader of the world's environmentalists, along with the "Cartesian economics" and "value economics" are monetary innovations of the British Nobel Prize, concerning the radical restructuring of global monetary relations, in particular, gold standard and substantiation of the monetary system on a non-gold basis. M. Rudenko's unique achievement is the substantiation of the role of grain in the creation of a modern standard of value. Ukrainian intellectual argued, that if the standard of value would be "a ton or quintal of wheat" – "hundreds of millions of earthlings would

be saved from starvation”. The combination of the developments of the British and Ukrainian devotees opens the prospect of creating a monetary theory of physical economy – a truly life-affirming knowledge for practical implementation with saving intentions.

The application of set theory allows to significantly develop the mentioned formula “F. Quesnay plus S. Podolinsky”, supplementing it with the formulas: “M. Alle plus M. Rudenko” and “F. Soddy plus M. Rudenko”. This will allow mastering the latest saving component of human economic heritage, based on natural principles, which is a symbiosis of continental physiocracy, the Ukrainian scientific school of physical economy and modern world physical and economic thought.

It follows from the above that the related theories of F. Quesnay and A. Smith for over two hundred years were perceived as incompatible. Although, as noted, in fact, they “should have been developed in interaction, complementing and highlighting each other...” The “sketch” of the proposed scientific picture provides grounds for a reasonable answer to the question about the interdependence of the physiocratic theory and the labour theory of the English classics.

After all, the emergence of the distinction between physical and political economy “belongs to the cunning jokes of dialectics, which almost always first leads to the bifurcation of one, and in synthesis inevitably connects them at the highest level”. Thus, “the theories of Quesnay and Smith come into conflict only when scientists stubbornly seek it”. Hence, “from ... incompatible theories, a single economic theory should be born”. Guided by the idea of gradual ascent and combination, it is necessary to deduce their subordination: following from the physical economy, the political should be subordinated to it and complement it.

Creation of a scientific picture and its structuring in accordance with the above proposals will compensate for the asymmetry of economic knowledge: its consistency will be achieved through the implementation of a component of economic thought based on natural principles. In turn, this will open the possibility to assert the completeness and self-sufficiency of the structure of the scientific picture of universal economic thought.

Conclusions. The economic, social, and environmental challenges facing modern societies have become global threats and dangers and require an immediate response. At the same time, an unbiased explanation of the causes of the existing threats to the world community indicates the chances of saving opportunities that the intellect of modern man is capable of. Salvation from global dangers is seen in economics and its derived economic education, designed to disseminate economic knowledge.

Promoting life on Earth should become a determining criterion for the adequacy of modern economics and education. Countering the threat of decline or destruction of civilization implies that a component based on the natural laws of economic existence must be mandatory in their structure. The naturalistic attribute is the most necessary for the construction of the latest scientific picture of universal economic and philosophical culture. It should take a priority place in the structure of this picture.

The subordination of the universal economic heritage, through which political economy will flow from the physical, subordinate and complement it, must be achieved through the dismantling of economic knowledge unfavourable to the continuation of life on Earth and the "disarmament" of the deadly intellectual arsenal. The origins of humanistic, based on natural principles of economic knowledge can be found in historical annals. In order to prolong life on Earth, the saving paradigm of the devotees of the continental physiocracy, the Ukrainian scientific school of physical economy, and modern world physical and economic thought requires approval.

Guidance of saving knowledge according to the laws of deduction, respectively, will establish the information and post-information paradigms of economic thinking of modern societies.

References:

1. Stepin, V. S. (2011). Civilization and culture. Saint Petersburg: SPbGUP. 408 p.
2. Rudenko, M. (2015). The energy of progress. Selected works on economics, philosophy and cosmology. Kyiv: Clio. 680 p.

3. Schumpeter, J. A. (2001). History of economic analysis. Vol. 1. Moscow: School of Economics. 552 p.
4. Vernadsky, V. I. (2013). Essays on geochemistry. Lviv: VK "Ars". 488 p.
5. Podolinsky, S. (2000). Selected works. Kyiv: KNEU. 328 p.
6. Podolinsky, S. (2002). Letters and documents. Kyiv: CDIAU. 422 p.

1.2. PROSPECTIVE DIRECTIONS OF INFORMATION TECHNOLOGIES DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF A GLOBAL PANDEMIC

The world is currently experiencing an outbreak of a serious disease caused by the new beta Corona virus SARS-CoV-2. It began in December 2019 in Wuhan, Hubei, China, and was recognized by the WHO as a pandemic on March 11, 2020⁷. On May 31, 2020 more than 6 million cases, in almost all countries and territories were started. As a result of the disease, about 350 thousand people died.⁸ More than 2.5 million people recovered.⁹ Due to the high mortality caused by the virus, WHO has declared the new Corona virus disease 2019 (COVID-19) a health emergency of international interest.

The Corona virus has had a profound effect on the IT industry: those segments of the industry that no one would have expected, if not for the epidemic, have grown – a variety of OTT services, video conferencing services. Unexpectedly, sales of a wide variety of equipment jumped up – laptops, TVs and game consoles. However, this situation will not last long, experts warn.

Biologists and doctors around the world are working on the problem of the Corona virus. According to the latest data, Corona viruses (Latin Coronaviridae) are a family of single-stranded RNA viruses, which includes SARS-CoV-2, which caused an outbreak of coronavirus.¹⁰ The first cases were reported on December 31, 2019¹¹, and the first clinical manifestations in patients appeared earlier, on December 8, 2019.

The Corona virus is surrounded by surface protrusions that have a club-shaped shape and resemble a crown. Viruses multiply in the cytoplasm of infected cells. The main targets of the virus are the respiratory tract, digestive system and nervous tissues, while the liver, kidneys, heart and eyes are often affected. In humans, susceptibility to Corona virus is very high, all age groups are prone to the disease.¹²

The virus is transmitted mainly by airborne droplets. Also, a person can become infected by touching the infected surface and then the face. People with present symptoms of the disease are contagious, but infection from a person without symptoms is also possible.

The problem of the global pandemic has had a huge impact on the development of IT services. IT is a very large and complex industry that is affected primarily by macroeconomic factors. In the context of a deep economic crisis, demand for equipment will inevitably decline. Companies that operate in industries affected by their pandemic crisis will postpone procurement until better times and modernize what is impossible to work without and invest in projects that make a quick profit.

Corona viruses (Latin Coronaviridae) are a family of single-stranded RNA viruses, which includes SARS-CoV-2, which caused an outbreak of coronavirus disease. The first cases were reported on December 31, 2019¹³, and the first clinical manifestations in patients appeared earlier, on December 8, 2019. The virus is transmitted mainly by airborne droplets. Also, a person can become infected by touching the infected surface and then the face. People with present symptoms of the disease are contagious, but infection from a person without symptoms is also possible.¹⁴

---

⁷ WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19 – 11 March 2020. World Health Organization. 11 March 2020.

⁸ Coronavirus Update (Live) – Worldometer. www.worldometers.info.

⁹ Coronavirus Update (Live) – Worldometer. www.worldometers.info.

¹⁰ Щелканов М. Ю., Попова А. Ю., Дедков В. Г., Акимкин В. Г., Малеев В. В. История изучения и современная классификация коронавирусов (Nidovirales: Coronaviridae) (рус.) // Инфекция и иммунитет: научная статья. – 2020. – Т. 10, № 2. – С. 221-246.

¹¹ Schnirring, Lisa (14 January 2020). Report: Thailand's coronavirus patient didn't visit outbreak market. *CIDRAP* (en). Архів оригіналу за 14 January 2020.

¹² Pneumonia of unknown cause – China. Disease outbreak news. Всесвітня організація охорони здоров'я. 5 January 2020. Архів оригіналу за 7 January 2020.

¹³ Pneumonia of unknown cause – China. Disease outbreak news. Всесвітня організація охорони здоров'я. 5 January 2020. Архів оригіналу за 7 January 2020.

¹⁴ Schoeman, Dewald; Fielding, Burtram C. (2019). Coronavirus envelope protein: current knowledge. *Virology Journal* 16 (1). ISSN 1743-422X. doi:10.1186/s12985-019-1182-0.

All these facts allow us to predict the consequences of the pandemic for the world economy, namely the slowdown in the development of information technology in the short and medium term and growth in the short term. COVID-19's opposition has dealt a severe blow to many sectors of the world economy and has led to the slowdown and even closure of many, many companies. Millions of people are left without care without work. IT companies producing specialized solutions for the affected industries have faced a sharp decline in revenue.¹⁵

The effects of the pandemic, even after the last patient recovers from COVID-19, will continue for many years. In this new reality, information technology will be very important for society and the world economy. The dynamics of computer science development will return to the previous level. But at the same time, new priorities will appear in IT and the directions of this development will change.

That is why it is important for disease prevention to avoid personal contact, regular hand washing with soap or their treatment with disinfectant solutions, covering the mouth and nose when coughing and sneezing, social distancing, and self-isolation for people suspected of being infected with the virus. All this is a powerful stimulus for the development of the IT industry in the short term.

To prevent the spread of the virus, additional measures are introduced, which include travel restrictions, quarantine, curfew, cancellation of events, closure of some facilities. As an example, all schools in more than 124 countries were closed, affecting more than 1.2 billion students.

The pandemic has led to serious global socio-economic consequences,¹⁶ the postponement or cancellation of sporting, religious and cultural events and the spread of fears of shortages of supplies of various goods and products, which in some regions have led to panic shopping¹⁷. Misinformation and conspiracy theories about the virus were spread on the Internet. Protests erupted in a number of countries and there were cases of xenophobia and racism against Chinese and other people in East and Southeast Asia.

Therefore, one of the most promising areas is cloud services. In the field of cloud technologies, there is likely to be a downward trend in the number of small business customers, but at the same time the number of cloud users will grow in areas where there will be economic growth as a result of the crisis, which will require rapid infrastructure deployment and expansion. new.

Cloud computing is a distributed data processing technology in which computer resources and capacities are provided to the user as an Internet service. If you explain it in an accessible language, then this is a working platform on the Internet, or rather on a remote server.

Actually, all the difference lies solely in the method of data storage and processing. If all operations take place on your computer (using its capacities), then this is not a "cloud", but if the process takes place on a server on the network, then this is exactly the trendy thing that is commonly called "cloud technology".

In other words, cloud technologies are various hardware, software, methodologies and tools that are provided to the user, like Internet services, for the realization of their goals, tasks, and projects.

Actually, all the difference lies solely in the method of data storage and processing. If all operations take place on your computer (using its capacities), then this is not a "cloud", but if the process takes place on a server on the network, then this is exactly the trendy thing that is commonly called "cloud technology".

In other words, cloud technologies are various hardware, software, methodologies and tools that are provided to the user, like Internet services, for the realization of their goals, tasks, and projects.

---

¹⁵ Концепція інклюзивного зростання в економіці. К. V. Sapun, R. V. Seleznova. Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса; ДонНУ ім. В. Стуса. 2019.

¹⁶ Pneumonia of unknown cause – China. Disease outbreak news. Всесвітня організація охорони здоров'я. 5 January 2020. Архів оригіналу за 7 January 2020.

¹⁷ Pneumonia of unknown cause – China. Disease outbreak news. Всесвітня організація охорони здоров'я. 5 January 2020. Архів оригіналу за 7 January 2020.

Also, you should know that cloud computing is a certain basis vector obtained as a result of the synthesis of a number of technologies and approaches.

The current situation demonstrates that digital technologies allow businesses to be more efficient, stable, ready to work in a changing environment. Today, companies that have moved to the cloud have gained an advantage over competitors. In the conditions of high load at the global pandemic the cloud infrastructure allows to receive quickly additional capacities, and at low activity of business, on the contrary, to reduce expenses. The circumstances of the global pandemic crisis will push businesses to rethink their strategic initiatives in the field of informatics, which will lead to the growth of a large number of cloud start-up projects this year.

At the moment, three giants rule the world – AWS, Azure, Google Cloud. These companies occupy the lion's share of the market around the world (except for China, there is also Alibaba Cloud), they are technology leaders and set trends in the development of cloud IaaS services. For example, at the time of writing, AWS had over 100 services in its portfolio (IaaS, SaaS, PaaS).

The cultural sector has suffered significant losses due to the pandemic. In order to reduce the risk of infection, numerous public places of cultural heritage, museums, libraries, exhibitions were limited to visits or even completely closed. Instead, many museums around the world have organized virtual tours over the Internet.¹⁸

Currently, educational institutions are increasingly using cloud services, receiving them for free or for a small fee. The following key characteristics of cloud technologies are distinguished:

Remote data centers. Cloud services are provided over the Internet from high-tech data centers that are remote from the end user and the organization of which he is a part.

Combined resources. Resources such as storage devices, processors, RAM and bandwidth are distributed among all users and, if necessary, are allocated in a dynamic mode.

“Elasticity” – unlimited scalability. Access to the system is maintained even with an unexpected “peak” of requests, so that the user has the impression that resources can be increased indefinitely. If an educational institution needs to increase the computing load, it does not need to purchase additional equipment, which subsequently may not be needed.

Payment upon delivery. Users pay only for the services they use, while the companies that provide them incur maintenance costs.

Self-service. Users can decide for themselves what resources they want to use, and increase or decrease their set and volume without coordination with the provider.

Numerous sporting events, festivals and concerts, conferences and fashion shows were also canceled. The Tokyo Olympics have been postponed to 2021, the Burning Man Art Festival has changed to a virtual format, the 74th Tony and i Heart Radio Music Awards, the Cannes Film Festival, the Bonnaroo Music and Art Festival have been postponed, NBA, NHL, LPGA, PGA and MLB sports competitions, Indoor Athletics World Championships, EmTech Asia technology exhibition, Google News Initiative Global summit. For the first time, the Eurovision Song Contest and the E3 video game exhibition were canceled, and the Game Developers Conference was postponed. In addition, visits to numerous Christian places of worship were suspended or restricted. The cinema industry has suffered significant losses due to the closure of cinemas.

After the beginning of the pandemic, the novel "Eyes of Darkness" by the American science fiction writer Dean Kunz attracted public attention. He sporadically described in the novel the fictional Wuhan-400 virus, which was nearly 100 percent mortal and lacking a cure. In the novel, the virus was obtained in a Chinese laboratory as a bioweapon and brought to the United States by a defecting scientist. In the original version of the novel (1981), the name of the virus was "Bitter-400". Only later, in 2008, the name was changed to "Wuhan-400" at the request of the editor.

Currently, there are the following types of services for users of cloud services.

Storage-as-a-Service ("storage as a service"). This is perhaps the simplest of cloud services, which is disk space on demand. The Storage-as-a-Service service makes it possible to store data in external storage, in the "cloud". For the user, this looks like an additional logical drive or folder.

---

¹⁸ Lyons, Amanda (17 January 2020). Novel coronavirus: What GPs need to know. *News GP* (RACGP).

The service is basic for the rest, since it is part of almost every one of them. Examples include Microsoft OneDrive, Google Drive, and other similar services.

Database-as-a-Service ("database as a service"). This service is designed for IT professionals, as it provides the opportunity to work with databases as if the DBMS was installed on a local resource. Moreover, in this case it is much easier to provide access to projects for various contractors, not to mention the significant savings on equipment and licenses required for the proper use of the DBMS in a large or even medium-sized organization.

Information-as-a-Service ("information as a service"). It makes it possible to remotely use any kind of information that can change every minute or even every second.

Process-as-a-Service ("process management as a service"). It is a remote resource that can link together several resources (such as services or data contained within the same "cloud" or other available "clouds"), to create a single business process.

Application-as-a-Service ("application as a service") or Software-as-a-Service ("software as a service"). "Software on demand", which is deployed on remote servers and each user can access it via the Internet. Licensing and software license updates are regulated by the service provider. Payment is made for the actual use of the service.

Platform-as-a-Service ("platform as a service"). The user is provided with a computer platform with an installed operating system and some software.

Integration-as-a-Service ("integration as a service"). This is an opportunity to get a complete integration package from the cloud, including software interfaces between applications and the management of their algorithms. This includes well-known services and features of centralization, optimization and integration of enterprise applications (EAI) packages, but provided as a "cloud" service.

Security-as-a-Service. This type of service provides an opportunity for users to quickly deploy products that ensure the safe use of web technologies, electronic correspondence, and a local network, which allows users of this service to save on deploying and maintaining their own security system.

Management / Governance-as-a-Service ("administration and management as a service"). It makes it possible to manage and set the parameters of one or many "cloud" services (topology, resource use, virtualization).

Infrastructure-as-a-Service ("infrastructure as a service"). The user is provided with computer infrastructure, usually virtual platforms (computers) connected to the network, which he independently sets up for his own purposes.

Testing-as-a-Service ("testing as a service"). It makes it possible to test local or "cloud" systems using test software from the "cloud" (in this case, the company does not need to purchase any equipment or software).

Therefore, many companies have noticed the benefits of digitalization of business and plan to continue working in this direction, but it is unclear how the current crisis will affect the revenue of organizations and whether companies will be able to finance such projects.

Crisis is a new opportunity. The onset of the Covid-19 epidemic was often compared to the SARS epidemic in 2003 in China. Then a small 4-year-old technology team of Jack Ma built an online B2 B platform for American buyers and Chinese suppliers. The ban on travel to China and the fear of infections from the Americans led to the flow of most of these agreements from exhibitions on the Internet – that's when Alibaba began to grow and evolve epically. The same epidemic helped JD.com and Tencent – in fact, creating Chinese e-commerce, which is gigantic today.

The largest crisis of the last decades in 2007-2009 gave us fintech and laid the foundation for the formation of London as the world capital of financial technology. The European Union shook the debt crisis in 2012-2013 so much that the youth of that generation became disillusioned with traditional practices and institutions, and immediately went to work in startups. On this wave, Berlin has established itself as the continental capital of innovation, and in Europe there has been a boom in corporate innovation and its own innovation hubs.

The crisis will destroy the old order - some elements of traditional business will disappear. They can be picked up and built in a new way. However, traditional businesses themselves will do this, or will technology entrepreneurs allow it through efficient operation and cheap digital architectures – this is a big question.

A crisis will free talent with powerful industry expertise and the desire to radically change it. So, your business is likely to suffer twice: from the crisis and from new competition.

Real innovations develop new businesses cheaper and more efficiently – this is the difference between the approaches of start-ups and companies, thanks to which the first win. Adrian Slivotsky recently spoke about such asymmetric competition in an interview with HB. In addition, times of crisis will launch the Darwinian screening mechanism for those who are inefficiently developing new businesses.

According to this scheme, after the financial crisis of 2007-2009, fintech appeared. After a series of bankruptcies and reductions in large banks, not all bankers decided to return to traditional work. Moreover, most of them saw the problems of the industry from within and had additional motivation to change it. Noting that Silicon Valley is attacking more and more traditional industries with its technology entrepreneurship, former bankers decided to join this wave.

10 years later, fintech became a powerful force in the financial world. New startups selected more than 1/3 of the newly created revenue in the banking sector, set a high level of service quality, reduced operating expenses by 5-10 times for familiar operations, and due to better data and digital work, they were able to open markets that were not accessible to traditional banks. Per employee, investors estimate the payment unified (startup with a capitalization of 1+ billion) Stripe, created by Irish teenagers, is 10 times more expensive than a block of banking sector JP Morgan.

Now no one can say exactly how much more pandemic crisis. Therefore, there is a downside to the process. Gradually, the growth of the remote services market will stop. Popularity and workload will gradually decline. The peculiarity of the current crisis is that quarantine measures do not allow to do business in the old way. Even absolute skeptics of digitalization are deciding to use IT services, urgently rebuilding processes, products and communications with an emphasis on online. Cloud solutions help to adapt to new realities as quickly and without extra costs, so the demand for them is growing rapidly.

References:

1. WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19 – 11 March 2020. World Health Organization. 11 March 2020.
2. Coronavirus Update (Live) – Worldometer. www.worldometers.info.
3. Coronavirus COVID-19 Global Cases. Johns Hopkins University.
4. Щелканов М. Ю., Попова А. Ю., Дедков В. Г., Акимкин В. Г., Малеев В. В. История изучения и современная классификация коронавирусов (Nidovirales: Coronaviridae) (рус.) // Инфекция и иммунитет: научная статья. – 2020. – Т. 10, № 2. – С. 221-246.
5. Таксономия вирусов (англ.) на сайте Международного комитета по таксономии вирусов (ICTV).
6. Pneumonia of unknown cause – China. Disease outbreak news. Всесвітня організація охорони здоров'я. 5 January 2020. Архів оригіналу за 7 January 2020.
7. Концепція інклюзивного зростання в економіці. KV Sapun, RV Selezpova. Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса; ДонНУ ім. В. Стуса. 2019.
8. Pneumonia of unknown cause – China. Disease outbreak news. Всесвітня організація охорони здоров'я. 5 January 2020. Архів оригіналу за 7 January 2020.
9. Schnirring, Lisa (14 January 2020). Report: Thailand's coronavirus patient didn't visit outbreak market. *CIDRAP* (en). Архів оригіналу за 14 January 2020.
10. Schoeman, Dewald; Fielding, Burtram C. (2019). Coronavirus envelope protein: current knowledge. *Virology Journal* 16 (1). ISSN 1743-422X. doi:10.1186/s12985-019-1182-0.
11. Q&A on coronaviruses. World Health Organization. 11 February 2020.
12. Q & A on COVID-19. European Centre for Disease Prevention and Control.

13. Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) – Transmission. Centers for Disease Control and Prevention. 17 March 2020.
14. Unite against COVID-19. New Zealand Government – Unite against COVID-19.
15. Coronavirus. www.who.int (en).
16. Lyons, Amanda (17 January 2020). Novel coronavirus: What GPs need to know. *News GP (RACGP)*.
17. Shao, Peng (17 March 2020). Impact of city and residential unit lockdowns on prevention and control of COVID-19. *MedRxiv*: 2020.03.13.20035253. doi:10.1101/2020.03.13.20035253.
18. Nickel, David. Denmark Closes Border To All International Tourists For One Month. *Forbes*. Прочитовано 13 March 2020.

1.3. REGIONAL COMPETITIVENESS: CLUSTERING REGIONS OF UKRAINE

One of the main tasks at the present stage of the Ukrainian economy development is to increase the efficiency of the regions functioning. The solution to this problem involves the rational use of production and human potential of the regions, the use of modern marketing tools and progressive forms of territorial economy management. It is important to understand which regions can be grouped by type and level of development to build effective development strategies for optimization. The experience of many European countries shows that the effective way of achieving this is clustering methods using. The clustering approach is based on gaining additional benefits from mutually beneficial cooperation by obtaining synergies, network effects and reducing transaction costs, which gives the opportunity to gain additional competitive advantages at different stages of socio-economic development of the region, which is especially important during the period of progressive fundamental changes in the economy of Ukraine.

With the development of the globalization and the localization process the vision the economy competitiveness of at the level of the state, region, and corporation has significantly changed. The theory of national, regional and local competitiveness proposed by M. Porter¹⁹²⁰²¹, which put into focus the cluster model of economy, was almost immediately accepted by both theorists and practitioners.

In the article²² the dynamic factor model was used for regional clustering of 31 Chinese provinces, the Markov Chain Monte Carlo method was used for parameters estimating. At least, four clusters were established. The results were used for provincial business cycle fluctuations estimating. The authors²³ investigated the role of clusters in Europe with ascent on competitiveness and cluster policy of Europe. In²⁴ clustering was used for East Germany regions competitiveness analyses, East Germany was chosen as an example for Central and Eastern European Union members how to improve the integration processes. The author concluded that most East Germany regions have not yet achieved the economic and competitiveness of their West Germany counterparts, so that they are not able to reach the same economic level. In²⁵ the author conducts research on the interconnection of competitiveness and clusters, thereby continuing the scientific debate with Porter²⁶, Krugman²⁷, Martin and Sunley²⁸. The author focuses on the importance of these concepts in the context of building a smart specialization strategy for the implementation of effective regional policy. Besides, he substantiated the feasibility of a study and selection of a system of indicators to assess the competitiveness of the regions before the study to carry out an adequate analysis in terms of the purpose of the study. The author²⁹ explored the relationship between the cluster lifecycle and regional policy and competitiveness. The author draws attention to

---

¹⁹ Porter, M. E. (2011). *Competitive advantage of nations: creating and sustaining superior performance*. Simon and Schuster.

²⁰ Porter, M. E. (1998). *Clusters and the new economics of competition* (Vol. 76, No. 6, pp. 77-90). Boston: Harvard Business Review.

²¹ Porter, M. E. (2000). Location, competition, and economic development: Local clusters in a global economy. *Economic development quarterly*, 14 (1), 15-34.

²² Song, T., Zheng, T., & Xia, K. (2018). Regional Clustering and Synchronization of Provincial Business Fluctuations in China. *Chinese Geographical Science*, 28 (4), 571-583.

²³ Ketels, C., Lindqvist, G., & Sölvell, Ö. (2012). Strengthening clusters and competitiveness in Europe. The Role of Cluster Organisations. *The Cluster Observatory*, 56.

²⁴ Kronthaler, F. (2003). *A Study of the Competitiveness of Regions based on a Cluster Analysis: The Example of East Germany*.

²⁵ Ketels, C. (2013). Recent research on competitiveness and clusters: what are the implications for regional policy?. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 6 (2), 269-284.

²⁶ Porter, M. E. (1990). The competitive advantage of nations. *Harvard business review*, 68 (2), 73-93.

²⁷ Krugman, P. (1994). Competitiveness: a dangerous obsession. *Foreign Aff.*, 73, 28.

²⁸ Martin, R., & Sunley, P. (2003). Deconstructing clusters: chaotic concept or policy panacea? *Journal of economic geography*, 3 (1), 5-35.

²⁹ Zeibote, Z. (2018). The Impact of Clusters on Regional Competitiveness. *Regional Formation and Development Studies*, 25 (2), 117-131.

the fact that cluster studies provide a solid basis for conducting cluster maps at national and regional levels to assess the importance of industry concentration for economic development leading to increased well-being. And also that cluster research can be an option to prioritize specific sectors that have a European, national or regional development perspective, and use a targeted approach to support the development of these industries. In the paper³⁰ authors analyze the competitiveness of higher education in Europe and Serbia. Higher education competitiveness in this analysis is perceived through a hierarchical cluster analysis, countries clustering is based on three indicators: the number of students per 1,000 residents, the number of students per 100 employees, and the amount of budget allocated per student. Soon, Serbia was compared to 27 EU countries. The authors of³¹ investigated the impact of innovative clusters on competitiveness on the region level. The clusters are named to be the local development tools, which enhance the competitiveness of business, stimulate innovations and helps the entrepreneurs to generate initiatives. Regional competitiveness is investigated from evolutionary perspective in³². The authors of³³ applied cluster methods for regions of Slovak Republic competitiveness analysis. Regional competitiveness of Ukraine is investigated in³⁴ with DEA and linear programming methods on the data before the armed conflict. The author of³⁵ used GCI methodology for regions of Ukraine clustering according to the competitiveness. As one can see, many researchers have done a lot of research on the competitiveness of the regions. Undoubtedly, all the papers are different in one way or another, because they were carried out for different purposes, but the common thing in all the works is that all the authors agreed on the expediency of using cluster analysis methods.

The main aim of data clustering (or cluster analysis) is to split multiple objects into groups (or clusters). Each group combines objects on a specific basis, and the objects from different groups must be as different from each other as possible. It is also necessary to distinguish between the concepts of clustering and classification: in the case of clustering there is no set clear list of groups, it is formed in the process of the algorithm. That is, we can say that clustering is a classification of objects based on their similarity, when no object is assigned to any classes.

There are many methods of grouping objects into clusters. The most popular method of clustering is the k-means method. The input set is divided into k groups, while minimizing the function that defines distances as Sum of Squared Errors (SSE). Currently, there are many variations of this method that partially eliminate the disadvantages, among them: K-Medoids, K-Medians, K-Modes, K-means ++, Intelligent K-Means, Genetic K-Means^{36,37}.

Statistical processing often uses hierarchical clustering (also called hierarchical cluster analysis or HCA)³⁸, which is a cluster analysis method that seeks to build a cluster hierarchy. There are two main types of hierarchical clustering algorithms: algorithms that build top-down and bottom-up solutions. The result of hierarchical algorithms is a dendrogram (hierarchical tree) as a tree constructed on a matrix of proximity measures. The dendrogram allows you to depict the interconnections between objects of a given set. To construct a similarity (difference) matrix, it is

---

³⁰ Kabók, J., Radišić, S., & Kuzmanović, B. (2017). Cluster analysis of higher-education competitiveness in selected European countries. *Economic research – Ekonomska Istraživanja*, 30 (1), 845-857.

³¹ Fundeanu, D. D., & Badele, C. S. (2014). The impact of regional innovative clusters on competitiveness. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 124, 405-414.

³² Boschma, R. A. (2012). Competitiveness of regions from an evolutionary perspective. In *Regional Competitiveness* (pp. 17-30). Routledge.

³³ Gavurova, B., Soltes, M., & Kovac, V. (2017). Application of cluster analysis in process of competitiveness modelling of Slovak republic regions. *Transformations in Business & Economics*, 16 (3).

³⁴ Guliak, R. (2017). New resonance approach to competitiveness interventions in lagging regions: the case of Ukraine before the armed conflict. *Review of Economic Perspectives*, 17 (1), 25-56.

³⁵ Anderson, V. (2011). Competitiveness and clusterization potential of Ukraine's regional economies: methodological aspect.

³⁶ Jain, A. K., Murty, M. N., & Flynn, P. J. (1999). Data clustering: a review. *ACM computing surveys (CSUR)*, 31 (3), 264-323.

³⁷ Jain, A. K. (2010). Data clustering: 50 years beyond K-means. *Pattern recognition letters*, 31 (8), 651-666.

³⁸ Baker, F. B., & Hubert, L. J. (1975). Measuring the power of hierarchical cluster analysis. *Journal of the American Statistical Association*, 70 (349), 31-38.

necessary to specify a measure of the distance between two clusters. The following sorting strategies are most commonly used: singlelinkage, completelinkage, pair-group method using arithmetic mean, UPGMA, WPGMA, pair-group method using the centroid average, Ward's method.

Hierarchical clustering is worse for clustering large volumes of data than the k-means method. The k-means method is more sensitive to noisy data than the hierarchical method. In k-means clustering, the algorithm starts from an arbitrary selection of starting points, so the results generated by running the algorithm multiple times may differ. At the same time, in the case of hierarchical clustering, the results can be reproduced.

DBSCAN (Density-Based Spatial Clustering of Applications with Noise) is a popular clustering algorithm used in data analysis as one of the k-means replacements, proposed in³⁹ with modifications^{40, 41, 42}. This is a density-based clustering algorithm – if a given set of points is in some space, the algorithm groups together points that are closely spaced (points with many close neighbours), denoting as emissions points that are lonely in low-density regions (nearest neighbours of which are lying far). DBSCAN is good in separating high-density clusters from low-density clusters within dataset, but it does not work well with similar density clusters.

The statistics for 2018 for 22 regions of Ukraine was taken (Donetsk and Lugansk regions were excluded from the sample due to lack of objective statistics) by such economic indicators as the gross regional product, disposable income, agricultural indices, and industrial production, the volume of industrial production sold, natural population growth, employment rate, average monthly salary, waste generation, and environmental protection costs. The statistics source is official website of State Statistics Service of Ukraine⁴³.

There are 3 main directions of development that allow to fully and adequately reflect the actual state of the region development: economic, socio-economic to ecological directions. To conduct a study of the regions competitiveness, the system of indicators is selected in such a way that most indicators can be strongly correlated with each other, however, both indicators may be necessary for adequate analysis. In addition, it should be borne in mind that there must be at least one indicator of development. Based on this, foreign authors often remove those indicators that correlate with each other in the range of 80-90%. In our situation, given the fact that in our sample there are 22 areas and selected 10 indicators as characteristics, it is advisable to remove indicators that correlate with each other with a force of more than 85%. The correlation matrix eliminated indices that closely correlated with each other (Table 1). As a result, a final set of seven factors has emerged:

- the economic direction of development: GRP per person; industrial production index; agricultural production index;
- socio-economic development: the natural movement of the population; the employment rate of the working-age population; average monthly salary per 1 person.
- environmental development direction: waste generation.

Before applying the k-means method, the optimal number of clusters was determined by the elbow method (Fig. 1) (two selected).

---

³⁹ Ester, M., Kriegel, H. P., Sander, J., & Xu, X. (1996, August). A density-based algorithm for discovering clusters in large spatial databases with noise. In *Kdd* (Vol. 96, No. 34, pp. 226-231).

⁴⁰ Louhichi, S., Gzara, M., & Abdallah, H. B. (2014, January). A density based algorithm for discovering clusters with varied density. In *2014 World Congress on Computer Applications and Information Systems (WCCAIS)* (pp. 1-6). IEEE.

⁴¹ Duan, L., Xu, L., Guo, F., Lee, J., & Yan, B. (2007). A local-density based spatial clustering algorithm with noise. *Information systems*, 32 (7), 978-986.

⁴² Ruiz, C., Spiliopoulou, M., & Menasalvas, E. (2007, May). C-dbscan: Density-based clustering with constraints. In *International workshop on rough sets, fuzzy sets, data mining, and granular-soft computing* (pp. 216-223). Springer, Berlin, Heidelberg.

⁴³ State Statistics Service of Ukraine <https://ukrstat.org/en>.

Table 1. Correlation matrix

GRP per person	income per person	industrial production index	volume of industrial products	agricultural production index	natural movement of the population	employment rate	average monthly salary	waste generation	costs for environmental protection
1	0.92	0.04	0.91	0.06	0.83	0.57	0.78	0.66	0.86
0.92	1	0.05	0.81	0.09	0.85	0.68	0.75	0.51	0.76
0.04	0.05	1	0.13	0.04	0.01	0.06	0.09	0.08	0.15
0.91	0.81	0.13	1	0.14	0.84	0.45	0.68	0.84	0.95
0.06	0.09	0.04	0.14	1	0.06	0.16	0.04	0.06	0.19
0.83	0.85	0.01	0.84	0.06	1	0.77	0.51	0.61	0.73
0.57	0.68	0.06	0.45	0.16	0.77	1	0.38	0.22	0.36
0.78	0.75	0.09	0.68	0.04	0.51	0.38	1	0.41	0.68
0.66	0.51	0.08	0.84	0.06	0.61	0.22	0.41	1	0.9
0.86	0.76	0.15	0.95	0.19	0.73	0.36	0.68	0.9	1

Thus, the first cluster included: Vinnytsia, Volyn, Zhytomyr, Zakarpattia, Zaporizhia, Ivano-Frankivsk, Kyiv, Kirovograd, Lviv, Mykolaiv, Odesa, Poltava, Rivne, Sumy, Ternopil, Kharkiv, Kherson, Cherson, Chernihiv regions. Only one region, namely Dnipropetrovsk, was included in the second cluster. To evaluate the effectiveness of cluster identification, 2 groups of indicators were used: the Euclidean distance, which in our case is 90.5%, and the Davies-Bouldin index⁴⁴, which is 3.4% for our clustering. So indicators indicate the high quality of the regions clustering. Therefore the clustering is effective.

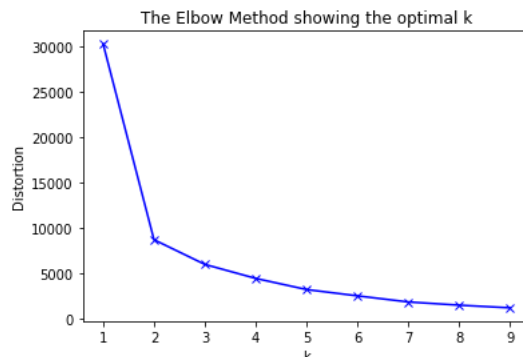

Fig. 1. The Elbow method results

It is not necessary to determine the optimal number of clusters for hierarchical clustering, but it is important to choose the method for determining distances, and the Ward's method was used as the most popular one⁴⁵. It is customary to depict hierarchical clustering with the help of a dendrogram that best visualizes the essence and advantages of this method (Fig. 2).

Comparing the results of the k-means method and the results of hierarchical clustering with the presence of only two clusters, the identity of the analysis results can be confirmed.

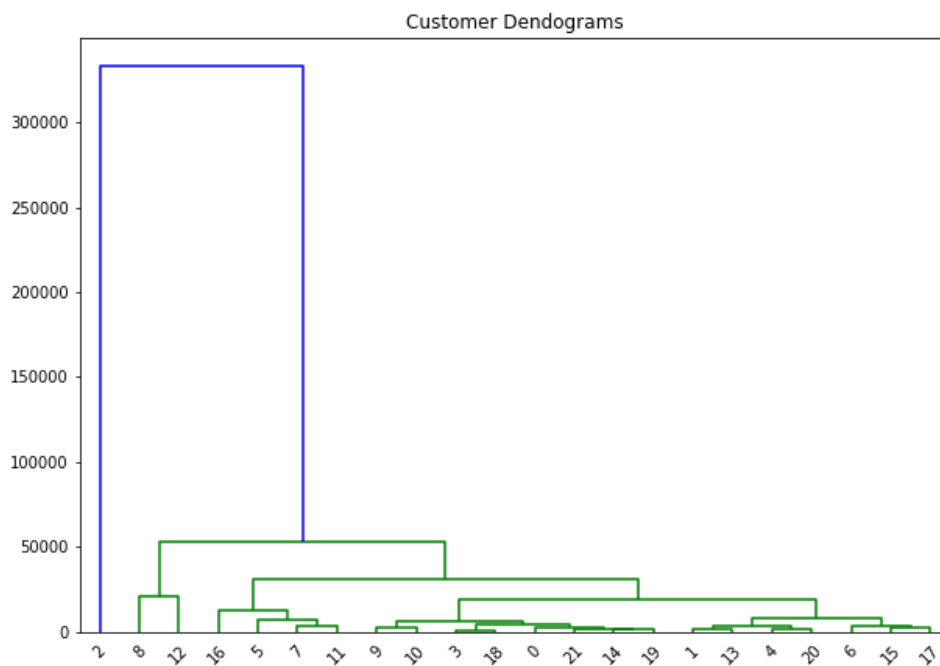
Thus, the hierarchical cluster analysis and the k-means method by elbow method determined the number of clusters 2, but only 1 region – Dnipropetrovsk, falls into the first cluster. All other regions fall into the second cluster. And this is when using the Ward's method (hierarchical

⁴⁴ Bezdek, J. C., & Pal, N. R. (1998). Some new indexes of cluster validity. *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics, Part B (Cybernetics)*, 28 (3), 301-315.

⁴⁵ Murtagh, F., & Legendre, P. (2014). Ward's hierarchical agglomerative clustering method: which algorithms implement Ward's criterion? *Journal of classification*, 31 (3), 274-295.

clustering), which despite its high efficiency, is known as the one, which tries to form small clusters. Such results are justified by the fact that it is a very industrialized regions with no rivals at the moment. In the past, there were 3 such industrial giants, and for political reasons this area became an absolute leader. In the indicator of the average monthly wage, the Dnipropetrovsk region is second only after Kyiv. This is understandable, because in the Kyiv region there are more knowledge-intensive works that can produce big profits. However, in indicators such as GRP per capita, the natural movement of the population (reduction), industrial development Dnepropetrovsk region occupies the first place with a large separation from all other regions.

Fig. 2. Dendrogram of regions of Ukraine clustering

(1 Vinnytsya, 2 Dnipropetrovsk, 3 Volyn, 4 Zhytomyr, 5 Zakarpattya, 6 Zaporizhzhya, 7 Ivano-Frankivsk, 8 Kyiv, 9 Kirovohrad, 10 Lviv, 11 Mykolayiv, 12 Odesa, 13 Poltava, 14 Rivne, 15 Sumy, 16 Ternopil, 17 Kharkiv, 18 Kherson, 19 Khmelnytskiy, 20 Cherkasy, 21 Chernivtsi, 22 Chernihiv)

The results of the DBSCAN method depend on the choice of two indicators: the maximum distance between the objects by which they are considered neighbors (esp) and the number of objects in the vicinity of the point to be considered as a centroid (min samples). The value of these parameters is critically important to the results. It is not possible to specify one optimum number for all investigations, since it is necessary to always take into account the sampling characteristics, so an analysis was made when changing the input parameters in order to fully evaluate the results obtained. At $esp = 2$ and $min\_samples = 3$, 2 clusters were formed. The first cluster includes 7 regions, namely: Dnipropetrovsk, Zaporizhzhia, Kyiv, Odesa, Poltava, Sumy and Kharkiv. The second cluster includes all the rest regions. In this case, it is not possible to track unequivocally a single link. However, each of the regions in the first cluster occupies the first (leading) values by indicators, which may indicate a higher level of competitiveness and development of the region. At the values of $esp=3$ and $min\_samples=2$, respectively, 2 clusters were also formed. The first cluster includes 2 regions: Dnipropetrovsk and Zaporizhzhia. The second cluster includes respectively all the rest regions. It is possible to trace the strong industrial potential in the Zaporizhzhya region, as Dnipropetrovsk, as it was revealed above, is the absolute leader in industrial development. Compared to the hierarchical method and the k-means method, DBSCAN method showed much better results, because it was able to form a cluster consisting of highly industrialized areas with such a strong difference of indicators within the cluster itself, distinguishing this similarity against the background of indicators of other areas. At $esp = 1.5$ and $min\_samples = 3$, as in the previous cases, 2 clusters were formed. The first cluster includes 8 regions of Vinnytsia, Zhytomyr, Lviv,

Mykolaiv, Rivne, Ternopil, Khmelnytsky and Chernihiv regions. The other 14 areas are second. The first cluster traces the mediocrity of values for each of the indicators, ie the balance of development. In addition, it is worth noting that the values of the indicators in each of the areas are at almost the same level. This leads to the conclusion that the grouping of areas that are at relatively the same level of development, once again proves the effectiveness of this method.

That is, we can talk about a group of industrialized areas, which differ from the background of others. Compared to the hierarchical method on the k-means method, the DBSCAN method showed much better results, because it was able to form a cluster consisting of highly industrialized regions with such a strong difference of indicators within the cluster itself, distinguishing this similarity against the background of indicators of other areas.

Using official statistics on three areas of development (economic, socio-economic and environmental), 10 indicators were selected for modeling the competitiveness of Ukrainian regions by cluster analysis. 22 regions of Ukraine were taken as regions (Lugansk and Donetsk regions were removed from the sample due to insufficient statistics). 3 cluster analysis methods were implemented: k-means, hierarchical cluster analysis and DBSCAN. The k-means method and hierarchical clustering showed identical results, identifying 2 clusters in one of which was the only Dnipropetrovsk region due to the extremely highly developed industry relative to other regions. Changing DBSCAN parameters resulted in 3 different clustering results. In the first result, it was able to connect to one cluster with the Dnipropetrovsk region and Zaporozhzhya region, as one with the highest industrial and economic potential among other areas. In the second result in one cluster were: Dnipropetrovsk, Zaporizhzhia, Kyiv, Odesa, Poltava, Sumy and Kharkiv, which in the majority occupy leading places among the indicators, which indicates their competitiveness between each other. But in the third result, two clusters were formed in one of which grouped Vinnytsia, Zhytomyr, Lviv, Mykolaiv, Rivne, Ternopil, Khmelnytsky and Chernihiv regions, which clearly show the balance of development in the directions and the average level in terms of other areas. Summing up, according to the results of the investigation, it is possible to unambiguously state the significant heterogeneity of development of the regions, thus the difficulty of studying their competitiveness (among the regions according to the initial sample, the Dnipropetrovsk region, with a highly developed industry, is of particular importance.) Therefore, for the modeling of the competitiveness of regions of Ukraine, it is worth using clustering methods, avoiding simple and simplified ones, or using a variety of modifications and more complex alternatives.

References:

1. Porter, M. E. (2011). Competitive advantage of nations: creating and sustaining superior performance. simon and schuster.
2. Porter, M. E. (1998). Clusters and the new economics of competition (Vol. 76, No. 6, pp. 77-90). Boston: Harvard Business Review.
3. Porter, M. E. (2000). Location, competition, and economic development: Local clusters in a global economy. *Economic development quarterly*, 14 (1), 15-34.
4. Song, T., Zheng, T., & Xia, K. (2018). Regional Clustering and Synchronization of Provincial Business Fluctuations in China. *Chinese Geographical Science*, 28 (4), 571-583.
5. Ketels, C., Lindqvist, G., & Sölvell, Ö. (2012). Strengthening clusters and competitiveness in Europe. *The Role of Cluster Organisations. The Cluster Observatory*, 56.
6. Kronthaler, F. (2003). A Study of the Competitiveness of Regions based on a Cluster Analysis: The Example of East Germany.
7. Ketels, C. (2013). Recent research on competitiveness and clusters: what are the implications for regional policy? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 6 (2), 269-284.
8. Porter, M. E. (1990). The competitive advantage of nations. *Harvard business review*, 68 (2), 73-93.
9. Krugman, P. (1994). Competitiveness: a dangerous obsession. *Foreign Aff.*, 73, 28.

10. Martin, R., & Sunley, P. (2003). Deconstructing clusters: chaotic concept or policy panacea? *Journal of economic geography*, 3 (1), 5-35.
11. Zeibote, Z. (2018). The Impact of Clusters on Regional Competitiveness. *Regional Formation and Development Studies*, 25 (2), 117-131.
12. Kabók, J., Radišić, S., & Kuzmanović, B. (2017). Cluster analysis of higher-education competitiveness in selected European countries. *Economic research – Ekonomska i straživanja*, 30 (1), 845-857.
13. Fundeanu, D. D., & Badele, C. S. (2014). The impact of regional innovative clusters on competitiveness. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 124, 405-414.
14. Boschma, R. A. (2012). Competitiveness of regions from an evolutionary perspective. In *Regional Competitiveness* (pp. 17-30). Routledge.
15. Gavurova, B., Soltes, M., & Kovac, V. (2017). Application of cluster analysis in process of competitiveness modelling of Slovak republic regions. *Transformations in Business & Economics*, 16 (3).
16. Guliak, R. (2017). New resonance approach to competitiveness interventions in lagging regions: the case of Ukraine before the armed conflict. *Review of Economic Perspectives*, 17 (1), 25-56.
17. Anderson, V. (2011). Competitiveness and clusterization potential of Ukraine's regional economies: methodological aspect.
18. Jain, A. K., Murty, M. N., & Flynn, P. J. (1999). Data clustering: a review. *ACM computing surveys (CSUR)*, 31 (3), 264-323.
19. Jain, A. K. (2010). Data clustering: 50 years beyond K-means. *Pattern recognition letters*, 31 (8), 651-666.
20. Baker, F. B., & Hubert, L. J. (1975). Measuring the power of hierarchical cluster analysis. *Journal of the American Statistical Association*, 70 (349), 31-38.
21. Ester, M., Kriegel, H. P., Sander, J., & Xu, X. (1996, August). A density-based algorithm for discovering clusters in large spatial databases with noise. In *Kdd* (Vol. 96, No. 34, pp. 226-231).
22. Louhichi, S., Gzara, M., & Abdallah, H. B. (2014, January). A density based algorithm for discovering clusters with varied density. In *2014 World Congress on Computer Applications and Information Systems (WCCAIS)* (pp. 1-6). IEEE.
23. Duan, L., Xu, L., Guo, F., Lee, J., & Yan, B. (2007). A local-density based spatial clustering algorithm with noise. *Information systems*, 32 (7), 978-986.
24. Ruiz, C., Spiliopoulou, M., & Menasalvas, E. (2007, May). C-dbscan: Density-based clustering with constraints. In *International workshop on rough sets, fuzzy sets, data mining, and granular-soft computing* (pp. 216-223). Springer, Berlin, Heidelberg.
25. State Statistics Service of Ukraine <https://ukrstat.org/en>.
26. Bezdek, J. C., & Pal, N. R. (1998). Some new indexes of cluster validity. *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics, Part B (Cybernetics)*, 28 (3), 301-315.
27. Murtagh, F., & Legendre, P. (2014). Ward's hierarchical agglomerative clustering method: which algorithms implement Ward's criterion. *Journal of classification*, 31 (3), 274-295.

1.4. IMPACTS OF CORONAVIRUS ON THE ECONOMY: ANALYSIS OF EXIT SCENARIOS FROM THE CRISIS

1.4. DOPADY KORONAVÍRUSU NA EKONOMIKU: ANALÝZA SCENÁROV KRÍZOVÉHO UKONČENIA

Globálna pandémia koronavírusu bola prekvapením pre všetky krajiny. Očakávalo sa, že prepuknutie koronavírusu bude lokalizované v samostatnom regióne Číny. Mnoho krajín (najmä USA) obviňuje Čínu a WHO z toho, že pred nebezpečenstvom šírenia koronavírusov po celej planéte skrývajú informácie a varujú. Teraz je pandémia koronavírusov porovnaná s „vojnou“, ktorá sa vedie po celej krajine a týka sa všetkých krajín.

Americký prezident Donald Trump vo februári 2020 vo svojich prejavoch uviedol, že hospodárstvo krajiny je na historickom maxime. Väčšina expertov toto tvrdenie spochybnila, hoci uznali, že v ekonomike sa darí. Opatrenia prijaté vládou USA viedli k rastu reálneho sektora a zvýšeniu počtu pracovných miest. Ale už koncom marca bola Bank of America nútená pripustiť: krajina má plnohodnotnú hospodársku krízu. A podľa bankových analytikov sa práve začala a bude jedným z najničivejších v histórii krajiny. Už v druhom štvrtroku môže HDP klesnúť o 12%. Podobnú predpoveď pre USA uviedla Deutsche Bank s tým, že globálna recesia bude najhlbšia od druhej svetovej vojny. Analytici spoločnosti Morgan Stanley dokonca hovoria o poklese amerického HDP v druhom štvrtroku o 30 percent. Podľa Bank of America zmizne mesačne asi milión pracovných miest a 3,5 milióna ľudí počas tohto štvrtroka stratí prácu⁴⁶.

Reakcia globálnych finančných trhov na pandémiu koronavírusu naznačuje, že globálna ekonomika smeruje ku recesii, ale tento scenár by sa nemal považovať za nevyhnutný. Ako píše analytici z Boston Consulting Group (BCG), situácia okolo tejto epidémie je veľmi neistá a nemusí existovať priame spojenie medzi aktívnym predajom na finančných trhoch a situáciou v reálnej ekonomike.⁴⁷ Riziko recesie je však podľa všetkého veľmi pravdepodobné.

Aká by mohla byť recesia spôsobená koronavírusom?

Experti BCG rozdeľujú recesie do troch kategórií:

- reálna,
- politická
- finančná kríza.

Reálna recesia znamená zvýšenie kapitálových výdavkov, ktoré sa premietajú do recesie. Vonkajšie otrasy môžu tiež ovplyvniť ekonomiku, ponuku a dopyt. Je to presne taká recesia, ktorú Covid-19 pravdepodobne vytvorí.

Centrálne banky spôsobujú politickú recesiu, pričom základné úrokové sadzby ponechávajú príliš vysoké, a tým časom sprísňujú úverové podmienky a potláčajú hospodársky rast. Riziko vývoja situácie v tomto scenári je mierne, pretože Spojené štáty a ďalšie krajiny v súčasnosti aktívne znižujú sadzby, tvrdia analytici.

Pokiaľ ide o finančnú krízu, autori článku pochybujú o platnosti analógie s recesiou v roku 2008 spôsobenou „zlými“ pôžičkami. Je potrebné poznamenať, že niektorí odborníci v súčasnosti poukazujú na bublinu v podnikových úveroch, podľa analytikov BCG však podnikové pôžičky nezabezpečujú rast reálnej ekonomiky, keďže úvery poskytovali rast trhu s nehnuteľnosťami počas poslednej recesie. Dlh v súvahe bánk nerobí, preto riziko bankrotu malých hráčov na úverovom trhu je nízke. Stres spojený s koronavírusom však môže znížiť tok peňazí, najmä pre malé a stredné podniky.

Na základe tejto klasifikácie, ako aj z histórie predchádzajúcich epidémií, autori vyvodzujú optimistické závery pre reálnu ekonomiku. Taktiež poznamenávajú, že reálne recesie sú zvyčajne miernejšie ako politické recesie alebo recesie spôsobené finančnou krízou, pretože predstavujú síce silné, ale stále dočasné prerušenie ponuky alebo dopytu.

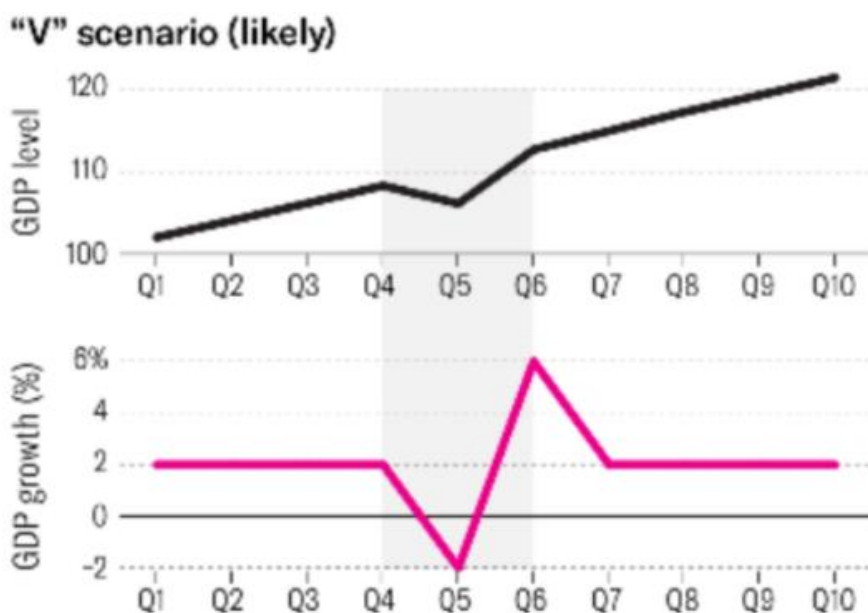
Zvážime scenáre hospodárskeho rozvoja po koronavírusovej kríze.

⁴⁶ Брессер Е. (2020). «Идеальный шторм» для мировой экономики.

⁴⁷ Carlsson Szlezak Ph., Reeves M., Swartz P. (2020). What Coronavirus Could Mean for the Global Economy.

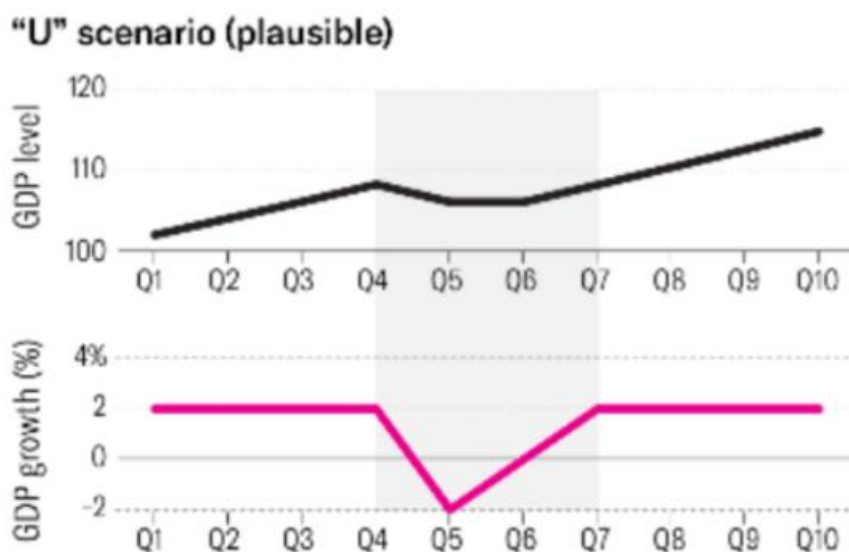
Analytici z Boston Consulting Group ponúkajú tri scenáre na obnovenie globálnej ekonomiky v závislosti od toho, ako bude dopyt narušený, ako dlho bude šok trvať a či bude poškodená štruktúra ekonomiky⁴⁸.

Prvý scenár – v tvare *písmena V*. To znamená pokles výroby a potom obnovenie rastu na rovnakej úrovni. V tomto scenári môžu ročné miery rastu šok úplne kompenzovať. Analytici poukazujú na to, že tento scenár sa môže zdať príliš optimistický, ale považujú ho za najpravdepodobnejší (Graf 1).

Graf 1. „V“ scenario na obnovenie globálnej ekonomiky (likely)
Prameň: Carlsson Szlezak Ph., Reeves M., Swartz P. (2020)

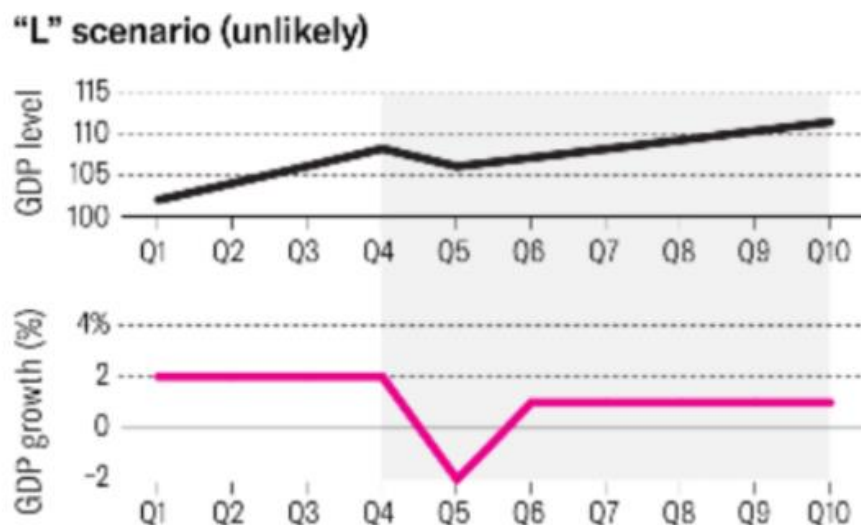
Ďalší scenár – v tvare *písmena U*. Scenár v tvare U predpokladá trvalý šok: hospodárstvo sa vráti k rastu, ale dôjde k určitému neodvolateľnému poklesu výroby. Takýto scenár sa považuje za možný, zatiaľ však nie je k dispozícii dostatok dôkazov (Graf 2).

Graf 2. „U“ scenario na obnovenie globálnej ekonomiky (plausible)
Prameň: Carlsson Szlezak Ph., Reeves M., Swartz P. (2020)

⁴⁸ Carlsson Szlezak Ph., Reeves M., Swartz P. (2020). What Coronavirus Could Mean for the Global Economy.

A tretí scenár – v tvare písmena L. V tomto scenári Covid-19 značne poškodzuje štruktúru hospodárstva, to znamená, že niečo narušuje na strane ponuky – trh práce, možnosť akumulácie kapitálu alebo produktivita. Toto je najviac pesimistický scenár, ktorý si autori článku ťažko predstavia. Epidémia skončí skôr alebo neskôr (Graf 3).

Graf 3. „L“ scenario na obnovenie globálnej ekonomiky (unlikely)
Prameň: Carlsson Szlezak Ph., Reeves M., Swartz P. (2020)

Analytici z Boston Consulting Group (BCG) vypracovali túto prognózu 3. marca 2020 a len o mesiac neskôr, 3. apríla 2020, Kristalina Georgieva, generálna riaditeľka Medzinárodného menového fondu, uviedla, že súčasná situácia vo svetovej ekonomike je oveľa horšia ako počas krízy v rokoch 2008-2009. „Nikdy sme v histórii MMF nevideli zastavenie globálnej ekonomiky. Sme v recesii, je to oveľa horšie ako globálna hospodárska kríza,“ Georgieva uviedla, že viac ako 90 krajín požiadalo MMF o núdzovú pomoc v súvislosti s pandémiou. „Nikdy sme nevideli taký nárast žiadostí o pomoc v núdzi,“ – pripustila riaditeľka fondu⁴⁹.

Začiatkom 31. marca 2020 generálny tajomník OSN Antoniu Guterres uviedol, že globálna kríza spôsobená koronavírusmi je najzávažnejšia od druhej svetovej vojny. Podľa neho hovoríme na jednej strane o chorobe, ktorá ohrozuje každého na svete, a na druhej strane o ekonomických dôsledkoch, „ktoré spôsobia recesiu, ktorá sa pravdepodobne v nedávnych vulgárňach nevidela“.

Guterres poznamenal, že kríza spôsobená koronavírusom môže prehĺbiť nestabilitu a viesť k zvýšenému konfliktu. „Toto nám dáva právo veriť, že toto je skutočne najťažšia kríza tých, s ktorými sme sa museli vyrovnáť od druhej svetovej vojny,“ – uviedol generálny tajomník OSN.

Podľa predpovedí Morgan Stanley sa globálny HDP v tomto roku spomalí na 0,9%. Analytici spoločnosti Goldman Sachs tvrdia, že tento údaj predstavuje 1,25%. To znamená, že globálna ekonomika sa stále nezmení. Pripomeňme si, že podľa januárovej predpovede Medzinárodného menového fondu, ktorá bola vypracovaná pred krízou, mala svetová ekonomika v roku 2020 rásť o 3,3%.

Podľa správy S&P Global ratingovej agentúry náhle narušenie svetovej ekonomiky spôsobené opatreniami na potlačenie koronavírusovej infekcie COVID-19 spôsobí v roku 2020 globálnu recesiu. Spomalenie globálnej ekonomiky sa uskutoční prvýkrát od roku 2009. Podľa analytikov spoločnosti S&P ročný rast globálneho HDP nepresiahne 1-1,5%, zatiaľ čo druhý štvrťrok bude najťažší. Agentúra berie na vedomie riziká ďalšieho znižovania predpovedí⁵⁰.

⁴⁹ Никитина О. (2020). В МВФ заявили, что мировая экономика остановилась.

⁵⁰ Gruenwald P. (2020) Economic Research: COVID-19 Macroeconomic Update: The Global Recession Is Here And Now.

Európa tiež čelí vážnej hospodárskej kríze. Index podnikateľskej činnosti už klesol pod úroveň roku 1998 a dosiahol historické minimum. Podľa Mníchovského inštitútu pre ekonomický výskum by straty Nemecka mohli dosiahnuť až 729 miliárd EUR, 1,8 milióna ľudí môže stratiť prácu. Ak sa priemysel zastaví na dva mesiace, HDP krajiny klesne o 7,2-11,2%. Ak po dobu troch mesiacov – o 10-20,6%. Európska centrálna banka uvádza na trh program spätného odkúpenia cenných papierov vo výške 750 miliárd EUR⁵¹.

Za predpovednou prognózou „optimistický“ scenár hospodárstva v eurozóne, ktorý preniesol pokles o 5% menej, ale až po slovách Lagarde sú výhry staré a ďalší je pripravený na „mierový“ a „tvrdý“ scenár.

Ekonomika eurozóny sa tento rok pravdepodobne zníži o 8% až 12%, pretože sa snaží prekonať dopad pandémie koronavírusov, uviedla prezidentka Európskej centrálnej banky Christine Lagarde 27. mája 2020.

ECB už skôr uviedla, že ekonomika by sa mohla zmenšiť o 5 až 12%, ale Lagarde uviedla, že „mierny“ scenár je už zastaraný a skutočný výsledok bude medzi „stredne ťažkými“ a „ťažkými“ scenármi⁵².

Svetový potravinový program U.N. varuje, že v Latinskej Amerike by mohlo mať hlad v Latinskej Amerike viac ako 14 miliónov ľudí, pretože pandémia pandémie v dôsledku koronavírusov vedie k prepuknutiu ľudí v ich domovoch, vysychaniu práce a ochromeniu hospodárstva.

Nové prognózy zverejnené 27. mája odhadujú prekvapivý nárast: Zatiaľ čo 3,4 milióna zažilo v roku 2019 vážnu potravinovú neistotu, tento počet by sa mohol v tomto roku v jednom z najzraniteľnejších regiónov sveta viac ako strojnásobiť.

„Vstupujeme do veľmi komplikovanej fázy,“ uviedol Miguel Barreto, regionálny riaditeľ WFP pre Latinskú Ameriku a Karibik. "To je to, čo nazývame pandemiou hladu."

Počet ľudí, ktorí hladujú, bude pravdepodobne vyšší ako projekcia UK, ktorá berie do úvahy iba čísla v 11 krajinách, v ktorých organizácia pôsobí. Podľa štúdie potravinovej agentúry z roku 2019 tento odhad nezahŕňa napríklad Venezuela, kde minulý rok čelil hladu jeden z každých troch ľudí.

U.N. Výkonný riaditeľ potravinárskej agentúry David Beasley v apríli 2020 varoval, že ďalších 130 miliónov ľudí by mohlo byť do konca roku 2020 „tlačených na pokraj hladovania“ na celom svete⁵³. Nové odhady pre Latinskú Ameriku naznačujú, že región bude obzvlášť ťažko zasiahnutý.

Dopad takého prudkého nárastu hladu by mohol mať ďalekosiahle dôsledky od vyššej úrovne chronickej podvýživy v detskom veku po bezpečnostné otázky. WFP vyzýva krajiny, aby rozšírili svoju sieť sociálneho zabezpečenia na tých, ktorí už tradične nespĺňajú podmienky na získanie pomoci.

Očakáva sa, že v tomto roku dôjde k hospodárskemu poklesu v Latinskej Amerike a Karibiku o 5,3%, čo je možno o niečo výraznejší pokles ako počas Veľkej hospodárskej krízy. Tento pokles nastáva po siedmich rokoch s nízkym rastom v priemere menším ako 0,5%⁵⁴.

26. marca sa vedúci predstavitelia krajín G20 dohodli vyčleniť 5 biliónov dolárov na podporu svetového hospodárstva.

„Investujeme do globálnej ekonomiky viac ako 5 biliónov dolárov v rámci cielených fiškálnych politík, ekonomických opatrení a záručných schém na boj proti sociálnym, hospodárskym a finančným dôsledkom pandémie,“ uvádza sa vo vyhlásení⁵⁵.

Svetová banka (WB) a Medzinárodný menový fond (MMF) vyzvali krajiny G20, aby dočasne odmietli vyberať pôžičky od najchudobnejších krajín sveta v súvislosti s pandemiou koronavírusov.

⁵¹ Брессер Е. (2020). «Идеальный шторм» для мировой экономики.

⁵² Koranyi B. (2020). Euro zone economy to shrink between 8% and 12% in 2020: Lagarde.

⁵³ Гурьянов С. (2020). Генсек ООН назвал коронавирус самым тяжелым кризисом со времен Второй мировой войны.

⁵⁴ Armario C. (2020). UN: Virus could push 14 million into hunger in Latin America.

⁵⁵ Extraordinary G20 Leaders' Summit Statement on COVID-19. (2020).

Je potrebné poznamenať, že vplyv koronavírusu na hospodárstvo bude veľmi vážny, ale predovšetkým ho budú pociťovať krajiny s nízkymi príjmami.

„Skupina Svetovej banky a MMF vyzývajú vlády všetkých veriteľských štátov, aby pozastavili vymáhanie pohľadávok od krajín IDA (International Development Association) v súlade s dvojstrannými úverovými dohodami,“ informovala o tom. „Teraz je nesmierne dôležité poskytovať pomoc rozvojovým krajinám a poskytovať silný signál finančným trhom,“ uvádza sa vo vyhlásení⁵⁶.

Zdroje:

1. ARMARIO C. (2020). *UN: Virus could push 14 million into hunger in Latin America*. Associated Press. 28 May 2020. Dostupné na: <https://apnews.com/98a925e6b8dd111ebb015c82fc69a9b9>.

2. БРЕССЕР Е. (2020). «Идеальный шторм» для мировой экономики. (BRESSER E. (2020). „Perfektná búrka“ pre globálnu ekonomiku). Dostupné na: <http://plus-one.vedomosti.ru/blog/idealnyy-shtorm-dlya-mirovoy-ekonomiki>.

3. CARLSSON SZLEZAK PH. – REEVES M. – SWARTZ P. (2020). What Coronavirus Could Mean for the Global Economy. Harvard Business Review, March 03, 2020. Dostupné na: https://store.hbr.org/product/what-coronavirus-could-mean-for-the-global-economy/h05go5?sku=H05GO5-PDF-ENG?referral=03760&cm_vc=rr_item_page.books_recirc.

4. *Extraordinary G20 Leaders' Summit Statement on COVID-19*. (2020). Dostupné na: [https://g20.org/en/media/Documents/G20_Extraordinary%20G20%20Leaders%E2%80%99%20Summit_Statement_EN%20\(3\).pdf](https://g20.org/en/media/Documents/G20_Extraordinary%20G20%20Leaders%E2%80%99%20Summit_Statement_EN%20(3).pdf).

5. GRUENWALD P. (2020) *Economic Research: COVID-19 Macroeconomic Update: The Global Recession Is Here And Now*. S&P Global Ratings. 17 Mar 2020. Dostupné na: <https://www.spglobal.com/ratings/en/research/articles/200317-economic-research-covid-19-macroeconomic-update-the-global-recession-is-here-and-now-11392265>.

6. ГУРЬЯНОВ С. (2020). Генсек ООН назвал коронавирус самым тяжелым кризисом со времен Второй мировой войны. Взгляд. 31 марта 2020. (GURYANOV S. (2020). *Generálny tajomník OSN označil koronavírus za najzávažnejšiu krízu od druhej svetovej vojny*. Vzhľad. 31. marca 2020). Dostupné na: <https://vz.ru/news/2020/3/31/1031917.html>.

7. KORANYI B. (2020). *Euro zone economy to shrink between 8% and 12% in 2020: Lagarde*. Reuters. 27 May, 2020. Dostupné na: <https://www.reuters.com/article/us-ecb-policy-lagarde/euro-zone-economy-to-shrink-between-8-and-12-in-2020-lagarde-idUSKBN2330WU>.

8. НИКИТИНА О. (2020). В МВФ заявили, что мировая экономика остановилась. РИА Новости. 3 апреля 2020. (NIKITINA O. (2020). *Medzinárodný menový fond uviedol, že globálna ekonomika sa zastavila*. RIA Novosti. 3. apríla 2020). Dostupné na: <https://ria.ru/20200403/1569556757.html>.

9. THEIS D. (2020). *Joint Statement from the World Bank Group and the International Monetary Fund Regarding A Call to Action on the Debt of IDA Countries*. World Bank Group. March 25, 2020. Dostupné na: <https://www.worldbank.org/en/news/statement/2020/03/25/joint-statement-from-the-world-bank-group-and-the-international-monetary-fund-regarding-a-call-to-action-on-the-debt-of-ida-countries?fbclid=IwAR1BRPjS6KAe3uR-a9kNUJoGwFLGZY6Bvmyuxb8C6ZTfjezfqQf72-D08oY>.

---

⁵⁶ THEIS D. (2020). *Joint Statement from the World Bank Group and the International Monetary Fund Regarding A Call to Action on the Debt of IDA Countries*.

1.5. MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF ECONOMY

1.5. СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ІННОВАЦІЙНОМУ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

Світові економічні тренди демонструють об'єктивну необхідність забезпечення інноваційного розвитку як підприємств так і економіки України в цілому. Для вітчизняних підприємств забезпечення інноваційного розвитку є, майже, єдиною передумовою їх виживання та потенційного виходу на світові ринки та глобальні галузеві онлайн-ринки. Але не лише про технологічні чи продуктові інновації йде мова, які в силу нестачі ресурсного забезпечення діяльності становлять неабиякі проблеми щодо реалізації, але й про управлінські, організаційні та маркетингові інновації. Саме такий вид інновацій може стати не лише дієвою передумовою для їх стійкого розвитку, але й каталізатором до нарощення усіх складових інноваційного потенціалу, що в майбутньому забезпечить комплексний інноваційний розвиток як підприємств і, як наслідок, всієї вітчизняної економіки.

В умовах формування інноваційної моделі економіки, яка передбачає перехід всієї української економіки на наукомісткі технології, проблема розвитку сучасних технологій є нагайкою і вимагає розробки нових підходів до її розв'язку шляхом застосування передових інформаційних технологій. Слід зазначити, що теоретичні погляди на природу інформації, концептуальні підходи до формування інформаційних ресурсів і процесів викладені в працях К. Шеннона, У. Ешбі, Н. Вінера, Т. Саймона, Ф. Урсула та ін. Питаннями розвитку інформаційних систем та технологій для забезпечення розвитку національної економіки присвячено праці українських науковців В. Пархоменка, А. Гончаренка, Є. Горбаня, С. Любанова, О. Чернова та ін.

Необхідно визначити проблеми, які перешкоджають розвитку сучасних інформаційних технологій економічного розвитку. По-перше, це непослідовна політика регулювання галузі зв'язку та інформаційних технологій. Як наслідок, низький рівень розвитку механізмів залучення фінансування: нерозвиненість венчурного фінансування стримує появу та розвиток нових ІКТ-компаній, впровадження і комерціалізацію нових ІКТ-продуктів. По-друге, недостатній рівень розвитку і доступності телекомунікаційної інфраструктури гальмує розвиток малих і середніх підприємств галузі, перешкоджає їхньому виходу на світовий ринок та розвитку відносин із зарубіжними партнерами. По-третє, невідповідність системи підготовки професійних кадрів у сфері ІКТ світовим стандартам призводить до дефіциту кадрів необхідної кваліфікації (особливо спеціалістів середньої ланки та керівників проектів інформатизації), неможливості ефективної конкуренції українських спеціалістів із спеціалістами інших країн. По-четверте, відсутність ефективних механізмів застосування законодавства про захист інтелектуальної власності призводить до втрати доходів українських виробників і є важливою перешкодою для створення в Україні великими міжнародними компаніями власних центрів досліджень і розробок⁵⁷.

Як відомо, ринок інформаційних технологій складається з трьох сегментів: hardware, packaged software і services. У 2019 р. всі ці сегменти показали зростання і тенденцію до росту надалі. Так, український ринок hardware зріс від 1,2 до 1,5 млрд. дол.; ринок packaged software зріс від 0,11 до 0,12 млрд. дол.; ринок послуг зріс від 0,18 до 0,19 млрд. дол. До 2025 р. очікують, що темпи зростання ринку інформаційних технологій збільшаться до 30%, кількість фахівців, зайнятих у галузі, зросте від 116 до 145 тис. осіб. Після збереження існуючих темпів зростання інформаційні технології найближчим часом мають всі шанси вийти на друге місце в структурі українського експорту (Табл. 1).

⁵⁷ Інформаційне забезпечення інноваційного розвитку: світовий та вітчизняний досвід: монографія, с. 50.

Таблиця 1. Експорт ІТ-індустрії

Рік	Експорт ІТ-індустрії, млрд. дол.
2015	3,9
2016	3,2
2017	3,6
2018	4,5
2020	6,0
2025(прогноз)	6,4

Джерело: складено авторами за даними⁵⁸

За оцінками компанії GlobalLogic Україна, за сприятливих умов, до 2025 р. сектор інформаційних технологій може зрости до 8,4 млрд. дол., або у 2,3 рази, а кількість робочих місць збільшиться до понад 240 тис. осіб.

Згідно аналізу даних Всесвітнього економічного форуму можна дійти висновку, що за досить великого потенціалу розвитку інформаційних технологій в Україні практично відсутній попит як з боку населення загалом, так і з боку влади та бізнесу зокрема, на ці технології. Так, наша держава зараз знаходиться на першому місці за кількістю ІТ-розробників у Європі, а ціни на інформаційно-комунікаційні послуги в нас одні з найнижчих у світі. Велика частина населення нашої країни, представники влади та бізнесу досі користуються можливостями ІТ лише на найнижчому, тривіальному рівні.

Значну частину публічних інформаційних ресурсів становлять ресурси, що надаються у вільний доступ органами державного управління різних рівнів, які найчастіше реалізують послуги інформаційного забезпечення населення і юридичних осіб шляхом розміщення інформації на відомчих та інших сайтах. Сучасні технології дозволяють формувати державні інформаційні ресурси у вигляді інтернет-порталів, на яких можуть бути розміщені не тільки каталоги інформаційних ресурсів, а й забезпечується безпосередній доступ до них, а також надається можливість реалізувати сервіси, сформовані на основі цих інформаційних ресурсів.

Сучасний стан інформаційних технологій інноваційного розвитку характеризується: практично незалежним розвитком окремих елементів системи: бібліотечного, спеціалізованих інформаційних центрів, галузевих і регіональних центрів тощо. Також не створено єдине інформаційне середовище, що забезпечує ефективний доступ до національних інформаційних ресурсів та взаємодію із світовим інформаційним простором.

Ситуація, яку ми зараз переживаємо з моменту спалаху епідемії в Китаї, істотно змінила уявлення про сучасні технології ведення бізнесу: інтернет і цифрові платформи стали майже головним засобом існування бізнесу, спільнот, держав. Для багатьох виробників умовою виживання, успішного функціонування і задоволення потреб споживачів є створення власного віртуального збутового каналу. Ці обставини також свідчать на користь об'єднання навколо єдиного інформаційного середовища.

Розвиток електронної комерції дає безліч можливостей: зниження витрат на ведення бізнесу «он-лайн» завдяки низькій вартості обміну інформацією, зниження витрат на рекламу, швидке поширення інформації, цілодобовий зв'язок з потенційними бізнес-партнерами, логістика, доступ до світових цін на подібну продукцію, підписання угод, ділових паперів і звітування з використання електронних цифрових підписів, миттєве проведення грошових трансакцій та ін.⁵⁹

Треба зазначити, що взаємодія всіх інституцій інформаційної інфраструктури має здійснюватися шляхом встановлення прямих і зворотних зв'язків із використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій і мереж.

Напрямами покращення ефективного управління інформаційними ресурсами є:

1) вдосконалення законодавчої та нормативно-правової бази з питань науково-технічної та інноваційної діяльності;

⁵⁸ Каталог ресурсів науково-технічної інформації. Міжнародні інформаційні служби.

⁵⁹ Приймакова Ю. А. Проблеми оподаткування електронної комерції, с. 105.

2) посилення розвитку державної системи науково-технічної інформації шляхом створення на базі сучасних технологій єдиного інформаційного середовища для забезпечення вільного доступу до національних і світових інформаційних ресурсів;

3) розроблення державних стандартів у сфері науково-технічної інформації для забезпечення сумісності інформаційних ресурсів і можливості їхнього інтегрування;

4) розбудова інфраструктури для формування інтелектуального інформаційного простору.

Вважається, що впровадження моделей відкритого доступу до публікацій і результатів наукових досліджень є важливим напрямом економічного розвитку. Це дає можливість забезпечити економічний розвиток з метою досягнення високої якості інноваційних продуктів та їхньої конкурентоспроможності на внутрішніх та зовнішніх ринках; забезпечити максимальні темпи оновлення інноваційних продуктів і технологій; дотримуватися необхідних темпів імпортозаміщення щодо новітніх інноваційних продуктів; оптимальне використання всіх видів ресурсів (інформаційно-технологічних, енергетичних, людських, природно-матеріальних).

Необхідно підкреслити значну роль державної політики у сфері забезпечення інноваційного розвитку економіки з боку підтримки за такими напрямками:

- формування економіки, що ґрунтується на знаннях;
- розвиток електронної торгівлі;
- підвищення ефективності системи освіти та перепідготовки кадрів;
- вдосконалення діяльності органів державної влади, відповідальних за розвиток інноваційної та інформаційної сфер.

Питання розвитку інформаційних технологій економічного розвитку висвітлено в Концепції розвитку національної інноваційної системи, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17. 06. 2009⁶⁰. Концепцією визначено, що «національна інноваційна система» – це сукупність законодавчих, структурних і функціональних компонентів (інституцій), які задіяні у процесі створення та застосування наукових знань і технологій і визначають правові, економічні, організаційні та соціальні умови для забезпечення інноваційного процесу. У складі національної інформаційної системи діє 5 підсистем: державного регулювання, інноваційної інфраструктури, освіти, генерації знань та виробництва. Складові інформаційної інфраструктури України наведено у Табл. 2.

Таблиця 2. Складові інформаційної інфраструктури України

Складові	Зміст
Інформаційна	Організації системи НТІ, у т.ч. її базові організації: УкрІНТЕІ, регіональні центри; наукові бібліотеки, інформаційно-аналітичні центри, інформаційні служби наукових та освітніх установ; центри інновацій тощо
Виробничо-технологічна	Технопарки, інформаційно-технологічні центри, бізнес-центри, центри колективного користування, виробничо-технічні об'єднання тощо
Кадрова	Бізнес-школи, навчальні заклади, ресурсні центри, центри підвищення кваліфікації тощо
Експертно-консалтингова	Рекламні агентства, маркетингові компанії, юридичні компанії, аудиторські фірми та ін.
Збутова	Інжинірингові, впроваджувальні фірми, виставки і ярмарки
Фінансова складова	Інвестиційні, інноваційні, венчурні, гарантійні фонди, фонди підтримки підприємництва, інноваційні фінансово-кредитні установи
Інноваційні посередники	Спін-офф і спін-аут компанії, технопарки, інноваційні брокери, центри трансферу технологій та ін.

Джерело: складено авторами за даними ⁶¹

⁶⁰ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17. 06. 2009 р. № 680-р «Про схвалення концепції розвитку національної інноваційної системи».

⁶¹ Перспективи розвитку інформаційно-комунікаційних технологій і штучного інтелекту в економіках країн світу та України.

Сучасні технології економічного розвитку сприяють підвищенню ефективності функціонування національної економіки завдяки здатності впливати на поведінку господарюючих суб'єктів, їхню інноваційну активність і трансакційні видатки.

Інформаційним механізмом для забезпечення інформаційних потреб інноваційної економіки, як передбачено чинним законодавством України, має виступати система інформаційно-аналітичного забезпечення інноваційного розвитку економіки (Рис. 1).

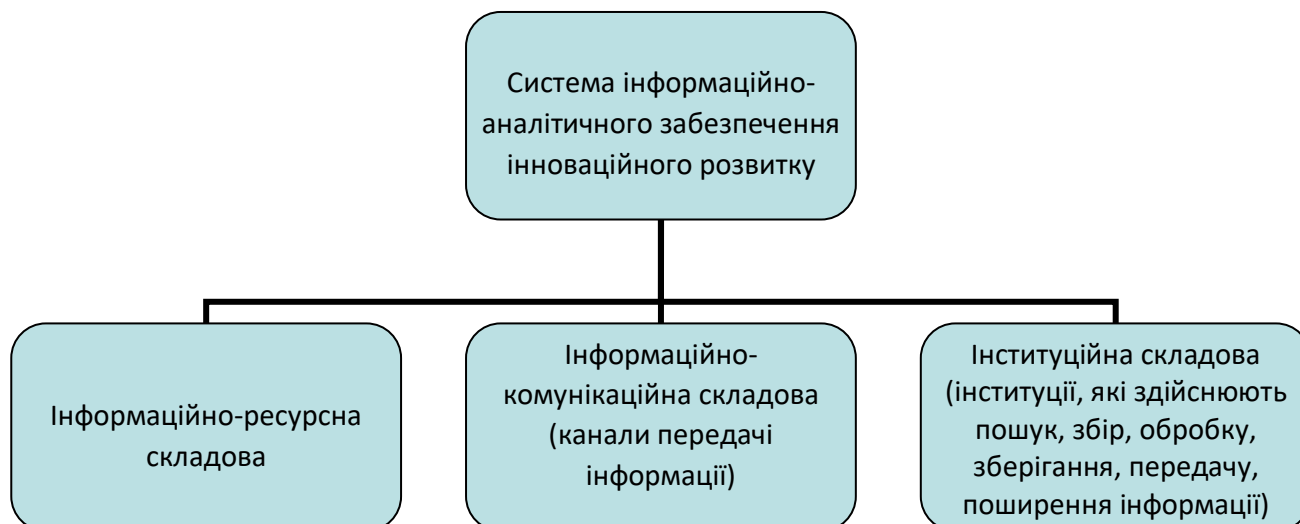

Рис. 1. Система інформаційно-аналітичного забезпечення інноваційного розвитку
Джерело: складено авторами за даними⁶²

Сьогодні потребує стрімкого розвитку інформаційно-аналітичного забезпечення економічного зростання. Система повинна створюватися шляхом інтегрування інформаційних ресурсів, баз даних, які функціонують на цей час в Україні з перспективою інтегрування в європейський інформаційний та економічний простір.

Першочерговим завданням організації процесу інформаційно-аналітичного забезпечення інноваційного розвитку української економіки є створення і використання ефективних засобів доступу до інформаційних ресурсів та обміну ними.

В умовах глобалізації відбувається небувале розширення кількості комунікацій і ускладнення форм спілкування, причому не тільки серед одномовного населення, але й між носіями різних мов в межах багатонаціональної країни, так і у світовому масштабі. Інноваційні Social Media технології стають важливим інструментом комунікації на мікро-, мезо- і макрорівнях, впливу на бізнес, економіку і суспільство, створюючи сприятливі умови розвитку людського капіталу, створюючи соціальні умови для творчої діяльності з реалізації товарних і процесних інновацій⁶³.

На цей час функціонує значна кількість програмних засобів, що супроводжують інноваційні процеси, – різноманітні інтернет-портали, інформаційні системи класу BPMS (Business Process Management System – «система управління бізнес-процесами»); B2B (business-to-business – «бізнес для бізнесу» – взаємодія між науково-дослідними і дослідницько-конструкторськими організаціями і підприємствами).

Програмні засоби використовуються як повномасштабно (охоплюють усі стадії інноваційного циклу), так і частково (орієнтовані на інформаційне супроводження окремих етапів).

До повномасштабних інформаційних систем відносять системи класу ERP, ERP II (Enterprise Resource & Relationship Processing), системи CAD (Computer Aided Design – система автоматизації конструкторської діяльності) і CAM (Computer Aided Management –

⁶² Каталог ресурсів науково-технічної інформації. Міжнародні інформаційні служби.

⁶³ Pozniakova O. & Pryimakova Y. (2020) Innovative business models in tourism: joint consumption, с. 18.

автоматизована система технологічної підготовки виробництва), Pdm- системи, завдання яких є управління інформацією про вироблений продукт і проектними даними.

До локальних програмних продуктів належать: Project Expert, Microsoft Project, Business Engine, Primavera, Spider Project.

Слід зазначити, що зазначені типи систем здебільшого орієнтовано на підтримку лише окремих етапів інноваційного процесу і не передбачають контроль і управління розвитком інноваційного проекту від етапу зародження ідеї до комерціалізації кінцевого продукту.

В економічно розвинутих країнах основною формою комерціалізації наукових розробок і трансферу технологій вважається створення високотехнологічних інноваційних компаній, таких як спінофф (spin-off) – і спін аут (spin-out) – компаній. Обидві ці форми засновані на акціонерному механізмі інвестування у створювану форму. Компанія-засновник має у своєму розпорядженні контрольний пакет акцій новоствореної фірми, і у випадку її успішної роботи може бути або знову включити фірми до своєї структури або вигідно її продати⁶⁴.

Діяльність цих компаній ґрунтується на технологіях або розробках, що створені материнською компанією з метою виведення інноваційного продукту на ринок збуту. При цьому фірма, яка є організованою у формі спінофф, виділяється зі складу підприємства і материнська компанія втрачає управлінський контроль над нею. Спінаут-компанії зберігають підконтрольність з боку підприємства, яке їх створило (у вигляді фінансового контролю, адміністративного обслуговування, підтримка керівництва, консультативна діяльність). На думку багатьох дослідників, створення механізмів виділення і вирощування венчурною корпорацією супутнього бізнесу (спінофф- і спін аут-компанії) є корисним для використання в роботі вітчизняних підприємств і організацій⁶⁵.

Важливими результатами діяльності спін-компаній є додатковий дохід у бюджет материнської компанії, а також посилення інноваційної активності компанії – засновника. Також вони отримують можливість створення робочих місць, розширення науково-дослідної діяльності.

Серед провідних інформаційних компаній світу можна визначити: інформаційна корпорація Dun and Bradstreet, інформаційне агентство LEXIS-NEXIS, інформаційна корпорація Questel – Orbit, інформаційне агентство Data – Star, інформаційна корпорація Dialog.

Інформаційна корпорація Dun and Bradstreet – найбільша у світі американська інформаційна корпорація. Корпорація має розгалужену мережу регіональних представництв в усьому світі, є багатопрофільною та забезпечує користувачів діловою інформацією на всіх етапах прийняття рішень. Корпорація надає інформацію щодо фінансового стану і кредитоспроможності понад 70 млн. компаній у всіх країнах світу, проводить регулярні огляди митного, податкового та інвестиційного клімату в 180 країнах світу, здійснює міжнародну програму підготовки фахівців у сферах фінансів, маркетингу та інформаційного забезпечення. Основних видів продукції корпорації наведені у Табл. 3.

Інформаційне агентство LEXIS-NEXIS – американська система баз даних, які містять інформацію про фінанси і бізнес десятків мільйонів фірм усього світу; дані про біржові котирування, проекти, ринки, політичні й економічні прогнози, відомості про новітні технології та розробки, маркетингові та інвестиційні огляди, постійно оновлювані повнотекстові джерела новин і ділової інформації.

Інформаційна корпорація Questel – Orbit є інформаційною системою, що включає дві підсистеми Questel (Франція) і Orbit (США), для яких характерною є спеціалізація щодо утримання баз даних, пошуку інформації та мов спілкування. У табл. 4 наведено кількість баз даних за предметними групами і підсистемами.

⁶⁴ Березняк Н. В. Досвід функціонування спінаут- і спінофф-компаній для організації аналогічних посередницьких структур в Україні; Діяльність посередницьких та інформаційно-аналітичних структур для супроводження інноваційних процесів: науково-аналітична доповідь

⁶⁵ Там само.

Таблиця 3. Основні види продукції корпорації Dun and Bradstreet

Види продукції корпорації	Зміст
Бізнес-довідка	Відомості про фінансовий стан потенційного партнера (позичальника), ступінь комерційного ризику при веденні справ з ним
Кредитно-аналітична довідка	Фінансові показники діяльності компанії протягом трьох років, більш детальна інформація (порівняно з бізнес-довідкою) про фінансовий стан компанії
Платіжно-аналітична довідка	Характеризує практику і терміни виконання платежів партнером
Ділова довідкова література	Щорічні довідники для самостійного пошуку партнерів у різних країнах світу
Щомісячний бюлетень. Міжнародний огляд комерційних ризиків і платежів	Стисла інформація про поточну економічну ситуацію в різних країнах світу.

Джерело: складено авторами за даними⁶⁶

Для економіки найважливішими тематичними групами, що представляють інтерес, є бізнес, новини, патенти, торговельні марки. Бази даних містять інформацію щодо існуючих європейських та американських компаній, які здійснюють розробку нових технологій або виробництво високотехнологічних продуктів у сферах комп'ютерного і програмного забезпечення, взаємодії з навколишнім середовищем, робототехніки, біотехнології, міжнародну інформацію з патентів за окремими країнами і галузями.

Таблиця 4. Бази даних корпорації Questel

Предметна група	Кількість БД	
	Questel	Orbit
Бізнес	25	16
Хімія	4	23
Інжиніринг	9	14
Енергетика і науки про Землю	4	12
Новини	16	3
Патенти	15	21
Наука і технологія	20	30
Торговельні марки	14	-
Матеріалознавство	5	14
Здоров'я, охорона здоров'я і навколишнє середовище	4	9
Медицина	10	3
Гуманітарні та соціальні науки	3	1

Джерело: складено авторами за даними⁶⁷

Інформаційне агентство Data-Star – європейський лідер серед служб онлайн-доступу до баз даних. До найбільш важливих розділів системи входять: ділові новини, фінансова інформація, маркетингові дослідження, статистика торгівлі, економічний аналіз, біомедицина, наука, технологія, екологічна індустрія.

Інформаційна корпорація Dialog – об'єднує 250 баз даних, розділених на такі тематичні групи: бізнес, загальна інформація, законодавчі і нормативно-правові акти, новинні поточні події, конференції, наука, соціальна сфера, статті та тексти. Інформаційні ресурси містять інформацію про компанії, організації, фінансовий аналіз, ділові новини, патенти, торгові марки, промисловий аналіз.

⁶⁶ Каталог ресурсів науково-технічної інформації. Міжнародні інформаційні служби; Перспективи розвитку інформаційно-комунікаційних технологій і штучного інтелекту в економіках країн світу та України: монографія

⁶⁷ Діяльність посередницьких та інформаційно-аналітичних структур для супроводження інноваційних процесів: науково-аналітична доповідь; Каталог ресурсів науково-технічної інформації. Міжнародні інформаційні служби; Перспективи розвитку інформаційно-комунікаційних технологій і штучного інтелекту в економіках країн світу та України: монографія.

Ресурси науково-технічної інформації провідних міжнародних інформаційних служб наведені у Табл. 5.

Таблиця 5. Ресурси науково-технічної інформації провідних міжнародних інформаційних служб

Назва ресурсу	Тематика	Зміст баз даних
International Nuclear Information System – INIS (Австрія)	Ядерна техніка, використання атомної енергії	Застосування методів і досягнень ядерної науки і техніки, правові, економічні, соціальні і медичні аспекти використання атомної енергії, інформація про різні неядерні джерела енергії
STN International (Scientific&Technical Net International) (Німеччина)	Усі сфери науки і техніки	Зарубіжні публікації і патенти, адреса фірм-виробників продукції, інформаційні добірки про виставки, електронні копії повнотекстових документів Центральної технічної бібліотеки Ганноверу, копії міжнародних стандартів
Institute for Scientific Information – Thomson ISI (США)	Суспільні, гуманітарні науки, фізика, хімія, математика, обчислювальна техніка, мистецтво	Довідково-аналітична база даних щодо журналів, видавництв, предметних рубрик
Abstracting and Indexing Database Scopus – Elsevier (Нідерланди)	Соціальні, гуманітарні, фізико-математичні науки, екологія	Статистична інформація із цитування статей конкретних авторів, організацій, журналів
Oxford University Press Reference (Великобританія)	Усі сфери знань	Тематична добірка словників і довідкових видань за всіма напрямками знань: від мовних словників до спеціалізованих довідників з медицини, від довідкових видань з природничих і точних наук до словників із бізнесу і економіки

Джерело: складено авторами за даними⁶⁸

Наведені інформаційні ресурси, які містяться в програмних засобах і на інтернет-порталах, інтегрують великі обсяги інформації щодо інноваційних пропозицій, ідей, продуктів, наукових розробок.

Таким чином, для успішного економічного розвитку країни необхідним є формування інформаційних технологій і нових форм організації діяльності у різних сферах економіки. Важливим напрямом розвитку інформаційного суспільства можна вважати впровадження моделей відкритого доступу до публікацій і результатів наукових досліджень, в тому числі в сфері маркетингу. Застосування відкритих інформаційних систем, розрахованих на використання всього масиву інформації, доступної сьогодні суспільству в певній галузі, дає змогу вдосконалити механізми управління суспільним устроєм, сприяє гуманізації і демократизації суспільства, підвищує рівень добробуту людей та змінює поведінкові моделі людських відносин. Процеси, що відбуваються з огляду на інформатизацію суспільства, сприяють не тільки прискоренню науково-технічного прогресу, інтелектуалізації всіх видів людської діяльності, а й створенню якісно нового інформаційного середовища соціуму, що забезпечує розвиток творчого потенціалу та дизайн-мислення особистості.

Література:

1. Березняк Н. В. Досвід функціонування спінаут- і спінофф-компаній для організації аналогічних посередницьких структур в Україні / Н. В. Березняк, К. В. Кваша // Науково-технічна інформація. – 2015. – № 4. – С. 11-19.

2. Діяльність посередницьких та інформаційно-аналітичних структур для супроводження інноваційних процесів: науково-аналітична доповідь / Березняк Н. В., Кваша Т. К., Новицька Г. В. – К.: Укр ІНТЕІ, 2014. – 101 с.

⁶⁸ Каталог ресурсів науково-технічної інформації. Міжнародні інформаційні служби; Перспективи розвитку інформаційно-комунікаційних технологій і штучного інтелекту в економіках країн світу та України: монографія.

3. Інноваційний розвиток підприємства. Навчальний посібник / За ред. П. П. Микитюка. – Тернопіль: ПП «Принтер Інформ», 2015. – 224 с.
4. Інформаційне забезпечення інноваційного розвитку: світовий та вітчизняний досвід: монографія / Т. В. Писаренко, Т. К. Кваша, Н. В. Березняк, О. В. Прудна. – К.: УкрІНТЕУ, 2015. – 239 с.
5. Каталог ресурсів науково-технічної інформації. Міжнародні інформаційні служби. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://onti.tpu/resources.html>.
6. Перспективи розвитку інформаційно-комунікаційних технологій і штучного інтелекту в економіках країн світу та України: монографія / Кизим М. О., Матюшенко І. Ю., Шостак І. В. – Х.: ВД «ІНЖЕК», 2012. – 492 с.
7. Приймакова Ю. А. Проблеми оподаткування електронної комерції [Електронний ресурс] / Ю. А. Приймакова // Національні і світові тенденції розвитку обліку, оподаткування та контролю: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 15 травня 2020 р. – Одеса, Україна. DOI: 10.5281/zenodo.3877195.
8. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17. 06. 2009 р. № 680-р «Про схвалення концепції розвитку національної інноваційної системи». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
9. Цибульов П. М. Про комерціалізацію результатів досліджень науковими інститутами України / П. М. Цибульов, В. Я. Корсун // Наука та інновації. – 2011. – Т. 1, № 2. – С. 45-53.
10. Pozniakova O. & Pryimakova Y. (2020) Innovative business models in tourism: joint consumption. Collection of scientific papers ΛΟΓΟΣ, 18-20. DOI: <https://doi.org/10.36074/24.04.2020.v1.04>.

1.6. INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE SYSTEM OF MARKETING COMMUNICATIONS

1.6. ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СИСТЕМІ МАРКЕТИНГОВИХ КОМУНІКАЦІЙ

Постановка проблеми. Вивчення та виявлення актуальних тенденцій інноваційної складової маркетингових комунікацій, а особливо її впливу на особливості маркетингової діяльності, є однією з найбільш цікавих та нагальних проблем сучасного бізнесу. В умовах глобального ринку для ефективного просування товару та утримання лідерських позицій підприємства використовують нові ідеї, технології у товарах, послугах та процесах. Під впливом процесів інтернаціоналізації та глобалізації не викликає сумніву зростання ролі маркетингових комунікацій в умовах сучасних високо насичених товарних ринків. Не менш очевидним є і той факт, що необхідність посилення комунікативного впливу на споживачів вимагає витрачання все більших коштів і робить все складнішою проблему формування ефективного комплексу маркетингових комунікацій – реклами, зв'язків з громадськістю, прямого маркетингу і стимулювання збуту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему підвищення ефективності комунікативного впливу на цільові аудиторії, зокрема через використання інструментарію інноваційних методів маркетингових комунікацій, переважно висвітлюють у своїх працях іноземні автори: П. Сміт, К. Беррі, Дж. Маккензі. Серед вітчизняних науковців вагомий внесок в опрацювання даної проблематики зробили Н. Гонтаренко, В. Карп, С. Ілляшенко, І. Окландер.

Метою статті є визначення та аналіз сучасних інноваційних маркетингових комунікативних технологій впливу на потенційного споживача.

Викладення основного матеріалу. Розробка та впровадження маркетингових інновацій в ринкових умовах – це єдиний спосіб підвищення конкурентоспроможності та підтримки високих темпів розвитку організацій та їх торгових марок.

Впровадження технології або стратегії маркетингових інновацій вимагає декількох принципів, яким повинна слідувати організація. По-перше, процес маркетингових інновацій повинен забезпечувати цінність як для споживачів, так і для клієнтів. Успіх маркетингової інновації визначається тим задоволенням, яке вона забезпечує клієнтам, і якщо інновація не може забезпечити задоволення, вона не вважається ефективною маркетинговою інновацією. По-друге, маркетингові інновації повинні полягати в залученні конкуренції на потенційний ринок. По-третє, маркетингові інновації повинні бути ефективними і плідними для компанії. У центрі уваги компанії повинні бути не інновації, а маркетингові інновації, що означає, що інновація повинна приносити прибуток організації в даний час і, більш того, в майбутньому. Нарешті, процес маркетингу інновацій повинен бути стійким. Змінюється жорстка маркетингова конкуренція, динаміка і швидко мінливі ринкові умови змушують компанії продовжувати впроваджувати інновації, щоб забезпечити виживання.

Для досягнення очікуваних цілей фірма повинна створити ряд пов'язаних стратегій, які можуть допомогти в управлінні маркетинговими інноваціями, а також допоможуть в мінімізації стратегічного ризику. Основними причинами стратегічних помилок різних фірм були нездатність протистояти маркетинговим інноваціям. Щоб сформувати ефективну стратегію, фірма повинна розуміти свою маркетингову позицію, наявність ресурсів і конкурентну перевагу/ інноваційну перевагу.

Згідно стратегії маркетингових інновацій ринки складаються з трьох основних елементів, які включають споживачів з попитом, платоспроможністю і бажанням купити. Таким чином, маркетингові інновації можуть здійснюватися через ці три елементи. Комплексне дослідження з маркетингових інновацій зосереджує в собі п'ять аспектів теорії. Перший аспект містить інновації самого продукту. По-друге, повинні бути поставлені цілі інновації, що тягне за собою маркетингову позицію інновації. По-третє, слід визначити нове географічне положення інновації, яке забезпечить розташування потенційного ринку.

Позиція є важливим аспектом, тобто якщо ринок насичений або стикається з конкуренцією, то це дозволяє організації змінювати географічне положення для продукту, який більше підходить для стійкості товару. Таким чином, подальший розвиток компанії гарантовано. Четвертий аспект тягне за собою інноваційні канали розподілу. Цей аспект завжди ігнорувався компаніями. Аспект включає в себе якість і типи дистриб'юторів, посередників і каналів, які допомагають процесу маркетингових інновацій. Нарешті, стимулювання збуту інновацій є важливим фактором стійкості інноваційного процесу, який широко обговорюється і впроваджується в інноваційній сфері серед різних фірм.

Перед тим, як перейти до розгляду інноваційних методів маркетингових комунікацій необхідно зупинити увагу на визначенні базових понять. В оригіналі маркетингові комунікації розглядаються як інформаційні зв'язки підприємства з власним оточенням, що повинні забезпечувати успішне рішення задач у сфері маркетингу, являють собою процес передачі інформації про товар для цільової аудиторії. Отже, виробник зможе досягти успіху лише в разі, якщо буде націлений на такий ринок, клієнти якого з максимальною вірогідністю будуть зацікавлені в його маркетинговій програмі⁶⁹.

Традиційно класифікація маркетингових комунікацій базується на виокремленні ознак маркетингових комунікацій, їх видів та інструментарію, що застосовується в процесі їх реалізації (Табл. 1).

Науковці, які широко використовують у своїх дослідженнях вказану класифікацію маркетингових комунікацій відносять до найбільш дискусійних класифікацій за типом технології просування. Це насамперед пов'язано із тим, що досі не існує чіткого розподілу інструментів між цими групами.

Таблиця 1. Класифікація маркетингових комунікацій

Ознаки класифікації	Види комунікацій
За видом комунікативної системи	- масові - інтегровані - міжособові - організаційні - публічні
За терміном дії	- разові (флешмоби, вірусний маркетинг, SMS-маркетинг) - короткострокові (акції зі стимулювання збуту) - середньострокові (рекламні компанії на радіо, телемаркетинг, програми лояльності, веб-маркетинг) - довгострокові – спонсорство
За засобами донесення	- усна - друкована - електронна
За змістом повідомлення	- присвячені товару - присвячені ідеї або території - присвячені підприємству
За місцем поширення	- зовнішні - внутрішні
За цілями	- створення іміджу - збільшення обсягу продажу - дотримання соціально-етичних норм
Тип технології просування	- ATL-засоби: реклама друкована, електронна реклама, зовнішня реклама, зв'язки з громадськістю, прямий маркетинг - BTL-засоби: промоушен, семплінг, мерчандайзинг, реклама в місцях продажу - TTL-засоби: евент-маркетинг, веб-маркетинг, маркетинг у соціальних мережах і виданнях (SMM).

⁶⁹ Барнетт Дж. Маркетинговые коммуникации. Краткий обзор (Фрагмент из книги «Маркетинговые коммуникации. Интегрированный подход») [Электронный ресурс]: / Дж. Барнетт, С. Мориарти. – Режим доступа: http://www.marketing.spb.ru/lib-comm/comm_intro.htm.

ATL – маркетингові комунікації (About The Line – над ризикою), сприяють досягненню повного комунікаційного ефекту за допомогою рекламних повідомлень, спрямованих на широкі маси потенційних споживачів. Особливістю ATL – засобів є те, що вони, хоч і створюють привабливі образи споживання товару, як правило, не спрямовані на досягнення змін у поведінці.

BTL – маркетингові комунікації (Below The Line – під ризикою), спрямовані на стимулювання споживача у місцях продажів. Основні їх напрями, промоушен – акції, не повинні бути витратними для компанії, їх проведення повинно входити у вартість товару, що купується споживачем. Найбільш суперечок виникає довкола TTL – засобів маркетингових комунікацій. TTL – засоби, дослівно перекладаються як «через лінію». Цей стратегічний підхід дає змогу брендам взаємодіяти з клієнтом в декількох напрямках (наприклад через телевізійну рекламу, через оголошення по радіо, отримання листівок на вулиці). Це дає можливість створити інтегрований підхід, за якого відповідно повідомленням кількох ЗМІ створюються сприйняття клієнтів. Але TTL маркетингові комунікації являють собою не лише поєднання двох попередніх засобів, але і мають у своєму арсеналі власний інструментарій: евент-маркетинг, веб-маркетинг, маркетинг у соціальних мережах і виданнях. Як вказує в своїй роботі⁷⁰ Хмарська І. А., саме поява соціальних медіа привела до стирання «ризиків» розподілу інструментів маркетингових комунікацій, що дає змогу отримати максимально можливий синергійний ефект від їх використання.

За оцінками експертів Всесвітньої мережі Dentsu Aegis Network⁷¹, у 2019 році глобальний темп зростання реклами досягнув 3,8%, а загальний обсяг інвестицій склав 625 млрд. дол. Азіатсько-Тихоокеанський регіон і Північна Америка стали основними регіонами зростання в 2019 році, на них довелось 41% і 30% світового простору. Внесок у глобальне зростання в Західній Європі склав 15%, в Латинській Америці – 10%, а в Центральній і Східній Європі – 4% (Рис. 1).

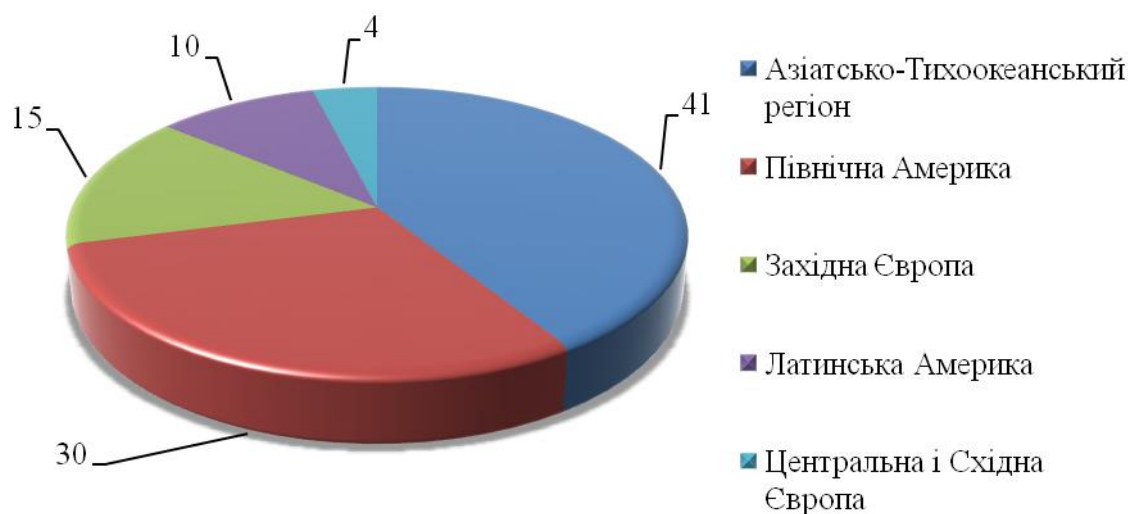

Рис. 1. Глобальні темпи зростання реклами за 2019 рік, %

Традиційна реклама в друкованих ЗМІ дещо втрачає свої позиції, так як фокус змінився на digital. Витрати на цей вид реклами виросли на 12% у 2019 році, досягнувши 254 млрд. дол. і вперше перевищили позначку в 40% від світової частки. Цифрові канали комунікації стали переважаючими на 26 з 59 проаналізованих ринках. Вперше до списку країн з лідируючими позиціями в digital приєдналися США, Чехія, Малайзія і Сінгапур. В 2019 році

⁷⁰ Хмарська І. А. Інноваційні тренди на ринку маркетингових комунікацій та їх вплив на діяльність підприємств легкої промисловості України / І. А. Хмарська // Глобальні та національні проблеми економіки. 2018. Вип. 21 URL: <http://global-national.in.ua/archive/21-2018/85.pdf>.

⁷¹ MMR: Marketing Media Review. Онлайн видання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mmr.ua>.

зросла автоматизована реклама на 19,2%, так як дана модель починає впроваджуватися на ТБ і DOOH (Digital out-of-home – медіа, які розміщуються у громадських місцях). У 2019 році виросла частка радіостанцій на 1,1% досягнувши 37 млрд. дол. – 6% від загальних витрат. За даними досліджень Д. П. Росшивалова⁷², стрімко розвиваються розумні технології: голосові помічники і розумні колонки. У свою чергу – це буде стимулювати використання аудіоформату.

Провідні компанії світу здійснили стрімкий прорив у діяльності завдяки послідовним інноваціям у системі маркетингових комунікацій, керуючись концепцією інноваційного маркетингу. Для того щоб швидко реагувати на темпи змін споживчої поведінки, необхідно постійно бути в курсі актуальних тенденцій управління та знання цифрових технологій, прилаштовуючи до цього власні маркетингові комунікації.

Можна виділити основні актуальні тенденції, які визначають розвиток маркетингових комунікацій у глобальному масштабі на сучасному ринку інновацій (Табл. 2).

Великий інтерес до нестандартних методів маркетингових комунікацій розвивається на фоні значних розбіжностей у трактуванні сутності цих методів, використовуюваного інструментарію, технологій і прийомів, що дуже ускладнює можливості їх ефективного використання на практиці і потребує розуміння взаємозв'язків і розбіжностей між ними з метою збалансованого поєднання з основними елементами маркетингових комунікацій.

Таблиця 2. Інноваційні тренди на ринку маркетингових комунікацій

Вид тренду	Характеристика та основні напрями тренду
1. Стрімке впровадження Digital Marketing	Базується на формуванні маркетингової стратегії комунікацій за використанням цифрових технологій та електронних пристроїв, таких як персональні комп'ютери, смартфони, мобільні телефони, планшети ТБ, ігрові консолі, які сприяють взаємодії з клієнтом.
2. Використання екосимволики	Екологізація підприємств може стати додатковою конкурентною перевагою щодо збереження й отримання власного споживача і залучення споживачів з інших сегментів.
3. Раціональність та ощадність	Тренд має на увазі не тільки ефективне розпорядження бюджетами й економію на всьому, але й мінімізацію різних видів ризиків, відміну спонтанних рішень
4. Орієнтація на базові цінності	Підтримка у важких політичних умовах власного товаровиробника. Найбільшу цінність для реалізації тренду будуть мати BTL, TTL- комунікації: спонсорство, Event- маркетинг, маркетинг в соціальних мережах і висвітлення маркетингових політичних акцій за допомогою PR-технологій.
5. Креативність інновації	Застосування у діяльності кулхантингу (від англ. – collhunting полювання за «прикольним» або «крутим») спеціально організованого пошуку дійсно незвичайних ідей у реальному житті, або по-іншому пошук життєвих інсайтів, актуальних для найбільш активної, сучасної, впливової цільової аудиторії.
6. Використання «мало бюджетних», «мало витратних» видів маркетингу	Застосування нетрадиційних видів маркетингу: вірусного, партизанського маркетингу, провокаційного маркетингу, «Ambient Media»
7. Стирання граней між офлайн- і онлайн-комунікаціями	ЗМІ переходять поступово в онлайн-формати і планшет-версії. Повідомлення й інформаційні приводи тепер генерують не тільки журналісти. Авторами можуть стати блогери, активні користувачі соцмереж або просто звичайні читачі. Цікавий контент, який сучасний споживач отримує офлайн, моментально знаходить життя в онлайні.
8. Соціальне забарвлення реклами	Нинішня реклама не тільки спонукає купити продукт, що просувається, але також закликає змінити себе, стати кращим і доступнішим, незважаючи на складне сучасне життя взагалі і в контексті сучасної фінансової та політичної криз.
9. Необхідність контролю інформації, що надходить у соціальні мережі	Використання репутаційного менеджменту та репутаційного маркетингу, який зачіпає кілька рівнів: від особистості, конкретної компанії, сфери ринку до рівня країн і міждержавних об'єднань.

⁷² Расшивалов Д. П. та ін. Новітні форми міжнародного бізнесу в умовах глобальних інституційних та технологічних змін: Монографія у співавторстві / Д. П. Расшивалов та ін. К.: ВАДЕКС.2019. – 440 с.

З розвитком технологій і зростанням Інтернету арена багатьох компаній перейшла від реалістичного світу до нового світу – Інтернет.

Інтернет став найпотужнішим інструментом реклами, що робить його набагато більш ефективним, аніж традиційні маркетингові інструменти. Реклама в режимі офлайн (газети, радіо і т. д.) усе ще тримає однакову частину світового ринку, але її зростання не таке швидке в порівнянні з Інтернет-рекламою (Рис. 2).

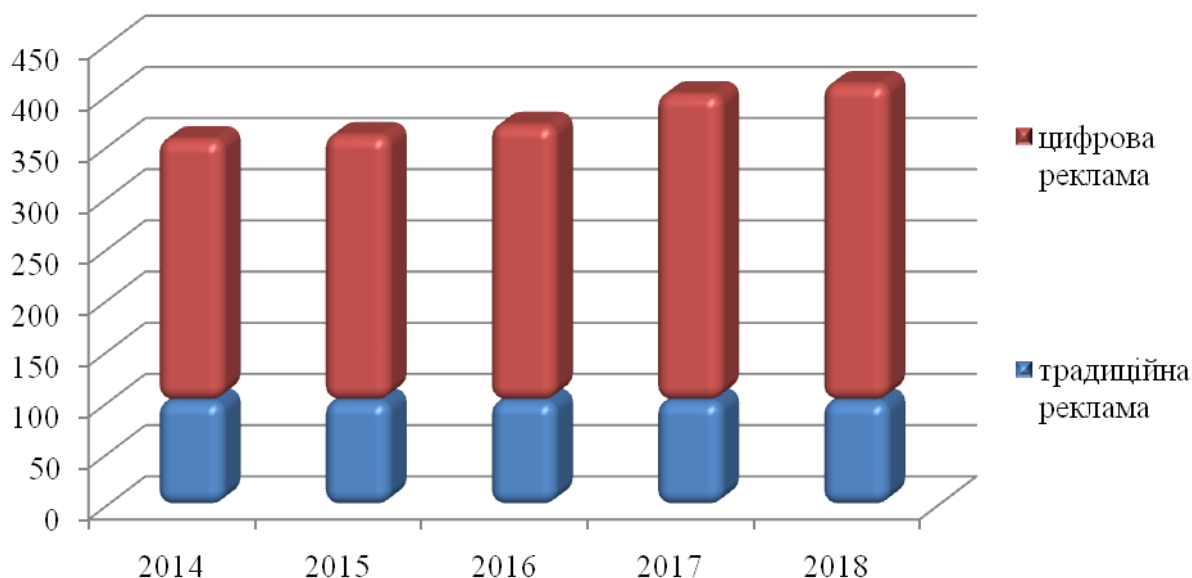

Рис. 2. Зростання цифрової та традиційної реклами за 2014-2018 р.р., млрд.дол.⁷³

З вуст в уста відбулася модернізація через Інтернет, і в ці роки вона отримала нову назву «вірусний маркетинг» – це стратегія, яку компанії використовують, щоб стимулювати своїх клієнтів передавати щось про свої продукти своїм колегам і друзям. Для компанії вірусний маркетинг може допомогти використовувати невеликий бюджет для різкого просування, так як інформацію, яку ви відправляєте, клієнти передають самі. З боку клієнтів вірусний маркетинг допомагає клієнтам відчувати себе впевненіше, оскільки вони думають, що самі приймають рішення про покупку, вони отримують інформацію від своїх друзів, які здаються більш надійними, ніж маркетологи або реклама.

Стратегія під назвою «вірусний маркетинг» використовувалася багатьма компаніями для отримання прибутку. До появи «вірусного маркетингу» маркетингова стратегія називалася «з вуст в уста». Хейвуд (Haywood, 1989)⁷⁴ вважав, що з вуст в уста (WOM) розуміється як усний особистий зв'язок між одержувачем і комунікатором, яку одержувач сприймає як некомерційне повідомлення, що стосується бренду, продукту або послуги.

Незважаючи на те, що стратегія WOM може принести величезні вигоди для компанії, розвиток технологій вплинув на перетворення стратегії «з вуст в уста» в нову, так звану «вірусний маркетинг». У ці роки комунікаційне середовище стаціонарних інтернет-споживачів змінилося і збагатилося. В результаті WOM набув нового значення, а WOM в стаціонарному Інтернеті отримав назву «вірусний маркетинг».

Термін «вірусний маркетинг» також використовується для позначення прихованих маркетингових кампаній – використання різних видів астротурфінгу як онлайн, так і офлайн, щоб створити враження спонтанного ентузіазму «з вуст в уста». Поза Інтернету вірусний маркетинг описується як «з вуст в уста», «створюючи шум», «використовуючи медіа», «мережевий маркетинг». Вважається, що задоволений клієнт розповідає в середньому

⁷³ Дибчук Л. В. Інноваційні технології подання інформації в Інтернет-рекламі / Л. В. Дибчук, А. О. Василькова // Економіка і суспільство. 2018. Вип.19 DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-19-58>.

⁷⁴ Haywood, K. M. 1989. "Managing Word of Mouth Communications." *Journal of Services Marketing* 3 (2): 55-67.

трём знайомим про продукт або послугу, які йому подобаються, і дев'яти знайомим про продукт або послугу, які йому не подобаються. Вірусний маркетинг заснований на цієї природної поведінці людини при проведенні своїх компаній. Вірусний маркетинг сприяє поширенню комерційної інформації і контенту в потрібній цільовій групі. Ще однією перевагою цього є те, що рекламодавці можуть значно розширити охоплення просування при дуже низьких витратах компанії. Згідно з опитуванням Duhan, Johnson, Wilcox and Harrell, 35% з 3000 респондентів заявили, що рекомендація одного знайомого переконає їх відвідати веб-сайт, який вони не знали раніше. Ці результати ілюструють величезний потенціал вірусного маркетингу в цілях комунікації і поширення.

До позитивних сторін вірусного маркетингу відноситься те, що він недорогий і працює практично сам по собі. Як тільки ви робите пропозицію і надаєте кошти для рефералів, вірусний маркетинг поширюється дуже швидко, як вірус.

Вірусний маркетинг вивчався як внесок в прийняття рішень споживачем, так і як результат процесу покупки. На етапі перед покупкою, як стратегії зниження ризику, споживачі шукають інформацію про продукт, беручи участь в процесі вірусного маркетингу. Позитивні і негативні повідомлення є прикладами поведінки при виході, які демонструють споживачам по завершенні зустрічі з сервісом.

Вірусний маркетинг може «впливати на вибір споживачів і рішення про покупку, а також формувати очікування споживачів, ставлення до вживання до використання, навіть сприйняття продукту або послуги після використання». Вважається, що вплив вірусного маркетингу набагато більше, ніж вплив класичних рекламних носіїв. Наприклад, BMW, надає 5 відеокліпів для перегляду і завантаження безкоштовно, а потім перебиває 11 мільйонів відвідувачів за 4 місяці. Продажі автомобілів BMW збільшилися на 12,5% в поточному році в порівнянні з попереднім. Схоже, що відеокліпи та інтернет можуть змусити вірусний маркетинг працювати ефективно.

Вірусний маркетинг згадується як бесіда, пов'язана з продуктом, особисті рекомендації, неформальне спілкування і міжособистісне спілкування. Є одне велике розходження між вірусною маркетинговою діяльністю і комерційною масовою комунікацією. Оскільки вірусний маркетинг є основним джерелом інформації для споживачів, вважається, що комунікатор не залежить від маркетолога. В результаті він визнається клієнтами як більш надійний, який заслуговує на довіру джерела інформації. Він надає інформацію про продуктивність продукту і соціальні та психологічні наслідки рішення про покупку.

Що стосується партизанського маркетингу, то його технології вперше почали використовуватися в США у 80-х роках ХХ століття, хоча винахідником даного терміна прийнято вважати Д. Левінсона завдяки його рекламній компанії 1951 року для Marlboro.

Партизанський маркетинг фокусується на недорогих нетрадиційних маркетингових тактиках, які дають максимальні результати. Термін був спочатку ініційований Джеєм Конрадом Левінсоном в книзі «Партизанська реклама», вперше опублікованій в 1984 році, яка потім стала однією з книг-бестселерів з маркетингу і розглядалася як рятівник малого бізнесу.

Багато в чому як партизанська війна, Guerrilla Marketing, використовує ту ж тактику в маркетинговій індустрії. Цей альтернативний стиль реклами вимагає нерегулярної маркетингової стратегії з акцентом на динамічні ідеї, високу енергію і уяву. Партизанський маркетинг – це те, що застає споживача зненацька, справляє незабутнє враження і створює величезну кількість соціальних шумів. Кажуть, що партизанський маркетинг справляє набагато цінніше враження на споживачів в порівнянні з більш традиційними формами реклами та маркетингу. Це пов'язано з тим, що більшість кампаній, що застосовують Guerrilla Marketing спрямовані на те, щоб вразити споживача на більш особистому рівні.

У 1960 році кампанії були зосереджені на великих витратах на рекламу в різних каналах засобів масової інформації, таких як радіо і друк. Тільки в кінці 1980-х і початку 1990-х кабельне телебачення почало показувати рекламні повідомлення. Найбільш відомим піонером в цей час був MTV, який зосередився на тому, щоб споживач налаштувався на

рекламне повідомлення, а не на побічний продукт показаного шоу. Агентства щосили намагалися справити враження на споживачів, і споживачі втомилися бути проданими. Це був час для змін.

У 1984 році маркетолог Джей Конрад Левінсон ввів формальний термін у своїй книзі під назвою «Партизанський маркетинг»⁷⁵. Левінсон був старшим віце-президентом J. Walter Thompson і креативним директором і членом ради директорів Leo Burnett Advertising. У книзі Левінсон запропонував унікальні засоби зближення і боротьби з традиційними формами реклами. Метою Guerrilla Marketing було використання нестандартної тактики для реклами з невеликим бюджетом. В цей час радіо, телебачення та друк росли, але споживачі втомилися. Левінсон передбачає, що кампанії повинні бути шокуючими, унікальними, обурливими і розумними. Це повинно створити гул. Малі підприємства почали міняти своє мислення і підійшли до маркетингу по-новому.

Традиційний маркетинг і партизанський маркетинг мають свої відмінності:

1. Перша відмінність, між традиційним маркетингом і партизанським маркетингом – це спосіб мислення або, іншими словами, ідея. Партизанські маркетологи не покладаються і не можуть розраховувати на величезні бюджети або фінансові можливості для розробки своїх маркетингових планів. Вони швидше спираються на своє творче мислення і дивовижні, динамічні способи досягнення своїх цільових клієнтів.

2. У традиційному маркетингу диверсифікація продукції заохочується для задоволення кількох груп покупців. Це, однак, більше підходить для великих фірм, ніж для малих підприємств, і це може привести до ризику занадто великого розширення бізнесу і не фокусуватися на розробці найбільш конкурентоспроможного продукту. Guerrilla Marketing радить людям розширювати бізнес тільки до сталого розвитку і зосередитися на своєму ключовому продукті, так як цей ключовий продукт вносить максимальний внесок у повернення бізнесу.

3. Традиційний маркетинг використовує засоби масової інформації і кілька рекламних каналів, щоб привернути увагу якомога більшої кількості людей, в той час як Guerrilla Marketing фокусується на пошуку потрібної групи клієнтів. Іншими словами, традиційний маркетинг намагається віщати, в той час як Guerrilla Marketing докладає зусиль до ефективного звуження. Тому що це дуже трудомісткий і дорогий процес, коли ви намагаєтесь поговорити з кожною людиною про ваш продукт, але було б набагато ефективніше, якби ви розмовляли з людьми, які можуть піклуватися про продукт. Наведемо приклад бренду жіночої нижньої білизни. Коли реклама про продукт запускається на TV, вона може бути почута багатьма людьми, але в перші кілька разів може легко вислизнути від їх свідомості. Увага може бути досягнута, коли реклама неодноразово транслюється, і це буде дуже дорого. Буде альтернатива, коли на Shopping TV, який став улюбленим каналом для декількох домогосподарок, буде зроблений невеликий вступний ролик про формування нижньої білизни. При такому виборі кількість аудиторії може зменшитися, але вплив буде більш глибоким. Однак такий підхід все ще витратний і не сфокусований. Замість цього партизанські маркетологи хотіли б охопити ще меншу групу покупців дуже концентрованим і недорогим каналом – жіночим журналом.

4. З точки зору інвестицій, традиційний маркетинг часто асимілював інвестиції з грошима, тоді як Guerrilla Marketing передбачає, що, коли у вас не так багато грошей, щоб інвестувати, ви можете інвестувати ідеї, час, уяву, креативність і інформацію. Звичайно, «Партизанський маркетинг» – це не просто удача, а творчий підхід і час.

Щоб досягти бажаних результатів, Джей Конрад Левінсон визначив 16 атрибутів успішної маркетингової стратегії, які можна перерахувати як: відданість, інвестиції, сталість, впевненість, терпіння, асортиментну зброю, послідовність, зручність, здивування, вимір, залученість, залежність, озброєння, згоду, зміст і доповнення.

---

⁷⁵ Jay Conrad Levinson. Guerrilla Marketing: Secrets for Making Big Profits from Your Small Business. – Houghton Mifflin Harcourt, 1985. – 226 p.

Стратегія партизанського маркетингу також повинна бути послідовною, щоб досягти бажаних результатів. Ви повинні відповідати своєму маркетинговому плану, щоб уникнути небажаних витрат. Ви не повинні змінювати свій носій, ви не повинні змінювати своє повідомлення, так як це може змінити і суть вашого продукту. У маркетингу важлива особистість. Як тільки ви втратите свою особистість, ви не зможете бути визнаним або обраним. Керуючись Левісоном, послідовність веде до знайомства, фамільярність – до впевненості, а впевненість сприяє продажам.

Румунський роздрібний магазин, що займається електронною торгівлею після 3 місяців роботи, зробив дуже дивну акцію: знижка 3% в разі дощу на вулиці, а в похмурий день – 1%. І кожен оголошує своєму другові, своїй родині по електронній пошті, через Інтернет і одержувачу, що їх просування також поширює їх просування в їх відносинах. Таким чином, вартість реклами дуже низька, але споживачам дуже подобається ідея. І після цієї акції роздрібний магазин не тільки продає багато товарів, на складі, а й збільшує продажі на 15%.

«Партизанський маркетинг» спочатку був концепцією, орієнтованою на малі підприємства з невеликим бюджетом, але це не завадило великим підприємствам прийняти ту ж ідеологію. Більші компанії використовують нетрадиційний маркетинг для доповнення своїх рекламних кампаній. Деякі маркетологи стверджують, що коли великий бізнес використовує тактику партизанського маркетингу, це не справжній партизан. У великих компаніях бюджети значно більше, а їх бренди, як правило, вже добре відомі.

Coca-Cola – це один з найбільших брендів, який відмінно справляється зі своєю роботою. У січні 2015 року компанія Coca-Cola створила відеоролик «Машина щастя» за допомогою агентства інтерактивного маркетингу. Відео показувало торговий автомат Coca-Cola, який видавав набагато більше, ніж просто холодний напій. Фільм продавався в Університеті Св. Іоанна в Квінсі, Нью-Йорк, з використанням 5 стратегічно розташованих прихованих камер. Реакції учнів були повністю записані. Це відео стало вірусним, і тепер на YouTube вже переглянуто понад 4,5 мільйони переглядів. У травні 2015 року його отримала престижну золоту інтерактивну нагороду CLIO. Фільм отримав найбільшу проникнення в Бразилії, Мексиці, Японії та Росії. Побачивши приголомшливу рентабельність інвестицій в цьому відео, Coca-Cola вирішила продовжити тему «Щастя», випустивши кілька інших відео з тією ж концепцією.

Одним із напрямів партизанського маркетингу є Ambient Media – це нестандартний вид реклами, в якій основний акцент робиться на її просторовому розміщенні. Вона має дивувати людей, проникати в їх повсякденне життя – туди, де традиційним медіа немає місця. Даний вид реклами містить у собі такі особливості:

1) Альтернативний. Ambient Media напряду веде до місця проживання цільової аудиторії і звертається до неї повсюди: від метро до супермаркету.

2) Зовнішній. Ambient Media відмежовується від традиційних комунікативних форм і наближається до споживача, розробляючи нові носії.

3) Можуть бути спланованими. В оцінюванні Ambient Media важливим параметром є гомогенність цільової аудиторії і зручність не стільки формату, скільки самого розміщення і доступності цільової аудиторії. Тут робиться ставка не на охоплення великої аудиторії, а на якісні контакти з потенційними споживачами.

Наприклад, для реклами нового меню сніданку кафе Caribou Coffee (м. Міннеаполіс, США) було використано несподіваний креативний хід — обладнати зупинки громадського транспорту рекламними банерами, стилізованими під імпровізовану електропіч, в яких підігрівалися смачні сандвічі, і від яких, до того, ж виходило тепло, тому що в них були вбудовані обігрівачі. Це справляло великий емоційний вплив на людей та формувало стійкі асоціації, пов'язані з брендом.

Як вважають вітчизняні дослідники І. В. Тараненко та С. С. Яременко⁷⁶, використання в одній рекламній кампанії декількох каналів поширення інформації поліпшить очікуваний

---

⁷⁶ Тараненко І. В., Яременко С. С. Інноваційна трансформація комплексу маркетингових комунікацій в умовах глобалізації. Економічний нобелівський вісник. 2016. № 1. С. 207-217. URL:

ефект, тому рекламодавці повинні використовувати інтегровані маркетингові комунікації і планувати рекламну компанію з включенням не тільки традиційних, а й найсучасніших інтернет-інструментів.

На один із найефективніших каналів комунікацій, перетворюються сучасні маркетингові технології, які розширюють можливості WiFi-сервісу. Їх перетворення передбачає спілкування через WiFi-портал, де є інформація загального характеру, корисні додатки, а головне – персональна сторінка для представлення бренду закладу; розміщення реклами; організації маркетингових локальних компаній з використанням купонів, конкурсів, опитувань і директ-маркетингу. Налагодити спілкуванням з гостями відразу в декількох закладах, навіть в різних містах дозволяє ієрархічна структура управління порталом.

Мобільний маркетинг, який діє через мобільні додатки, SMS- та Bluetooth-маркетинг є однією із найефективніших інформаційних технологій, що використовується у бізнесі. Мобільні Android- та Ios- додатки є актуальним трендом у формуванні позитивного ставлення до бренду, які дозволяють компаніям не стільки збільшувати споживацьку базу, скільки підвищувати лояльність вже існуючих споживачів.

SMS-маркетинг є ефективним способом прямої комунікації зі споживачем за рахунок своєї інтерактивності. Така інформаційна технологія є дуже поширеною, оскільки дає можливість для швидкого ознайомлення споживача з послугами, новим меню, знижками, акціями та спеціальними пропозиціями. Телефонна база споживачів будується за результатами заповнених анкет у ресторані, де споживач вказує свої дані та номер телефону, цим самим погоджуючись на розсилку повідомлень.

Деталізувати статистику ресторанного бізнесу по відвідувачах за статтю, віком, часом приходу/виходу, кількістю та асортиментом замовленої продукції допомагає одна із нетрадиційних каналів маркетингових комунікацій технологія розпізнавання обличчя SceneTap. У загальному вигляді, SceneTap передбачає встановлення відеокамер на входах в бари для сканування особи відвідувачів, аналізу зібраної статистики та передачі інформації потенційним відвідувачам і власникам. На базі цих даних можна вибудовувати промо-акції, запускати рекламу і генерувати маркетингові проекти.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши сучасні трендові тенденції розвитку маркетингових комунікацій на ринку інновацій, можна зробити висновок, що сучасний ринок маркетингових комунікацій переживає період глибоких системних перетворень. В сучасних умовах одним із основних елементів управління маркетинговими комунікаціями стає інноваційний розвиток, який сприяє в першу чергу розробці інноваційних методів роботи компаній у мінливих умовах зовнішнього середовища. Інноваційні технології управління маркетинговими комунікаціями дозволяють усім суб'єктам рекламної діяльності налагодити технологічну співпрацю в галузі контролю та аналізу ефективності рекламних кампаній. Застосування унікальних комунікаційних технологій викликає підвищену зацікавленість у потенційних клієнтів, допомагає найбільш яскраво увявити інформацію про товар рекламодавця, ефектно підкреслити імідж організації.

Література:

1. Барнетт Дж. Маркетинговые коммуникации. Краткий обзор (Фрагмент из книги «Маркетинговые коммуникации. Интегрированный подход») [Электронный ресурс]: / Дж. Барнетт, С. Мориарти. – Режим доступа: http://www.marketing.spb.ru/lib-comm/comm_intro.htm.

2. Хмарська І. А. Інноваційні тренди на ринку маркетингових комунікацій та їх вплив на діяльність підприємств легкої промисловості України / І. А. Хмарська // Глобальні та національні проблеми економіки. 2018. Вип. 21 URL: <http://global-national.in.ua/archive/21-2018/85.pdf>.

3. MMR: Marketing Media Review. Онлайн видання. [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://mmr.ua/>
4. Расшивалов Д. П. та ін. Новітні форми міжнародного бізнесу в умовах глобальних інституційних та технологічних змін: Монографія у співавторстві / Д. П. Расшивалов та ін. К.: ВАДЕКС.2019. – 440 с.
5. Дибчук Л. В. Інноваційні технології подання інформації в Інтернет-рекламі / Л. В. Дибчук, А. О. Васількова // Економіка і суспільство. 2018. Вип. 19 DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-19-58>.
6. Haywood, K. M. 1989. “Managing Word of Mouth Communications.” *Journal of Services Marketing* 3 (2): 55-67.
7. Jay Conrad Levinson. *Guerilla Marketing: Secrets for Making Big Profits from Your Small Business*. – Houghton Mifflin Harcourt, 1985. – 226 p.
8. Тараненко І. В., Яременко С. С. Інноваційна трансформація комплексу маркетингових комунікацій в умовах глобалізації. *Економічний нобелівський вісник*. 2016. № 1. С.207-217. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmef_2016_1_26.

1.7. ECONOMIC ESSENCE AND FUNCTIONS OF THE MARKET OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN UKRAINE

1.7. ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ І ФУНКЦІЇ РИНКУ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ

У багатьох країнах світу одним із пріоритетів економічної політики є розвиток інноваційної діяльності як ключового фактору стійкого довгострокового економічного зростання.

Нерозвинутість внутрішнього ринку України, низький рівень конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, послаблення державного управління національною економікою, зокрема її промисловим комплексом, погіршують стратегічні перспективи сталого розвитку країни. Такий стан справ викликаний глибокими структурними диспропорціями – значна частка виробництва є матеріало-, енерго- та трудомісткою.

У структурі національної економіки залишилися переважно галузі, які добувають сировину або випускають продукцію з низьким ступенем обробки для експорту, завантаження потужностей яких залежить від попиту на зовнішньому ринку. Багато підприємств інших галузей не витримали конкуренції навіть на внутрішньому ринку. Споживчий ринок України все більше наповнюють товари іноземного виробництва. На сьогодні на межі виживання опинилися високотехнологічні галузі, втрачено значну частину науково-технічного потенціалу. Ці негативні структурні зрушення тривалий час супроводжувалися втратою робочих місць, економічним занепадом багатьох населених пунктів, де припинили свою діяльність містоутворюючі підприємства, що призвело до масової трудової міграції економічно активного населення до інших країн.

В умовах зростаючої обмеженості і подорожчання трудових і природних ресурсів, збільшення соціальних та екологічних витрат ключовим фактором економічного зростання і соціального розвитку цивілізацій стає науково-технологічний прогрес. ЮНІДО провела статистичний аналіз і представила переконливі докази тісного зв'язку рівня індустріалізації та добробуту суспільства. Індустріалізація дає країні ресурси, які покращують умови життя людини. Збільшення доданої ринкової вартості на душу населення на 1% в рік знижує число людей, що живуть за межею бідності, приблизно на 2%. Генеральний директор ЮНІДО Лі Юн ще у 2013 р. наголосив: «Тільки путем інклюзивного и устойчивого промышленного развития страны, как промышленно развитые, так и развивающиеся, смогут достичь социально справедливого и экологически безопасного устойчивого экономического роста, создающего рабочие места, возможности для получения дохода и материальных благ, а также позволяющего достичь общих целей развития в сфере здравоохранения, образования и защиты прав человека».

Виробничий сектор, як і раніше, залишається центром інновацій та технологічних змін. Вони радикально змінили ділове середовище за рахунок нових способів комунікації і більш ефективних способів управління виробництвом і розподілом. Поширення глобальних ланцюжків створення доданої вартості і пов'язаних з ними товарних потоків призвело до зміни вартості відповідних досліджень і розробок, виробництва і маркетингу, фактично відносно високі рівні доданої вартості сконцентровані в перед-виробничих і пост-виробничих сегментах. Таким чином, сьогодні головним чинником науково-технологічного розвитку нашої країни стає формування ринку інноваційних технологій. Насамперед, необхідно визначитись, що розуміється під власне поняттям «ринок». На протязі багатьох століть економісти давали різні визначення цьому поняттю, тому еволюцію основних наукових підходів до визначення ринку ми спробували представити у Табл. 1.

Але в усіх цих підходах є загальна риса – головне, це економічні зв'язки у процесі руху товарів. Крім того, в останні десятиліття з'явилися нові ринки, пов'язані з інформацією та знаннями. Як слушно відзначає Р. Ф. Беляков, «...и в зарубежной, и в отечественной экономической науке длительное время отвергался товарный характер информации.

Созданная классической политэкономией теория совершенной конкуренции, начиная с А. Смита, базировалась на допущении, что информация передается безвозмездно, ее цена равна нулю. Новый тип отношений, возникающих при формировании инновационной экономики и экономики знаний, коренным образом меняет эту систему взглядов. Новые знания и информация играют все большую роль в развитии экономики, происходит углубление разделения труда, возникает право собственности на информацию и знания, которые становятся товаром и участвуют в обмене»⁷⁷. Одним з таких ринків є ринок інноваційних технологій.

У наших попередніх дослідженнях⁷⁸ ми довели, що ринок інноваційних технологій визначається як система організаційно-економічних взаємовідносин виробників знань, технологічних підприємств, господарюючих суб'єктів і держави, що виникають в процесі створення, освоєння, передачі і використання інноваційних технологій.

При цьому інноваційну технологію ми розуміємо як систематизоване використання знань для вирішення практичних завдань⁷⁹.

Таблиця 1. Еволюція основних наукових підходів до визначення категорії «ринок»^{*}

Науковий підхід	Зміст підходу
Розгляд ринку як території	Ринок – це територія, де відбувається процес торгівлі
Розгляд ринку як механізму взаємодії покупців і продавців з приводу купівлі-продажу товарів і послуг	Ринок – це сфера, де домінують конкуренція між незалежними агентами і вільне ціноутворення
Розгляд ринку як сфери обміну, яка пов'язує в єдиний механізм виробників і споживачів товарів	Ринок – це сукупність соціально-економічних відносин з приводу відшкодувального обміну цінностями між господарськими суб'єктами
Розгляд ринку як інституту, який створюється спільними зусиллями покупців і виробників товарів і послуг, або який здійснює порівняння результатів і витрат	Ринок – це інститут, що існує для полегшення обміну, тобто для скорочення витрат за операціями обміну.
Розгляд ринку як відтворювального механізму	Ринок – це складний механізм руху благ і послуг у формі товарів і грошей у рамках суспільного відтворення на усіх рівнях економічної системи суспільства.

^{*}Складено авторами на основі^{80 81 82 83 84 85 86 87 88 89}

Необхідною умовою існування ринку інноваційних технологій в країні є наявність потенціалу засвоєння технологій, який визначає так звану «поглинаючу спроможність»⁹⁰, тобто наявність людського капіталу, здатного зрозуміти і застосувати технологію, наявність організаційних і управлінських ноу-хау, а також відповідної інфраструктури, у т.ч. інститутів, що займаються координацією і мобілізацією ресурсів для впровадження інноваційних технологій.

Дослідимо, чи є в Україні така необхідна умова створення ринку інноваційних технологій, використовуючи дані Глобального інноваційного індексу Світової організації

⁷⁷ Beljakov, R. A. (2015) Jekonomicheskaja sushhnost' i funkcii rynka innovacionnyh tehnologij.

⁷⁸ Butenko, A. I. ta in. (2020). Teoretychni zasady formuvannia rynku innovatsiinykh tekhnolohii.

⁷⁹ Shumpeter, J. (1982). Teorija jekonomicheskogo razvitija.

⁸⁰ Делан Э. Дж. Рынок: микроэкономическая модель, 1992.

⁸¹ Дефальвар Э. Невидимая рука. Миф и реальность рынка, рассматриваемого как спонтанный порядок, 1991.

⁸² Капелюшников Р. И. Философия рынка Ф. Хайека, 1989.

⁸³ Котлер Ф. Основы маркетинга, 1990.

⁸⁴ Лисюк В. М. Принципы формирования рынков и методология их исследования, 2005.

⁸⁵ Маршалл А. Принципы экономической науки, 1993.

⁸⁶ Самуэльсон П. Д. Экономика, 1993.

⁸⁷ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов, 1992.

⁸⁸ Фридман М. Могучая рука рынка: Фридман и Хайек о свободе, 1990.

⁸⁹ Ходжонсон Дж. Экономическая теория, 2003.

⁹⁰ Doklad o polozenii v oblasti intellektual'noj sobstvennosti v mire: Revoljucionnye innovacii i jekonomicheskij rost, 2015.

інтелектуальної власності. Глобальний інноваційний індекс (ГІІ) – це рейтинг світових економік на основі їх інноваційних можливостей. Складений приблизно з 80 показників, згрупованих в інноваційні вкладення та результати, ГІІ має на меті зафіксувати багатомірні аспекти інновацій. У рейтингу 2019 р. Україна зайняла 47 місце з 129 країн, але, якщо розглянути динаміку рейтингу (Табл. 2), то можемо побачити, що цей результат гірший, ніж у 2018 році.

Україна має кращі результати в галузі інноваційних результатів, ніж можливо було очікувати, судячи з обсягів інноваційних ресурсів: адже у 2019 році посіла 82-е місце в галузі інноваційних ресурсів, що гірше 2018 та 2017 років. Що стосується інноваційних результатів, то Україна посідає 36-е місце, яке гірше, ніж у 2018 р., але краще порівняно з 2017 роком.

Якщо докладніше розглянути субіндекси ГІІ, Україна має найкращі результати в галузі знань та технологій, а її найслабші показники - в галузі інститутів та інфраструктури.

Таблиця 2. Динаміка рейтингу України у Глобальному інноваційному індексі⁹¹

Роки	ГІІ	Інноваційні ресурси	Інноваційні результати
2017	50	77	40
2018	43	75	35
2019	47	82	36

Отже, до позитивних факторів розвитку у нашій країні ринку інноваційних технологій можна віднести такі:

- високий субіндекс знань та технологій (28 місце), до якого входять показники: створення знань (17 місце) та патенти за походженням (також 17 місце), витрати на комп'ютерне програмне забезпечення (19 місце), експорт послуг ІКТ (11 місце) та корисні моделі за походженням (1-е місце у світі);

- субіндекс творчі результати (42 місце), до якого входять показники: нематеріальні активи и (17 місце), торгові марки за походженням (6 місце) та промислові зразки за походженням (8 місце);

- субіндекс людського капіталу та досліджень (51 місце), до якого входять показники: кількість отримавших вищу освіту (14 місце) та коефіцієнт учнів/викладачів (3 місце в світі);

- субіндекс досвідченості бізнесу (47 місце), до якого входять показники: закордонне фінансування досліджень і розробок (15 місце) та зайнятість жінок з вищою освітою (2 місце).

До негативних факторів можна віднести такі:

- субіндекс інститути (96 місце), до якого входять показники: мінливе політичне середовище (110 місце), політична та операційна стабільність (125 місце), верховенство права (107 місце) та простота вирішення неплатоспроможності (115 місце);

- субіндекс людського капіталу та досліджень (51 місце) – показник глобальні науково-дослідні та дослідницькі компанії (43 місце);

- субіндекс інфраструктура (97 місце), до якого входять показники: екологічна стійкість (120 місце) та ВВП на одиницю використання енергії (115 місце);

- субіндекс досконалості ринку (90 місце), до якого входять показники: інвестиції (115 місце), валові мікрофінансові кредити (79 місце) та угоди з венчурним капіталом (62 місце);

- субіндекс досвідченості бізнесу (47 місце), до якого входить показник угоди про стратегічний альянс (88 місце);

- субіндекс творчі результати (42 місце), до якого входить показник ІКТ та створення ділових моделей (109 місце).

В цілому Україна займає 32 місце серед 39 країн Європи та 2 місце серед 26 країн з низьким рівнем середнього доходу.

⁹¹ The Global Innovation Index 2019.

Отже, для розвитку ринку інноваційних технологій, нашій країні необхідно вдосконалити державну політику щодо нівелювання дії вищеописаних негативних факторів, використовуючи наявний кращий досвід інноваційно розвинених країн.

Як приклад розвитку системної підтримки ринку інноваційних технологій, доцільно навести політику, що проводиться Європейським Союзом. Ще у 1990-ті роки там провели дослідження щодо факторів, які сприяють або перешкоджають інноваційному розвитку, внаслідок чого були визначені головні фактори, що заважають успішній розробці та реалізації інноваційних технологій, а саме⁹²:

- відсутність тісного зв'язку між промисловим сектором і наукою;
- висока вартість патентів і складність патентної системи;
- занадто тривалий період створення нових підприємств.

З метою нівелювання негативної дії цих факторів була створена Європейська мережа центрів обміну інноваціями (The European Network of Innovation Relay Centres), яка є своєрідним технологічним брокером, тобто допомагає дослідникам і підприємницьким структурам налагодити обмін технологічними інноваціями. Вона налічує 68 центрів у 30 країнах (як тих, що входять до ЄС, так і тих, що до нього не входять, наприклад, Швейцарія, Ісландія та Ізраїль).

Крім того, у межах прийнятої в 2000 р. Лісабонської стратегії, у 2003 р. було розроблено програмний документ «Інвестиції у дослідження: план дій», який складається з 4 блоків⁹³:

- розвиток координації всередині країн ЄС та в міждержавних взаєминах членів ЄС з іншими країнами;

- вдосконалення державної підтримки в галузі досліджень і технологічних інновацій;
- збільшення обсягу державного фінансування досліджень;
- вдосконалення захисту результатів досліджень і технологічних інновацій.

Далі, у 2006 р. Європейська комісія прийняла документ⁹⁴, що регламентує методи стимулювання інноваційної діяльності, а саме:

- створення і розвиток кластерів;
- розвиток компаній, що спільно створюються науково-дослідними інститутами і підприємницькими структурами;
- введення на національному рівні податкових пільг для інноваційних підприємств.

Комплексна система підтримки розвитку інноваційної діяльності та створення інноваційних технологій існує у Великій Британії, особливістю якої є розгалужена мережа податкових стимулів і наявність, завдяки цьому, розвинутої інфраструктури досліджень і розробок.

Ще один приклад системної підтримки інноваційного розвитку – це нова політика Індії у сфері науки, технологічного розвитку та інновацій⁹⁵, системна складова якої полягає, крім іншого, в тому, що в ній робиться акцент на зміни саме в екосистемі інноваційних процесів:

- у процесах передачі знань і результатів науково-дослідних робіт із залученням до них регіональних урядів, некомерційних організацій та інших суб'єктів з приватного і державного сектора;

- у процесах розвитку зв'язків між владою, промисловістю та академічними колами;

- у виробленні нових підходів у плануванні, інвестуванні, управлінні ризиками, оцінці ефективності і результативності державних програм і витрат в сфері науки, технологій та інновацій;

- в розширенні інноваційної екосистеми за рахунок залучення неформального сектора (низових інновацій та традиційного знання) і створення нового правового поля для них.

---

⁹² Kaljatin, V. O., Naumov, V. B., Nikiforova, T. S. (2011). Opyt Evropy, SShA i Indii v sfere gosudarstvennoj podderzhki innovacij.

⁹³ Experience of Europe, the USA and India in the field of innovations state support, 2018.

⁹⁴ Putting knowledge into practice: A broad-based innovation strategy for the EU, COM, 2006.

⁹⁵ Vol'fson, S. V. (Eds.). (2013). Mirovoj opyt innovacionnoj politiki: ocherki.

Необхідно відзначити, що впродовж останнього десятиліття істотно збільшилася валова бюджетна підтримка науково-технологічного сектора Індії, а інвестиції в промислові дослідження і розробки (ДіР) зросли на 250% за 2005-2010 роки.

Складний процес додавання вартості до інновацій (від ідеї до ринку) вимагає інноваційних рішень на всіх рівнях: на етапі дослідження, технологічної розробки, виробництва і обслуговування. У пріоритетних галузях соціально-економічної важливості в Індії планується розробити комплексний підхід до залучення науково-технологічних компаній, їх підтримки та інвестування в такі розробки.

В якості нового заходу індійської науково-технологічної та інноваційної політики визначено виділення державного фінансування спільних з приватним сектором проектів, що мають соціально-економічне значення для країни. Як приклад державно-приватного партнерства для інвестування критичного рівня ресурсів, необхідних для великих інноваційних проектів планується створити Національний фонд науки, технологій та інновацій.

Нова політика Індії у сфері науки, технологічного розвитку та інновацій буде націлена на вирішення наступних завдань:

- забезпечення інвестицій приватного сектора в центри НДДКР в Індії і за кордоном;
- допомога у створенні великої науково-дослідної інфраструктури в режимі державно-приватного партнерства із забезпеченням пайового розподілу доходів;
- дозвіл участі багатьох суб'єктів в індійській системі ДіР;
- зробити НДДКР приватного сектора такими, що будуть підлягати, поряд з державними інститутами, можливості надання державного фінансування;
- застосування механізмів і моделей фінансування НДДКР, прийнятих у всьому світі;
- зміни політики в галузі прав інтелектуальної власності для забезпечення рівного розподілу соціальних благ за підтримки державними фондами та рівного розподілу прав на інтелектуальну власність, створену в рамках державно-приватного партнерства;
- запровадження нових механізмів розвитку технологічних бізнес-інкубаторів та наукоємних компаній;
- забезпечення заходів щодо комерціалізації інновацій, з акцентом на екологічне виробництво.

Для розвитку ринку інноваційних технологій в Індії планується виробити спеціальні інноваційні механізми для посилення зв'язків університетів, дослідницьких інститутів і промисловості, з метою забезпечення перетоку вчених у промисловість, а експертів-практиків – у науково-дослідні лабораторії й інститути. Крім того, планується забезпечення умов для поділу прав на інтелектуальну власність між винахідниками та інвесторами.

Однією з переваг інноваційної системи Німеччини, як вважають деякі вчені⁹⁶, є активна підтримка державою наукових розробок в дослідницьких центрах і в університетах. Так, за даними Федерального Міністерства освіти і наукових досліджень Німеччини, у 2014 році загальна сума інвестицій в ДіР досягла 84 млрд. євро, з яких близько 14,6 млрд. євро припало на державну підтримку. Частка коштів бюджетів різних рівнів, що виділяються на підтримку ДіР у приватному секторі, вкрай незначна і складає всього біля 3% від загальної суми. Основна частина цих сум йде на стимулювання інноваційної активності малих і середніх підприємств, які покривають за рахунок підтримки держави 16-17% своїх витрат на ДіР⁹⁷.

Уряд Німеччини наголошує на необхідності підтримувати на високому рівні дослідження і розробки за пріоритетними напрямками науки і технологій шляхом використання, як урядових, так і громадських, механізмів підтримки, вдосконалення методики професійної підготовки наукових кадрів у вищих навчальних закладах країни, а також приділяти особливу увагу фундаментальним дослідженням, що дозволяє зберігати конкурентоспроможність німецької науки.

⁹⁶ Zarickij, B.E. (2018). Nacional'nye innovacionnye sistemy v uslovijah global'noj konkurencii (na primere Germanii)

⁹⁷ Zarickij, B.E. (2018). Nacional'nye innovacionnye sistemy v uslovijah global'noj konkurencii (na primere Germanii).

У Німеччині переважає пряме фінансування інноваційної діяльності, яке реалізується на наступних умовах:

- точне визначення програми НДДКР;
- надання одноразової фінансової підтримки;
- 100% авансування;
- результати мають носити відкритий характер (в цивільних галузях промисловості).

Стимулювання перспективних НДДКР здійснюється за допомогою розподілу фінансової підтримки за такими напрямками:

- гранти на дослідження в області високих технологій, що видаються в рамках тематичних програм досліджень і розробок Федерального Міністерства освіти і наукових досліджень Німеччини (BMBF), які передбачають реалізацію спільних проектів з державними науково-дослідними інститутами;

- гранти на проекти малих і середніх підприємств, пов'язані з науковими дослідженнями і розробками;

- кредити на проведення інноваційних проектів у високотехнологічних малих і середніх підприємствах;

- підтримка зв'язків підприємницьких структур і науки для забезпечення успішної комерціалізації інноваційних технологій).

У Німеччині спеціалізовані науково-дослідні інститути фундаментального і прикладного характеру утворюють ефективну систему проведення передових ДіР і входять до складу 4 найбільших науково-дослідних товариств: Товариство імені Фраунгофера (Fraunhofer Gesellschaft, FhG), Об'єднання Гельмгольца (Helmholz Gemeinschaft, ХГФ), Товариство Макса Планка (Max Plank Gesellschaft, MPG), Об'єднання Лейбніца (Leibniz Gemeinschaft, WGL).

В цілому у Німеччині функціонують близько 750 науково-дослідних організацій, які отримують кошти з державного бюджету. Крім того, в країні створені спеціальні центри наукових досліджень і розробок, що працюють безпосередньо при промислових підприємствах.

Фінансування німецької науково-дослідницької діяльності організовано на федеральному і земельному рівнях. При цьому держава координує діяльність всіх організацій в спеціальних міжземельних органах, а також у межах спільних ініціатив.

Основним регулятором і фінансовим джерелом науково-дослідницької діяльності є Федеральне Міністерство освіти і наукових досліджень Німеччини. Підтримка науково-дослідних і освітніх програм проходить через затверджених урядом операторів, які підзвітні Міністерству⁹⁸.

Система управління наукою і вищою школою в Німеччині має два рівні – федеральний і земельний. Наукова політика знаходиться в основному в компетенції федерального рівня, а бюджет на наукові дослідження затверджує Бундестаг, при якому сформована експертна комісія з досліджень та інновацій (Expertenkommission Forschung und Innovation – EFI), до компетенції якої входить загальна експертна оцінка політики країни в сфері науки та інновацій. До складу EFI входять експерти, у тому числі з інших країн (наприклад, Швейцарії і Франції), які узагальнюють і аналізують державну політику країни в сфері наукових досліджень та інновацій, а також готують рекомендації щодо подальшого її вдосконалення.

З метою посилення позиції Німеччини за рахунок науково-технічного потенціалу Федеральне Міністерство освіти і наукових досліджень збільшує інвестиції, підвищує якість освіти і досліджень, сприяє кооперації вищих учбових закладів і науково-дослідних установ з індустрією.

---

⁹⁸ Обзор состојанија јеконoмикe и oснoвнyх нaпрaвлeнij внeшнeјeкoнoмичeскoј дeјaтeл'нoстe Фeдeрaтивнoј Рeспублeкe Гeрмaнијa в 2016 г.

Таким чином, основні напрями підтримки інноваційно-технологічного розвитку різних країн, які, на нашу думку, доцільно впровадити для розвитку ринку інноваційних технологій в Україні, практично співпадають, а саме це:

- збільшення фінансування фундаментальної та прикладної науки;
- підвищення якості освіти та вкладення у розвиток людського капіталу;
- розвиток інфраструктури досліджень і розробок;
- удосконалення системи кооперації освіти, науки та підприємницьких структур реального сектору економіки.

Однак, розглядаючи економічну сутність ринку інноваційних технологій, ми повинні виявити властивості інноваційної технології як товару. З урахуванням того, що головну роль у технологічному розвитку грають нові знання та інформація, які й є сутністю інноваційної технології, та враховуючи, що знання – це теж інформація, що використовується при прийнятті рішень⁹⁹, проаналізуємо, як еволюційовали наукові погляди на визначення поняття «інформація» у світовій спільноті (Табл. 3).

Базуючись на дослідженні еволюції наукових поглядів на зміст цього поняття, Нобелівський лауреат в галузі економіки Кеннет Дж. Ерроу у своїй праці «Інформація як товар» визначив властивості інформації як товару:

- інформація, хоч і є товаром, але має зовсім інші властивості, ніж звичайний товар, тому її можливо продати або використати, але вона продовжить існувати та залишиться у початкового власника;
- отримання інформації – це нескінченна рекурсія.

Таблиця 3. Еволюція поглядів на визначення поняття «інформація»

Науковий підхід	Представники підходу	Визначення
Філософський, в якому є три концепції ¹⁰⁰ : - субстанціональна	Н. Вінер, Т. Стоніер, В. А. Гадасін та ін.	Інформація – це самостійна сутність, субстанція (від латинського <i>substantia</i> – те, що лежить в основі)
- атрибутивна	А. Д. Урсул, А. П. Єршов, В. М. Глушков та ін.	Інформація – це загальна властивість матерії, її атрибут, тобто істотна, невід’ємна властивість
- функціональна	П. В. Копнін, Д. І. Дубровський, Б. С. Українців та ін.	Інформація – це властивість лише систем, які самоорганізуються, пов’язана з їх функціонуванням
Семантичний ¹⁰¹	Ю. А. Шрейдер, Є. К. Войшвілло	Інформація – це будь-які відомості, які змінюють запас знань приймача інформації (що називається тезаурусом)
Математичний (ймовірнісний) ^{102,103}	Р. Хартлі, К. Шеннон, О. Моргенштерн, Ф. Найт	Інформація – це математична змінна, величина, обернено пропорційна ступеню невизначеності поведінки фірм в ринковому середовищі
Динамічний (або кібернетичний) ^{104,105}	Г. Кастлер, У. Р. Ешбі, І. Р. Пригожин, Д. С. Чернавський	Інформація – це випадковий і запам’ятований вибір варіанта з багатьох можливих і рівноправних

Крім того, деякі автори наголошують на тому, що інформація не є товаром, товаром є інформаційний продукт. Так, наприклад, Нікітас Д.¹⁰⁶ стверджує, що «...Рынку нужен информационный продукт – производное от информации. Именно он является товаром, предназначенным для продажи или обмена и представляющим результат различных видов

⁹⁹ Surma, I. V. (2015). *Sovremennoe informacionnoe obshhestvo i aktual'nye voprosy upravlenija znanijami*.

¹⁰⁰ Lysak, I. V. (2015). *Informacija kak obshhenauchnoe i filosofskoe ponjatie: osnovnye podhody k opredeleniju*.

¹⁰¹ Ursul, A. D. (2010). *Priroda informacii: filosofskij ocherk*.

¹⁰² Jerrou, K. Dzh. (2012). *Informacija kak tovar*.

¹⁰³ Najt, F. H. (2003). *Risk, neopredelennost' i pribyl'*.

¹⁰⁴ Ursul, A. D. (2010). *Priroda informacii: filosofskij ocherk*.

¹⁰⁵ Kastler, G. (1967). *Vozniknovenie biologicheskoy organizacii*.

¹⁰⁶ Nikitas, D. *Informacija – ne tovar, tovar – informacionnyj produkt*.

деятельности. Это могут быть газеты, теленовости, книги, журналы, почтовая рассылка, лекция и т.п.». Однак, ми згодні з визначенням Р. Р. Гатаулліна «...інформація – сведения, нужные получателю, позволяющие устранить неопределенность и принять решение»¹⁰⁷.

Іншими словами, ми вважаємо, що все, перераховане Д. Нікітасом – це засоби доставки інформації, а не інформаційний продукт.

Таким чином, будемо вважати, що інноваційна технологія як товар має такі ж властивості, як інформація. Тому, враховуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що інноваційна технологія як товар має такі специфічні особливості:

- виробництво інноваційної технології (на відміну від традиційних товарів, при виробництві яких необхідною є фізична праця) неможливо без отримання нового знання;
- споживач інноваційної технології не стає власником нового знання, втіленого у технології, але має право присвоювати прибуток, який дає впровадження інноваційної технології.

З урахуванням запропонованого та результатів аналізу низки наукових досліджень, ми виділили такі функції ринку інноваційних технологій¹⁰⁸:

- головною особливою функцією даного ринку є неінфляційне стимулювання економічного зростання шляхом зниження витрат виробництва за рахунок впровадження інноваційних технологій;
- розвиток ринків технологій сприяє спеціалізації інноваційного процесу, тобто підприємства можуть ставати і більш інноваційними, і більш ефективними, зосереджуючись на конкретних дослідних, конструкторських, виробничих або маркетингових завданнях. Тому зростає роль права інтелектуальної власності. Отже, функцією ринку інноваційних технологій стає забезпечення цього права;
- ринок інноваційних технологій стає основою стратегії так званих «відкритих» інновацій, тобто використання цільових потоків знань (як всередині, так і ззовні підприємства) для прискорення внутрішніх інноваційних процесів, а також розширення ринків для зовнішнього використання інновацій. Отже, ще однією функцією цього ринку стає обмін технологіями, який допомагає розвивати нові ринки для інноваційних товарів;
- спростувати комерціалізацію винаходів вчених, адже для їх перетворення на реалізовані технології необхідні значні додаткові капіталовкладення.

Висновки:

1. Ринок інноваційних технологій ми визначили як систему організаційно-економічних взаємовідносин виробників знань, технологічних підприємств, господарюючих суб'єктів і держави, що виникають в процесі створення, освоєння, передачі і використання інноваційних технологій. При цьому інноваційну технологію ми розуміємо як систематизоване використання знань для вирішення практичних завдань

2. Необхідною умовою існування ринку інноваційних технологій в країні є наявність потенціалу засвоєння технологій, який визначає так звану «поглинаючу спроможність», тобто наявність людського капіталу, здатного зрозуміти і застосувати технологію, наявність організаційних і управлінських ноу-хау, а також інститутів, що займаються координацією і мобілізацією ресурсів для впровадження інноваційних технологій.

3. Дослідження наявності в Україні потенціалу засвоєння технологій за допомогою Глобального інноваційного індексу Світової організації інтелектуальної власності показало, що у нашої країни найслабші показники – в галузі інститутів та інфраструктури. Отже, для розвитку ринку інноваційних технологій, Україні необхідно вдосконалити державну політику щодо інститутів (вдосконалення політичного середовища, забезпечення операційної стабільності та простоти вирішення неплатоспроможності), інфраструктури (забезпечення зростання ВВП на одиницю використання енергії) та досконалості ринку (забезпечення

¹⁰⁷ Gataullin, R. R. (2009). Rol' informacii v formirovanii struktury sovremennoj jekonomiki.

¹⁰⁸ Butenko, A. I., Shlafman, N. L., Umanets, T. V., Bondarenko, O. V. (2018) Teoretyko-metodolohichni zasady vykorystannia potentsialu tekhnolohichnoho pidpriemnytstva dlia rozvytku rynku innovatsiinykh tovariv.

зростання інвестицій), використовуючи наявний кращий досвід інноваційно розвинених країн.

4. Результати проведеного дослідження дозволили нам стверджувати, що основні напрями підтримки інноваційно-технологічного розвитку різних країн, які, на нашу думку, доцільно впровадити для розвитку ринку інноваційних технологій в Україні, практично співпадають, а саме це:

- збільшення фінансування фундаментальної та прикладної науки;
- підвищення якості освіти та вкладення у розвиток людського капіталу;
- розвиток інфраструктури досліджень і розробок;
- удосконалення системи кооперації освіти, науки та підприємницьких структур реального сектору економіки.

5. Базуючись на твердженні, що головну роль у технологічному розвитку грають нові знання та інформація, які й є сутністю інноваційної технології, та враховуючи, що знання – це теж інформація, що використовується при прийнятті рішень, а також дослідженні еволюції наукових поглядів на зміст поняття «інформація» та припущенні, що інноваційна технологія як товар має такі ж властивості, як інформація, можемо стверджувати, що інноваційна технологія як товар має такі специфічні особливості:

- виробництво інноваційної технології (на відміну від традиційних товарів, при виробництві яких необхідною є фізична праця) неможливо без отримання нового знання;
- споживач інноваційної технології не стає власником нового знання, втіленого у технології, але має право присвоювати прибуток, який дає впровадження інноваційної технології.

6. Проведене дослідження дозволило нам виділити такі функції ринку інноваційних технологій:

- головною особливою функцією даного ринку є неінфляційне стимулювання економічного зростання шляхом зниження витрат виробництва за рахунок впровадження інноваційних технологій;
- розвиток ринків технологій сприяє спеціалізації інноваційного процесу, тобто підприємства можуть ставати і більш інноваційними, і більш ефективними, зосереджуючись на конкретних дослідних, конструкторських, виробничих або маркетингових завданнях. Тому зростає роль права інтелектуальної власності. Отже, функцією ринку інноваційних технологій стає забезпечення цього права;
- ринок інноваційних технологій стає основою стратегії так званих «відкритих» інновацій, тобто використання цільових потоків знань (як всередині, так і ззовні підприємства) для прискорення внутрішніх інноваційних процесів, а також розширення ринків для зовнішнього використання інновацій. Отже, ще однією функцією цього ринку стає обмін технологіями, який допомагає розвивати нові ринки для інноваційних товарів;
- функція ринку інноваційних технологій – спрощувати комерціалізацію винаходів вчених, адже для їх перетворення на реалізовані технології необхідні значні додаткові капіталовкладення.

Література:

1. Beljakov, R. A. (2015) Jekonomicheskaja sushhnost' i funkcii rynka innovacionnyh tehnologij. [Economic essence and functions of the market of innovative technologies]. Fundamental'nye issledovanija, 6 (1), 95-98. Retrieved from: <http://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=38400> [in Russian].
2. Butenko, A. I. ta in. (2020). Teoretychni zasady formuvannja rynku innovatsiinykh tekhnolohii. [Theoretical ambush the form of the market for innovative technologies]. Odesa: IPREED NANU [in Ukrainian].
3. Shumpeter, J. (1982). Teorija jekonomicheskogo razvitija. [Theory of economic development]. M. Progress [in Russian].

4. Doklad o položenii v oblasti intellektual'noj sobstvennosti v mire: Revoljucionnye innovacii i jekonomicheskij rost. Vsemirnaja organizacija intellektual'noj sobstvennosti. (2015). [World Intellectual Property Report: Revolutionary Innovation and Economic Growth. World Intellectual Property Organization] [in Russian].
5. The Global Innovation Index. (2019). Retrieved from: <http://www.globalinnovationindex.org> [in English].
6. Kaljatin, V. O., Naumov, V. B., Nikiforova, T. S. (2011). Opyt Evropy, SShA i Indii v sfere gosudarstvennoj podderzhki innovacij. [Experience of Europe, the USA and India in the field of state support of innovations]. Rossijskij juridicheskij zhurnal, 1[in Russian].
7. Experience of Europe, the USA and India in the eld of innovations state support V. O. Kalyatin (Moscow), V. B. Naumov, T. S. Nikiforova (Saint-Petersburg), 2018.
8. Putting knowledge into practice: A broad-based innovation strategy for the EU, COM. (2006) [in English].
9. Vol'fson, S. V. (Eds.). (2013). Mirovoj opyt innovacionnoj politiki: ocherki. [World experience of innovation policy: essays]. Tomsk: Tomskij gosudarstvennyj universitet, 2. [in Russian].
10. Zarickij, B. E. (2018). Nacional'nye innovacionnye sistemy v uslovijah global'noj konkurencii (na primere Germanii).[National innovation systems in the context of global competition (for example, Germany)]. Jekonomicheskie nauki, 12 (169) [in Russian].
11. Obzor sostojanija jekonomiki i osnovnyh napravlenij vneshnejekonomicheskoj dejatel'nosti Federativnoj Respubliki Germanija v 2016 g. Berlin. (2017). [Overview of the state of the economy and the main directions of foreign economic activity of the Federal Republic of Germany in 2016. Berlin] [in Russian].
12. Surma, I. V. (2015). Sovremennoe informacionnoe obshhestvo i aktual'nye voprosy upravlenija znanijami. [Modern information society and current issues of knowledge management]. Kibernetika i programirovanie, 3, 30-46. Retrieved from: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=15001.
13. Nikitas, D. Informacija – ne tovar, tovar – informacionnyj produkt.[Information is not a product, a product is an information produc]. Delovoj mir. Retrieved from: <https://delovoymir.biz> [in Russian].
14. Gataullin, R. R. (2009). Rol' informacii v formirovanii struktury sovremennoj jekonomiki. Avtoref. diss. na soisk. uch. stepeni k.je.n. [The role of information in shaping the structure of the modern economy. Abstract. diss. for a job. student Ph.D]. Economic Theory. Kazan', P. 8. [in Russian].
15. Lysak, I. V. (2015). Informacija kak obshhenauchnoe i filosofskoe ponjatie: osnovnye podhody k opredeleniju.[Information as a general scientific and philosophical concept: basic approaches to definition]. Filosofskie problemy informacionnyh tehnologij i kiberprostranstva [in Russian].
16. Ursul, A. D. (2010). Priroda informacii: filosofskij ocherk. [The nature of information: philosophical essay]. Cheljab. gos. akad. kul'tury i iskusstv; Nauch.-obrazovat. centr «Informacionnoe obshhestvo»; Ros. gos. torgovo-jekonom. un-t; Centr issled. glob. processov i ustojchivogo razvitija. 2-e izd. – Cheljabinsk, pp. 51, 60-62 [in Russian].
17. Jerrou, K. Dzh. (2012). Informacija kak tovar. [Information as a commodity]. Jekonomicheskij zhurnal VShJe, 2, 170 [in Russian].
18. Najt, F. H. (2003). Risk, neopredelennost' i pribyl'. [Risk, Uncertainty and Profit]. M.: Delo, P. 28. [in Russian].
19. Ursul, A. D. (2010). Priroda informacii: filosofskij ocherk. [The nature of information: philosophical essay]. Cheljab. gos. akad. kul'tury i iskusstv; Nauch.-obrazovat. centr «Informacionnoe obshhestvo»; Ros. gos. torgovo-jekonom. un-t; Centr issled. glob. processov i ustojchivogo razvitija. 2-e izd. – Cheljabinsk, pp. 51, 60-62 [in Russian].
20. Kastler, G. (1967). Vozniknovenie biologicheskoi organizacii [he emergence of a biological organization]. Bljumenfel'd, L. A. (Ed.). M.: Mir, 89p. [in Russian].

21. Butenko, A. I., Shlafman, N. L., Umanets, T. V., Bondarenko, O. V. (2018) Teoretyko-metodolohichni zasady vykorystannia potentsialu tekhnolohichnoho pidpriemnytstva dlia rozvytku rynku innovatsiinykh tovariv [Theoretical and methodological ambush the potential of technological potential for the development of innovative products]. Odesa: IPREED NANU, 128 p. [in Ukrainian].
22. Делан Э. Дж. Рынок: микроэкономическая модель / Делан Э. Дж., Линдсей Д. – СПб.: Изд-во «Санкт-Петербург», 1992. – 496 с.
23. Дефальвар Э. Невидимая рука. Миф и реальность рынка, рассматриваемого как спонтанный порядок / Э. Дефальвар // Реферативный журнал «Общественные науки за рубежом». – Сер. 2: Экономика. – 1991. – № 6. – С. 15.
24. Капелюшников Р. И. Философия рынка Ф. Хайека / Р. И. Капелюшников // Мировая экономика и международные отношения. – 1989. – № 11. – С. 18-25.
25. Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер / Пер. с англ. Под общ. ред. Е. М. Пеньковой. – М.: Прогресс, 1990. – 736 с.
26. Лисюк В. М. Принципы формирования рынков и методология их исследования / В. М. Лисюк // Вестник соц.-экон. исследований. – Вип. 20. – Одесса: ОДЕУ, 2005. – С. 170-174.
27. Маршалл А. Принципы экономической науки: Пер. с англ. / А. Маршалл. – М.: Прогресс, 1993. – 415 с.
28. Самуэльсон П. Д. Экономика: Пер. с англ. / П. Д. Самуэльсон. – М.: Алфавит, 1993. – 430 с.
29. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов: Пер. с англ. / А. Смит. – М.: Наука, 1992. – 572 с.
30. Фридман М. Могучая рука рынка: Фридман и Хайек о свободе / М. Фридман, Р. Фридман. – Минск: Изд-во БГУ, 1990. – С. 12-37.
31. Ходжонсон Дж. Экономическая теория / Дж. Ходжонсон. – М.: Дело, 2003. – 464 с.

1.8. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS DIGITAL TECHNOLOGY IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY: ECONOMIC AND LEGAL ASPECTS

1.8. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ЦИФРОВА ТЕХНОЛОГІЯ В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА: ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Із активним впровадження цифрових технологій у галузі економіки з'являються нові об'єкти, нові ресурси, що викликає необхідність прогнозування економічного розвитку суспільства та правового регулювання цифрових технологій, а це зумовлює окремий розгляд цього питання у науковій доктрині.

Завдяки активному впровадженню цифрових технологій та цифровізації відбувається розвиток «цифрової економіки».

Розвиток цифрової економіки України полягає у створенні ринкових стимулів, мотивацій, попиту та формуванні потреб щодо використання цифрових технологій, продуктів та послуг серед українських секторів промисловості, сфер життєдіяльності, бізнесу та суспільства для їх ефективності, конкурентоздатності та національного розвитку, зростання обсягів виробництва високотехнологічної продукції та благополуччя населення.

Усвідомлення наявних викликів та інструментів розвитку цифрових інфраструктур визначає критичні сфери та проекти цифровізації, стимулювання внутрішнього ринку виробництва, використання та споживання цифрових технологій.¹⁰⁹

Дійсно, зараз *інноваційні та безпосередньо цифрові технології* впроваджуються в економіку, а це призводить до успішності бізнес-процесів.

Отже, незважаючи на кількість наукових розробок вчених з впровадження інновацій в будь-які сфери суспільства, є потреба в правовому комплексному дослідженні особливостей застосування «штучного інтелекту» (AI) як цифрової технології в суспільстві та його вплив на економіку, оскільки ця технологія забезпечує ефективний розвиток, зокрема бізнесу. Саме це і стало метою даного дослідження.

Отже, у рамках цього дослідження: визначимо категорію «цифрові технології» та «цифрова економіка»; вкажемо доцільність впровадження «штучного інтелекту» як цифрової технології, що застосовується в галузях економіки; проведемо аналіз існуючих дефініцій «штучного інтелекту»; зазначимо правові аспекти штучного інтелекту та віртуальних об'єктів як результат створення нового технологічного середовища для системи права як на національному, так і на міжнародному рівні.

Потенціал Індустрії 4.0 для впровадження цифрових технологій. Безумовно, інновації, які впроваджують суб'єкти, існують у процесі здійснення ними інноваційної діяльності. Господарська діяльність, яка здійснюється в умовах *інноваційної діяльності*, є інноваційним підприємництвом. А *цифрові технології як різновид інноваційних технологій* впливають на сфери життєдіяльності суб'єктів господарювання економіки.

Так, усвідомлення важливості інтенсивного впровадження технологій відображається у відповідних стратегіях розвитку, орієнтованих на стале економічне зростання та посилення конкурентних позицій окремої держави у глобальному економічному середовищі. Істотну роль в *інноваціях відіграють цифрові технології*, що використовують електронне обладнання та дозволяють прискорювати і полегшувати різноманітні процеси.¹¹⁰

Цифрові технології відкривають унікальні можливості для розвитку інновацій в економіці.

¹⁰⁹ Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження КМУ від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> [дата звернення 19. 06. 2020 року].

¹¹⁰ Пономаренко І. В. (2018), Практичні аспекти застосування інноваційних цифрових технологій в маркетинговій діяльності. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. № 15. С. 413-421. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukpi_2018_15_47 [дата звернення 19. 06. 2020 року].

У контексті права у зарубіжній науці *цифровізація* розглядається як природний феномен, що виникає на шляху розвитку правової системи на сучасному етапі.¹¹¹

Цифровізація – це насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливує інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір.

Основна мета цифровізації полягає у досягненні цифрової трансформації існуючих та створенні нових галузей економіки, а також трансформації сфер життєдіяльності у нові більш ефективні та сучасні. Такий приріст є можливим лише тоді, коли ідеї, дії, ініціативи та програми, які стосуються цифровізації, будуть інтегровані, зокрема, в національні, регіональні, галузеві стратегії і програми розвитку.

Цифровізація потребує нових форм партнерства і співробітництва різних сфер економіки та суспільства. Цифровізація реального сектору економіки є головною складовою частиною цифрової економіки та визначальним чинником зростання економіки в цілому, зокрема і самої цифрової індустрії, як виробника технологій. Цифрові технології в багатьох секторах є основою продуктових та виробничих стратегій. Їх перетворювальна сила змінює традиційні моделі бізнесу, виробничі ланцюги та процеси, зумовлює появу нових продуктів та послуг, платформ та інновацій.

Отже, з метою масштабного здійснення цифрових трансформацій українським підприємствам, малому та середньому бізнесу, промисловості важливо створити умови та відповідні стимули – від інформаційно-маркетингових до фіскальних.¹¹²

Шлях до *цифрової економіки* пролягає через внутрішній ринок виробництва, використання та споживання *інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій*.

У класичному розумінні поняття «цифрова економіка» означає діяльність, в якій основними засобами (факторами) виробництва є цифрові (електронні, віртуальні) дані як числові, так і текстові.

Цифрова економіка базується на інформаційно-комунікаційних та цифрових технологіях, стрімкий розвиток та поширення яких вже сьогодні впливають на традиційну (фізично-аналогову) економіку, трансформуючи її від такої, що споживає ресурси, до економіки, що створює ресурси. Саме дані є ключовим ресурсом цифрової економіки, вони генеруються та забезпечують електронно-комунікаційну взаємодію завдяки функціонуванню електронно-цифрових пристроїв, засобів та систем. Відповідно, цифровізація являє собою процес повсюдного *поширення цифрових технологій* і є формою становлення цифрової економіки.¹¹³

Цифрові технології (англ. Digital technology) – це технології, які засновані на поданні сигналів дискретними смугами аналогових рівнів, а не у вигляді безперервного спектра, які використовуються в обчислювальній цифровій електроніці, перш за все комп'ютерах, у різних областях електротехніки, таких як ігрові автомати, робототехніка, автоматизація, вимірювальні прилади, радіо- і телекомунікаційні пристрої, та багатьох інших цифрових пристроях.¹¹⁴

Цифрові технології в Україні повинні бути доступними як з точки зору організаційно-технічного доступу до відповідних цифрових інфраструктур, так і з фінансово-економічної точки зору, тобто через створення умов та стимулів, які будуть заохочувати бізнес до

¹¹¹ Mark D. R. and Gurchetan S. G., (2014), *Making laws in a digital age*. Retrieved from <https://www.parliament.uk/documents/speaker/digital> [accessed 19 June 2020].

¹¹² Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження КМУ від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> [дата звернення 19. 06. 2020 року].

¹¹³ Цифровая трансформация экономики и промышленности: проблемы и перспективы / под ред. д-ра экон. наук, проф. А. В. Бабкина. СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2017. 807 с. С. 85.

¹¹⁴ Манфред Шпитцер (2015), *Антимозг: цифровые технологии и мозг*. АСТ. 288 с. URL: http://www.al24.ru/wp-content/uploads/2013/12/%D0%BC%D0%B0%D0%BD_1.pdf. [дата доступа 19. 06. 2020 року].

цифровізації. Результатом такої діяльності стане модернізація економіки, її оздоровлення та конкурентоспроможність.

Цифрова економіка є підґрунтям Четвертої промислової революції (Індустрія 4.0). Індустрія 4.0 – оновлена концепція «розумного виробництва», що ототожнюється з появою кіберфізичних систем. Індустрія 4.0 – наступний етап цифровізації виробництва та промисловості, на якому головну роль відіграють такі технології та концепти, як Інтернет речей, «великі дані» (big data), «предиктивна аналітика», хмарні та туманні обчислення, «машинне навчання», машинна взаємодія, *штучний інтелект*, робототехніка, 3D-друк, доповнена реальність.¹¹⁵

Концептуальний підхід до «штучного інтелекту» як правової категорії. Необхідно визначити, що вплив цифрової економіки може розглядатися як результат поширення, впровадження, а також створення нового технологічного середовища для системи права як на національному, так і на міжнародному рівні. Цифрова економіка формує запит на формування комплексних галузей права на основі особливих правових режимів та принципів. До складу комплексних галузей входять норми інших галузей права, у них використовуються методи регулювання з різних галузей права. Для регулювання комплексних галузей права має бути врахований підхід, що застосовується в галузях законодавства комплексного характеру, в частині обігу даних, *штучного інтелекту*, технологій децентралізованого ведення реєстрів тощо.

Суспільні відносини зачіпають інтереси різних суб'єктів права, що вимагає чіткої регламентації їхніх прав та обов'язків. У цих правовідносинах суб'єктами виступають юридичні або фізичні особи за допомогою цифрових ідентифікаторів (квасисуб'єктів), включаючи комп'ютерні коди, IP-адреси, персональний ідентифікатор (ID номер), умовні позначення (nick-name й ін.), а також цифрові істоти (*штучний інтелект* у різних формах, цифрові двійники та ін.). Регуляторами, які надають за запитом відомості своїх цифрових баз даних, цифрових та електронних реєстрів або здійснюють збір даних, можуть бути суб'єкти – державні органи. Нетиповим учасником відносин може бути *цифрова істота-робот*.¹¹⁶

Сучасне речове право характеризує тенденція до переходу від концепції формально визначеної автономії волі до концепції «регульованих речових прав», яка ґрунтується на ідеї сутнісного (функціонального), а не формально визначеного законом розуміння речового права як права найбільш повного панування над річчю. Такий підхід зумовлений, в першу чергу, *трансформацією речі в сенсі права* у відповідь на суспільні зміни, які відбуваються завдяки інтернаціоналізації, цифровізації й новим формам колективного здійснення прав. Зазначені тенденції *суспільства цифрової ери* істотно впливають на сучасні уявлення про річ.¹¹⁷

Наразі поширення набуває тенденція до посилення значення *віртуальних об'єктів* порівняно з *матеріальними об'єктами*. Зокрема, під «віртуальною власністю» чи «віртуальними об'єктами» найчастіше розуміють обліковий запис електронної пошти, доменні імена, «збраряддя», що купується в комп'ютерних іграх, іноді веб-сайти. П. Палка визначає серед понять, що використовуються в науковій літературі для позначення

¹¹⁵ Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження КМУ від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> [дата звернення 19. 06. 2020 року].

¹¹⁶ Левицька Н. (2019), Використання цифрових технологій у праві. *Підприємство, господарство і право*: науково-практичний юридичний журнал. № 9. С. 165-169.

¹¹⁷ Речове право: пріоритети та перспективи. Матеріали Київських правових читань. Київ, 22 березня 2019 року / Р. А. Майданик, Я. М. Романюк та ін.; відп. ред. Р. А. Майданик. К.: Алерта, 2019. 266 с. (Property Law: Priorities and Perspectives. Materials of Kyiv Law Conference. Kyiv, 22 March 2019 / R. A. Maydanyk, Ya. M. Romaniuk et al; edited by R. A. Maydanyk. K.: Alerta, 2019. 266 p.) С. 10 URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3455842. [дата звернення 19. 06. 2020 року].

віртуальних об'єктів, «віртуальну власність», «віртуальні товари», «власність віртуального світу», «віртуальні ресурси».¹¹⁸

Загалом спостерігається тенденція до посилення значення в обороті віртуальних об'єктів на противагу зменшенню ролі матеріальних об'єктів. Віртуальне середовище наповнене нематеріальними об'єктами, здатними до генерації знань і відчуттів, а також містить чисельні канали комунікації між людьми й штучним інтелектом, стає більш різноманітним і, отже, більш привабливим, ніж натуральне середовище. Речі, які слугують потребам суб'єкта права, стають «розумними» речами, вони можуть інформувати про свій стан і вступати в різні типи комунікації.¹¹⁹

Гіпотетично можна допустити, що у віртуальному середовищі будуть існувати не тільки цифрові об'єкти (фотографія, здійснена за допомогою технології 3D як віртуальна панорама), а й цифрові суб'єкти або істоти (наприклад, робот, який наділений штучним інтелектом).

Є підстави вважати, що поняття «штучний інтелект» (AI) є дискусійною науковою категорією. Так, з позиції П.М. Морхата, штучний інтелект розкривається як повністю або частково автономна самоорганізована комп'ютерно-апаратно-програмна віртуальна або кіберфізична, в тому числі біокібернетична, система, наділена / або та, яка володіє здібностями й можливостями мислити, самоорганізовуватися, навчатися, самостійно приймати рішення і т.д.¹²⁰

На початку розвитку робототехніки передбачалося, що робот виконує дії тільки за раніше заданим програмою алгоритмам. Штучний інтелект – це наступна стадія розвитку робототехніки та програмування (їх особлива частина), що наділяє здатністю робота самостійно приймати «нове» рішення, які раніше не закладені в програмі. Сучасні обчислювальні програми наділяють можливістью штучного інтелекту виробити самостійне цифрове рішення (кібер-рішення), яке згодом може втілитися діями робота в матеріальному світі або командами кіберфізичної системи у віртуальному просторі. Яскравим прикладом штучного інтелекту у вигляді програми для ЕОМ, тобто в цифровій формі (у відриві від матеріального втілення), виступає IBM Watson, яка використовується в бізнес-процесах.

Традиційна концепція про суб'єктів права виходить з того, що учасниками економічних відносин визнаються фізичні і юридичні особи. На практиці ознаки суб'єкта підприємництва, наприклад, можуть бути у промислового AI-робота. Так, робот може мати реєстрацію і обліковий номер; володіти господарською компетенцією, відповідної цілям його діяльності; володіти майновою базою, оскільки робот апріорі є матеріальну цінність; його можна залучити до юридичної відповідальності (наприклад, у вигляді примусового відключення або доопрацювання програми, а також утилізації, як принаймні відповідальності). Таким чином, на перший погляд, AI-робот має окремі елементи суб'єкта права, при здійсненні ним виробничо-господарської діяльності. Одночасно робот виступає об'єктом права, будучи предметом матеріального світу й що володіє цінністю (як майно – технологія). При цьому, наділяючи робота самоорганізацією при «поганому» дизайні штучного інтелекту, не можна виключати його небажане навчання (машинне навчання), в тому числі викликане зломом програми.¹²¹

Відповідно виникає можливість притягнення до юридичної відповідальності за роботу «штучного інтелекту», включаючи: відповідальність особи, яка програмувала робота;

¹¹⁸ Palka P. (2017), Virtual Property. *Towards a General Theory*. European University Institute. P. 104-105 Retrieved from http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/49664/Palka_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y [accessed 19 June 2020].

¹¹⁹ Сарбаш С. (2017), *Гражданский оборот в цифровую эпоху*. Блог Zakon.ru. URL: https://zakon.ru/blog/2017/10/21/grazhdanskij_oborot_v_cifrovuyu_epohu#comment_463987 [дата доступу 19. 06. 2020 року].

¹²⁰ Морхат П. М. (2017), *Искусственный интеллект: правовой взгляд*. М.: Буки Веди. 257 с. С. 69.

¹²¹ Лаптев В. А. (2019), Понятие искусственного интеллекта и юридическая ответственность за его работу. *Право. Журнал Высшей школы экономики*. № 2. С. 79-102.

відповідальність особи, яка використовує робота в якості інструменту; відповідальність самого інтелектуального робота.¹²²

У 2017 року Європейський парламент у своїй резолюції разом з рекомендаціями Комісії «Норми цивільного права про робототехніку» позначив необхідність визначення особливого правового статусу для роботів в довгостроковій перспективі таким чином, щоб хоча б найбільш складні автономні роботи могли бути наділені статусом *електронних осіб*, які несуть відповідальність за свої дії й можуть приймати незалежні рішення чи іншим чином незалежно взаємодіяти з третіми особами.¹²³

Допускаємо, що AI-роботи можуть розглядатися як *цифрова істота* та *об'єкт права* (майно), а відповідальність за діяльність, яка пов'язана із застосуванням штучного інтелекту, несуть ті особи, які використовують дані штучного інтелекту: розробник AI-робота, можливо й власник AI-робота, якого передано за певним договором. При цьому, *штучний інтелект* – це *цифрова технологія*.

Вчені Стенфордського університету надрукували статтю «Штучний інтелект і життя в 2030 році» з підзаголовком «Столітнє вивчення штучного інтелекту». У дослідженні виявлено сфери, в які буде інтенсивно залучений *штучний інтелект* в найближчому майбутньому: транспорт, сервіс, охорона здоров'я, освіта, громадська безпека, праця і зайнятість, домоведення і розваги. Наявна законодавча база, на думку авторів дослідження, помітно уповільнює адаптацію потреб суспільства до рівня розробок нових технологій. Закон виконує обмежувальну функцію, він консервативний, що робить його «поганим» (неефективним) інструментом для боротьби з катастрофічними змінами, які спричинить швидкий розвиток *технологій штучного інтелекту*. Нові технології торкнуться всіх аспектів соціального життя: питання зайнятості й інтелектуальної творчості, створення ресурсів, нові способи передачі даних і управління. Якщо законодавство хоче зберегти актуальність, йому доведеться швидко адаптуватися до нових завдань.¹²⁴

Якщо цифрові технології являють собою систему взаємопов'язаних засобів, за допомогою яких здійснюється збір, обробка, фіксація, зберігання вхідної, а також формування та поширення вихідної інформації особливим (цифровим) методом¹²⁵, то *штучний інтелект* – це *цифрова технологія*, передбачає створення особливо інтелектуальних комп'ютерних програм щодо абстрагування проблем та завдань, які подібні до тих дій, що виконує людина, зокрема роботом.

Серед науковців підіймається питання щодо розгляду *штучного інтелекту як нового об'єкту інтелектуальної власності*. У матеріалах Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ) вказано певні сфери діяльності на предмет використання *штучного інтелекту*. Зокрема, автоматична класифікація патентів і товарів / послуг, патентний пошук, експертиза й перевірка дотримання формальних вимог для товарних знаків і патентів, автоматична відповідь клієнту, машинний переклад, лінгвістичні інструменти й термінологія, аналіз даних для економічних досліджень.

Зауважимо, що на даному етапі розвитку *штучного інтелекту* основні дискусії серед науковців йдуть з питань виключного права, авторства на згенерований контент, авторства об'єкта інтелектуальної власності.¹²⁶

П. М. Морхат пропонує наступні *варіанти режимів правового регулювання прав інтелектуальної власності на результати інтелектуальної діяльності, вироблені за участю штучного інтелекту*: 1) повна відмова від наділення юніта штучного інтелекту будь-якими

¹²² Морхат П. М. (2017), *Искусственный интеллект: правовой взгляд*. М.: Буки Веди. 257 с. С. 132.

¹²³ The Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(InL)). Retrieved from www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRe [accessed 19 June 2020].

¹²⁴ Stone P. et al. (2016), *Artificial Intelligence and Life in 2030. One Hundred Year Study on Artificial Intelligence: Report of the 2015-2016*. Stanford. Stanford University. 52 p.

¹²⁵ Берназюк О. (2017), Цифрові технології у сфері публічного управління: визначення основних понять. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Вип. 46. Том 1. С. 109-112.

¹²⁶ Амбарян, Е. Г. (2018), Робототехника, искусственный интеллект и интеллектуальные права. *Юный ученый*. №3. С. 66-69. URL: <http://yun.moluch.ru/archive/17/1253/>. [дата доступа 19. 06. 2020 року].

правами інтелектуальної власності; 2) твори штучного інтелекту презюмують як службові твори; 3) гібридне наділення правами штучного інтелекту й людини, яка створила цей штучний інтелект; 4) наділення штучного інтелекту певним обсягом прав.¹²⁷

На цей момент в світі склалися два основних підходи щодо *правового регулювання штучного інтелекту*.

Перший, іноді іменований юридичним або легалістським – *Legalistic Approach* – полягає в тому, щоб виходити з існуючої правової системи і формулювати переліки проблемних питань, що виникають через використання роботів і пов'язаних з відповідальністю, конфіденційністю, кібербезпекою.

Другий підхід (умовно його можна назвати технологічним) передбачає «рух» від технологічних змін: появи безпілотників, роботів – особистих помічників, екзоскелетів і т.д.

Прихильники технологічного підходу наполягають на вторинність права. Прикладом такого підходу може служити Стратегія в області штучного інтелекту, яка запропонована французьким синдикатом Syntec numérique, який об'єднує 1800 компаній (близько 80% продажів цифрового сектора). Стратегія включає наступні положення: штучний інтелект не вимагає спеціальної правової бази; він проникне в багато сфер, тому не варто приймати загального закону, так як технологій багато; вони розрізняються в транспортній сфері, в медицині тощо. Розробники даної стратегії вважають, що в разі її реалізації Францією, країна вийде вперед в області інновацій.

На думку прихильників технологічного підходу, достатнім буде страхування відповідальності роботів за їх дії, коли від економічного ефекту при використанні робота в спеціальний фонд повинен відраховуватися відсоток, з чого покривається нанесений роботом збиток.

З точки зору прихильників легалістського підходу, більш консервативного підходу, правильним буде покладання відповідальності за дії робота на людину, яка запустила його. На це прихильники технологічного підходу заперечують, що в країнах, які взяли за основу легалістський підхід, загальмується розвиток робототехніки й станеться серйозне економічне відставання від країн, які дотримуються технологічного підходу.

У зв'язку з тим, що значна кількість дослідників не прийшли до якогось закінченого висновку, можна виділити і третій підхід – комбінований, який розділяє етику використання роботів і робототехніку. Правове регулювання стосуватиметься тільки першого. У будь-якому випадку, забезпечення балансу інтересів – одна з головних задач формування законодавства в сфері штучного інтелекту й робототехніки.¹²⁸

Отже, є всі підстави вважати, що досить актуальною та дискусійною є проблема нормативного урегулювання щодо розробок нових цифрових технологій, у тому числі «штучного інтелекту», зокрема: правової природи «штучного інтелекту», можливого правового статусу системи штучного інтелекту як суб'єкта цивільного права або правового режиму як об'єкта цивільного права, прийняття рішень «штучним інтелектом» та юридичної відповідальності за шкоду, заподіяну штучним інтелектом, а також права інтелектуальної власності на твори, як об'єкти інтелектуальної власності, що створені за участю штучного інтелекту.

Феномен «штучного інтелекту» в галузях економіки. На думку Г. С. Осіпова, *штучний інтелект* виступає предметом комп'ютерних наук, а створювані на його основі технології є *інформаційними технологіями*, що дозволяють здійснювати розумні міркування й дії за допомогою обчислювальних систем та інших штучних пристроїв.¹²⁹

¹²⁷ Морхат П. М. (2018), Правосубъектность искусственного интеллекта в сфере права интеллектуальной собственности: гражданско-правовые проблемы : дис. ... д-ра юрид. наук. 420 с. С. 238-240.

¹²⁸ McCarty L. T. (2017), Finding the Right Balance in Artificial Intelligence and Law. In book: *Research Handbook on the Law of Artificial Intelligence*. Chapter: 3. Publisher: Edward Elgar Publishing. P. 55-87.

¹²⁹ Осипов Г. С. (2001), Искусственный интеллект: состояние исследований и взгляд в будущее. *Новости искусственного интеллекта*. № 1. С. 3-13.

Доцільно вказати визначення штучного інтелекту, запропоноване у резолюції Європарламенту. *Штучний інтелект* – це «розумний робот» (smart-robot), який має такі ознаки: набуває автономію через сенсорні датчики та /або шляхом обміну даними; самостійно вивчає досвід чи взаємодію; має незначну фізичну підтримку; адаптує модель поведінки до оточення; є неживим в біологічному сенсі.¹³⁰

Згідно з висновками ІТУ (2018) *штучний інтелект* включає 5 видів технологій: комп'ютерний зір, відтворення мови, віртуальні помічники, автоматизована (робототехнічна) робота та сучасне машинне навчання. До 2030 р. 70% компаній будуть використовувати хоча б одну з зазначених технологій.¹³¹

Наприклад, рівень розвитку технологій штучного інтелекту та робототехніки дозволяє впровадження в повсякденне життя *роботів-помічників*. Уже зараз в промислових цехах працівникам нерідко доводиться працювати поруч з колаборативними роботами, на складах використовуються роботи-навантажувачі, а в домашньому господарстві – роботи-пилососи. Розпочато випуск автономних транспортних засобів, які потребують управління людьми.¹³² Як бачимо, це певний віртуальний помічник, який замінює людину.

Якщо розглядати *штучний інтелект* як *цифрову технологію*, то його відмінність від звичайного програмного забезпечення полягає в швидкості обчислень значної кількості нових якісних даних завдяки вдосконаленим алгоритмам.

Інтегровані програмні продукти, продумані алгоритми відповідей на дії та слова користувачів дозволяють створити «образ людини», здатної ефективно взаємодіяти з кандидатами на вакансію, новими співробітниками, які проходять адаптаційне навчання, спеціалістами з пільг та компенсацій при нарахуванні зарплат та бонусів, HR-менеджерами та лінійними керівниками під час створення аналітичних звітів.¹³³

Це забезпечує більше потенціалу, більше часу та бюджету й більш точну інформацію для управління людьми. *Штучний інтелект* допомагає ефективно автоматизувати багато функцій бек-офісу та надання послуг за допомогою *технологізованих чат-ботів*.¹³⁴

Про *впровадження штучного інтелекту в діяльність суб'єктів підприємництва* свідчать самоврядні автомобілі, віртуальні помічники, торгові майданчики тощо. Створюються чіпи мозку роботів, розвивається застосування *штучного інтелекту* в військово-промисловому комплексі та в інших сферах життєдіяльності суспільства. Отже, визначальним відмінністю *штучного інтелекту* від звичайного робота виступає наявність мислення або відсутність такого.

Виходячи з того, що *впровадження штучного інтелекту* й роботів в реальний сектор економіки стало неминучим, то ступінь впливу людини на хід виробничого циклу *поступово зменшується* й замінюється програмами, визначальними за цифровими алгоритмами поведінки роботів і образу мислення штучного інтелекту.¹³⁵

¹³⁰ European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(InL)). Retrieved from <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-T A-2017-0051+0+DOC+XML+V0/En&language=En#B KMD-9>. [accessed 19 June 2020].

¹³¹ Assessing the Economic Impact of Artificial Intelligence (2017). ITU Trends. Emerging trends ITCs. Retrieved from https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/opb/gen/S-GEN- ISSUEPAPER-2018-1-PDF-E.pdf. 19. [accessed 19 June 2020].

¹³² Филипова И. А. (2020), *Правовое регулирование искусственного интеллекта: учебное пособие* Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет. 90 с. С. 24.

¹³³ The new age: artificial intelligence for human resource opportunities and functions. Survey by EY (Ernst & Young LLP). Retrieved from [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-the-new-age-artificial-intelligence-for-human-resource-opportunities-and-functions/\\$FILE/EY-the-new-age-artificial-intelligencefor-human-resource-opportunities-and-functions.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-the-new-age-artificial-intelligence-for-human-resource-opportunities-and-functions/$FILE/EY-the-new-age-artificial-intelligencefor-human-resource-opportunities-and-functions.pdf). [accessed 19 June 2020].

¹³⁴ Бей Г. В. (2019), Трансформація HR-технологій під впливом цифровізації бізнес-процесів. *Економіка і організація управління*. Вип. 2. С. 93-101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eiou_2019_2_12. [дата звернення 19. 06. 2020 року].

¹³⁵ Лаптев В. А. (2019), Понятие искусственного интеллекта и юридическая ответственность за его работу. *Право. Журнал Высшей школы экономики*. № 2. С. 79-102. С. 80.

Прийнято вважати, що господарський комплекс економіки поділяється на дві сфери: виробничу сферу та сфера послуг (невиробнича сфера), зокрема, остання, це діяльність банківських установ.

Технології штучного інтелекту використовуються практично у *всіх галузях промисловості*, як добувної, так і обробної. Серед галузей, в яких впроваджуються продукти даної технології і шикуються процеси за участю систем *штучного інтелекту*, можна назвати космічну промисловість, металургію, паливну промисловість, хімічну промисловість, машинобудування й металообробку, деревообробку промисловість, легку й харчову промисловість, електроенергетику тощо.

В *електроенергетиці штучний інтелект* використовується при проектуванні та оцінці надійності обладнання, для прогнозування попиту на енергоресурси, автоматизації обслуговування клієнтів, оптимізації профілактичного обслуговування обладнання, підвищення ефективності генерації, зниження втрат, запобігання крадіжок енергоресурсів.

В *інших галузях промисловості штучний інтелект* також застосовується для прогнозування ефективності розроблюваних продуктів, автоматизації складальних ліній, зниження кількості браку, поліпшення логістики, підвищення рівня безпеки виробничих процесів за рахунок застосування автономного обладнання, запобігання простоїв.

У *сільському господарстві за допомогою штучного інтелекту* може досягатися підвищення ефективності процесів селекції і врожайності, зниження витрат на ремонт за рахунок прогнозування поломок техніки.

У *транспорті* – через використання безпілотних транспортних засобів, оптимізацію маршрутів з урахуванням прогнозування транспортних потоків, забезпечення безпеки водіння за рахунок попередження небезпечних ситуацій, і прогнозування несправностей.

У *торгівлі* – для зниження впливу людського фактора, прогнозування попиту й поведінкової моделі покупця, роботизації складів, автоматизованої доставки товарів покупцеві.

У *банківській сфері* – для оцінки кредитоспроможності позичальників, розробки нових банківських продуктів, створення чат-ботів, в тому числі голосових систем обробки запитів клієнтів, підвищення безпеки операцій.¹³⁶

Припускаємо, що *штучний інтелект* поступово *заміщує працівника* у сфері праці, виконуючи певні трудові функції, що раніше виконував працівник. Роботи, які наділені штучним інтелектом, вже сьогодні виконують певні види праці та надають завершений продукт або послугу. Прикладом може слугувати пошук інформації, її обробка та систематизація, навігація тощо. Отже, розвиток цифрових технологій впливає на ринок праці та змінює процес праці. З'являється новий об'єкт – *штучний інтелект*, який за умови регламентації його статусу та у певних сферах життєдіяльності суб'єктів господарювання економіки може стати суб'єктом.¹³⁷

Констатуємо, що, запровадження систем *штучного інтелекту* у подальшому сприятиме збільшенню інтерактивності та персоніфікації контенту у відповідності з умовами, які будуть проявлятися у певний момент часу в конкретному місці.¹³⁸ Система комплектується комплексом датчиків та каналами передачі даних з різноманітних баз даних та Інтернету, на основі спеціалізованого програмного забезпечення буде приймати рішення про тематику повідомлень. Виходячи з існуючих обставин алгоритм буде обирати оптимальний варіант надання інформації цільовій аудиторії або окремому клієнту з метою максимізації рівня комунікацій. Відповідно *запровадження систем штучного інтелекту* у

¹³⁶ Филипова И. А. (2020), *Правовое регулирование искусственного интеллекта: учебное пособие* Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет. 90 с. С. 9.

¹³⁷ Азьмук Н. А. (2019), Штучний інтелект у процесі праці у цифровій економіці: нові виклики та можливості. *Економічний вісник Донбасу*. № 3. С. 137-145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvd_2019_3_18 [дата звернення 19. 06. 2020 року].

¹³⁸ Чубукова О. Ю. (2016), Складові інноваційної економіки – освіта, технологічні уклади, когнітивні технології. *Науковий вісник Полісся*. № 3 (7). С. 130-133

подальшому *сприятиме збільшенню інтерактивності та персоніфікації контенту у відповідності з умовами, які будуть проявлятися у певний момент часу в конкретному місці.*¹³⁹

Різні країни ставлять перед собою різні *пріоритети в сфері цифрових перетворень*: Китай в своїй програмі «Інтернет плюс» інтегрує цифрові індустрії з традиційними, Сінгапур формує «Розумну економіку», Канада створює ІКТ-хаб в Торонто, драйвером якої стає ІКТ, а Південна Корея в програмі «Креативна економіка» орієнтується на розвиток людського капіталу, підприємництво та поширення досягнень ІКТ, Данія фокусується на цифровізації держсектора.

Найбільш яскравим прикладом підходу до цифровізації є у *Сінгапурі*. Так, в 2014 році держава ініціювала розробку концепції Smart nation і запросило бізнес і експертне співтовариство до співпраці для її уточнення й реалізації. В травні 2017 р. була запущена Програма AI Singapore, яка розрахована на 5 років з фінансуванням 150 млн сінгапурських доларів. Це партнерство на загальнодержавному рівні, в якому беруть участь шість різних організацій. Завдання програми – це інвестиції в наступну хвилю досліджень в галузі *штучного інтелекту*, вирішення основних соціальних та економічних викликів, впровадження та використання штучного інтелекту в промисловості. В червні 2018 р. уряд Сінгапура оголосив три нові ініціативи щодо управління та етики *штучного інтелекту*. По суті, нова консультативна рада з питань етичного використання штучного інтелекту та даних має допомогти уряду розробити вимоги та принципи керування етичними питаннями, що пов'язані з штучним інтелектом.¹⁴⁰

На думку Загарій В. К., цифровізація, *штучний інтелект* і роботизація стануть головними драйверами зростання світової економіки до 2030 р. і це буде пов'язане із цілковитою автоматизацією процесів, збільшенням продуктивності праці та впровадженням принципово нових бізнес-моделей і технологій, як-от цифрові платформи, цифрові екосистеми, технології «Індустрії 4.0». Сьогодні основними країнами-лідерами за загальним експортом послуг у ІТ-сфері стабільно займають першу позицію США, у 2016 р. експорт ІТ-послуг становив \$177,8 млрд. Показник обсягу внутрішнього ринку ІТ є важливим у визначенні стану розвитку цифрових (digital) технологій країни порівняно з іншими країнами світу. За цим показником до п'ятірки лідерів входять США, Китай, Великобританія, Японія та Німеччина.¹⁴¹ Згідно з прогнозами PWC, *штучний інтелект* збільшить світовий ВВП у 2030 р. на 15,7 трлн дол.¹⁴²

Як очікується, проривні технології, зокрема *штучний інтелект*, зможуть вирішити багато соціальних проблем, які пов'язані із задоволенням базових потреб людини. Купівельна спроможність населення зросте. Створюватимуться нові сегменти, пов'язані з творчою реалізацією і дозвіллям людей, з'являться нові види попиту на нетипові товари й послуги. За останні два роки Канада, Японія, Сінгапур, Китай, ОАЕ, Фінляндія, Данія, Франція, Велика Британія, Комісія ЄС, Південна Корея та Індія реалізували стратегії, що спрямовані на сприяння розвитку *штучного інтелекту*.

Цифровізація й нові технології також впливатимуть на *умови конкуренції у світі*. Шляхом залучення *штучного інтелекту й роботів* у виробничі процеси та сферу обслуговування вартість робочої сили стане менш важливим фактором у визначенні конкурентоспроможності країни, а технологічна компетентність і якість інфраструктури,

¹³⁹ Пономаренко І. В. (2018), Практичні аспекти застосування інноваційних цифрових технологій в маркетинговій діяльності. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. № 15. С. 413-421. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukpi_2018_15_47 [дата звернення 19. 06. 2020 року].

¹⁴⁰ Краковецький О. (2018), *Огляд національних стратегій розвитку штучного інтелекту*. Блог. URL: <https://medium.com>. [дата звернення 19. 06. 2020 року]

¹⁴¹ Загарій В. К., Ковальчук Т. Г., Синільник В. В. (2019), Пріоритетність розвитку цифрової економіки для України. *Приазовський економічний вісник*. Випуск 2 (13). С. 64-68.

¹⁴² Прогноз розвитку світової економіки до 2030 р. Український інститут майбутнього URL: <https://strategy.uifuture.org/prognoz-rozvitku-svitovoi-ekonomiki-do-2030e.html> [дата звернення 19. 06. 2020 року].

навпаки, вагомішими. Розмір економіки й добробут громадян кожної країни у 2030 р. залежатиме від того, який обсяг коштів буде інвестовано в інновації протягом наступних 10 років, з якою інтенсивністю це буде відбуватися.

Україна зможе з'явитися на світовій мапі ВВП й увійти в ТОП лідерів світової економіки до 2030 р. тільки в тому разі, якщо зробить інноваційний технологічний стрибок, підвищивши в понад 10 разів продуктивність праці. Для цього необхідно створити умови для впровадження інновацій, залучити інвестиції в цифрові технології та інфраструктуру.¹⁴³

Так, успішне впровадження штучного інтелекту в Україні застосовується у банківській сфері, зокрема, при реалізації інвестиційних проектів та активізації інвестиційного кредитування.

Виходячи з того, що сучасні цифрові тренди в Україні відкривають нові можливості для організації і забезпечення інвестиційної діяльності, реалізації інвестиційних проектів та активізації інвестиційного кредитування, то це вказує на необхідність чіткого концептуального формування «цифрової екосистеми інвестиційного кредитування» (ЦЕІК).

Важливо пояснити, що до групи технологій штучного інтелекту включаються: технології обробки текстів на природній мові, розпізнавання і синтезу мови, комп'ютерного зору, розробки інтелектуальних систем підтримки прийняття рішень і т.д.¹⁴⁴

Технології штучного інтелекту у сфері інвестиційного кредитування – це комп'ютерна система обробки інформації з елементами машинного навчання, нові алгоритми обробки даних для аналізу економічних відносин суб'єктів. Ці технології можуть знайти застосування в режимі реального часу під час: 1) аналізу фінансового стану та стійкості бенефіціара або фінансового посередника; 2) налагодження взаємовідносин між суб'єктами інвестиційного кредитування та реалізації інвестиційного проекту, враховуючи поведінкові аспекти; 3) виявлення відхилень або невідповідностей в інвестиційному проекті за багатофакторною динамічною системою оцінки його ефективності з подільним прийняттям заходів їх нівелювання; 4) моделювання та оцінки ризиків інвестиційного проекту; 5) генерування рекомендацій і прийняття рішень, гнучких за рахунок використання алгоритмів машинного навчання; 6) мовної аналітики та управління якістю консультацій; 7) оптимізації бізнес-процесів за фазами життєвого циклу інвестиційного проекту шляхом зниження операційних та адміністративних витрат і мінімізації ризиків за рахунок посилення інтелектуальних інструментів, виключення трудомісткої та рутинної роботи; 8) виявлення несанкціонованих, протиправних, шахрайських дій тощо. Серед інших сфер застосування технологій штучного інтелекту варто виокремити такий напрям, як RegTech, а саме дотримання виконання нормативних і законодавчих вимог суб'єктами екосистеми стосовно інвестиційного кредитування та реалізації інвестиційного проекту.¹⁴⁵

Як підсумок зазначимо, що:

по-перше, завдяки впливу цифрових технологій як драйверу на суспільство та економіку, спостерігається не тільки формування у суспільстві політики у цифровому сегменті, а й розвиток у сферах життєдіяльності суб'єктів господарювання економіки, зміна підходів до ведення бізнесу тому, що відбувається роботизація, оптимізація виробництва та зростаюча роль штучного інтелекту;

по-друге, під час впровадження цифрових технологій важливо створити те цифрове середовище економіки, яке б відповідало не тільки певним стандартам, а й нормам законів, що надало б можливість ефективної взаємодії держави, громадян та бізнесу;

по-третє, оскільки штучний інтелект може прогнозувати людську поведінку, то це може призвести до заміни людини-працівника, а отже, призвести до певного відсотка безробіття;

¹⁴³ Прогноз розвитку світової економіки до 2030Е. Український інститут майбутнього URL:

<https://strategy.uifuture.org/prognoz-rozvitku-svitovoi-ekonomiki-do-2030e.html> [дата звернення 19. 06. 2020 року].

¹⁴⁴ Филипова И. А. (2020), *Правовое регулирование искусственного интеллекта*: учебное пособие Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет. 90 с. С. 6.

¹⁴⁵ Пантелеева Н. М. (2019), *Цифрова екосистема інвестиційного кредитування. Причорноморські економічні студії*. Вип. 43. С. 151-155. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2019_43_27. [дата звернення 19. 06. 2020 року].

по-четверте, залишається дискусійною та недослідженою проблема правової природи «штучного інтелекту», правового статусу системи «штучного інтелекту» як суб'єкта цивільного права, який має правосуб'єктність і визнається учасником правовідносин в цифровому просторі або правового режиму як об'єкта цивільного права, прийняття рішень «штучним інтелектом» та юридичної відповідальності за шкоду, заподіяну штучним інтелектом, а також право інтелектуальної власності на твори, як об'єкти інтелектуальної власності, що створені за участю штучного інтелекту.

Література:

1. Assessing the Economic Impact of Artificial Intelligence (2017). ITU Trends. Emerging trends ITCs. Retrieved from https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/opb/gen/S-GEN-ISSUEPAPER-2018-1-PDF-E.pdf. 19. [accessed 19 June 2020].
2. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(InL)). Retrieved from <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2017-0051+0+DOC+XML+V0//En&language=En#B KMD-9>. [accessed 19 June 2020].
3. Mark D. R. and Gurchetan S. G., (2014), *Making laws in a digital age*. Retrieved from <https://www.parliament.uk/documents/speaker/digital> [accessed 19 June 2020].
4. McCarty L. T. (2017), Finding the Right Balance in Artificial Intelligence and Law. In book: *Research Handbook on the Law of Artificial Intelligence*. Chapter: 3. Publisher: Edward Elgar Publishing. P. 55-87.
5. Palka P. (2017), Virtual Property. *Towards a General Theory*. European University Institute. P. 104-105 Retrieved from http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/49664/Palka_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y [accessed 19 June 2020].
6. Stone P. et al. (2016), Artificial Intelligence and Life in 2030. One Hundred Year Study on Artificial Intelligence: Report of the 2015-2016. Stanford. Stanford University. 52 p.
7. The Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(InL)). Retrieved from www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRe [accessed 19 June 2020].
8. The new age: artificial intelligence for human resource opportunities and functions. Survey by EY (Ernst & Young LLP). Retrieved from [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-the-new-age-artificial-intelligence-forhuman-resource-opportunities-and-functions/\\$FILE/EY-the-new-age-artificial-intelligencefor-human-resource-opportunities-and-functions.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-the-new-age-artificial-intelligence-forhuman-resource-opportunities-and-functions/$FILE/EY-the-new-age-artificial-intelligencefor-human-resource-opportunities-and-functions.pdf). [accessed 19 June 2020].
9. Азьмук Н. А. (2019), Штучний інтелект у процесі праці у цифровій економіці: нові виклики та можливості. *Економічний вісник Донбасу*. № 3. С. 137-145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvd_2019_3_18 [дата звернення 19. 06. 2020 року]
10. Амбариян, Е. Г. (2018), Робототехника, искусственный интеллект и интеллектуальные права. *Юный ученый*. № 3. С. 66-69. URL: <http://yun.moluch.ru/archive/17/1253/>. [дата доступа 19. 06. 2020 року].
11. Бей Г. В. (2019), Трансформація HR-технологій під впливом цифровізації бізнес-процесів. *Економіка і організація управління*. Вип. 2. С. 93-101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eiou_2019_2_12. [дата звернення 19. 06. 2020 року].
12. Берназюк О. (2017), Цифрові технології у сфері публічного управління: визначення основних понять. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Вип. 46. Том 1. С. 109-112.
13. Загарій В. К., Ковальчук Т. Г., Синільник В. В. (2019), Пріоритетність розвитку цифрової економіки для України. *Приазовський економічний вісник*. Випуск 2 (13). С. 64-68.
14. Краковецький О. (2018), *Огляд національних стратегій розвитку штучного інтелекту*. Блог. URL: <https://medium.com>. [дата звернення 19. 06. 2020 року]
15. Лаптев В. А. (2019), Понятие искусственного интеллекта и юридическая ответственность за его работу. *Право. Журнал Высшей школы экономики*. № 2. С. 79-102.

16. Левицька Н. (2019), Використання цифрових технологій у праві. *Підприємство, господарство і право*: науковопрактичний юридичний журнал. № 9. С. 165-169.
17. Манфред Шпитцер. (2015), *Антимозг: цифровые технологии и мозг*. АСТ. 288 с. URL: http://www.al24.ru/wp-content/uploads/2013/12/%D0%BC%D0%B0%D0%BD_1.pdf. [дата доступу 19. 06. 2020 року].
18. Морхат П. М. (2017), *Искусственный интеллект: правовой взгляд*. М.: Буки Веди. 257 с.
19. Морхат П. М. (2018), Правосубъектность искусственного интеллекта в сфере права интеллектуальной собственности: гражданско-правовые проблемы: дис. ... д-ра юрид. наук. 420 с.
20. Осипов Г. С. (2001), Искусственный интеллект: состояние исследований и взгляд в будущее. *Новости искусственного интеллекта*. № 1. С. 3-13.
21. Пантелеева Н. М. (2019), Цифрова екосистема інвестиційного кредитування. *Причорноморські економічні студії*. Вип. 43. С. 151-155. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2019_43_27. [дата звернення 19. 06. 2020 року].
22. Пономаренко І. В. (2018), Практичні аспекти застосування інноваційних цифрових технологій в маркетинговій діяльності. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. № 15. С. 413-421. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukpi_2018_15_47 [дата звернення 19. 06. 2020 року].
23. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження КМУ від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> [дата звернення 19. 06. 2020 року].
24. Прогноз розвитку світової економіки до 2030Е. Український інститут майбутнього URL: <https://strategy.uifuture.org/prognoz-rozvitku-svitovoi-ekonomiki-do-2030e.html> [дата звернення 19. 06. 2020 року].
25. Речове право: пріоритети та перспективи. Матеріали Київських правових читань. Київ, 22 березня 2019 року / Р. А. Майданик, Я. М. Романюк та ін.; відп. ред. Р. А. Майданик. К.: Алерта, 2019. 266 с. (Property Law: Priorities and Perspectives. Materials of Kyiv Law Conference. Kyiv, 22 March 2019 / R. A. Maydanyk, Ya. M. Romaniuk et al; edited by R. A. Maydanyk. K.: Alerta, 2019. 266 p.) С. 10 URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3455842. [дата звернення 19. 06. 2020 року].
26. Сарбаш С. (2017), *Гражданский оборот в цифровую эпоху*. Блог Zakon.ru. URL: https://zakon.ru/blog/2017/10/21/grazhdanskij_oborot_v_cifrovuyu_epohu#comment_463987 [дата доступу 19. 06. 2020 року].
27. Филипова И. А. (2020), *Правовое регулирование искусственного интеллекта: учебное пособие* Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет. 90 с.
28. Цифровая трансформация экономики и промышленности: проблемы и перспективы / под ред. д-ра экон. наук, проф. А. В. Бабкина. СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2017. 807 с.
29. Чубукова О. Ю. (2016), Складові інноваційної економіки – освіта, технологічні уклади, когнітивні технології. *Науковий вісник Полісся*. № 3 (7). С. 130-133.

1.9. ECONOMIC CULTURE AND PROFESSIONAL TRAINING OF PROFESSIONALS IN THE CONDITIONS OF FORMATION OF THE INNOVATIVE MODEL OF THE ECONOMY OF UKRAINE

1.9. ЕКОНОМІЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Сучасна інноваційна культура поєднує сукупність науково-технічних, виробничих, управлінських, збутових та інших заходів, спрямованих на забезпечення ефективного просування робіт, послуг на ринок. Інноваційна діяльність є проявом інноваційної політики та економічної культури підприємства.

За сучасних умов без стимулювання інноваційної спрямованості економіки держави її розвиток є неможливим. Основу інноваційної економіки складає високотехнологічне виробництво, що обумовлює підвищення вимог до професійно-кваліфікаційного рівня найманих працівників, зокрема підвищується значення інтелектуальної та економічної культури працівників. Поряд з цим інтенсивне впровадження в процес виробництва наукоємних технологій створює потребу в регулярному вдосконаленні знань, економічної культури, вмінь та навичок найманих працівників, що обумовлює необхідність створення ефективної системи навчання та посилення чинників, що підвищують мотивацію до професійного розвитку.

Серед вагомих складових внутрішнього ринку країни є ринок інновацій як елемент інноваційної моделі розвитку економіки. Такий ринок, на нашу думку, відіграє визначальну роль як важіль економічного зростання не лише для поточного часу, але і для довготривалої перспективи. Нажаль, ринок інновацій не став нині важливим пріоритетом державної політики України.

Саме тому епоха 21-го століття – це не тільки новий орієнтир розвитку, але і, в першу чергу, трансформаційний перехід до інтелектуалізації як посилення знансємності процесу професійної діяльності та економічної культури сучасних працівників.

У зв'язку з цим, роль професійної підготовки у формуванні національної конкурентоспроможності постійно зростає, що підтверджується численними дослідженнями вітчизняних і зарубіжних учених. Освіта і кваліфікація робочої сили в XXI ст. стануть домінуючим засобом конкуренції. У сучасних умовах конкурентні переваги підприємства та можливості модернізації значною мірою пов'язані з ефективним використанням персоналу. Успішне функціонування підприємства в умовах збільшення присутності у міжнародному конкурентному просторі, переходу України до постіндустріальної моделі розвитку економіки та цифрової трансформації, розгортання цифрових робочих місць, впровадження рішень Інтернету речей та послуг (Internet of Things and Services – IoT&S) забезпечується за рахунок досягнення максимальної ефективності, основним чинником чого є зростання конкурентоспроможності персоналу.

«Без конкурентоспроможної системи освіти не може бути конкурентоспроможної робочої сили, а без останньої – конкурентоспроможної економіки»¹⁴⁶.

Вдосконалення конкурентоспроможності фахівців обумовлюється впровадженням інновацій, а також чинників, які виявляються в результаті творчого вивчення, систематизації, узагальнення та оцінки функціонування різних суб'єктів ринку праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблем, які розглядаються. Формування економічної та професійної культури майбутніх фахівців у процесі їхнього навчання у ЗВО зумовлено вимогами до якості професійної підготовки та є одним із шляхів реалізації положень Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті. Сучасна система професійної підготовки є об'єктом активних досліджень не тільки в Україні, а і в світовому

¹⁴⁶ Дмитренко Г. О., Спіцина А. Є. Підвищення якості трудового потенціалу шляхом підготовки в ВНЗ конкурентоспроможних і конкурентоздатних випускників / Журнал «Україна: аспекти праці» № 4. Київ: 2016. С. 10-21.

масштабі. Різні аспекти цієї проблеми досліджують зарубіжні та українські вчені такі, як М. Армстронг, Н. Бонтіс, Е. Тоффлер, І. Гнибіденко, О. Герасименко, О. Грیشнова, В. Колпаков, А. Колот, О. Крушельницька, Е. Лібанова та інші. У той же час, в науковій літературі залишається мало дослідженими питаннями сучасного інституційного забезпечення процесу формування і функціонування сучасної професійної підготовки кадрів в умовах становлення інноваційної моделі економіки країни.

У зв'язку з цим, **метою** статті є визначення основних напрямів формування ефективної системи професійної підготовки фахівців в умовах формування інноваційної моделі економіки.

Виклад основного матеріалу. Професійне становлення майбутніх фахівців на сучасному етапі розвитку суспільства потрібно розглядати як індивідуальний розвиток особистості майбутніх спеціалістів, у ході якого відбувається усвідомлення професійно значущих утворень. Професійне становлення майбутніх фахівців у процесі вузівської підготовки вимагає від них складної напруженої творчої роботи над розвитком власної особистості, подолання себе, вибір одних можливостей і відмова від інших. Майбутні фахівці мають досягнути, в першу чергу, найвищого рівня розвитку мистецтва жити – особливого вміння і високої майстерності у творчій побудові свого життя, що базується на глибокому знанні життя, розвиненій самосвідомості і володінні системою засобів, методів, технологій програмування, конструювання і здійснення життя як індивідуально-особистісного життєвого проекту.

Для створення ефективної системи професійної підготовки, необхідно зробити значні зміни, як в регулюванні, так і в напрямках фінансування професійної підготовки. З метою задоволення потреб організацій у безперервному удосконаленні своєї конкурентоспроможності необхідно спрямувати зусилля власників підприємств використовувати цілий комплекс методів підготовки кадрів як на робочому місці, так і поза ним. Ефективним інструментом підвищення конкурентоспроможності фахівців, на наш погляд, має слугувати компетентнісний підхід. Компетентнісний підхід безпосередньо пов'язаний із змінами в характері та змісті праці, професійному навчанні і освіті. Його розвиток сприяє створенню умов для інтеграції освіти і навчання відповідно до потреб ринку праці, а також для забезпечення мобільності персоналу: вертикальної, горизонтальної і просторової. Головною перевагою компетентнісного підходу є його інтеграційний потенціал і гнучкість¹⁴⁷.

Сучасне суспільство переходить до четвертої революції, що обумовлена інтелектуалізацією, інформаційним розвитком, промисловим інтернетом в порівнянні з третьою індустріальною революцією, що характеризувалася комп'ютеризацією, цифровою ерою, що розпочалася у середині ХХ століття. Відповідно зміна економічних та технічних умов у сфері зайнятості населення буде вимагати нових знань та навичок фахівців. Ось чому на зустрічі Всесвітнього економічного форуму у Давосі серед нагальних питань розвитку економіки та сфери зайнятості, зокрема, було визначено 10 професійних умінь та навичок, які будуть необхідні працівникам у 2020 році (Табл. 1).

Таблиця 1. Топ 10 навичок

в 2015 році	в 2020 році
Комплексне вирішення проблем	Комплексне вирішення проблем
Координація діяльності в групі	Критичне мислення
Управління людськими ресурсами	Креативність
Критичне мислення	Управління людськими ресурсами
Переговори	Координація діяльності в групі
Контроль якості	Емоційний інтелект
Орієнтація на сервіс	Судження та прийняття рішень
Судження та прийняття рішень	

¹⁴⁷ Про схвалення Концепції розвитку системи підвищення кваліфікації працівників на період до 2010 року <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/158-2006-p>.

Згідно з інформацією, половина навичок пов'язана з умінням спілкуватися з людьми: налагоджувати комунікації, керувати, розуміти, надавати допомогу. А інша половина пов'язана зі розумовими здібностями: умінням швидко міркувати, бачити сутність, творчо підходити до вирішення проблем, генерувати нові проекти та ідеї¹⁴⁸.

Всі ці навички вже необхідні і зараз, але через кілька років це стане ще помітніше. І висновок дуже простий: акцент світової спільноти все більше зміщується на фахівців, їх вміння, здатність мобільно реагувати на зміни, швидко навчатися та взаємодіяти з іншими фахівцями. Таким чином, всі ці здібності фахівці мають накопичувати і розвивати постійно, шляхом системи навчання, що стає можливим за рахунок доступності нових знань для кожного.

Сучасна четверта індустріальна революція характеризується використанням абсолютно нових винаходів: біотехнологій, штучного інтелекту. Світовий економічний форум назвав Четверту промислову революцію цунамі технологічних досягнень, які трансформують економіку будь-якої країни. Але який вплив це матиме на ринок праці, звідки візьметься робота для всіх тих людей, чия працю замінять сучасні технології. На сьогодні, як в Україні, так і в світі існує гостра проблема зростання безробіття. Якщо до цього додати цифрову революцію, то це може спричинити глобальну катастрофу в сфері зайнятості¹⁴⁹.

Саме тому однією з характерних тенденцій розвитку соціально-трудоких відносин на сучасному етапі є формування нової якості кваліфікованих фахівців та підвищення ролі економічної культури, висококваліфікованої праці у сфері виробництва та послуг.

Наявність висококваліфікованих фахівців є одним з найважливіших факторів підвищення продуктивності праці, забезпечення випуску конкурентоспроможної продукції, інтеграції України у світове економічне співтовариство. Дедалі більшого значення набувають такі показники, як професіоналізм, компетентність, здатність до отримання знань упродовж життя, рівень економічної, організаційної та корпоративної культури¹⁵⁰.

Економічна культура формується в процесі загальноекономічної практики і приводить до утворення стійких норм і правил економічної взаємодії, які сприяють передачі нагромадженого досвіду. Завдяки цьому економічна культура є механізмом відтворення і розвитку економічних відносин суспільства в цілому і окремої особистості в різноманітних діяльнісних та предметних формах. Економічна культура розчинена у всій сукупності економічних відносин, які є не лише формою прояву, але й способом існування культури. Тому сутність економічної культури полягає не в рівні економічного розвитку людини чи її діяльності, а в економічних відносинах, які обумовлюють природу самої людини та способи її діяльнісного існування¹⁵¹.

На міжнародному рівні не втрачають своєї актуальності питання розвитку фахівців як особистостей, навчання протягом життя та місця людини в сучасному світі, де велику частку починає займати штучна праця. Про це зазначалося на науковій зустрічі в Боні (Німеччина) 15 липня 2016 р. у Всесвітній день вмінь молоді, за участю 35 країн, за підтримки UNESCO-UNEVOC «Погляд в майбутнє: Натхнення і розширення можливостей молоді через розвиток навичок».

Нова Стратегія ЮНЕСКО TVET (технічна та професійної освіта і навчання 2016-2021 рр.) зосереджена на трьох пріоритетах: сприяння зайнятості молоді та підприємництва,

¹⁴⁸ Десять професійних умінь та навичок працівників, які будуть потрібні в 2020 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.edustandard.m/kakie-professionalnye-navyki-budut-vostrebovany-v-2020-godu/>.

¹⁴⁹ Краус Н. М. Інноваційна економіка в глобалізованому світі: інституціональний базис формування та траєкторія розвитку: монографія. – Київ: Аграр Медіа Груп, 2019. – 491 с.

¹⁵⁰ Дмитренко Г. О., Спіцина А. Є. Підвищення якості трудового потенціалу шляхом підготовки в ВНЗ конкурентоспроможних і конкурентоздатних випускників / Журнал «Україна: аспекти праці» № 4. Київ: 2016. С. 10-21.

¹⁵¹ Lozhachvska, O., Spitsyna, A. E. Economic culture o fprofessionals' self-realization. / Монографія / «Scientific development and achievements» («Науковий розвиток і досягнення»). / «Sciemcee Publishing» – London. – 2018. С. 63-75.

забезпечення соціальної справедливості і рівності чоловіків і жінок, а також сприяння переходу до зеленої економіки і стійкого суспільства.

В Європейському союзі діють різні програми, що сприяють розвитку працівників протягом життя в різних галузях:

- The Lifelong Learning Programme – була розроблена, щоб дати можливість людям, на будь-якому етапі свого життя, продовжувати навчання, підвищувати свою кваліфікацію самостійно, а також забезпечити розвиток освіти і підготовки кадрів по всій Європі;

- e-Twinning Plus – це потужний стимул для вивчення іноземних мов і покращення рівня використання ІТ-технологій. У рамках програми також тренують навички командоутворення та отримують досвід створення спільних проектів;

- програма Erasmus Mundus – це програма співпраці та мобільності у сфері вищої освіти, спрямована на розвиток Європейського Союзу як всесвітнього центру досконалості освітнього процесу.

В Україні також відбувається процес формування інноваційної моделі економіки, у зв'язку з цим була прийнята Національна Рамка кваліфікацій, розроблюються освітні стандарти, менш інтенсивно відбувається розробка професійних стандартів. Разом з тим, у сфері вищої та професійної освіти розробка професійних стандартів вимагає злагодженої взаємодії експертів з освітніх закладів, роботодавців, професійних спілок, волонтерських організацій.

Між освітніми та професійними стандартами має бути тісний взаємозв'язок. Проте в Україні склалася ситуація дисбалансу між знаннями, отриманими під час навчання, та вимогами робочих місць, у зв'язку з цим знання молодих фахівців не відповідають реальним потребам роботодавців.

Тому в Україні варто розробити систему, яка б регулювала процес взаємодії освітніх закладів, роботодавців, профспілок, експертів та ін. Наприклад, в США, Великобританії, Німеччині, освітні стандарти розробляються в тісному взаємозв'язку з професійними, залучається широке коло науковців, освітніх працівників, роботодавців, провідних фахівців в різних галузях, за участю профспілкових комітетів та інших експертів.

В Україні, в першу чергу, для налагодження цього механізму необхідно розробити законодавчу базу, яка б регулювала цей процес, зокрема, прийняти Закон України «Про Національну систему кваліфікацій», який би визначав набір національно визнаних вимог, обов'язковий мінімум знань та навичок працівника, систему ліцензування кваліфікації та акредитації тих закладів, які б визначали кваліфікації працівника.

На сьогодні в Україні залишається актуальною концепція «навчання – робота – пенсія», проте в світовій спільноті активно відбувається перехід до концепції безперервного навчання «навчання – робота – навчання – вихід на пенсію – навчання». Такий перехід дасть змогу вирішити низку гострих соціально-економічних та демографічних проблем, а також може слугувати фактором розвитку економічного потенціалу України.

Мета економічної освіти в закладах вищої освіти – розвиток економічного мислення та засвоєння студентами системи знань з економічних дисциплін, як елементів економічної культури.

Розвинуті країни мають досвід у вирішенні подібних питань. Педагоги та психологи цих країн дійшли висновку, що підготовка людини до бізнесової діяльності має починатися так само рано, як і підготовка до першого класу, оскільки все подальше їх життя буде пов'язане з цим середовищем, де панують діловитість та підприємництво.

В умовах абсолютного старіння населення, відсоток осіб, яким потрібна додаткова освіта, постійно зростає і це обумовлено рядом причин:

- розвиток наукомістких та інтелектуальноємних виробництв різко підвищує вимоги до рівня кваліфікації працівників, стимулюючи їх брати участь у процесах підвищення кваліфікації та перепідготовки;

- інтенсивна зміна потреб ринку праці, з одного боку, веде до вивільнення значної кількості працездатних людей, а з іншого – вимагає нових фахівців. Саме зі сферою освіти

дорослих безпосередньо пов'язана можливість перенавчання людей, які втратили роботу і соціальна перспектива отримання ними після відповідної професійної та соціально-психологічної корекції гідно оплачуваних місць роботи.

Таким чином, можна говорити про тенденцію постійного розширення контингенту, що підпадає під визначення «дорослі, які потребують навчання та постійного оновлення знань». Це служить стимулом до розвитку в суспільстві різноманітних напрямків і форм безперервного навчання.

Важливим компонентом економічної культури є економічна свідомість – знання основних законів розвитку ринкової економіки, підвищення ефективності виробництва, перебудови його структури, вдосконалення виробничих відносин, системи управління та методів господарювання. Економічна свідомість забезпечує розуміння економічного життя суспільства, перетворення кожного працівника на активного, творчого учасника виробничого процесу. В умовах економічних реформ формування економічної культури та свідомості сучасних фахівців стає загальним і обов'язковим¹⁵².

Концепція безперервної освіти передбачає застосування, наряду з традиційними, нових сучасних методів підготовки і навчання кадрів. Серед таких методів, ефективність яких доведена практикою застосування провідних вітчизняних та зарубіжних компаній, особливо слід виділити наступні, як: менеджмент знань, доступ до відкритих джерел на основі розвитку ІКТ, баз сучасних знань, дистанційні курси, різноманітні методи формування сильної корпоративної культури та ін.

Високий рівень економічної культури дозволить сучасним фахівцям легко увійти в будь-яку організаційну культуру, швидко визначити зміст і сутність культури в новій організації, правильно приймати рішення в будь-яких ситуаціях, самореалізуватися. Учорашний студент в умовах ринку може швидко стати першим керівником. Володіючи високою економічною культурою, він буде чесно вести бізнес, платити податки, достойно вести себе з партнерами, споживачами і постачальниками¹⁵³.

Ефективне функціонування й підвищення конкурентоспроможності сучасних підприємств потребує особливої уваги до оновлення і розширення професійних знань фахівців, тобто професійного розвитку кадрів. Підготовка, перепідготовка й підвищення кваліфікації персоналу дозволяє вирішувати ключові завдання в межах організації - зростає ефективність праці, включаючи її якість, що відбивається і на самій продукції. Це, в свою чергу, дозволяє досягнути більш високого рівня конкурентоспроможності продукції, підприємств та країни в цілому.

Участь майбутніх фахівців у науковій діяльності навчального закладу – це основа майбутнього професіоналізму та конкурентоспроможності на ринку праці. Адже, цей метод навчальної підготовки не тільки забезпечує набуття та засвоєння корисної інформації, але надає можливість майбутнім фахівцям проявити себе, набути авторитет та отримати заохочення, а також можливість успішного працевлаштування в майбутньому.

Головною перепоною до якісного розвитку робочої сили та формування системи професійної підготовки є низький рівень оплати праці та відсутність відчутної диференціації між кваліфікованими та некваліфікованими працівниками. В той же час, у світовій практиці існує пряма залежність заробітної плати, рівня освіти та безперервності професійного розвитку працівників. В Україні рівень диференціації заробітної плати працівників за різним рівнем освіти залишається низьким, зокрема, підвищення заробітної плати працівнику, який має повну вищу освіти складає тільки 34,3% від середньої заробітної плати¹⁵⁴. Різниця в

¹⁵² Спіцина А. Є. Професійна компетентність у системі фахової підготовки майбутніх економістів / Теорія і методика професійної освіти. – 2016. – № 10. [Електр. ресурс]– Режим доступу до журн.: tmpe.eor.by/index.php/editions/133_vipusk_10.

¹⁵³ Дмитренко Г. О., Спіцина А. Є. Підвищення якості трудового потенціалу шляхом підготовки в ВНЗ конкурентоспроможних і конкурентоздатних випускників / Журнал «Україна: аспекти праці» № 4. Київ: 2016. С. 10-21.

¹⁵⁴ Бучинська Т. В. Конкурентоспроможність персоналу як основний чинник підвищення ефективності діяльності підприємства / Т. В. Бучинська // Науковий вісник Ужгородського національного університету.

заробітній платі в країнах світу більше мотивує отримати вищу освіту та постійно удосконалювати свої знання.

На сучасному етапі розвитку ринкових відносин головним чинником забезпечення ефективності діяльності підприємства є конкурентоспроможні фахівці. Конкурентоспроможність фахівців – це здатність реалізації сукупності природних, освітньо-професійних, ділових, соціальних та моральних якостей працівників для забезпечення ринкової потреби в якісних товарах та послугах, що суттєво впливає на ефективну діяльність підприємства в цілому.

Для підвищення конкурентоспроможності персоналу слід сформувати певний механізм заходів, що спрямовані на збереження й розвиток людського потенціалу, а саме: на забезпечення ефективної зайнятості; зростання оплати праці і доходів; підвищення рівня соціальної безпеки і соціальної захищеності працівників; залучення інвестицій у безперервне професійне навчання на виробництві; заохочування високої мотивації до праці, творчої реалізації працівників; прагнення до набуття конкурентних переваг у праці та безперервному освітньо-професійному розвитку.

Для цього в Україні необхідно розробити механізм, який би заохочував працівників, які підвищують свою кваліфікацію, здійснюють безперервну професійну підготовку. У зв'язку з цим, для формування якісної системи безперервної професійної підготовки працівників в умовах інноваційної моделі економіки та для розв'язання назрілих проблем в Україні необхідно розробити національну стратегію в сфері безперервної професійної підготовки працівників.

Економічна культура є багатовимірним явищем, яке складається як із раціональних, так й ірраціональних компонентів та містить як базові елементи економічні цінності й норми, сформовані та поширені в даному суспільстві економічні стереотипи ідеї, концепції та переконання, економічні традиції, а також установки та орієнтації людей щодо існуючої економічної системи в цілому, певних важливих «правил гри» і принципів взаємовідносин індивіда та економічних інститутів¹⁵⁵.

Якщо ми прагнемо розвивати інноваційну економіку і мати конкурентні переваги та продавати на світових ринках інтелектуальні продукти, потрібно сприяти розвитку творчого середовища, використовувати науку, економічну культуру, освіту, як економічний ресурс. Високий рівень інноваційної здатності країни це важлива умова та узагальнена характеристика конкурентоспроможності країни. На цей час у світі йде гостра боротьба за людей з новаторськими якостями та з креативним мисленням. Наша система вищої освіти, особливо елітної освіти, покликана виховувати людей інноваційного складу, а для цього необхідні не лише міцна підтримка на державному та регіональному рівні, але й зміни в самій системі вищої освіти.

Висновки. Майбутнє економічної культури залежить від свідомості й поведінки людей, від інституціональних умов: політичної стабільності суспільства; переорієнтації старих і створення нових управлінських структур на підтримку ринкових відносин; створення правових регуляторів, які гарантують захист різних форм власності, безпеку нових економічних структур, можливість вкладення капіталів; моральне оздоровлення населення.

Економічна культура суспільства є синтезом матеріального і духовного, формує цілісність економічної поведінки, що поєднує матеріально-економічний і духовний аспекти життя людини; є результатом творчої діяльності людей в процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних і духовних благ.

Для формування сучасної системи безперервної професійної підготовки кадрів в Україні необхідно вжити наступні заходи:

Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2016. – Вип. 10 (1). – С. 74-77. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2016_10%281%29_18.

¹⁵⁵ Сур'як А. В. Вплив економічної культури на мотивацію праці в умовах ринкової трансформації / А. В. Сур'як // Оплата праці: проблеми теорії та практики: зб. наук. праць. – Луцьк: Вежа, ВДУ ім. Лесі Українки, 2000. – С. 54-57.

- вдосконалити законодавче і нормативно-правове підґрунтя запровадження Національної системи кваліфікацій;
- розробити професійні стандарти у відповідності до різних рівнів Національної рамки кваліфікацій, а також різних видів професій;
- забезпечити відповідність змісту освітніх та професійних стандартів (тобто розробка освітніх стандартів з урахуванням професійних)¹⁵⁶;
- запровадити систему економічних стимулів як для роботодавців, так і найманих працівників щодо налагодження безперервного навчання.
- підвищити зацікавленість найманих працівників у якісному рівні своєї професійної підготовки, шляхом створення відповідних стимулів¹⁵⁷;

Перспективою подальших пошуків у напрямі дослідження є детальне вивчення засобів формування професійної підготовки з метою утворення певної концепції щодо культури професійної компетенції через шлях самореалізації майбутніх фахівців в умовах як навчального процесу, так і майбутньої професійної діяльності.

Література:

1. Бучинська Т. В. Конкурентоспроможність персоналу як основний чинник підвищення ефективності діяльності підприємства / Т. В. Бучинська // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2016. – Вип. 10 (1). – С. 74-77. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2016_10%281%2918.
2. Десять професійних умінь та навичок працівників, які будуть потрібні в 2020 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.edustandart.m/kakie-professionalnye-navyki-budut-vostrebovany-v-2020-godu/>.
3. Дмитренко Г. О., Спіцина А. Є. Підвищення якості трудового потенціалу шляхом підготовки в ВНЗ конкурентоспроможних і конкурентоздатних випускників / Журнал «Україна: аспекти праці» № 4. Київ: 2016. С. 10-21.
4. Краус Н. М. Інноваційна економіка в глобалізованому світі: інституціональний базис формування та траєкторія розвитку: монографія. – Київ: Аграр Медіа Груп, 2019. – 491 с.
5. Левченко О. М. Професіональний потенціал: регуляторні механізми інноваційного розвитку. Монографія. – Кіровоград: КОД, 2009. – 375 с.
6. Lozhachvska O., Spitsyna A. E. Economic culture of professionals' self-realization / Монографія / «Scientific development and achievements» («Науковий розвиток і досягнення»). / «SciemceePublishing» – London. – 2018. С. 63-75.
7. Про схвалення Концепції розвитку системи підвищення кваліфікації працівників на період до 2010 року <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/158-2006-p>.
8. Спіцина А. Є. Професійна компетентність у системі фахової підготовки майбутніх економістів/ Теорія і методика професійної освіти. – 2016. – № 10. [Електр. ресурс] – Режим доступу до журн.: tjpe.eor.by/index.php/editions/133_vipusk_10.
9. Сур'як А. В. Вплив економічної культури на мотивацію праці в умовах ринкової трансформації / А. В. Сур'як // Оплата праці: проблеми теорії та практики: зб. наук. праць. – Луцьк: Вежа, ВДУ ім. Лесі Українки, 2000. – С. 54-57.

¹⁵⁶ Левченко О. М. Професіональний потенціал: регуляторні механізми інноваційного розвитку. Монографія. – Кіровоград: КОД, 2009. – 375 с.

¹⁵⁷ Про схвалення Концепції розвитку системи підвищення кваліфікації працівників на період до 2010 року <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/158-2006-p>.

1.10. DISTANCE EDUCATION IN MODERN SOCIETY: INNOVATIVE MODELS, TECHNOLOGIES, PROSPECTS

1.10. ДИСТАНЦІЙНЕ НАВЧАННЯ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ІННОВАЦІЙНІ МОДЕЛІ, ТЕХНОЛОГІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

Сучасний соціально-економічний розвиток суспільства вимагає використовувати нові інноваційні методи та технології навчання студентів у вищих навчальних закладах, які дозволять майбутнім фахівцям бути більш конкурентоспроможними на ринку праці. Подальший розвиток України безпосередньо залежить від якісної підготовки спеціалістів, рівня їхніх знань. Забезпеченню високого інтелектуального рівня громадян може сприяти дистанційна освіта, яка відкриває перед людиною широкі можливості для отримання освітніх послуг у необмеженому географічному просторі.

Сучасний соціально-економічний розвиток суспільства вимагає використовувати нові інноваційні методи та технології навчання студентів у вищих навчальних закладах, які дозволять майбутнім фахівцям бути більш конкурентоспроможними на ринку праці.

Якщо ще донедавна навчанню на відстані відводилося другорядне місце, дистанційне навчання позиціонувалася як навчання для працюючих студентів, студентів – іноземців, для осіб із обмеженою мобільністю та особливими освітніми потребами, то зараз ця форма навчання може вирішити і більш глобальні проблеми, а саме – запобігання глобальних проблем населення світу, пов'язаних з масштабними катастрофами як пандемія. Тому сьогодні дистанційне навчання стало розглядатися як найефективніший засіб забезпечення безперервної освіти, що знайшло своє відбиття у формуванні цілеспрямованої державної освітньої політики України, закріпленої в законах України «Про вищу освіту» та «Про Національну програму інформатизації», Концепції розвитку дистанційної освіти в Україні, «Положенні про дистанційне навчання».

Аналіз науково-педагогічних джерел свідчить, що дистанційну освіту активно впроваджує багато країн світу: Австралія, Велика Британія, Канада, Німеччина, США, Японія, країни Африки й Азії. Моделі дистанційної освіти відрізняються між собою й формуються з урахуванням економічних, політичних і соціокультурних особливостей тієї чи іншої країни. Широкого застосування дистанційна освіта набуває й в Україні.

Дослідження науковців визначили місце дистанційної освіти як освітньої технології в контексті неперервної освіти, яка з'явилася, з одного боку, як відповідь освітніх систем на об'єктивні тенденції глобалізації й інформатизації, підвищення динаміки соціально-економічного розвитку, а з іншого, – як реакція на бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) і на можливість їх застосування в освітній практиці.

Дистанційну систему навчання, її сутність, особливості й історію розвитку висвітлено в наукових працях українського дослідника П. Стефаненка, який розглядає генезу дидактичної системи й визначає основні закономірності її розвитку, розкриває зміст поняття, сутність і дидактичні особливості ДН. Визначено, що основу дистанційної форми навчання становить цілеспрямована та контролююча інтенсивна самостійна праця того, хто навчається, який може вчитися в зручному для себе місці за індивідуальним розкладом, при цьому використовуючи комплект спеціальних засобів навчання за погодженою можливістю контакту з викладачем за допомогою засобів телекомунікації. Автор дає чіткий опис поколінь технічних засобів ДН, визначає аспекти використання штучного інтелекту в дистанційній освіті, а також доводить, що кожен етап розвитку ДН збігається з появою нових поколінь технічних засобів¹⁵⁸.

Український учений Д. Бодненко працював над проблемою підготовки викладачів вищого навчального закладу до здійснення дистанційного навчання. Так, у своїх наукових працях він зробив висновок про те, що: в основному ініціаторами й виконавцями досліджень

¹⁵⁸ STEFANENKO, P. V. (2002): Distance learning in high school, 2002, DON NTU, Donetsk, Ukraine, p. 6.

і розробок у цій галузі є фахівці, які мають технічну, а не педагогічну освіту, оскільки історично склалося так, що ІКТ – це об’єкт вивчення представників технічної частини наукового світу; дистанційна форма навчання активно використовується у вищих навчальних закладах усього світу, попри певні соціально-економічні та психологічні перешкоди; в Україні сформувалася стійка тенденція до інтенсифікації впровадження ДН в навчальний процес ВНЗ, при цьому кожний навчальний заклад обирає свій шлях до реалізації дистанційного навчання. Крім того, Д. Бодненко акцентує увагу на тому, що підготовка викладача до здійснення дистанційного навчання – це один із важливих факторів, який впливає на успішне запровадження технологій дистанційного навчання у ВНЗ. Дослідник відзначає, що в науковій літературі представлено значну кількість відомостей, які стосуються проблеми підготовки викладача (тьютора) дистанційного навчання, але теоретична база відзначається несистематизованістю: переважно розглядаються аспекти діяльності викладача з використанням ІКТ, проте принципово бракує чіткої моделі підготовки викладача ВНЗ до здійснення дистанційного навчання¹⁵⁹.

У працях В. Кухаренко дистанційне навчання характеризується трьома складовими: «відкрите навчання, комп’ютерне навчання та активна взаємодія викладача зі студентом із використанням сучасної телекомунікації». Автор підкреслює, що головним у дистанційному навчанні «є спілкування студента з викладачем і своїми колегами», яке здійснюється з використанням електронної пошти, телеконференцій.

На думку автора, для цієї технології характерна висока пізнавальна мотивація, яка створюється мережею Інтернет, і якість підготовки спеціаліста. Це й робить дистанційне навчання сучасною технологією. Саме підвищеною мотивацією дистанційне навчання, як зазначає В. Кухаренко, відрізняється від заочного. Мотивація спричиняє якісний стрибок у навчанні, чим підтверджується думка про те, що дистанційне навчання не є новим етапом у розвитку заочного¹⁶⁰.

Аналіз становлення й розвитку систем дистанційного навчання у ВНЗ Європи та Північної Америки Б. Шуневич проводить на прикладі 34 ВНЗ таких країн, як: Канада, США, Велика Британія, Греція, Іспанія, Ісландія, Латвія, Німеччина, Нідерланди, Норвегія, Росія, Румунія, Україна, Туреччина, Франція. Зокрема вченим були розглянуті моделі та покоління організації ДН, його періоди та тенденції розвитку у відповідних ВНЗ. Автор справедливо зазначає, що моделі ДН цих країн відрізняються між собою й формуються з урахуванням особливостей розвитку тієї чи іншої країни. Так, відмінною рисою ДН в США є його розвиток окремими комерційними компаніями. Для США характерно використання нових інформаційних комп’ютерних технологій і електронного навчання¹⁶¹.

Європейська ж модель дистанційного навчання, відзначає автор, навпаки, характеризується взаємною акредитацією ВНЗ, високими стандартами освіти, відкритим характером університету, що дозволяє студентам обирати вищий заклад освіти й перелік навчальних дисциплін. Висока якість знань забезпечується академічністю курсів, врахуванням потреб ринку і посиленням відповідальності студента за якість його знань, оскільки він є основною контролюючою ланкою процесу навчання. Дистанційне навчання в Європі в основному фінансується урядом.

Для дистанційного навчання існує така важлива проблема як теоретико-методологічне обґрунтування його дефініцій. Наукові джерела засвідчують, що немає однозначності в поглядах науковців щодо тлумачення поняття «дистанційна освіта» і «дистанційне навчання». Слід відмітити, що чітке визначення суті цих понять значною мірою сприятиме

¹⁵⁹ BODNENKO, D. M. (2006): Organizational and pedagogical problems of distance learning. Theoretical issues of culture, education and upbringing: a collection of scientific papers, 2006, Vol. 30, Kyiv, Publishing center of KNAU, Ukraine, p. 103.

¹⁶⁰ KUKHARENKO, V. M., RYBALKO, O. V. and SYROTENKO N. H. (2001): Distance learning: conditions of use. Distance course: Textbook, 2001, Kharkiv, Ukraine, p. 9.

¹⁶¹ SHUNEVYCH, B. I. (2008): „Development of distance learning in higher education in Europe and North America”, Ph.D. Thesis, Pedagogical science, Institute of Higher Education of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, p. 12.

підвищенню ефективності впровадження дистанційної форми навчання. Дослідження і обґрунтування поняттєво-термінологічного апарату ДН як якісно нової форми надання освіти є предметом дослідження науковців різних країн.

Наукова література, що присвячена питанням дистанційної освіти, містить безліч визначень цієї форми навчання, репрезентує чимало поглядів на неї (Табл. 1) і концептів. Її описують по-різному в різних країнах відповідно до того періоду, у який її було впроваджено.

Таблиця 1. Суть поняття «дистанційна освіта»

Джерело, автор	Сутність
Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні ¹⁶²	Дистанційна освіта – це форма навчання, рівноцінна з очною, вечірньою, заочною та екстернатом, що реалізується в основному за технологіями дистанційного навчання.
«Енциклопедія освіти» за ред. В. Кременя (В. Биков) ¹⁶³	Дистанційна освіта – різновид освітньої системи, у якій використовуються переважно дистанційні технології навчання й організації освітнього процесу, або одна з форм здобуття освіти, за якою опанування тим чи іншим її рівнем за тією чи іншою спеціальністю (напрямом підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації) здійснюється в процесі дистанційного навчання.
«Енциклопедія професійного образования» (за ред. С. Батищева) ¹⁶⁴	Дистанційна освіта – цілеспрямоване й методично організоване керівництво навчально-пізнавальною діяльністю та розвитком осіб, які перебувають на відстані від освітньої установи й тому не вступають у постійний контакт із її педагогічним персоналом.

Аналіз підходів до визначення дистанційної освіти дозволяє стверджувати, що, з одного боку, науковці дистанційну освіту визначають як форму здобуття освіти, а з іншого, – як методично організоване керівництво навчальною пізнавальною діяльністю тих осіб, які перебувають на відстані.

Дистанційна освіта є формою навчання. Вона реалізується переважно за технологіями дистанційного навчання.

При цьому термін («дистанційне навчання») іноді використовується для позначення форм навчання, які існували задовго до появи комп'ютерів. Так, наприклад, кореспондентське, заочне, домашнє навчання, екстернат як види навчання претендують на назву «дистанційне», оскільки передбачають навчання на відстані, дистанції.

Поняття «дистанційне навчання» (Табл. 2) – одне з понять сучасної дидактики.

Існують різні погляди на дистанційне навчання – від його абсолютизації як нової універсальної форми освіти, здатної прийти на зміну традиційній, до його розуміння як відомості до набору засобів і методів передачі навчальної інформації.

Таким чином, аналіз різних підходів до розуміння сутності дистанційного навчання дає можливість визначити два основних.

Дистанційне навчання – це технологія, за якою в освітньому процесі застосовуються традиційні й інноваційні засоби навчання, що ґрунтуються на комп'ютерних і телекомунікаційних технологіях, це навчальні програми для тих студентів, які можуть не відвідувати традиційні лекції, семінари, а також для студентів, які зацікавлені в здобутті освіти без відриву від роботи.

Дистанційне навчання – це окрема форма навчання, що забезпечується комплексом технологій. Головними складовими, що визначають дистанційне навчання і відрізняють його від інших форм навчання, є незалежність суб'єктів і об'єктів навчання від відстані, часу й конкретної освітньої установи, збалансоване використання традиційних технологій і ІКТ. Таким чином, можна стверджувати, що дистанційне навчання є сучасною формою освіти, яке відповідає вимогам суспільства.

¹⁶² The concept of distance education development in Ukraine, 2000, Kyiv Polytechnic Institute, Kyiv, Ukraine, p. 1.

¹⁶³ KREMEN, V. G. (2008): Encyclopedia of Education, 2008, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, p. 230.

¹⁶⁴ Encyclopedia of vocational education, 1998, Vol. 1-3, APO, Moscow, p. 330.

Таблиця 2. Суть поняття «дистанційне навчання»

Джерело, автор	Сутність
«Енциклопедія освіти» за ред. В. Кременя (В. Биков) ¹⁶⁵	Дистанційне навчання – форма організації й реалізації навчально-виховного процесу, за якою його учасники (об'єкт суб'єкт навчання) здійснюють навчальну взаємодію принципово й переважно екстериторіально (на відстані, яка не дозволяє й не передбачає безпосередню навчальну взаємодію учасників віч-на-віч, коли учасники територіально перебувають за межами можливої безпосередньої навчальної взаємодії й коли в процесі навчання їх особиста присутність у певних навчальних приміщеннях навчального закладу не є обов'язковою).
«Дистанційне навчання: умови застосування. Дистанційний курс» (В. Кухаренко) ¹⁶⁶	Дистанційне навчання – це технологія, яка базується на принципах відкритого навчання, широко використовує комп'ютерні навчальні програми різного призначення й створює за допомогою сучасних телекомунікацій інформаційне освітнє поле для одержання освітнього матеріалу для спілкування. Усе ж таки головним у ДН є спілкування студента з викладачем та своїми колегами, яке здійснюється з використанням електронної пошти, списку розсилання, телеконференцій.
«Дистанционные методы обучения. Состояние, проблемы, перспективы» (В. Семенець) ¹⁶⁷	Дистанційне навчання – це інтегральна, гуманістична за своєю основною формою навчання, яка базується на використанні широкого спектру традиційних і нових інформаційних технологій і технічних засобів, які застосовуються для доставки навчального матеріалу для його самостійного вивчення, ділового обміну між викладачем або навчаючою комп'ютерною програмою та тим, хто навчається, причому процес навчання не критичний до розташування в просторі, часі.
Положення про дистанційне навчання Наказ МОН № 466 від 25.04.13 року ¹⁶⁸	Під дистанційним навчанням розуміється індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчального процесу у спеціалізованому середовищі, яке функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій.
«Дистанционное обучение: сущность, технология, организация» (А. Андреев, В. Солдаткин) ¹⁶⁹	Дистанційне навчання – це цілеспрямований процес інтерактивної (діалогічної), асинхронної й синхронної взаємодії викладача й студента між собою та через засоби навчання, індивідуальний до їх розміщення в просторі й часі. При цьому цілеспрямований процес розуміємо як чітку організацію та різні види стимулювання активної навчально-пізнавальної самостійної діяльності студентів, оволодіння ними науковими та прикладними знаннями, навичками й уміннями, необхідними для здійснення професійної діяльності. Студенту в умовах дистанційного навчання надана широка свобода.
«Современная дидактика: Учебник для ВУЗов» (А. Хуторской) ¹⁷⁰	Дистанційне навчання – це навчання за допомогою засобів комунікації, за якого віддалені один від одного суб'єкти навчання (учні, викладачі, тьютори, модератори та ін.) здійснюють навчальний процес, який супроводжується створенням навчальної продукції та їх внутрішніми змінами (прирошеннями). Сучасне дистанційне навчання здійснюється в основному за допомогою технологій і ресурсів мережі Інтернет.

¹⁶⁵ KREMEN, V. G. (2008): Encyclopedia of Education, 2008, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, p. 230.

¹⁶⁶ KUKHARENKO, V. M., RYBALKO, O. V. and SYROTENKO N. H. (2001): Distance learning: conditions of use. Distance course: Textbook, 2001, Kharkiv, Ukraine, p. 9.

¹⁶⁷ SEMENETS, V. (2001): Distance learning methods. Status, problems, prospects. Digest of pedagogical ideas and technologies, 2001, Vol. №3/4, pp. 92-99.

¹⁶⁸ Regulations on distance education: Order of the Ministry of Education and Science № 466 (2013): Ukraine: 2013 [online], p. 1.

¹⁶⁹ The concept of distance education development in Ukraine, 2000, Kyiv Polytechnic Institute, Kyiv, Ukraine, p. 31.

¹⁷⁰ KHUTORSKOY, A. V. (2001): Modern didactics: A textbook for universities, 2001, St. Petersburg, Russia, p. 10.

Сьогодні інновації в галузі освіти поділяють на:

- психолого-педагогічні – нововведення в навчальний, виховний, управлінський процес;
- науково-виробничі – комп'ютерні та мультимедійні технології;
- соціально-економічні – правові, юридичні та економічні нововведення.

В свою чергу інноваційні технології в Університеті характеризуються, як такі, що засновані на нововведеннях: організаційних (пов'язаних із оптимізацією умов освітньої діяльності), методичних (спрямованих на оновлення змісту освіти та підвищення її якості); які дозволяють:

- студентам – ефективно використовувати навчально-методичну літературу та матеріали; засвоювати професійні знання; розвивати проблемно-пошукове мислення; формувати професійне міркування; активувати науково-дослідницьку роботу; розширювати можливості самоконтролю отриманих знань;

- викладачам – оперативно оновлювати навчально-методичну літературу; впроваджувати модульні технології навчання; використовувати імітаційні технології навчання; розширювати можливості контролю знань студентів;

- у цілому: удосконалювати якість наявних технологій підготовки спеціалістів.

На сьогодні визначають наступні види інновацій в галузі освіти (Рис. 1).

Рис. 1. Види інноваційних методів навчання

Найбільш популярним інноваційним методом навчання, який дозволяє використовувати нові технології викладання є: дистанційне навчання.

Однак, підготовка фахівців з використанням дистанційної форми має низку особливостей.

1. Індивідуальний підхід до кожного здобувача, що пов'язано із необхідністю приймати самостійні рішення в процесі трудової діяльності. Не дивлячись на те, що індивідуальний підхід самій дієвий засіб навчання, він є самим коштовним. Дистанційна форма навчання надає можливість вирішити цю проблему за допомогою більш гнучкого підходу до подачі матеріалу і швидкої реакції на задоволення потреб і інтересів здобувачів.

2. Неперервність навчання. Навчання можна здійснювати одночасно з професійною діяльністю (або з навчанням за іншим напрямком), тобто без відриву від виробництва або іншого виду діяльності.

3. Можливість постійного удосконалення вмінь та навичок володіння комп'ютерними технологіями.

4. Можливість залучати до процесу навчання безпосередньо бізнес і впроваджувати ідеї дуального навчання, коли на якість підготовки фахівців впливає не тільки навчальний заклад, а ще й майбутній роботодавець.

На практиці, використовується вже три покоління дистанційної педагогіки, як три рівня навчання: когнітивістська / біхевіористська, яка сформувалась до 2000 р., соціальна конструктивістська (2000-2008 рр.) та коннективістська, яка з'явилась після 2008 р. і зараз знаходиться у стадії формування.

Загалом технології дистанційного навчання, які використовуються в практиці можна класифікувати:

Методичні – методика, рекомендації з реалізації дистанційного навчання з урахуванням дидактичних і психологічних аспектів. Методичні технології дистанційного навчання включають програми і курси різноманітних рівнів.

Програмні – мережеві системні програми, комп'ютерні навчальні програми, інструментальні середовища для створення навчальних програм. Технічні – персональні ЕОМ для організації сервера, персональні і мережеві комп'ютери.

Інформаційні – конспекти лекцій, підручники, та інші методичні матеріали на паперових і магнітних носіях, довідники, різноманітні бази даних з методичних матеріалів, оперативних даних, кадрів.

Організаційні – нормативні документи.

Також технології, що використовуються відповідають принципам дистанційного навчання, а саме:

1. Принцип гуманістичності навчання. Цей принцип є визначальним в системі безперервного інтенсивного навчання і посилюється стосовно до дистанційного навчання. Його сутність полягає в спрямованості навчання та освітнього процесу загалом до людини; у створенні максимально сприятливих умов для оволодіння здобувачами соціально накопиченого досвіду, укладеного в змісті навчання; засвоєнні обраної професії для розвитку і прояви творчої індивідуальності, високих громадянських, моральних, інтелектуальних якостей, що забезпечували б йому соціальну захищеність, безпечне та комфортне існування.

2. Принцип пріоритетності педагогічного підходу при проектуванні освітнього процесу в дистанційному навчанні. Суть названого принципу полягає в тому, що проектування дистанційного навчання необхідно починати з розробки теоретичних концепцій, створення дидактичних моделей тих явищ, що планується реалізувати. Досвід комп'ютеризації дає змогу стверджувати, що коли пріоритетною є педагогічна сторона, система є ефективнішою.

3. Принцип педагогічної доцільності застосування нових інформаційних технологій. Він вимагає педагогічної оцінки ефективності кожного кроку проектування та створення дистанційного навчання. Тому на перший план необхідно ставити не впровадження техніки, а відповідне змістовне наповнення навчальних курсів і освітніх послуг.

4. Принцип вибору змісту освіти. Зміст дистанційної освіти повинен відповідати нормативним вимогам і вимогам ринку.

5. Принцип забезпечення захисту інформації, що циркулює в дистанційному навчанні. Необхідно передбачати організаційні й технічні засоби безпечного та конфіденційного зберігання, передачі і використання потрібних відомостей, забезпечення їх безпеки при зберіганні, передачі й використанні.

6. Принцип стартового рівня освіти. Ефективне дистанційне навчання вимагає певного набору знань, вмінь, навичок. Наприклад, для продуктивного навчання здобувач повинен ознайомитися з науковими основами самостійної навчальної праці, володіти певними навичками роботи з комп'ютером та ін.

7. Принцип відповідності технологій до навчання. Технології навчання повинні бути адекватними моделям дистанційного навчання. Так, в традиційних дисциплінарних моделях навчання, як організаційні форми навчання використовуються лекції, семінарські і практичні заняття, імітаційні або ділові ігри, лабораторні заняття, самостійна робота, виробнича практика, курсові і дипломні роботи, контроль засвоєння знань тощо. В процесі становлення дистанційного навчання можуть з'явитися нові моделі, такі як об'єктно-інформаційні або проектно-інформаційні моделі. Як організаційні форми навчання в цих моделях використовуються комп'ютерні конференції, телеконференції, телеконсультації, проектні роботи та ін.

8. Принцип мобільності навчання. Він полягає в створенні інформаційних мереж, баз і банків знань та даних для дистанційного навчання, що дадуть здобувачу змогу коригувати або доповнювати свою освітню програму.

9. Принцип неантагоністичності дистанційного навчання існуючим формам освіти. Проектоване дистанційне навчання зможе дати необхідний соціальний та економічний ефект за умови, якщо створювані та впроваджувані інформаційні технології стануть не чужорідним елементом в традиційній системі вищої освіти, а будуть природно інтегровані в неї.

Сам освітній процес виглядає так: здобувачі отримують доступ до закритої частини web-сервера, де розташовані навчальні матеріали – електронні чи мультимедійні підручники, тексти лекцій, задачки, практикуми, завдання для самостійної роботи. Доступ до навчальних матеріалів (пароль) здобувач отримує при зарахуванні (зазвичай одразу після оплати). Обов'язковим компонентом успішної дистанційної освіти є наявність електронної пошти і доступ до Інтернету, за допомогою чого здобувач може спілкуватися з викладачем або обмінюватися досвідом з товаришами по «класу», географія яких не обмежена.

Інформаційне забезпечення є невід'ємною складовою, яка впливає на ефективність навчального процесу. Дослідження інформаційного забезпечення закладів вищої освіти знайшло відображення у працях багатьох вчених (Табл. 3).

Таблиця 3. Визначення поняття «інформаційне забезпечення»

ПІБ науковця	Визначення поняття	Джерело
І. П. Босак Є. М. Палига	інформаційне забезпечення – наявність інформації, необхідної для управління процесами, що міститься у базах даних інформаційних систем ¹⁷¹	[11]
П. М. Сорока Б. П. Сорока	інформаційне забезпечення – це сукупність форм документів різного призначення, нормативної бази та реалізованих рішень щодо обсягів, розміщення форм існування інформації, яка використовується в інформаційній системі під час її функціонування на об'єкті управління ¹⁷²	[12]
Л. Т. Ониксимов Н. О. Петрина	інформаційне забезпечення – це надання інформації, знайденої в ході робіт задля задоволення інформаційних потреб користувача і представленої у вигляді інформаційного продукту у зручному для споживача вигляді ¹⁷³	[13]

Отже, відзначимо, що є багато визначень поняття інформаційного забезпечення навчального процесу, однак необхідно визначити поняття «інформаційне забезпечення дистанційного навчання», що обумовлено специфікою даної форми навчання.

Згідно до Положення про дистанційне навчання забезпечення дистанційного навчання включає такі складові:

- науково-методичне забезпечення;
- кадрове забезпечення;

¹⁷¹ BOSAK, I. P., PALYGA, E. M. (2007): Information support of enterprise management: economic aspect. Regional economy, 2007, Vol. 4, pp. 193-195.

¹⁷² SOROKA, P. M., SOROKA, B. P. (2008): Information management: textbook, 2008, Kyiv, Ukraine, p. 4.

¹⁷³ PETRYNA, N. O., ONIKSIMOVA, N. T. Information support of education and science processes in the conditions of formation of information society [online], p. 97.

- системотехнічне забезпечення;
- матеріально-технічне забезпечення.

В рамках нашого дослідження розглянемо системотехнічне забезпечення дистанційного навчання, до якого відносяться:

- апаратні засоби (персональні комп'ютери, мережеве обладнання, джерела безперебійного живлення, сервери, обладнання для відеоконференц-зв'язку тощо), що забезпечують розроблення і використання веб-ресурсів навчального призначення, управління навчальним процесом та необхідні види навчальної взаємодії між суб'єктами дистанційного навчання у синхронному і асинхронному режимах;

- інформаційно-комунікаційне забезпечення із пропускнуою здатністю каналів, що надає всім суб'єктам дистанційного навчання навчального закладу цілодобовий доступ до веб-ресурсів і веб-сервісів для реалізації навчального процесу у синхронному та асинхронному режимах;

- програмне забезпечення загального та спеціального призначення (у тому числі для осіб з особливими потребами), яке має бути ліцензійним або побудованим на програмних продуктах з відкритими кодами;

- веб-ресурси навчальних дисциплін (програм), що необхідні для забезпечення дистанційного навчання, можуть містити:

- методичні рекомендації щодо їх використання, послідовності виконання завдань, особливостей контролю тощо;

- документи планування навчального процесу (навчальні програми, навчально-тематичні плани, розклади занять);

- відео- та аудіозаписи лекцій, семінарів тощо;

- мультимедійні лекційні матеріали;

- термінологічні словники;

- практичні завдання із методичними рекомендаціями щодо їх виконання;

- віртуальні лабораторні роботи із методичними рекомендаціями щодо їх виконання;

- віртуальні тренажери із методичними рекомендаціями щодо їх використання;

- пакети тестових завдань для проведення контрольних заходів, тестування із автоматизованою перевіркою результатів, тестування із перевіркою викладачем;

- ділові ігри із методичними рекомендаціями щодо їх використання;

- електронні бібліотеки чи посилання на них;

- бібліографії;

- дистанційний курс, що об'єднує зазначені вище веб-ресурси навчальної дисципліни (програми) єдиним педагогічним сценарієм;

- інші ресурси навчального призначення¹⁷⁴.

Отже, виходячи із вищенаведеного, можна зазначити, що інформаційне забезпечення дистанційного навчання – це технологічна навчальна система, що включає в себе створення, накопичення, зберігання та доступ до веб-ресурсів (електронних ресурсів) і веб-сервісів для реалізації навчального процесу у синхронному та асинхронному режимах за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення.

На наш погляд, для створення належного інформаційного забезпечення дистанційного навчання необхідно визначити, за допомогою якої електронної технології (програмного забезпечення) буде керуватися процес навчання. Для цього розглянемо розвиток електронних систем навчання, визначимо їх переваги і недоліки, виберемо найбільш ефективну при організації навчального процесу за дистанційною формою навчання.

Впровадження інформаційних систем і технологій в освіту надає можливість значно покращити ефективність навчання та скоротити витрати на нього.

Так дослідниками було проведено порівняльний аналіз показників ефективності навчання у групі та індивідуальному навчанні. Згідно цим дослідженням було визначено, що:

¹⁷⁴ Regulations on distance education: Order of the Ministry of Education and Science № 466 (2013): Ukraine: 2013 [online], pp. 12-14.

- в середньому на 1 годину на студента, що навчається у групі, припадає близько 0,1 питання;
- при індивідуальному навчанні студент може відповісти на 120 питань на годину;
- для 98% студентів ефективність індивідуальної роботи вище майже на 50%, ніж навчання у групі.

Індивідуальна робота дає найкращі результати. Новий підхід найдорожчий, фактично потрібно надати кожному студенту репетитора. Використання інформаційних технологій для надання матеріалів та інструкцій може частково вирішити цю проблему. Такий вид навчання, надання матеріалу чи інструкцій може краще відповідати індивідуальним потребам, інтересам і цілям студента.

Індивідуальне електронне навчання (або дистанційне) за рівнем ефективності може досягти або перевищити рівень індивідуального або традиційного навчання. Навчальні матеріали створені таким чином, що можуть бути використані багаторазово, зібрані в бібліотеки, і використовуватися в режимі реального часу.

Розвиток електронного навчання і інтерес до нього з боку навчальних закладів, уряду і комерційних організацій зумовило початок розвитку дистанційного навчання.

Фахівці в галузі інформаційних технологій комбінували розвиток «молодих» мов програмування, розвиток нових технічних засобів і широко використовуваних інтерфейсів. Це дозволило широкому колу людей, які були не знайомі із програмуванням, швидко і без особливих витрат створювати навчальний продукт.

Пізніше фахівці стали застосовувати більш складні технічні засоби програмування, створюючи шаблони і структури, які дозволили користувачам, не заглиблюючись в програмування, створювати свій продукт.

Вартість роботи значно знизилася у зв'язку із розвитком технологій і доступністю персональних комп'ютерів.

Поява Всесвітньої Павутини змінила розвиток інформаційних систем. Інтернет, як широко доступний засіб комунікацій, заснований на загальних стандартах, забезпечив вільний доступ в будь-який час до інформації та навчання. Архітектурно, Всесвітня Павутина була спочатку несумісна з багатьма інформаційними навчальними системами, так як Web-платформа нейтральна і управляється віддаленим сервером, а навчальні системи підтримується приватним програмним забезпеченням. Однак фахівці швидко усвідомили вигідність роботи на основі Web.

Першим кроком до адаптації навчальних інформаційних систем до інтернет-навчання став перехід від CD-ROM до on-line доставці контенту. Мережа використовувалася спочатку тільки як засіб поширення. Щоб використовувати перші освітні інтернет-програми користувач повинен був завантажити певні програми розробника. Системи навігації та подачі інформації не завжди працювали у всіх середовищах.

При розробці другого покоління освітніх систем стала очевидною необхідність створення певних систем управління навчанням (Learning Management Systems (LMSs)). Аббревіатура SCORM (Sharable Content Object Reference Model) в перекладі з англійської означає – «модель обміну навчальними матеріалами».

З розвитком Інтернету і поширенням дистанційного навчання робота над SCORM стандартом стала ключовим завданням фахівців. SCORM об'єднав і поліпшив розроблені раніше стандарти і специфікації, створивши чітку модель поширення освітнього контенту, засновану на LMS (Learning Management System – «система управління навчанням»).

Створення стандарту SCORM є першим кроком створення концепції Advanced Distributed Learning (ADL) – «просунуте розповсюджене навчання». Метою створення даної концепції є розвиток стратегії, що проводиться міністерством оборони і урядом в області модернізації навчання та тренінгу, а також для об'єднання вищих навчальних закладів і комерційних підприємств для створення стандартів у сфері дистанційного навчання.

Так даний стандарт визначає структуру навчальних матеріалів і інтерфейс середовища виконання, за рахунок чого навчальні об'єкти можуть бути використані в різних системах

електронної дистанційної освіти. SCORM описує цю технічну структуру за допомогою деяких основних принципів, специфікацій і стандартів, заснованих на роботі інших вже створених специфікацій і стандартів електронної та дистанційної освіти.

Існує багато специфікацій стандарту SCORM. Однією із специфікацій стандарту SCORM є система управління навчанням MOODLE – Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment¹⁷⁵.

Дизайн и розробка Moodle – це особлива філософія навчання, яку називають «педагогіка соціального конструкціонізму» (social constructionist pedagogy).

Платформа Moodle вже багато років займає лідируючу позицію серед схожих засобів для забезпечення дистанційного навчання в освіті, як серед комерційних, так і серед вільно розповсюджуваних продуктів. На Рисунку 2 представлено статистика використання деяких систем.

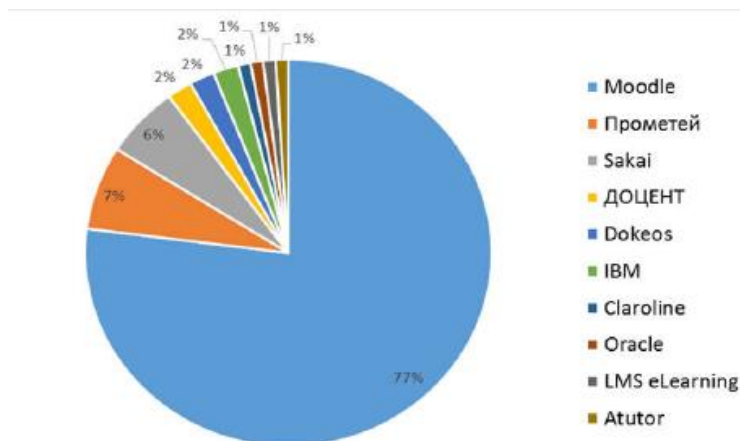

Рис. 2. Статистика використання систем дистанційного навчання в освіті

До основних переваг даної системи можна віднести:

- доступність ресурсів дистанційного курсу в будь-який час;
- економія часу;
- заощадження часу при тестуванні порівняно з усним опитом;
- висока інформативність курсів;
- у разі відсутності студента з поважних причин на заняттях – можливість його консультування і оцінки засвоєння ним навчального матеріалу.

Поряд з цим є недоліки:

- неможливість ідентифікувати дистанційно особу студента (немає стовідсоткової упевненості в тому, що, наприклад, тест пройшов саме той студент, прізвище якого стоїть у журналі оцінок);
- можливість необ'єктивної оцінки знань студента викладачем (основа дистанційного навчання письмова, а деяким студентам легше надати відповідь усно);
- необхідність достатньо високого рівня підготовки студентів для успішної роботи в системі дистанційного навчання;
- необхідність жорсткої самодисципліни студента;
- недосконалість матеріально-технічної.

Moodle має такі можливості для студентів:

- 1) доступність навчальних матеріалів (тексти лекцій, завдання до практичних/лабораторних та самостійних робіт; додаткові матеріали (книги, довідники, посібники, методичні розробки) та засобів для спілкування і тестування «24 на 7»;
- 2) наявність засобів для групової роботи (Вікі, форум, чат, семінар, вебінар);

¹⁷⁵ Advanced Distributed Learning (ADL), Sharable Content Object Reference Model (SCORM®). [online]. [Cited 5. 5. 2020]. Available online: <https://adlnet.gov/projects/scorm>.

- 3) можливість перегляду результатів проходження дистанційного курсу студентом;
- 4) можливість перегляд результатів проходження тесту;
- 5) спілкування з викладачем через особисті повідомлення, форум, чат;
- 6) завантаження файлів з виконаними завданнями;
- 7) використання нагадувань про події у курсі.

Можна виділити такі можливості Moodle для викладачів:

- 1) надання інструментів для розробки авторських дистанційних курсів;
- 2) розміщення навчальних матеріалів (тексти лекцій, завдання до практичних / лабораторних та самостійних робіт; додаткові матеріали (книги, довідники, посібники, методичні розробки) у форматах .doc, .odt, .html, .pdf, а також відео, аудіо і презентаційні матеріали у різних форматах та через додаткові плагіни;
- 3) можливість додавання різноманітних елементів курсу;
- 4) швидка модифікація навчальних матеріалів;
- 5) можливість використання різних типів тестів;
- 6) автоматичне формування тестів;
- 7) автоматизація процесу перевірки знань, звітів щодо проходження студентами курсу та звітів щодо проходження студентами тестів;
- 8) можливість додавання різноманітних плагінів до курсу дозволяє викладачу використовувати різноманітні сторонні програмні засоби для дистанційного навчання.

Система керування навчанням Moodle має такі нові можливості:

- підвищення продуктивності завдяки покращенню роботи з базами даних, кешуванням та блокуванням не гостей і незареєстрованих користувачів;
- оновлення плагінів усередині Moodle через веб-інтерфейс;
- можливість налаштування форматів плагінів курсів;
- оновлення іконок;
- покращення роботи з темами – подання сторінок з HTML5, підтримка JQuery, небезпечний макет сторінок для тестування тощо;
- покращена інтеграція з редактором TinyMCE;
- удосконалення щодо реєстрації, управління групами, записуванням на курс та звітами щодо проходження студентами курсу та тестування;
- інтеграція зовнішніх календарів, Календар Google;
- повна підтримка Unicode імен файлів в Zip архіві;
- удосконалення модуля семінар;
- завантаження файлів методом перетягування.

Отже, роблячи висновок, можна зазначити, що не дивлячись на швидкий розвиток інформаційних технологій вже зараз можна знайти необхідне програмне забезпечення для автоматизації дистанційного навчання.

На даний час, найбільш придатною системою до умов українського дистанційного навчання є платформа Moodle. Можливо, що в майбутньому доведеться перейти на іншу систему, але найголовніше, залишаться навички роботи з подібними системами, тобто буде створена інфраструктура підтримка подібних систем.

Таким чином, відзначимо, що, структура й сутність дистанційного навчання відповідає характеру і швидкості соціальних змін у суспільстві, а сучасний зміст освіти має орієнтуватися на використання інформаційних технологій, поширення інтерактивного, електронного навчання з доступом до цифрових ресурсів.

Література:

1. STEFANENKO, P. V. (2002): Distance learning in high school, 2002, DON NTU, Donetsk, Ukraine.
2. BODNENKO, D. M. (2006): Organizational and pedagogical problems of distance learning. Theoretical issues of culture, education and upbringing: a collection of scientific papers, 2006, Vol. 30, Kyiv, Publishing center of KNAU, Ukraine.

3. KUKHARENKO, V. M., RYBALKO, O. V. and SYROTENKO N. H. (2001): Distance learning: conditions of use. Distance course: Textbook, 2001, Kharkiv, Ukraine.
4. SHUNEVYCH, B. I. (2008): „Development of distance learning in higher education in Europe and North America”, Ph.D. Thesis, Pedagogical science, Institute of Higher Education of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
5. The concept of distance education development in Ukraine, 2000, Kyiv Polytechnic Institute, Kyiv, Ukraine.
6. KREMEN, V. G. (2008): Encyclopedia of Education, 2008, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
7. Encyclopedia of vocational education, 1998, Vol. 1-3, APO, Moscow.
8. SEMENETS, V. (2001): Distance learning methods. Status, problems, prospects. Digest of pedagogical ideas and technologies, 2001, Vol. № 3/4.
9. Regulations on distance education: Order of the Ministry of Education and Science № 466 (2013): Ukraine: 2013 [online]. [Cited 1. 06. 2020.] Available online: <http://vnz.org.ua/dokumenty/spysok/3841-nakaz-ministerstva-466-vid-25042013>.
10. KHUTORSKOY, A. V. (2001): Modern didactics: A textbook for universities, 2001, St. Petersburg, Russia.
11. BOSAK, I. P., PALYGA, E. M. (2007): Information support of enterprise management: economic aspect. Regional economy, 2007, Vol. 4.
12. SOROKA, P. M., SOROKA, B. P. (2008): Information management: textbook, 2008, Kyiv, Ukraine.
13. PETRYNA, N. O., ONIKSIMOVA, N. T. Information support of education and science processes in the conditions of formation of information society [online]. [Cited 5. 5. 2020.] Available online: <http://dspace.uabs.edu.ua/bitstream/123456789/2660/3/Petrina%202.pdf>.
14. Advanced Distributed Learning (ADL), Sharable Content Object Reference Model (SCORM®). [online]. [Cited 5. 5. 2020.] Available online: <https://adlnet.gov/projects/scorm>.

Part 2. APPLIED ASPECTS OF THE APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY

2.1. ALTERNATIVE WAYS OF FORMING OF FINANCIAL RESOURCES OF STATE-OWNED ENTERPRISES

Financial resources play an important role in the functioning of the economy of each country, because they are intended to ensure functioning of crucial economic entities. The issue of providing state-owned enterprises with financial resources is common in most countries worldwide, including Ukraine, as the national economy is declining, which reduces the efficiency of financial and economic activity of state-owned enterprises.

The relevance of the study of the issue of formation of financial resources of state-owned enterprises is that the effective development of the economy depends on them. Now we can observe hindered development of state-owned enterprises due to insufficient financial resources, which is why it is necessary to investigate how financial resources are formed and their impact on the development of state-owned enterprises.

Many domestic and foreign scientists have dealt with the issue of formation of financial resources of state-owned enterprises. Oparin believes that financial resources are funds that are invested in the improvement of fixed assets and which must be returned¹⁷⁶. Y. F. Brigham argues that financial resources are revenues, deductions and receipts, which are managed by enterprises and other institutions, and are intended to meet the needs of society and provide the population with the necessary benefits.¹⁷⁷ In the studies by Furdychko¹⁷⁸, Aliksieiev¹⁷⁹ it is stated that in order to improve the financial resource capacity of the state-owned enterprises, it is necessary to improve the level and quality of life of the population in each region; to avoid privatization processes before improving assets quality. Financial resources are highly liquid assets that are owned by the company and created to meet the company's obligations.

The objective of the paper is to study the issue of formation of financial resources of state-owned enterprises on the example of the Lviv branch of the Broadcasting, Radiocommunications & Television Concern (BRT) and introduce the necessary measures to solve it.

One of the most important problems that arise in the state-owned enterprises is the problem of forming financial resources, as state-owned enterprises are in a financial crisis due to insufficient funding. Financial resources are funds that the company has and needs to ensure its activities and cover financial obligations to creditors.¹⁸⁰

At this stage, Ukraine is in the intensive development of the telecommunications industry, but state-owned companies of radiocommunications, broadcasting and television are in a financial crisis because of the lack of money for their funding.

The first measure, which has been suggested to be carried out at the legislative level, is the establishment of a fee for broadcasting, radiocommunications and television, the second one – the issuance of municipal bonds. Let us consider their application on the example of the Lviv branch of BRT Concern and show the performance and feasibility of implementing these measures.

---

¹⁷⁶ Опарін, В. Фінансові ресурси: проблеми визначення та розміщення [Текст] / В. Опарін // Вісник НБУ. – 2010. – № 5. – С. 10-11.

¹⁷⁷ Брігхем, С. Ф. Основи фінансового менеджменту [Текст] / С. Ф. Брігхем; пер. з англ. – К.: Молодь, 2017. – 404 с.

¹⁷⁸ Фурдичко Л. Є. Матеріали 3-ї Міжнародної наукової конференції ІКС-2014 Інформація, комунікація, суспільство 2014 / Л. Є. Фурдичко. – К.: Вид-во Львівської політехніки, 2014. – 326 с.

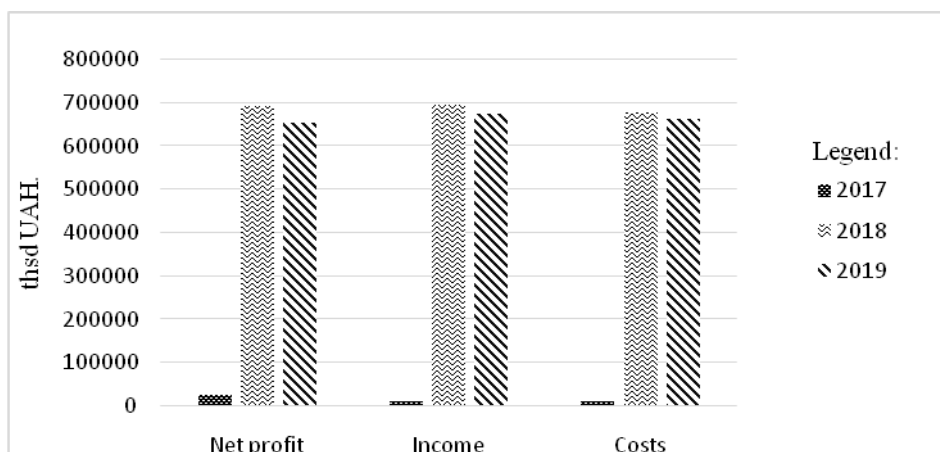
¹⁷⁹ Алексеев І. В. Категорії і процеси трансформації власності в Україні / І. В. Алексеев, О. І. Познякова // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2005. – № 533: Проблеми економіки та управління. – С. 12-17.

¹⁸⁰ Познякова О. І. Проблеми використання ринкового підходу до оцінки вартості підприємства в Україні / О. М. Чубка, Н. Б. Ярошевич, О. І. Познякова // Інфраструктура ринку. – 2018. – № 24. – С. 380-384.

As you know, the Lviv BRT branch is a provider of radiocommunications, broadcasting and television services, the customer of which is the BRT Concern. Thus, all profits come to the BRT Concern, and the branch is financed only from the state budget.

Let us analyze the dynamics of the main performance indicators of the BRT Concern for the last 3 years. The highest value of the net profit was observed in 2017, when it amounted to 26,065 UAH, in 2018 it significantly decreased to 12,293 UAH, in 2019 – to 11,030 UAH, which indicates the deterioration of the Concern activity. Total income without VAT in 2017 amounted to 693,592 UAH, in 2018 – 696,750 UAH, and in 2019 – 677,957 UAH.

Graphic representation of the main indicators of the BRT Concern performance for the period of 2017-2019 is shown in Figure 1.

Fig. 1. Dynamics of the main performance indicators of the BRT Concern in the period of 2017-2019

We observe that in the period of 2017-2019, the main performance indicators of BRT Concern were getting worse, but the Concern's activity was profitable unlike that of the branch, which is why it would be appropriate to introduce a local fee.

The introduction of the local fee on broadcasting, radiocommunications and television will make it possible to:

- switch to digital broadcasting systems, which will bring the branch to the international information space;
- improve the quality of communication and services provided by the branch with the help of the latest technology.
- upgrade obsolete equipment to reduce electricity and operation costs.
- improve protection against unauthorized use of traffic and fraud among branches employees;
- reduce the electromagnetic load.
- create preconditions for the production of new receiving and transmitting equipment.
- improve the investment attractiveness of broadcasting, radiocommunications and television branches.¹⁸¹

Based on the above facts about the introduction of the local fee on broadcasting, radiocommunications and television, we can see how the development of the branch will change and how it will influence the development of the media in the country.

It is worth paying attention to the taxation of the national public radiocommunications and television in such countries as Switzerland, Germany, Great Britain, the USA, China, and Russia.

¹⁸¹ Коноваленко Д. В. Фіскальні правила та регулювання дефіциту сектору загального державного управління [Текст] / Д. В. Коноваленко // Державні фінанси. – 2019. – № 1 (86). – С. 18-31.

National television and radiocommunications in Switzerland are funded as the expense of solidarity annual contributions of households, which make 70%, while the other 30% – through advertising and sponsorship, which is the principle of "public good" and the basis of democracy. It made it possible to increase the number of channels and improve the quality of service to the public.

There are two broadcasters called ARD and ZDF in Germany, which are funded by a tax paid by households and it makes € 17.50 per month.¹⁸² This is a small amount for the population, so there are no problems with paying taxes in Germany.

Citizens who use the services join the funding of the British Broadcasting Company BBC. Every year they pay a tax of 3.7 pounds¹⁸³, which is spent on the development of telecommunications in the country.

In the United States, television and radio broadcasting is also controlled by the state. However, the financing of radio and television stations, as well as the National Public Radio is carried out at the expense of the personal income tax, which is 0.012% of the federal budget.

We see that in all the countries considered, there is a tax on national television and radiocommunications. These funds are used to develop and update technologies and improve the quality of communications. In my opinion, Ukraine should use the experience of these countries to introduce the local fee on broadcasting, radiocommunications and television.

Let us analyze how the introduction of the new fee will affect the formation of financial resources for the activities of the Lviv BRT branch. We are going to simulate a situation when the local fee for broadcasting, radiocommunications and television in Ukraine is introduced in the amount of UAH 0.50; UAH 1; UAH 5; UAH 10, and see how much the local budget of Lviv region will receive, considering the fact that Lviv region has 822 thousand households. We will calculate the paid fee for 100%; 90%; 80% of households, as some of them do not use these services, or will refuse to use these services later when the fee is set.

The results of calculations of the paid fee for broadcasting, radiocommunications and television by households of Lviv region at the rates are given in Table 1.

Table 1. The amount of the fee paid for broadcasting, radiocommunications and television by households in Lviv region at the rates

Amount of the fee paid	Fee rate, UAH			
	0.50	1	5	10
If 100% of households use, thousand UAH	411	822	4110	8220
If 90% of households use, thousand UAH	369.9	739.8	3699	3288
If 80% of households use, thousand UAH	328.8	657.6	3288	6576

We can say that it would be most appropriate to set the local fee of UAH 1, as 90% of households will use broadcasting, radiocommunications and television services.

Let us analyze how the financial indicators of the Lviv BRT branch will change in 2019, considering the fact that the fee for broadcasting, radiocommunications and television is 1 UAH and covers 90% of households.

We can see based on Table 3.2 that 1 UAH fee paid by each household could have increased the total income to 2,704.8 thousand UAH (65%), while net profit had the potential to grow to 10,867.8 UAH (60%) at constant costs.

¹⁸² Максимчук О. І. Місцеві запозичення як джерело здійснення капітальних видатків місцевих бюджетів / О. І. Максимчук // Світ фінансів. – 2019. – № 2 (59). – С. 98-108.

¹⁸³ Максимчук О. І. Місцеві запозичення як джерело здійснення капітальних видатків місцевих бюджетів / О. І. Максимчук // Світ фінансів. – 2019. – № 2 (59). – С. 98-108.

Table 2. Change in the financial indicators of the Lviv BRT branch after introduction of the fee for broadcasting, radiocommunications and television

Indicator	2019	2019 after introduction of the fee of UAH 1	% changes
Total income without VAT, thousand UAH	-18032	2704.8	+65
Total costs, thousand UAH	27455	0	0
Net profit, thousand UAH	-18113	10867.8	+60

It is also worth noting that mobile operators will charge the fee for broadcasting, radiocommunications and television commission-free, as they cooperate with broadcasters and provide them with access to Internet resources.

The introduction of the local fee on broadcasting, radiocommunications and television will improve the performance of the Lviv BRT branch, as it will allow the branch to get out of financial crisis and improve profitability and financial stability. Moreover, in turn, this will allow the branch to enter the international information space, which will increase net profits and improve investment attractiveness. Therefore, it is important to change the taxation system of Ukraine in order to increase the level of financial resource capacity of the Lviv BRT branch and state-owned enterprises in general.

As for the second measure, municipal bonds play an important role in the financial market, as they act as a mechanism that can attract investment in the development of certain industries, regions and state-owned enterprises. It should be noted that income from the issuance of municipal bonds is not taxable, which allows the investors to increase their profits in the future.¹⁸⁴

At present, local budgets are being decentralized in Ukraine, which creates the necessary conditions for the state and municipal enterprises to enter the stock market. Although the Lviv BRT branch is state-owned and is in a financial crisis, its investment attractiveness is quite high, so it is worth issuing municipal bonds to increase the net profit and equity of the branch.

Issuance of municipal bonds under state guarantees will make it possible for the Lviv BRT branch to:

- increase the branch's equity;
- not to attract loans, as bonds are cheaper than loans;
- not deposit a pledge, because they may be secured or unsecured;
- get out of the crisis, because investors will be interested in investing in the branch in order to sell these bonds at a higher price in the future;
- obtain a license for digital broadcasting;
- participate in various international projects related to the development of communications and television.

It is also worth considering the differences between issuing bonds and taking a loan from a bank, and finding out what is appropriate and more efficient to meet the needs for financial resources of the Lviv BRT branch.

Table 3 compares the conditions for obtaining a loan and issuing municipal bonds.

Table 3. Comparison of conditions for obtaining a loan and issuing municipal bonds

Indicators	Getting a loan	Issuance of municipal bonds
Interest rate, UAH	21%	17%
Loan term	up to 3 years	up to 5 years
Loan repayment period	monthly/ quarterly	at the end of the term
Loan fee	from 0.5%	0%
Payment of interest on the loan	monthly	quarterly/annually
Collateral for loan	movable and immovable property, surety	not required

¹⁸⁴ Григораш Т. Ф. Облігації як інструмент залучення грошових ресурсів [Текст] / Т. Ф. Григораш, О. С. Мягков, Г. Ю. Воєводський // Гроші, фінанси і кредит. – 2019. – Вип. 3 (14). – С. 362-368.

Comparing the terms of getting the loan and issuance of municipal bonds, we can see that the interest rate on the loan is 21%, which is 4% more than the issuance of municipal bonds, the loan is given only for 3 years, the loan must be repaid on a monthly or quarterly basis, there is a fee for obtaining a loan and the collateral for the loan is required. With regard to the issuance of municipal bonds, the loan term is up to 5 years, the issuance of bonds is repaid at the end of the term, there is no commission when obtaining a loan, and no loan collateral is required. Taking into account all these features of obtaining a loan and issuing municipal bonds, we can say that issuance of municipal bonds is more appropriate for the Lviv BRT branch, as it is carried out on more favorable terms.

When issuing municipal bonds under state guarantees, it is necessary to calculate the costs incurred by the branch, as their issuance is not free and may be public or private. Let us compare the two types of bond placement and choose a more profitable option for the Lviv BRT branch.

Table 4 shows the expenses of the Lviv BRT branch for the private offering of municipal bonds.

Table 4. Expenses of the Lviv BRT branch for private placement of municipal bonds

Type of expenses	Price, UAH
National duty	1,500
Auditor services	4,000
Securities identification number	1,975
NDU services	400
Temporary global certificate	600
Global certificate	600
Bond storage	200
Total expenses	9,275

Having calculated the amount of costs for private placement of municipal bonds, we see that it is UAH 9,275. The largest expenses are auditor services, which amount to UAH 4,000, identification number of securities UAH 1,975 and national duty in the amount of UAH 1,500. All of these costs are mandatory and payable, but before making a private placement of bonds, you need to find investors who want to buy these bonds. We will also consider in more detail the costs of public offering of municipal bonds.

Table 5. Expenses of the Lviv BRT branch for public placement of municipal bonds

Type of expenses	Price, UAH
Underwriter services	10,000
Notary services	4,000
Payment for notarization	2,300
Publication of the issue prospectus	7,000
Publication of a report with offering results	800
Publication of the issuance in official sources	15,000
Total expenses	39,100

The costs of public placement of municipal bonds are much higher and make UAH 39,100, the largest of which are the underwriter services of UAH 10,000, publication of the issuance in official sources UAH 15,000, notary services UAH 4,000, notarization fee UAH 2,300.

Having analyzed the expenses of private and public offering of municipal bonds, we can see that private placement is more remunerative, but we need to look for investors in advance. Since the Lviv BRT branch provides broadcasting, radiocommunications and television services, its scope of activities is attractive for investment.

It is also worth noting that the issuance of municipal bonds is carried out with the consent of the Ministry of Finance of Ukraine, whereto one should send a notice with information about the budget for the current year, financial statements of the branch, information on budget revenues and forecasts, as well as information about the current state of the Lviv BRT branch. The consideration

lasts one month from the date of receipt of documents, and after it, the Ministry of Finance decides on the issuance of such bonds¹⁸⁵.

It is worth paying attention to the reasons that influence the issuance of municipal bonds to the Lviv BRT branch under state guarantees:

- spread of inflation;
- low level of economic development;
- insecurity of investors at the legislative level;
- investors' distrust of municipal bonds, as local budgets are in deficit;
- poor liquidity of these bonds;
- slow pace of stock market development.

Having summarized all these reasons, we see that Ukraine needs to change the legal framework to improve investor protection, as this is a major obstacle to investment projects. It is also necessary to increase own resources of local budgets to regain trust of the investors, because they are not interested in investing because local authorities will not be able to buy bonds due to lack of own resources in the future.

The Lviv BRT branch can invest the proceeds from the issuance of municipal bonds in various projects related to the development of telecommunications and radio technology, as the branch needs to have the latest transmitting devices to improve its performance and increase the number of potential consumers.

The issuance of municipal bonds under state guarantees is an additional mechanism for overcoming the crisis, as this type of financial instrument is quite popular among investors. Income from the issuance of municipal bonds is not taxable, which allows investors to increase their profits in the future. Municipal bonds have their advantages, namely low interest rates; long loan term; there is no commission when getting a loan; interest is paid on the loan at the end of the term for which the bond is issued, and no collateral for the loan is required.¹⁸⁶ Therefore, taking into account all the conditions of bond issuance, we can say that this is beneficial for the Lviv BRT branch and will contribute to its long-term development in the future.

Based on the measures proposed above, we shall consider how they will influence the development and functioning of the Lviv BRT branch and whether their introduction is appropriate.

After analyzing the dynamics of the main financial results in Table 6, we can see a positive trend in profitability indicators, namely in the net profit from sales of products, gross and net profit. The establishment of the local fee for broadcasting, radiocommunications and television will improve the quality of communications and services by increasing the net profit to UAH 10,867.8, which will allow the branch to get out of the financial crisis. There is also an increase in gross profit up to 65% and it will be equal to UAH 8,899.8, which means an improved performance of the branch.

Net profit from sales of products will increase by 60% and will amount to UAH 10,867.8. The range of services will consequently increase. We can sum up that setting the local fee for broadcasting, radiocommunications and television is one of the important measures, as it will improve the profitability and allow the Lviv BRT branch to get out of the financial crisis.

The issuance of municipal bonds will also have a beneficial effect on the Lviv BRT branch. The funds that the branch will be able to get by issuing municipal bonds under state guarantees can be financed in various projects to improve performance and increase the number of potential customers. The issuance of municipal bonds will allow the branch to increase its equity by 223% and it will amount to UAH 5,190.61, current liabilities will decrease by 73%. It shows that the branch has reduced its dependence on external sources of financing. There is also a 34% increase in monetary funds, which will improve the ability to settle accounts with debtors. The financing ratio

---

¹⁸⁵ Григораш Т. Ф. Облігації як інструмент залучення грошових ресурсів [Текст] / Т. Ф. Григораш, О. С. Мягков, Г. Ю. Воеводський // Гроші, фінанси і кредит. – 2019. – Вип. 3 (14). – С. 362-368.

¹⁸⁶ Познякова О. І. Проблеми використання ринкового підходу до оцінки вартості підприємства в Україні / О. М. Чубка, Н. Б. Ярошевич, О. І. Познякова // Інфраструктура ринку. – 2018. – № 24. – С. 380-384.

will decrease by 92.14% and will be 0.92, which indicates that the assets of the branch are financed from equity. We can conclude that the issuance of municipal bonds will improve the investment attractiveness and financial stability of the Lviv BRT branch, since income from the issuance of municipal bonds is not taxed, and it is beneficial for investors.

Table 6. Economic performance of introduction of project solutions for the Lviv BRT branch

#	Economic growth indicators	Actual value of indicators, units of measure	Change of indicators in the results of project solutions implementation (+/-)	Planned value of indicators, units of measure	Increase / decrease, %	Essence of the measure
1	Net profit from sales of products, thousand UAH	9,104	+	15476.8	+72%	Setting local fee for broadcasting, radio-communications and television
2	Gross profit (loss), thousand UAH	-13,692	+	8899.8	+65%	
3	Net profit, thousand UAH	-18,113	+	10,86.8	+60%	
4	Equity, thousand UAH	1,607	+	5190.61	+223%	Municipal bonds issuance
5	Current liabilities, UAH thousand	20,872	-	5,635.44	-73%	
6	Funds, UAH thousand	383	+	513.22	+34%	
7	Funding ratio	11.7	-	0.92	-92.14%	

This, in turn, will bring the branch to the international information space, increase net income, and improve investment attractiveness.

The proposed system of financial resources management will allow rational management and use of the means of financing, as the necessary recommendations have been created that make it possible to improve the financial performance of the branch.

Conclusions. It should be noted that the proposed recommendation measures can also be used by other state-owned enterprises that are not subject to privatization as alternative mechanisms for optimizing financial resources. In the context of decentralization, it is especially important to involve communities in the management of state property. The introduction of local fees of this type under state guarantees will allow state-owned enterprises to get out of the financial crisis and improve profitability and financial stability, increase net income and improve investment attractiveness. Therefore, it is important to improve the tax legislation of Ukraine in terms of simplifying the use of this mechanism.

As for the issuance of municipal bonds under government guarantees, this is not only an effective way out from systemic crises for the state-owned enterprises, but also an opportunity to revive the country's stock market through additional new debt financial instruments that are more liquid. Therefore, considering all the conditions of bond issuance, we can say that this is beneficial for both the Lviv BRT branch and will contribute to its long-term development in the future, and for the state-owned companies in general.

It is important to find out the role of local communities and the possibility of using participatory budgets in optimizing the financial resources of state-owned enterprises, which provide residents of certain regions with goods and services, as well as jobs. The question also remains open whether the authors' proposed mechanisms for generating additional financial resources for state-owned enterprises getting ready for privatization can be used. These and other issues will be the subject of further research for the authors.

References:

1. Опарін, В. Фінансові ресурси: проблеми визначення та розміщення [Текст] / В. Опарін // Вісник НБУ. – 2010. – № 5. – С. 10-11.
2. Брігхем, Є. Ф. Основи фінансового менеджменту [Текст] / Є. Ф. Брігхем; пер. з англ. – К.: Молодь, 2017. – 404 с.
3. Фурдичко Л. Є. Матеріали 3-ї Міжнародної наукової конференції ІКС-2014 Інформація, комунікація, суспільство 2014. / Л. Є. Фурдичко. – К.: Вид-во Львівської політехніки, 2014. – 326 с.
4. Алексеев І. В. Категорії і процеси трансформації власності в Україні / І. В. Алексеев, О. І. Познякова // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2005. – № 533: Проблеми економіки та управління. – С. 12-17.
5. Познякова О. І. Проблеми використання ринкового підходу до оцінки вартості підприємства в Україні / О. М. Чубка, Н. Б. Ярошевич, О. І. Познякова // Інфраструктура ринку. – 2018. – № 24. – С. 380-384.
6. Коноваленко Д. В. Фіскальні правила та регулювання дефіциту сектору загального державного управління [Текст] / Д. В. Коноваленко // Державні фінанси. – 2019. – № 1 (86). – С. 18-31.
7. Максимчук О. І. Місцеві запозичення як джерело здійснення капітальних видатків місцевих бюджетів / О. І. Максимчук // Світ фінансів. – 2019. – № 2 (59). – С. 98-108.
8. Григораш Т. Ф. Облігації як інструмент залучення грошових ресурсів [Текст] / Т. Ф. Григораш, О. С. Мягков, Г. Ю. Воєводський // Гроші, фінанси і кредит. – 2019. – Вип. 3 (14). – С. 362-368.
9. Хома І. Б. Реструктуризація фінансової системи нестійких виробничо-господарських структур на засадах трансформації механізму формування фінансових ресурсів: [Управління у сферах фінансів, оподаткування, страхування і кредиту: монографія]. – Харків: ФОП Александрова К. М.; ВД «ІНЖЕК», 2009. – 168 с. / І. Б. Хома. – С. 26-37.

2.2. INTRODUCTION OF INNOVATIONS AS ONE OF THE PERSPECTIVE DIRECTIONS FOR BANKS DEVELOPMENT

Innovative activities cover all aspects of the bank's economic activity, including both internal innovations that are directly used within the bank (for new types of banking products, services, new methods of work) and external ones aimed at improving or applying new methods of selling banking products, development of new marketing technology, new forms of investment by banks in innovative activities of other business structures.

Innovative banking is aimed at profit-making from the commercialization of accumulated state-of-the-art knowledge, technologies and equipment. The result of innovative banking activities is new products and services, or products and services with new qualities. The objects of innovative banking activities are innovative programs and projects; new knowledge and intellectual products; state-of-the-art technological equipment and processes; innovative products and services; innovative mechanisms of formation of the market of modern banking products and services.

Innovative banking is associated with transformation of research and developments, other scientific and technological advances into new or improved banking products and services, in an updated or improved banking technological process used in practice, or a new approach to the implementation of products and services, their adaptation to current customer requirements. The signs of attractiveness of innovative banking products are high reliability, profitability and quality.

Innovative activities of banks ultimately end with an assessment of the cost-effectiveness for the development and implementation of an innovative product – types, forms, content, profitability of which can have a fairly large range of variability.

The objects of banking innovation are innovative programs and projects; new knowledge and intellectual products; state-of-the-art technological equipment and processes; innovative products and services; innovative mechanisms of formation of the market of modern banking products and services.

A significant contribution to the development of theory and practice of banking innovation made T. A. Vasylieva¹⁸⁷, O. V. Zolotariova¹⁸⁸, S. B. Yehorycheva¹⁸⁹, Y. M. Kryvych¹⁹⁰, S. V. Leonov¹⁹¹, I. O. Liutyi¹⁹², O. V. Moshenets¹⁹³, S. K. Reverchuk¹⁹⁴, et al. However, some aspects of this issue have not been fully elucidated, including the fact that the issues related to assessing the level of banking innovation in the context of globalization and integration processes should be studied in more detail.

Innovative activities are activities aimed at using and commercializing the results of research and developments, launching new competitive goods and services.

Innovative banking is aimed at the commercialization of the accumulated state-of-the-art knowledge, technologies and equipment. The result of innovative banking is new products and services, or products and services with new qualities.

---

¹⁸⁷ Васильєва Т. А. Маркетинг банківських інновацій / Т. А. Васильєва, С. М. Козьменко, С. В. Леонов // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2011. – № 1. – С. 13-28.

¹⁸⁸ Золотарьова О. В., Чекал А. А. Інноваційні банківські продукти та специфіка їх упровадження в Україні / О. В. Золотарьова, А. А. Чекал // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – № 1. – С. 112-114.

¹⁸⁹ Єгоричева С. Б. Банківські інновації: [навч. посіб.] / С. Б. Єгоричева. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 208 с.

¹⁹⁰ Кривич Я. М. Вплив інновацій на стратегічний розвиток банку / Я. М. Кривич. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.uabs.edu.ua/bitstream/-123456789/797/3/4.pdf>.

¹⁹¹ Леонов С. В. Комплексний підхід до управління інноваційним потенціалом банку / С. В. Леонов, Я. М. Кривич // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету (Серія «Економічні науки»). – 2009. – Вип. 22. – Ч. II. – С. 45-49.

¹⁹² Лютий І. О. Банківський маркетинг / І. О. Лютий, О. О. Солodka. – К.: Центр учбової літ., 2009. – 776 с.

¹⁹³ Мошенець О. В. Інноваційні продукти і технології на ринку банківських послуг / О. В. Мошенець // Фінансовий ринок України. – 2011. – № 12. – С. 7-8.

¹⁹⁴ Реверчук С. К., Кльоба Л. Г., Паласевич М. Б. Управління і регулювання банківською інвестиційною діяльністю: [наукова монографія] / За ред. д.е.н., проф. С. К. Реверчука. – Львів: Тріада плюс, 2007. – 352 с.

The objects of banking innovation are innovative programs and projects; new knowledge and intellectual products; state-of-the-art technological equipment and processes; innovative products and services; innovative mechanisms of formation of the market of modern banking products and services.

The subjects of banking innovation are banking institutions and their business partners that carry out innovative activities or attract property holdings and intellectual valuables, invest their own or borrowed funds in the development and implementation of banking innovation projects, products and services.

The Ukrainian scientific literature is rich in many definitions related to banking innovations.

S. B. Yehorycheva believes that banking innovations are “in the narrow sense – the introduction of new or significantly improved banking products and services that meet the existing or potential financial needs of customers, own interests of the bank and the requirements of banking law, provide additional benefits to stakeholders and are the results of banking engineering. In a broad sense, it is the process of creating added value for customers, employees and owners of the bank by making qualitative changes in all areas of its activities – products, services, processes, business models and strategies that have become the result of practical implementation of new ideas, knowledge and third-party experience”¹⁹⁵.

Banking innovations are the result of the bank's activities aimed at creating new products and technologies, as well as innovative methods of managing banking institutions in order to earn extra income and competitive advantages. The concept of innovation can be applied to all innovations in all areas of the bank functioning, which makes it possible to achieve certain positive economic or strategic effect (increase in customer database, market-share gain, reduction of costs for certain types of operations, etc.)^{196,197}.

According to I. O. Liutyi "Innovation potential management is a systematic, dynamic, planned and comprehensive activity aimed at ensuring the strategic viability of the bank by searching for new solutions for the product portfolio, market positioning, methods of work, organizational structure."¹⁹⁸

O. B. Zolotarova states that “the reason for the emergence of banking innovations, on the one hand, is the bank's support for stable communication with customers, which is based on partnership relations. This means that banks are concerned not only about maintaining, but also about increasing the capital of their customers. They achieve this by offering innovative products, which, in turn, help to expand their areas of activities, reduce costs, develop business activity and increase profitability”¹⁹⁹.

On the other hand, the precondition for the emergence of banking innovations is competition between banking and other financial institutions in the context of constantly evolving financial market.

The following types of banking innovations are usually distinguished in the global practice:

- banking product in new market segments;
- innovations as learning the lines of activities in new areas of the financial market;
- new methods of cash management and use of new information technology;
- modified financial intermediation services aimed at reducing operating costs and more efficient management of assets and liabilities;

---

¹⁹⁵ Єгоричева С. Б. Банківські інновації: [навч. пос.] / С. Б. Єгоричева. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 208 с.

¹⁹⁶ Кривич Я. М. Вплив інновацій на стратегічний розвиток банку / Я. М. Кривич. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.uabs.edu.ua/-bitstream/-123456789/797/3/4.pdf>.

¹⁹⁷ Леонов С. В. Комплексний підхід до управління інноваційним потенціалом банку / С. В. Леонов, Я. М. Кривич // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету (Серія «Економічні науки»). – 2009. – Вип. 22. – Ч. II. – С. 45-9.

¹⁹⁸ Лютий І. О. Банківський маркетинг / І. О. Лютий, О. О. Солодка. – К.: Центр учбової літ., 2009. – 776 с.

¹⁹⁹ Золотарьова О. В., Чекал А. А. Інноваційні банківські продукти та специфіка їх запровадження в Україні / О. В. Золотарьова, А. А. Чекал // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – № 1.- С. 112-114.

- new products in traditional loan capital segments²⁰⁰.

Today, banking innovations in Ukraine take place most often in the emergence of new banking products and services.

Nowadays the most common are the following types of domestic innovative banking products:

1) mobile banking – thanks to a cell phone you can perform most transactions with your own accounts, it opens a wide range of services, in particular, account balance, payments, money transfers, loans from one individual to another, etc. According to experts, cell phones will replace plastic cards as a means of payment in a few years. It is with the help of NFC chips that are built into the phone that the customer will be identified, so there will be no need for a passport, because the bank will be able to identify the customer only by phone. Today, this trend has emerged in the US and European markets, where identification is already taking place even by the customer's e-mail address;

2) Internet banking – a key novation of the coming decade, which now most banks offer to customers. Ukraine is among the top 10 European countries in terms of the number of users, but due to low penetration into the regions it still has significant potential for Internet audience growth in the future. This opens up great opportunities for banks, so experts focus specifically on the development of remote banking;

3) "zone 24" – with the help of this product the clients can independently manage their accounts, get advice from a call center expert, apply for a service, sign up for servicing in any bank's branch. Almost every "zone 24" is equipped with an ATM, a cash replenishment module CashIn, a telephone number for access to the information service. This area of banking continues to improve;

4) electronic balance – the introduction of this service in the bank's cash departments allows reducing the cost of circulation of coins, as the balance of less than one hryvnia is credited to the customer's cell phone number or as an electronic voucher;

5) POS-terminals in retail chains – unlike Western countries, they did not lead to the global revolution in the Ukrainian non-cash space. However, today's 15% of non-cash payment card transactions still make bankers believe that this trend will intensify in the next five years. In the future, the merchants will install POS-terminals themselves, as not plastic cards will be accepted for payment, but information from NFC-chips built into the cell phones. Meanwhile, self-service terminals, which appeared some years ago, are gaining popularity both in the bank branches and outside them.²⁰¹

The most innovative banks in Ukraine today are "PrivatBank", "Raiffeisen Bank Aval", "Alfa-Bank", "OTP Bank", etc. For more than a decade, they have stood out among other banks by providing innovative products, such as SMS banking and Internet banking.²⁰²

PJSC "Privatbank" currently occupies the leading position, which for the first time in the history of the Ukrainian banking market became a finalist in one of the world's most prestigious banking ratings Retail Banker International Awards, with one of the nominations being "Best Innovation in Payments".

Privatbank is the largest Ukrainian bank, which is among the top 10 leading banks in Central and Eastern Europe. It is also one of the most innovative banks in the world. The latest innovations of the bank, which have gained worldwide recognition, include the following products: payment mini-terminal, access to Internet banking via QR-code, online collection, digital payment cards, as well as dozens of different mobile applications.²⁰³

²⁰⁰ Золотарьова О. В., Чекал А. А. Інноваційні банківські продукти та специфіка їх упровадження в Україні / О. В. Золотарьова, А. А. Чекал // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – № 1. – С. 112-114.

²⁰¹ Мошенець О.В. Інноваційні продукти і технології на ринку банківських послуг / О. В. Мошенець // Фінансовий ринок України. – 2011. – № 12. – С. 7-8.

²⁰² Васильєва Т. А. Маркетинг банківських інновацій / Т. А. Васильєва, С. М. Козьменко, С. В. Леонов // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2011. – № 1. – С. 13-28.

²⁰³ Офіційний сайт КБ «ПриватБанк» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://privatbank.ua/about/>.

An innovative product is the result of the implementation of an innovative project and research or experimental development of a new technology (including information technology), or products with the manufacture of an experimental sample or experimental batch and meets the following requirements:²⁰⁴

- it is the implementation (introduction) of an intellectual property object (invention, utility model, industrial design, topography of an integrated circuit, selection invention, etc.), for which the product manufacturer has state documents of title (patents, certificates) or licenses received from the owners of these intellectual property objects, or implementation (introduction) of discoveries. In this case, the used intellectual property object must be decisive for this product;
- product development raises the domestic scientific, technical and technological level;
- this product is produced (will be produced) for the first time, or if not for the first time, then in comparison with other similar products presented on the market, it is competitive and has significantly higher technical and economic indicators.

Banks as institutional investors must comply with the relevant regulatory requirements for innovation activities, and as a conservative type of investors, their new products in which they can invest funds must meet very strict requirements.

The features of attractiveness of innovative banking products are high reliability, profitability and quality. For the banks as institutional conservative investors, it is important to optimally combine these features, i.e. their correlation that provides the maximum expected return at a given level of risk or the lowest risk at a given expected return. At the same time, banking products are usually distinguished by one or two features and very rarely by three.

Therefore, in order to comply with the above conditions, banks must develop innovative products that would meet the established requirements for maintaining the reliability, profitability and liquidity of investments.

In our opinion, when it comes to an innovative banking product using securities, these are:

1) guaranteeing the return of invested funds, i.e. the reliability of investments, can provide property collateral and other forms of property security for the obligations of the issuer of securities. This will serve as some tool to reduce or completely eliminate the risk of non-return of funds invested in securities;

2) guaranteeing the profitability by the individual innovative products will ensure the establishment of income at a rate that considers the inflation rate or changes in the national currency rate;

3) support for the liquidity of certain innovative products can be achieved by concluding agreements with the issuer of securities on the mandatory repurchase of securities in general or under certain circumstances.

An analysis of the instruments available on the market of tools shows that not all of them fully meet the requirements for investment objects. This discrepancy is primarily due to the low legal requirements for the properties of some securities, as well as the current state of the securities market (non-transparency of transactions, rating nature of operations, etc.).

Banking innovative products can be classified according to various criteria, in particular, according to the following:²⁰⁵

- *the subject of their acquisition* (innovative products to individuals, legal entities of the non-financial area; innovative products to legal entities of the financial area; innovative products to state bodies and local governments);
- *payment* (paid and free innovative products);
- *cost* (expensive and cheap innovative products);

---

²⁰⁴ Реверчук С. К., Кльоба Л. Г., Паласевич М. Б. Управління і регулювання банківською інвестиційною діяльністю: [наукова монографія] / За ред. д.е.н., проф. С. К. Реверчука. – Львів: Тріада плюс, 2007. – 352 с.

²⁰⁵ Реверчук С. К., Кльоба Л. Г., Паласевич М. Б. Управління і регулювання банківською інвестиційною діяльністю: [наукова монографія] / За ред. д.е.н., проф. С. К. Реверчука. – Львів: Тріада плюс, 2007. – 352 с.

– *profitability* (profitable – innovative products that bring income to the bank; unprofitable – do not bring income to the bank).

According to many scientists, the banking product develops in three phases of the life cycle:

- the first phase of the cycle is characterized by launch of a product in the market and fast growth of volumes and sales. This is the phase of the birth of the banking product on the market;

- the second phase of the life cycle of the banking product is characterized by the stabilization of sales volumes and the development of competition between banks for the consumer;

- the third phase of the life cycle of the banking product reflects the decline of the banking product. This phase can last for decades and reflects certain conservatism of customers and banks with regard to usual forms of cooperation.

Currently, the share of innovative banking products in the GDP of the developed countries is growing steadily. This is primarily due to the spread of the practice of differentiation of banking service packages for segmented groups of corporate clients and the implementation of the idea of the comprehensiveness of their sales. In addition, in the world and in Europe, much attention is paid to the development of banking services through various means of telecommunications. There is a growing need to provide clients with various consulting services, including insurance, asset management, inheritance rights.

The share of innovative services of banks in the developed countries is quite high. In Ukraine, the volume of bank investment in innovations is 8-10% of the total bank assets, which is several times less than the European standards. The use of the global experience can be useful in providing the following innovative services by the Ukrainian banks: risk assessment and risk management of potential investors; depository services to service the process of redistribution of borrowed capital in the form of stock transactions between different investors; financial consulting and services in the field of corporate finance; issuance of debt obligations secured by customer assets or export earnings.

The development of the Ukrainian market of innovative banking products, services and transactions brings the following tasks up to date: development of transactions and related services for the issuance of securities; development of services for safekeeping of securities; development of services for securitization of foreign exchange earnings.

The basic innovative services that banks provide to customers in the process of organizing the issuance of bonds include: conducting audits of the issuer by the bank auditors; preparation by the bank's analytical service of documentation and information memorandum on the agreement; creation by the bank and the issuer of a specialized company, which will be under the bank's control, for the accumulation of funds from the sale of securities and coupon profit payments; services of the commission agent on accumulation of currency earnings; services of the agent on attraction of investment resources of the issuer and the paying agent on payment of the investor's incomes; consulting services of analytical services of the bank on the analysis of the issuer's activity.

The use of the Internet enables Ukrainian banks to develop fundamentally new types of innovative banking services: real-time settlement of transactions; clearing services; access to information on the issuance, monitoring of the issuer's financial standing, change in bond prices, etc.

Innovative banking services in the field of corporate finance in Ukraine include information and analytical services in the process of mergers and acquisitions, search for a strategic investor or partner; consultations during the creation of joint ventures; advising on the privatization of enterprises, preparing them for the privatization tender; financial consulting - drawing up a business plan of the enterprise, deal structuring, selecting potential investors, preparing contractual and legal documentation for the agreements, etc.

Innovative activities of banks ultimately end with the development and implementation of an innovative product, types, forms, content, profitability of which can have a fairly large range of variability.

Let us consider from a methodological standpoint some features of market pricing for banking innovative products, the procedure for the production of innovative products, as well as systems for

their delivery to consumers, the role of advertising and competition in the market regulation of banking innovative business.

The banking industry, which provides innovative services, has grown significantly over the last 10 years. State-of-the-art technology, which facilitated the transition of banks to extensive automation of production, played an important role here.

The procedure for developing innovative banking products has certain features. The bank can do three things: improve the existing product; develop a completely new (unknown to the market) product; develop a new product for the bank, but already known for the market.

A fundamentally new product may not immediately bring income to the bank, but will help increase banking technology and industry, increase the positive image of the bank. The most important stages of the algorithm for the development of new banking innovative products: development of the concept of banking innovative product; formalization and description of the bank's innovative product; marketing research of the product innovativeness; development, coordination and approval of the innovative product; introduction of the innovative product.

The essence of innovative banking servicing is direct contact between the client and the bank. However, this feature may be violated in the context of the development and widespread use of information technology, for example, while carrying out the Internet banking.

Systems for the innovative banking products delivery have features and depend on the size, type of service, method of its provision. In this regard, we can identify the following main types of systems for delivery of innovative banking products to consumers: universal branches; specialized branches; automated branches; small branches; automatic cash registers; financial supermarkets; electronic payment systems in sales outlets; card-based systems; "Smart" terminals; home banking services; telemarketing.

The main purpose of all the above systems is to ensure the maximum increase in sale volumes of innovative banking products with convenient and simple mechanisms. At the same time, banking innovative products meet the needs of customers not directly, but indirectly. There is no problem of unavailability of sales channels for banks, as the production of innovative banking services and their sales coincide in time and therefore can be localized in the bank branch.

Personal and impersonal communications are important in the system of market realization of banking innovative products. Personal sales involve the use of individual communication channels between the bank and the consumer of its innovative services. The main tools for personal sales of innovative products are personal physical communication (vis-a-vis); telephone conversations; everyday contacts.

The effectiveness of banking innovation largely depends on the trust of customers, which should be formed in customers during personal sales. It is clear that the need for communication between the sellers of banking innovative products and the customers requires a certain reward for work, or other effective incentives. For example, a fixed salary plus the possibility of their promotion, commissions, bonuses, etc.

With the expansion of the number of innovative banking services, impersonal communications and, in particular, advertising are increasingly used. In terms of total advertising spending, banks in the world's leading countries rank fourth (after car companies, trading companies and publishing organizations).²⁰⁶

Consumers of innovative banking products clash with the interests of competing banks, which leads to the improved quality of innovative products. The strength of the influence of consumer groups on the intensity of competition is significant under the following conditions:²⁰⁷

- consumers buy a large share of the bank's innovative product and due to this may affect the bank under the threat of reducing the volume of purchases of this product;

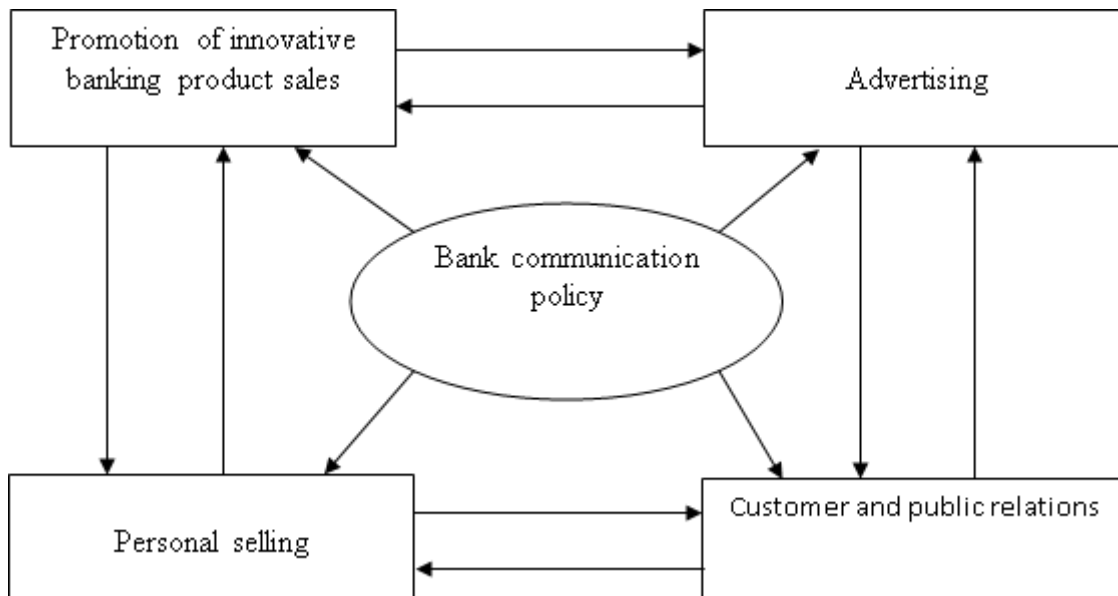
²⁰⁶ Золотарьова О. В., Чекал А. А. Інноваційні банківські продукти та специфіка їх упровадження в Україні / О. В. Золотарьова, А. А. Чекал // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – № 1. – С. 112-114.

²⁰⁷ Реверчук С. К., Кльоба Л. Г., Паласевич М. Б. Управління і регулювання банківською інвестиційною діяльністю: [наукова монографія] / За ред. д.е.н., проф. С. К. Реверчука. – Львів: Тріада плюс, 2007. – 352 с.

- loans account for a significant share of the borrower's financial resources, which makes him very sensitive to changes in interest rates and the quality of the bank's innovative product;
- a high degree of standardization of the bank's innovative product, which eliminates obstacles to switching consumers to the services of a competitor;
- availability of extensive information on the relevant banking innovative product;
- high level of communication of consumers of innovative products and services.

Innovative activity covers all aspects of the bank's economic activity, including both internal innovations that are directly used within the bank (for new types of banking products, services, new methods of work) and external ones aimed at improving or applying new methods of selling banking products, development of new marketing technologies, new forms of investment by banks in innovative activities of other business structures.

To most effectively influence the target audience and stimulate the consumption of innovative products of the bank, the latter develop a communication policy that provides a set of tools (Fig. 1).

Fig. 1. The main tools of the bank's communication policy to intensify the sale of innovative products

It is expedient to assess the level of innovation of banking products and services, including on the basis of the following indicators: the share of costs for innovation, economic efficiency of innovation, qualification and versatility of the bank's staff.

In the system of indicators that characterize the level of innovation activity of the bank, it is necessary to single out the indicator of the share of costs for the implementation of innovations ($C_{in.}$), which we suggest calculating by the formula:

$$C_{in.} = \frac{B_{in.}}{B_{gen}} \rightarrow \text{to growth,} \quad (1)$$

where $B_{in.}$ – bank costs for innovation, UAH;
 $B_{gen.}$ – general costs of the bank, UAH.

This indicator should be analyzed in dynamics and compared with the average level in the banking system. Based on the research, we concluded that the higher the value of the indicator, the higher the bank's competitiveness and the innovative component of the bank's investment safety.

The conducted analysis showed that each bank, depending on the strategic goals and stages of the life cycle, chooses the appropriate innovation policy. For example, at the stage of bank formation, a traditional or imitation innovation policy is acceptable, which is based on the use of the

experience of progressive banks, improving the quality of customer servicing. At the stage of maturity – an offensive policy that requires significant financial costs, highly qualified banking staff, a clear organization of innovation processes. At the stage of the business activity decline-defense innovation policy, the purpose of which is to keep up with competitors and under favorable conditions – move to the offensive policy.

We have determined that the implementation of the chosen innovation policy requires significant investment, and since most domestic banks have limited own sources for investment in innovation, the importance of their effective use increases. We believe that a generalizing indicator of the effectiveness of innovation is the effect, which can be economic, scientific and technical, social and environmental. Meanwhile, all the effects, in one way or another, are reflected in the final results of the bank: profits or losses. The level of innovation activity of the bank should also be assessed using the indicator of economic efficiency of innovations ($C_{ef.in}$), which we suggest calculating by the formula:

$$C_{ef.in} = K_{ef.in} \cdot \frac{\Delta I}{C_{in}} > 1 \quad (2)$$

where ΔI – increment in the bank's profit in the case of capital investment in innovation, UAH;

C_{in} – innovation costs of the bank, UAH.

We consider the state to be optimal when $\Delta I > C_{in}$, and an increase in the value of the indicator of economic efficiency of innovations may indicate an increase in the level of innovation activity of the bank.

An important factor influencing the bank's innovation is also the qualification and mobility of employees who are able to actively produce new ideas and effectively use modern banking technologies. Indicators that characterize the bank's innovation should include the following: the share of bank employees with an academic degree, academic title and extensive practical experience. We suggest calculating the indicator of qualification (intellectual level) of the bank's employees by the formula:

$$C_{int} = \frac{N_{n.q.l.em.}}{ALN} \rightarrow \text{to growth}, \quad (3)$$

where $N_{n.q.l.em.}$ – number of highly qualified employees of the bank, people;

ALN – average list number of bank employees.

Based on the analysis, we claim that an increase in the value of the coefficient C_{int} reflects the increase in the level of the bank innovation.

Implementation of the bank's strategy involves more efficient use of the bank's human resources, support and development of corporate culture, proper selection and training of bank employees. In this regard, the introduction of the "universal employee" program is an influential factor in creating an innovative atmosphere in the bank. Employees in a regular bank usually perform highly specialized tasks. It is easy to see that the greater effect, the better customer service will be when every specialist of the bank will be trained to perform different work. In particular, the cashier will be able to accept the application for opening an account, and the employee who deals with loans will be able to explain the essence of investment consulting and underwriting. For example, in a Japanese bank, an employee is transferred from one department to another one every two to three years for the first 10-12 years. The training is organized by the bank, which deliberately incurs such costs because it wants to deprive employees of the "tunnel vision", to give them an opportunity to get acquainted with various activities of the bank, to get a clear idea of the goals of the organization.²⁰⁸ Therefore, we believe that an indicator of staff universality ($C_{univ.}$) is particularly important for guaranteeing innovation, which we recommend calculating by the formula:

²⁰⁸ Реверчук С. К., Кльоба Л. Г., Паласевич М. Б. Управління і регулювання банківською інвестиційною діяльністю: [наукова монографія] / За ред. д.е.н., проф. С. К. Реверчука. – Львів: Тріада плюс, 2007. – 352 с.

$$C_{univ.} = \frac{N_{pos}}{ALN} > 1, \quad (4)$$

where N_{pos} – the number of positions that employees can perform part-time;
 ALN – average list number of bank employees.

These indicators need to be analyzed in the dynamics of the last several years.

Conclusions. Innovative banking – activities aimed at the commercialization of accumulated state-of-the-art knowledge, technologies and equipment. The result of innovative banking is new products and services, or products and services with new qualities.

Innovative banking is associated with transformation of research and developments, other scientific and technological advances into new or improved banking products and services, in an updated or improved banking technological process used in practice, or a new approach to the implementation of products and services, their adaptation to current customer requirements.

The most innovative banks in Ukraine today are "PrivatBank", "Raiffeisen Bank Aval", "Alfa-Bank", "OTP Bank", etc. For more than a decade, they have stood out among other banks by providing innovative products, such as SMS banking and Internet banking.

The objects of banking innovation are innovative programs and projects; new knowledge and intellectual products; state-of-the-art technological equipment and processes; innovative products and services; innovative mechanisms of formation of the market of up-to-date banking products and services.

It is expedient to assess the level of innovation of banking products and services, including on the basis of the following indicators: the share of costs for innovation, economic efficiency of innovation, qualification and universality of the bank's staff.

The prospects for further research on this topic, in our opinion, are to develop practical recommendations for assessment of the effectiveness of all stages of development and introduction of innovative products and services by banks.

References:

1. Васильєва Т.А. Маркетинг банківських інновацій / Т.А. Васильєва, С.М. Козьменко, С. В. Леонов // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2011. – № 1. – С. 13-28.
2. Золотарьова О. В., Чекал А. А. Інноваційні банківські продукти та специфіка їх упровадження в Україні / О. В. Золотарьова, А. А. Чекал // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – № 1. – С. 112-114.
3. Єгоричева С. Б. Банківські інновації: [навч. посіб.] / С. Б. Єгоричева. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 208 с.
4. Кривич Я. М. Вплив інновацій на стратегічний розвиток банку / Я. М. Кривич. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.uabs.edu.ua/bitstream/123456789/797/3/4.pdf>.
5. Кльоба Л. Г. Методологічні підходи до визначення сутності банків і банківської діяльності / Л. Г. Кльоба, В. Л. Кльоба, Р. Л. Кльоба // Економіка та держава. – 2013. – № 10. – С. 55-58.
6. Леонов С. В. Комплексний підхід до управління інноваційним потенціалом банку / С. В. Леонов, Я. М. Кривич // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного універ-ту (Серія «Економічні науки»). – 2009. – Вип. 22. – Ч. II. – С. 45-49.
7. Лютий І. О. Банківський маркетинг / І. О. Лютий, О. О. Солодка. – К.: Центр учбової літ., 2009. – 776 с.
8. Мошенець О. В. Інноваційні продукти і технології на ринку банківських послуг / О. В. Мошенець // Фінансовий ринок України. – 2011. – № 12. – С. 7-8.
9. Офіційний сайт КБ «ПриватБанк» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://privatbank.ua/about/>.
10. Реверчук С. К., Кльоба Л. Г., Паласевич М. Б. Управління і регулювання банківською інвестиційною діяльністю: [наукова монографія] / За ред. д.е.н., проф. С. К. Реверчука. – Львів: Тріада плюс, 2007. – 352 с.

2.3. STAGES OF THE LIGHT INDUSTRY ENTERPRISES DEVELOPMENT IN UKRAINE IN CINEMATOGRAPHIC PERIODICALS OF THE 20-70-IES OF THE XX CENTURY

Introduction. The mid-20th century is characterized by rapid development of machinery and technology as well as by extensive use of cinematographic documentaries that made it possible to keep a record of historic events in cinematographic chronicles. Historians researched the rebuilding of the USSR industrial complex during the XX century within the context of historical setting, though the development of the light industry in the USSR as a separate industrial complex is not sufficiently studied.

Analysis of the previous researches. Historians and scientists dedicate their works to studies based on research of archival materials. Published memories and articles from the official press as of 1950-60-ies became the main sources of a scientific work by Kostyrchenko G. V.¹⁹⁸, which views the work and development of private enterprises, so called industrial artels (cooperative craft societies) engaged in the production of the goods belonging to the light industry range of products.

Maliarchuk O. M. views the process of establishing light industry in the Western region of the USSR on the basis of materials from State archive of Ivano-Frankivsk oblast. In the scientific work¹⁹⁹ the researcher reviews the work of the light industry enterprises in Ivano-Frankivsk oblast, USSR in the 60-80-ies of the XX century.

Mishchanyn V. V.²⁰⁰ researched the state of the industry in Zakarpattia in 1944-1955 on the basis of materials from State archive of Zakarpatska oblast. Bazhan O. G. analyzed the rebuilding of the industry in the USSR in 1946-1950-ies.²⁰¹ Materials from the Central State archive of NGO of Ukraine were used in the scientific work.

The purpose of the article is to research the work of light industry enterprises in Ukraine as well as the stages of their development in USSR during 20-70-ies of the XX century.

The findings of the research. First sewing factories were founded in the USSR at the beginning of the 1920-ies (Pic. 1, a) on the basis of the nationalized (taken from the previous owners) enterprises. For example, the factory “Kyiv odiag” (since 1932 factory named after Smirnov-Lastochkin) was set up on the basis of several Intendant Craft Workshops.²⁰² In Kharkiv in 1920 the sewing factory was created as a result of the merging of several small craft societies, which was named after Yu. D. Tyniakov (the name has been preserved till present days).²⁰³ Sewing factory named after comrade Volodarsky (now “Mrria”) was opened on April, 5, 1922 in Dnipro.²⁰⁴ Yelysavetgrad sewing factory in Kirovohrad (nowadays PJSC “SF Zorianka”, Kropyvnytsky) was founded in 1922. The workshop for mending military clothes that incorporated 10 craftsmen and 10 sewing machines together with private entrepreneurs who were suggested to join the factory with their own sewing machines (Zorianka) served as a material basis for developing industrial

---

¹⁹⁸ Костырченко Г. В. (2012). Тайная политика Хрущёва: Власть, интеллигенция, еврейский вопрос. Москва: Международные отношения.

¹⁹⁹ Малиарчук О. М. (2016). Легка та харчова індустрія, місцева промисловість західного регіону УРСР в часи «розвинутого соціалістичного суспільства». Грани, History, № 2 (130), 75-80.

²⁰⁰ Міщанин В. (2012). Промисловий розвиток Закарпаття 1944-1950 рр.: перехід на соціалістичну економіку. Русин, 2012, № 4 (30) [online]. [Cited 13. 06. 2020] Available online: <https://cyberleninka.ru/article/n/promisloviy-rozvitok-zakarpattya-1944-1950-rr-perehid-na-sotsialistichnu-ekonomiku/viewer>.

²⁰¹ Бажан О. Г. (2005). Особливості відбудовчого періоду в Українській РСР у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. Наукові записки НаУКМА. Серія Історичні науки, Т. 41, 20-28.

²⁰² Швейная фабрика имени И. Ф. Смирнова-Ласточкина. Киев. Энциклопедический справочник [online]. [Cited 13. 06. 2020] Available online: <http://kievmy.ukrmy.com/index.php>.

²⁰³ Харківське виробниче швейне об'єднання. Leksika.com.ua [online]. [Cited 13. 06. 2020] Available online: https://leksika.com.ua/17220324/ure/harkivske_virobniche_shveyne_obyednannya.

²⁰⁴ Фабрика имени Володарского в Днепре: снести нельзя помиловать. Информатор [online]. [Cited 13. 06. 2020] Available online: <https://dengi.informator.ua/2018/08/14/fabrika-imeni-volodarskogo-v-dnepre-snesti-nelzya-pomilovat/>.

production and operation of the factory.²⁰⁵ Picture 1 shows workers of sewing factories in Kyiv in 20-50-ies of the XX century.

Picture 1. Sewers of Kyiv sewing factories at work in different years: a – first state sewing factory in Kyiv, 1922; b – sewing factory in Kyiv in 1945; c – Smirnov-Lastochkin factory, 1952.

Along with the state factories there existed artels (cooperative craft societies) which mainly belonged to private ownership. Artels united groups of people of the same profession or craft on the basis of societal production means.²⁰⁶ For example, in 1920 in Uzivka (now Donetsk) a small sewing artel “Igla” was organized. Since 1936 it became Volodarsky factory (since 1990-ies – sewing enterprise “Donbas”).²⁰⁷ A tailor sewing-mending workshop named “Persha Derzhshveimaisternia” was set up on the basis of the sewing workshops in Berdychiv, in November 1920 (now PJSC “Berdychiv clothes factory”).²⁰⁸ A workshop for unemployed tailors was organized in Vinnytsia in 1923. The first labour collective included 15 male and female masters who worked on their own equipment in the rented premises and were engaged in refurbishing used clothes. Gradually the workshop turned into a factory, which was named after Volodarsky in 1928 (now PJSC “Volodarka”).²⁰⁹ A sewing artel was organized in Cherkasy, which transformed into a knitting-mitten making factory, later into the knitting fabrics factory “named after 60 anniversary of Radianska Ukraina” in 1947.²¹⁰

In 1920-ies artels united 10-15 and more people while in 1940-ies the number of people on the staff could reach 500-700 people. They were mainly located in cellar rooms where sewers worked on outdated equipment. Kostyrchenko writes “Cooperatives were more independent administratively and financially if compared to state enterprises”.²¹¹ They used toll raw materials processing arrangements and had more profits. “Business of those small factories and workshops thrived especially in comparison with the state enterprises of light and local industries which made losses because of burocracy in management, ignore of the consumers’ demand and extensive production mode”.²¹²

²⁰⁵ Історія підприємства. Zoryanka [online]. [Cited 13. 06. 2020] Available online: <https://zoryanka.org.ua/about/>.

²⁰⁶ Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980) [online]. [Cited 13. 06. 2020] Available online: <http://sum.in.ua/s/artilj>.

²⁰⁷ Фабрика Володарського в Донецьке. Реквієм. Донецьк. Історія події факти [online]. [Cited 13. 06. 2020] Available online: <https://infodon.org.ua/pedia/fabrika-volodarskogo-v-donecke-rekvi>.

²⁰⁸ Радянська влада у Бердичеві (1921-1941 рр.). Мій Бердичів. Історія – сьогодні – люди [online]. [Cited 13. 06. 2020] Available online: <http://berdychiv.in.ua/радянська-влада-у-бердичеві-1921-1941-рр/>.

²⁰⁹ Історія Володарки. Volodarka [online]. [Cited 13. 06. 2020] Available online: <https://volodarka.com/ru/o-kompanii/istoriya-volodarki/>.

²¹⁰ Від швейної артілі до сучасного ТРЦ: історія черкаської трикотажної фабрики. Дзвін. Медіагрупа "Нова молодь черкащини" – "дзвін" [online]. [Cited 13. 06. 2020] Available online: <https://dzvin.media/news/vid-shvejnoyi-artili-do-suchasnogo-trts-istoriya-cherkaskoyi-trykotazhnoyi-fabryky/>.

²¹¹ Костырченко Г. В. (2012). Тайная политика Хрущёва: Власть, интеллигенция, еврейский вопрос. Москва: Международные отношения.

²¹² Костырченко Г. В. (2012). Тайная политика Хрущёва: Власть, интеллигенция, еврейский вопрос. Москва: Международные отношения.

In 1960-ies all the artels were subordinate to local industries. Kostyrchenko G. V. mentions “According to the Decree of Central Committee of the Communist Party and Soviet of Ministers of the Soviet Union as of April, 14 “On Reorganization of Industrial Cooperatives” it was aimed at eliminating illegal private business of artels-cooperatives <...> manufacturing mass-produced products”.²¹³ Until 1962 artels were eliminated and reorganised into factories of local industry. However, they were in fact, the same enterprises, named differently and paying more taxes Local industry factories existed only for 2-3years after that, before 1964 they were turned into state and often united several artels into one factory. For example, Kyiv production sewing union “Ukraine”, set up in 1963 as a result of uniting sewing factories from Kyiv and surrounding regions.²¹⁴ On May, 27, 1975 The Soviet of Ministers of USSR issued a decree “On management scheme of Light industry of Ukrainian SSR” which foresaw “transition to 4-stage management scheme in the light industry”.²¹⁵ In practice it meant that big unions including several factories and subordinating to the main enterprise were formed. For example, after reorganization in 1976 Kyiv production union “Ukraine” united 4 sewing factories; two from Kyiv and two from Kyiv oblast.²¹⁶ In 1976 the factory named after Sirnov-Lastochkin (Production Sewing union named after Sirnov-Lastochkin) and factory named after Yu. D. Tyniakov (Kharkiv production sewing Union named after Yu. D. Tyniakov) became main enterprises of the sewing unions.²¹⁷ Creation of big factories and production unions in the 60-ies and 70-ies of the XX century resulted in production of typical goods in thousand items batches, when several hundreds of items in each size of every model were produced.

Among reviewed and analysed archival documents there are cinematographic journals, special issues, film clips produced by Ukrainian studios as well as photos taken in different regions at enterprises of the light industry during the XX century. The review in the current article includes issues of the cinematographic journal “Radianska Ukraina”, which originated in 1938, and included reports on the work of Ukrainian light industry, films and cinematographic journal “Ukraina siogodni” issued from 1957 to 1959. Cinematographic journals contained materials on different topics aimed at representatives of different age groups, which were shown in the cinemas before feature films. Documentaries were mainly shown in the documentary film cinemas. Collections of film clips were used for creating cinematographic programs. Film clips which hadn’t been used in the programs remained in archives as materials for the next generation’s researches. While studying archival materials it was concluded that further development of the national economy and industrial production were the dominating topics for cinematographic documents within the period of 1945-1955.²¹⁸ Film clips telling about the work of light industry enterprises came out only several times a year.

The first film clip about the work of one light industry enterprise in Ukraine came out in March 1946 in the cinematographic journal “Radianska Ukraina”. The clip showed the process of clothes production and readymade product’s quality check up in one of the factory workshops at Kyiv sewing factory named after Smirnov-Lastochkin.²¹⁹ In November 1946 a report on opening of the rebuilt premises of the Central Department Store in Kyiv came out.²²⁰ Interior and the exterior

---

²¹³ Костырченко Г. В. (2012). Тайная политика Хрущёва: Власть, интеллигенция, еврейский вопрос. Москва: Международные отношения.

²¹⁴ Украина. Киев. Энциклопедический справочник [online]. [Cited 13. 06. 2020] Available online: <http://kievmy.ukrmy.com/index.php>.

²¹⁵ Постанова. Перелік від 27. 05. 1975 № 268 «Про схему управління легкою промисловістю Української РСР» [online]. [Cited 13. 06. 2020] Available online: <https://ips.ligazakon.net/document/KP750268?an=2>.

²¹⁶ Украина. Киев. Энциклопедический справочник [online]. [Cited 13. 06. 2020] Available online: <http://kievmy.ukrmy.com/index.php>.

²¹⁷ Постанова. Перелік від 27. 05. 1975 № 268 «Про схему управління легкою промисловістю Української РСР» [online]. [Cited 13. 06. 2020] Available online: <https://ips.ligazakon.net/document/KP750268?an=2>.

²¹⁸ Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (червень 1945-1955): Науково-довідкове видання. (2002) Київ.

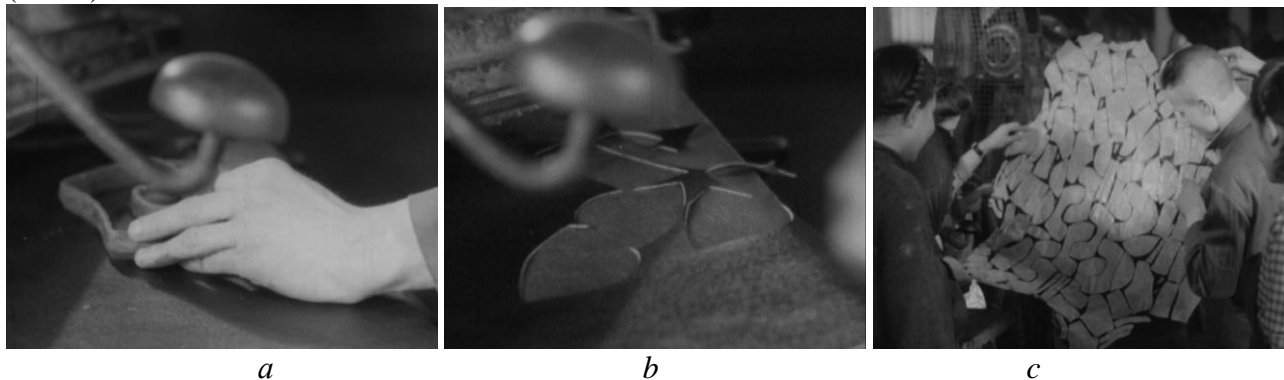
²¹⁹ ЦДКФФА України ім. Г. С, Пшеничного, 1946 р., Арх. № 298.

²²⁰ ЦДКФФА України ім. Г. С, Пшеничного, 1946 р., Арх. № 341.

of the shop as well as the wide range of products on sale which could be bought in central department store in Kyiv were shown.

In December 1946 the second report from Kyiv sewing factory named after Smirnov-Lastochkin came out.²²¹ Production processes in the conveyor workshops of the factory were shown in the report. The following report from the enterprise of the light industry came out in May, 1947 from Kyiv footwear factory № 4,²²² which clearly demonstrated stages of tailoring foot wear details (Pic. 2).

Pic. 2. Tailoring footwear details: a, b – pressing out tailored details following the pattern with the help of the press; c – demonstration of the thrifty use of raw materials.²²³

The following film clips of the cinematographic journal “Radianska Ukraina” told about different light industry enterprises. In November 1947 a report from the sewing workshop of Kharkiv knitting factory named after A. I. Mikoyan came out.²²⁴ In January 1948 production process in the workshop of cotton machines and readymade product packing at Kyiv knitting factory named after Rosa Luxembourg were shown.²²⁵ In July 1948 a film clip from Odessa sewing factory named after V. V. Vorovskyy, dedicated to revealing the performance of the enterprise workers, was demonstrated.²²⁶ Thus, within the period of a year and a half (from December 1946 to July 1948), 5 reports from the enterprises of light industry actually came out.

In November 1948 a report aimed at revealing production processes at the enterprise of Kyiv silk plant came out, demonstrating the process of readymade product packing.²²⁷ It was the first film clip in the cinematographic journal “Radianska Ukraina” to tell about the fabric production.

In May 1949 the report from Odesa sewing factory named after V. V. Vorovskyy demonstrated production processes not only in the sewing workshop of the factory but also in the tailoring one. At the end of the film clip there was a fashion show of the summer assortment of the female clothes, produced by the factory.²²⁸ In autumn of the same year some reports revealing the work of light industry in Ukraine came out. In September 1949 in the report entitled “The Top Quality Producers” not only production processes in the cotton and sewing workshops but also readymade products of Odesa knitting factory named after N. K. Krupska were shown.²²⁹ The report which came from the western Lviv oblast of Ukraine ran about the performance of the new Lviv cotton spinning factory.²³⁰ Film clip from Kyiv footwear making factory № 4 was focused on the performance of the sewing department and at the end the final product of the factory readymade footwear models were demonstrated.²³¹

²²¹ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1946 р., Арх. № 344.

²²² ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1947 р., Арх. № 384.

²²³ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1947 р., Арх. № 384.

²²⁴ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1947 р., Арх. № 421.

²²⁵ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1948 р., Арх. № 435.

²²⁶ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1948 р., Арх. № 464.

²²⁷ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1948 р., Арх. № 492.

²²⁸ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1949 р., Арх. № 619.

²²⁹ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1949 р., Арх. № 639.

²³⁰ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1949 р., Арх. № 644.

²³¹ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1949 р., Арх. № 646.

In the 50-ies of the XX century documentary film makers continued showing the work of light industry enterprises in Ukraine in accordance with the above mentioned principles: production processes at the enterprise, overdoing the plan, personal achievements and competitions, including inter republican and socialist, between workers, brigades, enterprises, as well as exchange of the advanced production experience. There were few reports on the work of the sewing industry as more film clips about other branches of light industry such as footwear, knitting and weaving industries came out. For instance, out of two dozen reports dedicated to the work of the light industry enterprises in the USSR issued within the period of 1950-1952, only one report from the sewing factory telling a story about production processes at Odesa sewing factory named after V. V. Vorovskyy and demonstrating its final products was shot.²³² Such statistic data prove the fact of the sewn products shortage in the shops that is supported by the recorded stories of eye witnesses, the inhabitants of different oblasts of Ukraine at the end of 1940-ies – the beginning of the 1950-ies.

The reports from different exhibitions, displaying sewn, knitted and other types of light industry products on stands or during fashion show by fashion models are singled out into a separate category. The report from the exhibition of goods made of cotton grown in Ukraine at the republican congress of cotton producers came out in February 1950.²³³ The film clip showed sewn goods made of cotton grown in Ukraine, presented at the stands, which included such items as underwear, socks, shirts, dresses and other things. After the report for several years in row only production oriented issues revealing the performance of the light industry enterprises came out.

A report from regional exhibition of light industry products was shot in 1953 in Odesa.²³⁴ Wide range of models of men, women and children's winter, spring and autumn, summer clothes were demonstrated on mannequins and stands by Odesa factory named after V. V. Vorovskyy during the exhibition (Pic. 3 a, b). Exhibitions of light industry products (Pic. 3 a, b) wholesale fairs (Pic. 3 c) were organized for workers of light industry and sale. The entrance to the premises where the exhibition was taking place was allowed only upon the special invitations. During the wholesale fair representatives of the light industry and sales organizations made contracts for production of the definite models of clothes in certain amounts and within defined time period.

Pic. 3. Goods presented at exhibitions and wholesale fairs: a, b – models of clothes presented by Odesa sewing factory named after V. V. Vorovskyy at regional exhibition of light industry goods, Odesa, 1953 p.;²³⁵ c – general overview of the wholesale fair in Kyiv, 1961 p.²³⁶

Cinematographic journals demonstrated film clips not only on production related topics. In November 1953 a report from city conference of buyers, where consumers revealed their claims for enterprises of light industry, came out.²³⁷ In February 1962 a report from Kyiv Wholesale

²³² ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1952 р., Арх. № 888.

²³³ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1950 р., Арх. № 693.

²³⁴ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1953 р., Арх. № 949.

²³⁵ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1953 р., Арх. № 949.

²³⁶ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1961 р., Арх. № 2335.

²³⁷ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1953 р., Арх. № 958.

warehouse showed that 100% of delivered men shirts was returned to the supplier for being found faulty.²³⁸

Gradually cinema TV industries were picking up steam as well as the advancement of the light industry. Year in year round they not only increased the number of reports on the work of the light industry in particular but also a number of cinematographic journals in general, thus the percentage of the reports on the topic in view remains low. During some periods more reports focused on the topic of the light industry enterprises performance came out, than during others. For instance, during the four and a half post war years only 12 reports of the kind were produced, while in 1950 – 7 reports came out within a single year.²³⁹ A great number of the film clips on the work of the light industry was issued in the cinematographic journal “Radianska Ukraina” in 1953 – 9 issues all in all, 8 of which within less than half a year period from august to December. In January 1954 in the issue № 1, summing up the achievements of the last year there was a report on economic, social and cultural development of Ukraine in 1953.²⁴⁰ The report on success of some Ukrainian enterprises from different branches of industry was supplemented with the demonstration of production processes at enterprises among which there was Darnytsia silk plant.

In 1956 cinematographic journal “Radianska Ukraina” increased a number of reports on the work of light industry that was caused by the participation of the Soviet Union in the International Fashion Contest in Warsaw. Soviet Union among 6 other participants demonstrated 56 models of clothes, 52 out of which were awarded medals. The models from the soviet republics, which included the models by Ukrainian clothes and footwear designers, were demonstrated in Kyiv fashion house (Pic. 4, a). In September cinematographic journal “Radianska Ukraina” issued a report from that fashion show.²⁴¹ Some film clips on fashion shows were issued within the framework of the preparation for the International festival of Youth and Students, which took place in 1957 in Moscow. Since then cinematographic journals “Radianska Ukraina” and “Ukraina siogodni” started showing reports on clothes demonstration.²⁴² Film clips on fashion shows were filmed at Fashion Houses (Pic. 4, a, b), at enterprises (Pic. 4, c), festivals, exhibitions etc. The International Festival of Youth and Students significantly influenced both fashion and clothes of the citizens of Soviet Ukraine as a result new tendencies and new constructional decisions concerning clothes emerged.

In 1956 Ukrainian Soviet Socialist Republic introduced its goods of light industry at Brussels international exhibition. After the international exhibition in 1959-1960 many reports about the work of the light industry came out in the cinematographic journals also appeared cinematographic reports and special issues shot the light industry enterprises of the USSR which were included into other cinematographic journals or were shown separately as an independent film clip not a part of the journal, which incorporated some film clips on different topics.²⁴³ In 1959, for instance, a film devoted to Kherson cotton plant, telling about the work and achievements of the enterprise was issued.²⁴⁴

At the end of 60-ies – beginning of 70-ies of the XX century, within the period of 5 years only one issue about the performance of the light industry enterprise was issued (in 1970).²⁴⁵ It proves the fact that it is worthwhile researching the work of the light industry in the cinematographic periodicals of Ukraine from the angle of the historical life of the state.

---

²³⁸ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1962 р., Арх. № 2495.

²³⁹ Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (червень 1945-1955): Науково-довідкове видання. (2002) Київ.

²⁴⁰ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1954 р., Арх. № 1007

²⁴¹ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1956 р., Арх. № 1258.

²⁴² Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (1956–1965): Науково-довідкове видання. (2003) Київ.

²⁴³ Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (1956-1965): Науково-довідкове видання. (2003) Київ.

²⁴⁴ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 1959 р., Арх. № 3241.

²⁴⁵ Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (1966-1975): Науково-довідкове видання. (2010) Київ.

Pic. 4. Models of clothes designed by construction-designers from USSR, which were presented at the international exhibitions, contests and fashion shows: a – a dress made of Darnytsia produced silk designed by Kyiv designers, awarded a golden medal at the International Fashion Contest in Warsaw 1956;²⁴⁶ b – models designed by artists from Lviv Fashion House, prepared for the show at the International Exhibition in Brussels, 1958;²⁴⁷ c – children's clothes models made of knitted fabric by the labour collective of Kyiv factory named after Rosa Luxembour, awarded a grand prix – a big golden medal at the International Exhibition in Brussels, 1959.²⁴⁸

As for the places of the reports shooting, the researched cinematographic journals were issued in different regions of Ukraine. During the first post war years the majority of the film clips were shot in Kyiv and Odesa regions while since 1949 there was an increase in the materials from Lviv oblast. The topics of the issues mainly concerned rebuilding and launching new enterprises and workshops.²⁴⁹ From the second half of 50-ies a great number of films came from Kharkiv region and in the 60-ies from Kyiv and Chernihiv regions (including a great number of reports from the enterprises of the light industry) as well as from the eastern oblasts.²⁵⁰

At deferent time periods cinematographic journals presented film clips shot at production sites of all branches of light industry such as: textile production – weaving production, knitted fabric production, ropes and other textile goods; clothes production such as working clothes, knitted, top garments and accessories, underwear, stocks and stockings, fur clothes production; footwear and haberdashery made of genuine and artificial leather.

Conclusions. The evolution of Ukrainian light industry development within the period of 1920-ies to 1970-ies was researched and stages of its formation within the mentioned period were defined on the basis of documentary archival chronicles. The development of the light industry in the USSR from artels (cooperative craft societies) to factories, plants and production unions of sewing, textile and footwear industries, was traced.

²⁴⁶ ЦДКФФА України ім. Г. С, Пшеничного, 1956 р., Арх. № 1258.

²⁴⁷ ЦДКФФА України ім. Г. С, Пшеничного, 1958 р., Арх. № 1665.

²⁴⁸ ЦДКФФА України ім. Г. С, Пшеничного, 1959 р., Арх. № 1907.

²⁴⁹ Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (червень 1945-1955): Науково-довідкове видання. (2002) Київ.

²⁵⁰ Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (1956-1965): Науково-довідкове видання. (2003) Київ.

2.4. OPTIMIZATION OF ECONOMIC SECURITY INDICATORS OF MOTOR TRANSPORT ENTERPRISES

In modern conditions, successfully counteract the dangers and threats to the economic security of enterprises is possible only on the basis of building a comprehensive system of economic security. The model of the system of economic security of the motor transport enterprise is shown in Figure 1.

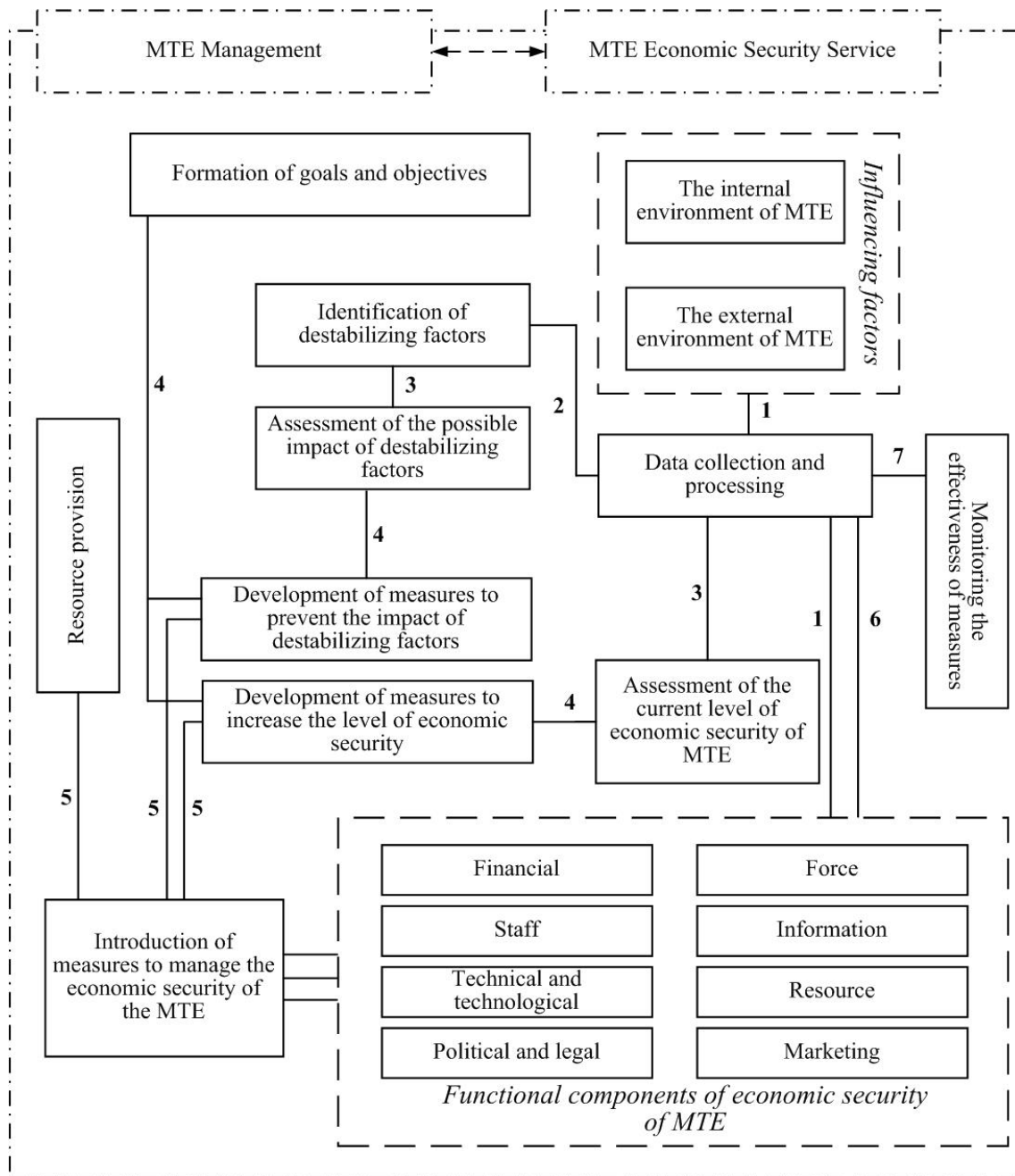

Fig. 1. System of economic security of motor transport enterprises²⁵¹

Management of the system of economic security of motor transport enterprises includes such a stage as the development and implementation of measures to counteract or minimize the impact of destabilizing factors and the normalization of economic security indicators.

²⁵¹ Chuprin, Y. S. (2019). Formuvannya systemy zabezpechennya ekonomichnoyi bezpeky avtotransportnyh pidpryemstv. Scientific bulletin of the International Humanities University. Series: Economics and Management, 36, 43-51.

Management of destabilizing factors is primarily aimed at preserving the interests of the enterprise. This can only be achieved through the effective identification of the factors with the most significant impact, which is the basis for the implementation of measures to prevent threats or minimize their consequences.

In the process of studying the range of destabilizing factors of motor transport enterprises in Ukraine, a deductive analysis was conducted to identify critical risks and risk factors. The logic of the analytical process was to isolate from the general set of endogenous and exogenous risk factors, those that pose the greatest threat to the functioning of motor transport enterprises. In the process of analysis, an expert assessment of the main destabilizing factors, both at the macro and micro levels of enterprise operation. This methodology allowed us to identify from uncertainty and rank the most significant risks and risk factors for transport companies.

It was determined that the greatest actual impact on road transport companies have such destabilizing factors as:

- lack of quotas for international transportation for Ukraine;
- low level of staff qualification;
- rising energy prices;
- inflation;
- fall in the national currency.

According to the Procedure for registration and issuance of permits to travel on the territories of foreign states when performing transportation of passengers and cargo by road in international traffic, their exchange and accounting, transportation of goods by road in foreign countries or transit through their territories by road carriers in accordance with international agreements. Ukraine and on the basis of duly executed relevant permits²⁵².

The quota of permits for Ukraine for the next year is determined by the competent authorities of foreign countries in accordance with international agreements of Ukraine on international road transport.

Quota – the number of permits for the passage of a motor vehicle from one country to another during a certain period.

The number of quotas for international transport is an urgent issue for large road hauliers. After all, the biggest profits are obtained through freight abroad. The volume of such permits is extremely insufficient to meet the needs of domestic carriers. The established quotas for permits for international road haulage for 2019 are given in the Annex.

A more important issue for trucking companies in Ukraine is to increase the number of quotas for international transportation. The most effective is the interaction of business entities with trade unions, associations to preserve their interests. For example, the Association of International Road Carriers of Ukraine has the greatest influence on the welfare of the trucking industry. Representatives of this association annually raise the issue of increasing permits for international transportation for Ukraine.

In order to counteract this destabilizing factor, trucking companies need, in addition to active participation in the associations of trucking companies, to diversify their activities and more actively pursue it in Ukraine. After all, every year there is an increase in demand for transport services by businesses, especially those operating in the agricultural sector. Clearly, the income from transportation within the country is much lower, but with a sufficiently high level of marketing policy, you can not only avoid losses in the long run, but also make a profit.

Low level of personnel qualification is one of the biggest problems of the modern economy of Ukraine. The motor transport industry is no exception. Ukrainian road hauliers have low competitiveness in offering wages to their employees compared to, for example, European ones. As a result – the outflow of the bulk of personnel abroad.

To attract more quality staff, it is necessary, first, to increase salaries for key personnel positions by rewarding for overfulfillment of plans and compliance with the required level of

---

²⁵² Pro vporjadkuvannja systemy oformlennja, vydachi, vykorystannja ta obliku dozvoliv na mizhnarodni perevezennja pasazhyriv i vantazhiv avtomobil'nym transportom. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1075-04>.

service quality. This will not only encourage employees, but also help strengthen the positive image of the company. Secondly, an important point is the training of personnel of the enterprise. The foundations of entrepreneurship are based on the fact that investments in labor resources always bring profits.

There are many options for professional development of employees: inviting high-level specialists for trainings and seminars; educational courses (both full-time and distance); internships (both within Ukraine and abroad), etc. The management of the trucking company must constantly monitor the level of qualification of its staff, because it depends on the success of the enterprise itself.

Energy resources make up the largest part of the cost of road transport. Fuels and lubricants have a special place in the cost structure of motor transport enterprises in various fields. This requires complete, reliable information on the availability and movement of inventories, which is ensured by a properly organized accounting process. Fuels and lubricants belong to a specific cost item in the operation of road transport, which has a significant weight in total costs, as the cost of energy tends to increase. Fuels and lubricants are usually considered in the context of inventory accounting and control, but they have significant features.

Accounting for the write-off of fuels and lubricants is carried out using one of the methods of accounting for disposal of stocks provided for in paragraph 16 UAS 9²⁵³. The company must choose one of the methods for writing off fuels and lubricants, record it in the order of the accounting policy and use it in the accounting of disposal. In addition to the accounting data of fuel balances, which are reflected in the inventory cards and balance sheets, the actual removal of goods balances is carried out regularly. The specifics of measuring the amount of fuel and lubricants has its own characteristics, where on the basis of special measurement tables, find the amount of fuel in the tank.

Qualitative assessment of energy resources is an important prerequisite for proper accounting, as it affects the accuracy of financial results. The correct choice of the method of estimating the write-off of fuels and lubricants is the basis for determining the cost and price of manufactured products. Complete, reliable and timely information on the movement of fuels and lubricants is provided by accounting for effective management of the enterprise.

Inflation is one of the most severe manifestations of macroeconomic instability. You can reduce the impact of inflation on the trucking company by properly managing your assets. The main methods of reducing the negative impact of inflation on fixed assets and intangible assets are their revaluation and calculation of depreciation, based on the replacement cost. In Ukraine, the revaluation of fixed assets is done at the discretion of the enterprise according to the rules defined by UAS 7 "Fixed assets"²⁵⁴, The intangible assets according to the rules defined by UAS 8 "Intangible assets"²⁵⁵.

The revaluation index is affected by changes in the fair value of assets, which is a consequence not only of inflation, but also the ratio of supply and demand, depreciation of non-current assets, government pricing policy and other factors.

Depreciation methods such as cumulative, production, residual value reduction, accelerated residual value reduction are methods of accelerated depreciation. When using these methods, annual depreciation is higher in the first years and decreases over time. The use of accelerated depreciation methods by the enterprise contributes to the renewal of the material and technical base of the enterprise and the revival of the investment process. Accelerated depreciation methods are quite effective in conditions of moderate inflation to reduce its negative impact. The positive potential of moderate inflation is that by devaluing money, it stimulates the investment process.

---

²⁵³ Polozhennja (standart) buhgalters'kogo obliku 9 "Zapasy" zatv. nakazom MFU vid 20. 10. 1999 r. № 246. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0751-99>.

²⁵⁴ Polozhennja (standart) buhgalters'kogo obliku 7 «Osnovni zasoby». Zatv. nakazom MFU 27. 04. 2000 r. № 181. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00>.

²⁵⁵ Polozhennja (standart) buhgalters'kogo obliku 8 «Nematerial'ni aktyvy». Zatverdzhene nakazom Minfinu Ukrai'ny 18. 10. 1999 r. № 242. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99>.

An important tool in the process of minimizing the negative impact of inflation is the management of receivables. Accounts receivable is an immobilization from the economic turnover of the company's own working capital. This process is accompanied by indirect losses in the company's income, the significance of which is the more significant, the higher the inflation rate. Counteracting the negative impact of inflation is carried out by varying the credit policy of its customers. Possible methods – prepayment, cash payment, payment with deferred payment. The first two methods are more preferable in terms of inflation, and the third is more common²⁵⁶.

A destabilizing factor related to inflation is the depreciation of the national currency (devaluation). In our opinion, the most appropriate to minimize the impact of this factor is the use of such a tool as hedging currency risks.

Hedging is the process of insuring against the risk of possible losses by transferring the risk of price changes from one person to another. Hedging – the use of one or more hedging instruments to fully or partially compensate for changes in the fair value of the hedged item or related cash flow (paragraph 4 UAS 13 «Financial instruments»²⁵⁷).

Hedging is carried out through the conclusion of a contract, which is designed to insure the risks of price changes. Hedging can be done to increase or decrease prices. A trucking company can reduce the risk of market uncertainty by selling forward, futures or options contracts.

Therefore, the proposed measures, with their early implementation in motor transport enterprises, will counteract the impact of certain destabilizing factors or minimize it.

Improving the level of economic security indicators is one of the key stages of managing the system of economic security of motor transport enterprises. Based on calculations²⁵⁸, for the surveyed enterprises, economic security indicators that need to be normalized were outlined. These indicators include:

- profitability of transportation;
- absolute liquidity;
- return on assets;
- coverage ratio;
- asset turnover ratio;
- depreciation rate of fixed assets;
- the level of compliance with current legislation at the enterprise;
- level of labor discipline;
- the possibility of establishing control over the enterprise by third parties;
- level of state support of MTE;

One of the most important indicators of motor transport enterprises is the profitability of transportation and return on assets. These indicators have common directions for optimizing their level, so it is possible to form measures for the profitability of MTE in general. The formation of a strategy to increase the profitability of MTE can be divided into functional areas (Fig. 2):

From the figure we can conclude that trucking companies have a wide range of possible measures to improve profitability. Undoubtedly, the most effective is the comprehensive implementation of all possible tools.

The absolute liquidity of the surveyed enterprises significantly exceeds the range of regulatory values. This indicates that the company has an ineffective strategy for managing financial resources. Cash, unlike other assets, does not participate in the production and marketing process and does not generate income for the company. Therefore, too high an absolute liquidity ratio indicates that a significant part of capital forms unproductive assets.

---

²⁵⁶ Klymenko O. V. (2014). Metody protydii' pidpryjemstv Ukrai'ny negatyvnomu vplyvu infljacii. Economic Bulletin of the National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute». 11, 209-215.

²⁵⁷ Polozhennja (standart) buhgalters'kogo obliku 13 «Finansovi instrumenty». Zatv. nakazom MFU 30. 11. 2001 r. № 559. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1050-01>.

²⁵⁸ Chuprin Y. S., & Kondratenko D. V. (2019). Testy rann'ogo poperedzhennja jak metodyka ocinjuvannja rivnja ekonomichnoi' bezpeky avtotransportnyh pidpryjemstv. «Business Inform», 3, 199-208.

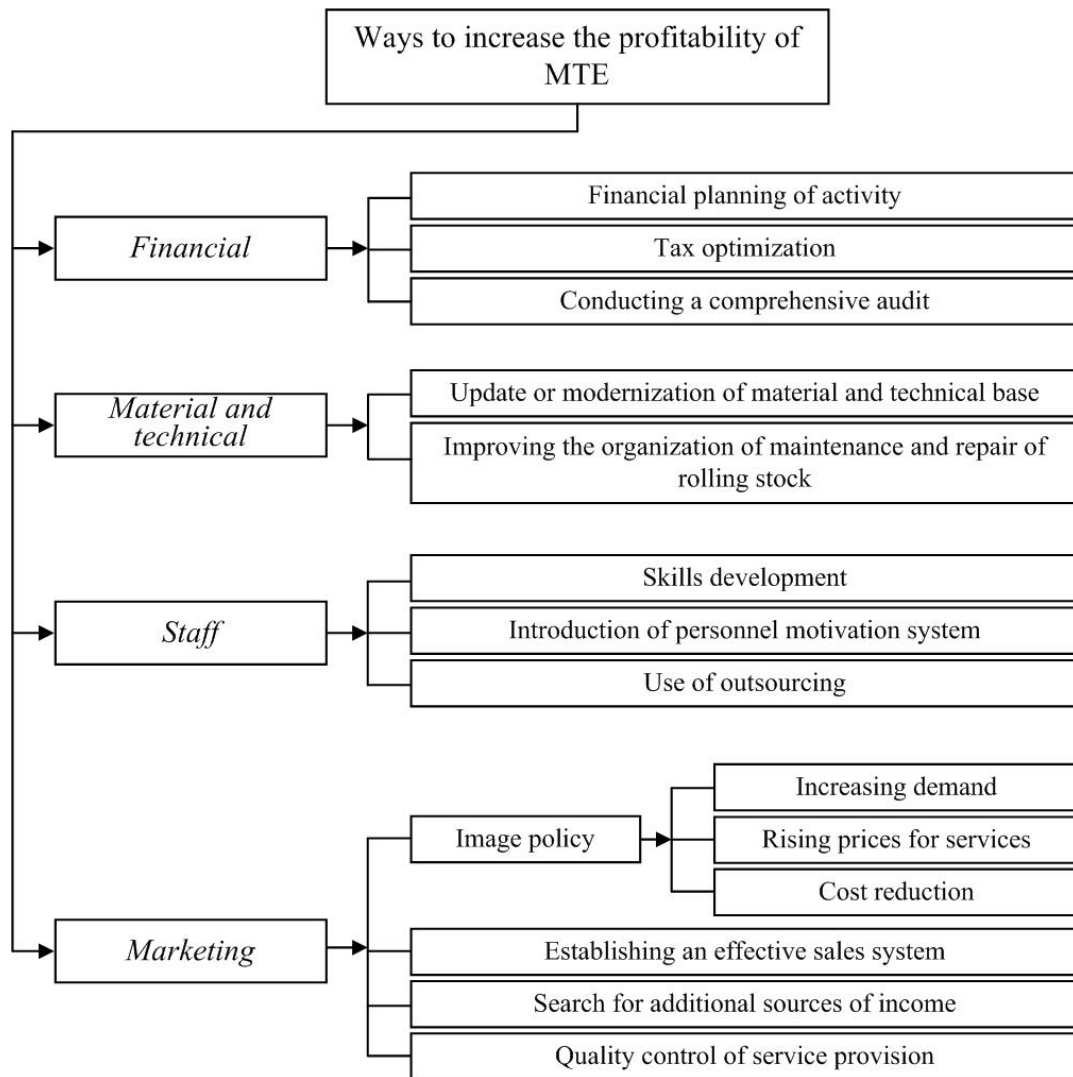

Fig. 2. Ways to increase the profitability of MTE

Therefore, in this case it is necessary to achieve a decrease in absolute liquidity. This can be achieved by investing part of the funds (above the norm) in sales, financial investments, intellectual development of staff, etc.

The coverage ratio is an indicator of the company's ability to meet current liabilities with current assets. To increase the value of the coverage ratio, it is necessary to work towards increasing the amount of current assets and reducing the amount of current liabilities.

Asset turnover ratio is an indicator of business activity that demonstrates the efficiency of the use of the company's assets. The ratio is the ratio between income and the average annual amount of assets. The value of the indicator indicates how many services were provided by the trucking company for the studied period for each hryvnia of used assets.

The optimization of the level of turnover of assets will contribute to the optimization of their optimization of the amount. The following measures can be suggested:

- sell part of the unloaded non-current assets (if the increase in load is not planned);
- reduce the amount of stocks (in case of excessive volume);
- take measures to repay receivables;
- increase the company's revenue.

Depreciation ratio of fixed assets characterizes the share of depreciated fixed assets in their total value. The base of fixed assets of motor transport enterprises, as well as the transport sector in general, is rolling stock (over 90%). Given the shortage of material and energy resources, further development and efficient use of production and technical base of road transport enterprises is possible on the basis of improving the structure of production facilities, maintenance and repair of

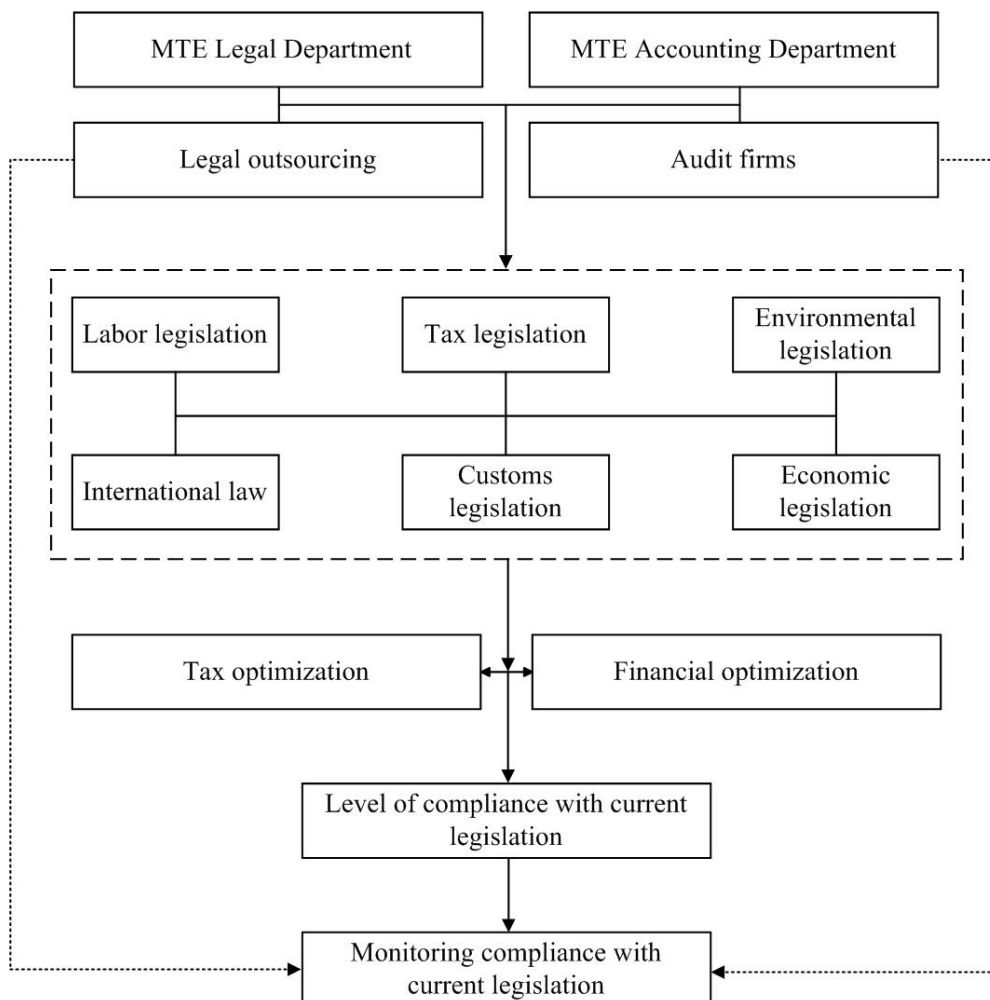
cars, bringing their technical and economic characteristics in line with market economy requirements.

An important measure to increase the productivity of cars and increase their service life is to improve the organization of maintenance and repair of rolling stock. In Fig.1 you can see that the cost of maintenance and repair are significant and significantly affect the cost of transportation. In this regard, in the maintenance and repair of cars is increasingly used for continuous diagnosis of their technical condition, which allows not only to obtain information about malfunctions of mechanisms and systems of the car, but also to predict their performance and timely repair and maintain equipment in working order. condition.

Additional measures to optimize the level of depreciation of fixed assets may be:

- optimization of the structure of capital investments by types of assets and areas of their involvement with a focus on the development of the active part of fixed assets;
- introduction of fixed assets of the highest technical and technological level, in particular due to leasing and optimization of the structure of fixed assets in general.

The level of compliance with current legislation at the enterprise is an important indicator of economic activity, as its reduction is inversely proportional to the risk of receiving ever-increasing penalties or, sometimes, the revocation of licenses. To avoid potential threats, we can offer a system for managing the level of compliance with current legislation for MTE (Fig. 3):

Fig. 3. Management system for the level of compliance with current legislation for motor transport enterprises

The use of the system shown in the figure involves not only compliance with current legislation, but also the optimization of tax deductions in order to reduce the cost of the enterprise budget.

Labor discipline – a system of legal norms that regulate the internal labor regulations, establish the work responsibilities of employees and the employer, determine the incentives for success in work and responsibility for failure to perform these duties. In modern realities, trucking companies often face the problem of low level of labor discipline, because there is a significant difference between wages for truck drivers in Ukraine and abroad. Therefore, a large number of skilled and disciplined employees work with European companies.

To increase the level of labor discipline, it is proposed to take the following measures (Fig. 4):

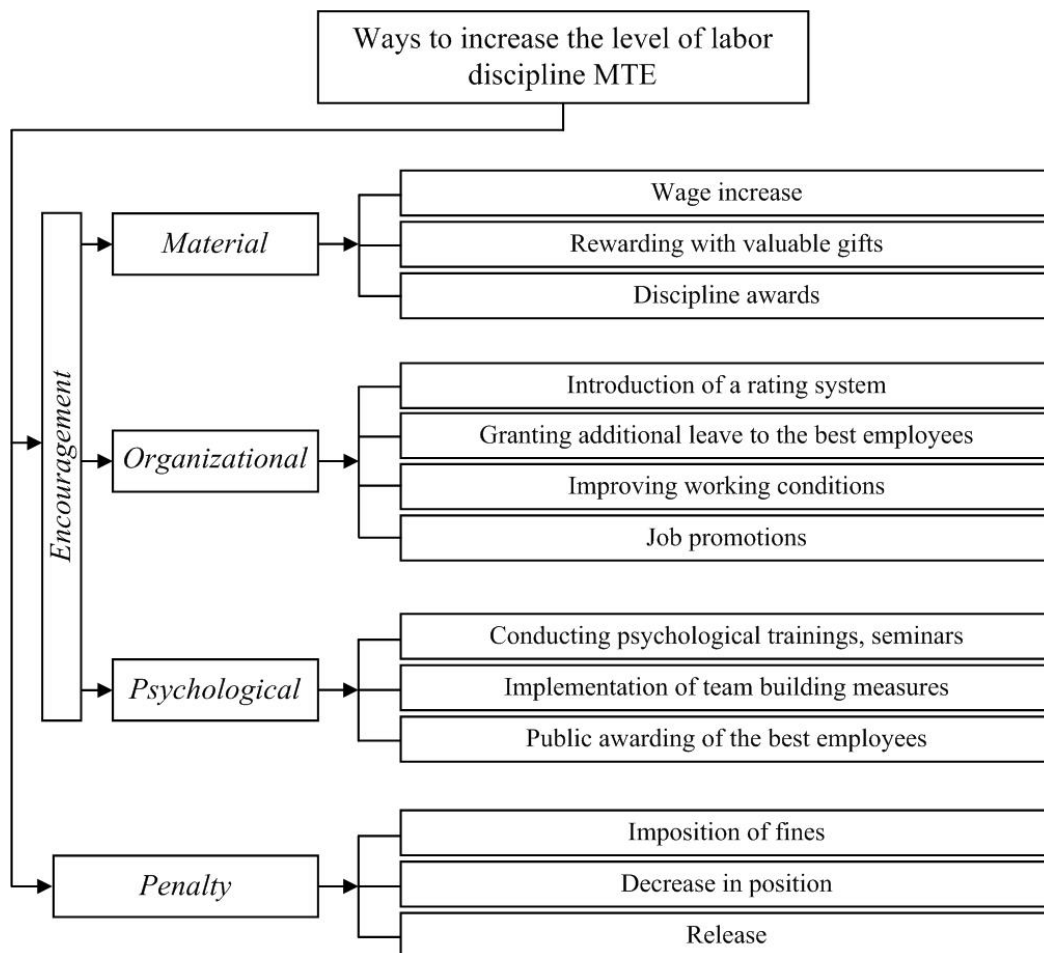

Fig. 4. Ways to increase the level of labor discipline MTE

Comprehensive implementation of the proposed measures (Fig. 4) Will allow trucking companies to achieve the desired level of labor discipline.

The possibility of establishing control over the enterprise by third parties is an urgent problem of the Ukrainian economy in recent years. To reduce or eliminate the risk of raider capture, trucking companies should take the following measures:

- selection of qualified specialists for the legal department or the use of legal outsourcing;
- introduction of a system of protection of confidential information;
- installation of modern security systems on the territory of the enterprise;
- periodic internal audit;
- monitoring of all attempts by third parties to obtain information about the company from external sources (registers, cadastres);
- ensuring reliable protection of seals, constituent documents and certificates of ownership of the enterprise;
- setting up an instant notification of changes to the constituent documents of the registrar;
- observance of the rights and interests of shareholders.

The level of state support of the motor transport enterprise reflects the readiness of the state to cooperate with the enterprise. An example is the number of won tenders for the maintenance of state-owned enterprises. Another important point is the state's participation in negotiations on obtaining a sufficient quota of permits for international transportation.

To achieve a sufficient level of state support, the company must comply with all applicable laws; maintain the quality of service provision at a sufficient level; take an active part in trade unions and associations.

Thus, for the studied motor transport enterprises, measures were proposed to minimize the impact of such factors as: lack of quotas for international transportation for Ukraine; low level of staff qualification; rising energy prices; inflation; falling national currency. In turn, ways to increase the level of such indicators of economic security as: profitability of transportation; absolute liquidity; return on assets; coverage ratio; asset turnover ratio; depreciation rate of fixed assets; the level of compliance with current legislation at the enterprise; level of labor discipline; the possibility of establishing control over the enterprise by third parties; level of state support of MTE. The implementation of the proposed measures will contribute to the normalization of economic security and enterprise development in general.

References:

1. Chuprin, Y. S. (2019). Formuvannia systemy zabezpechennia ekonomichnoyi bezpeky avtotransportnyh pidpryjemstv. Scientific bulletin of the International Humanities University. Series: Economics and Management, 36, 43-51.
2. Pro vporjadkuvannja systemy oformlennja, vydachi, vykorystannja ta obliku dozvoliv na mizhnarodni perevezennja pasazhyriv i vantazhiv avtomobil'nym transportom. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1075-04>.
3. Polozhennja (standart) buhgalters'kogo obliku 9 "Zapasy" zatv. nakazom MFU vid 20. 10. 1999 r. № 246. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0751-99>.
4. Polozhennja (standart) buhgalters'kogo obliku 7 «Osnovni zasoby». Zatv. nakazom MFU 27. 04. 2000 r. № 181. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00>.
5. Polozhennja (standart) buhgalters'kogo obliku 8 «Nematerial'ni aktyvy». Zatverdzhene nakazom Minfinu Ukrai'ny 18. 10. 1999 r. № 242. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99>.
6. Klymenko O. V. (2014). Metody protydii' pidpryjemstv Ukrai'ny negatyvnomu vplyvu infljacji. Economic Bulletin of the National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute». 11, 209-215. Available online: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukpi_2014_11_35.
7. Polozhennja (standart) buhgalters'kogo obliku 13 «Finansovi instrumenty». Zatv. nakazom MFU 30. 11. 2001 r. № 559. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1050-01>.
8. Chuprin Y. S., & Kondratenko D. V. (2019). Testy rann'ogo poperedzhennja jak metodyka ocinjuvannja rivnja ekonomichnoi' bezpeky avtotransportnyh pidpryjemstv. «Business Inform», 3, 199-208. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-3-199-208>.

2.5. FEATURES OF MOTIVATION IN CONSTRUCTION COMPANIES

The issue of human motivation to achieve certain goals and results has always been important in the scientific community, because it is crucial in socio-economic processes for different actors at different levels. The category of motivation itself has been debatable for a long time, due to its complexity. Existing approaches to understanding reveal its essence depending on the hierarchical level of the socio-economic system, from the position of a person, employee or business entity. From the point of view of the employer – motivation is understood as the process of motivating the employee to achieve the goals of the employer. This takes into account internal and external factors regarding the employer and the employee, their needs, values, desires and aspirations. One such external factor is the industry in which the entity operates and, accordingly, its employees work. After all, industry specifics in many cases determine the forms and systems of remuneration, bonus indicators. That is why the study of sectoral features of motivation in a particular area is an important basis for the formation of internal policy of motivation of enterprises.

An important sector of the economy is construction, the volume of which in Ukraine, according to official data, increased by 23% in 2019. According to ec.europa.eu²⁵⁹, this sector forms about 9% of EU GDP (as of 2019). At the same time, in the Communication from the commission to the European parliament and the council²⁶⁰ of 31.7.2012, it indicated almost 10% of GDP. Such data indicate a reduction in the role of construction in generating GDP. The average share of construction in the GDP of European countries is about 6%: in the UK – 5.6%, in France and Germany – 7.8%, in Poland – 9%^{261, 262}.

In Ukraine, the share of the construction industry in GDP is declining, which is in line with European trends. If in 2008 it was 5% of the country's GDP, in 2010 it decreased to 3.28%, and in 2019. was about 2.2%^{263, 264}. Provided that UAH 247 billion is added to the total amount of the construction market. (6.2% of GDP) real estate transactions, the sum of the two indicators will be 9% of GDP. It demonstrates the real impact of construction on the economy²⁶⁵. The importance of construction is not only economic, but also aimed at solving social, energy, environmental and climatic problems, which ensures the sustainability of all socio-economic systems. Related areas are material production – building materials industry, construction engineering, mining, furniture production, and services – premises design, design and architecture, landscaping, legal consulting and real estate sales, which have already been mentioned.

The action of the multiplier, which, due to the involvement of other areas, has a positive impact on the economy as a whole and the labor market in particular. Accordingly, according to expert O. Koval, the fall of the construction sector from 2.7% to 2.0% (in 2019) will cause a fall in GDP both directly and indirectly, by more than 4% in 2020 alone²⁶⁶. Of course, such a decline will negatively affect the labor market, because construction is one of the largest labour markets. Approximately 7% of the world's working population is involved in this area. It provides 18 million

---

²⁵⁹ Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs Available online: https://ec.europa.eu/growth/sectors/construction_en.

²⁶⁰ Communication from the commission to the European parliament and the council Available online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52012DC0673>.

²⁶¹ Grishina O. (2016) Ukrainian builders rescue farmers and traders. URL: <https://ubr.ua/market/real-estate/ukrainskih-stroitelei-spasaut-fermery-i-torgovcy-456552>.

²⁶² Kushnir I. (2018) The share of construction in GDP is much lower than the potential. URL: <http://abcnews.com.ua/ru/news/dolia-stroitelstva-v-vyp-znachitelno-nizhe-potentsiala-igor-kushnir>.

²⁶³ Official site of the State Statistics Service of Ukraine. Available online: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/tr.htm [in Ukrainian].

²⁶⁴ Kalinichenko L., Smachylo V., Khalina V. (2019) Realities and perspectives for human resources development of the construction sector. *Economics. Ecology. Socium*, Vol. 3, No. 1. pp. 56-66. <https://doi.org/10.31520/2616-7107/2019.3.1-6>.

²⁶⁵ Koval O. (2020) Minus \$ 5 billion or 4% of GDP: construction risks for the economy. Available online: <https://nv.ua/biz/experts/esli-krizis-udarit-po-stroitelstvu-bolshie-poteri-ekonomiki-ukrainy-novosti-ukrainy-50086233.html>.

²⁶⁶The same.

direct jobs in the EU. Let's analyze labor indicators in relation to the number of employees involved in the economy of Ukraine (Table 1).

First of all, it should be noted that participation in the economy of Ukraine takes place through self-employment and employment, which involves the formation of certain employment relationships with employers, which can act as various economic entities. It should be noted that the number of enterprises in Ukraine for the analytical period 2010-2018. decreased by 15.77%, with the largest percentage decrease observed in 2011 – 22.08%. Accordingly, we observe a significant reduction in employment (-21.27%) and employees (-21.88%). The critical points (highlighted in gray) are 2014 and 2015, when the fall is maximum – 9.60% and 7.51% and 14.14% and 9.88%, respectively, but at the same time, the negative dynamics is observed during 2011- 2016 and only starting from 2016-2017. we note a slight increase in employment in the economy, including and employees. The analysis of the average number of full-time employees shows an even larger reduction – 25.35% for the analytical period with annual negative dynamics and the maximum reduction in 2014 (-7.83%) and in 2015 (-9.98%).

In Ukraine, the share of the number of people employed in construction is about 4% during 2010-2018 (Table 1). The negative trend in the reduction of economic entities in construction is similar to that in Ukraine as a whole with a critical point in 2011, but, for the analytical period, the overall reduction is -30.16% in contrast to the all-Ukrainian (-15.77 %). At the same time, the share of construction entities in total tends to decrease from 3.44-3.48% in 2010-2011 up to 2.86% in 2018.

The reduction in the number of people employed in construction, including employees, has a tendency similar to the all-Ukrainian, but deeper in nature with critical points in 2014 and 2015. The overall reduction in employment and employees is over 40%, while in Ukraine only 21%. Accordingly, the share of personnel in construction tends to decrease. The average number of full-time employees of construction companies is reduced for the period 2014-2018. at 21.62%; their share in the total value in Ukraine tends to decrease as well.

Summarizing the analytical data given in Table. 1, we can say that there is a tendency to reduce business entities in Ukraine and, accordingly, the number of staff over the past 5-9 years, which indicates a systemic crisis in the economy of Ukraine, which is exacerbated by social, geopolitical and political factors. The dismissal of employees exceeds their admission to domestic businesses, which indicates the leaching of human and labor potential from the economy of Ukraine due to labor migration. In addition, the imbalance of occupational supply and demand in the labor market also exacerbates the difficulty of employing redundant workers. All-Ukrainian trends in construction are only deepening and causing more reductions in businesses and staff.

The report prepared by the State Employment Service "On employment and unemployment (according to the State Statistics Service of Ukraine)" focuses on key issues of the labor market, which are identified in 2019 compared to 2018²⁶⁷. Namely:

- reduction of employment among persons aged 40-49 from 79.4% to 78.7%;
- the lowest level of employment in 2019. among persons aged 60-70 years (14%) and aged 15-24 years (31%);
- among men the number of employed population aged 15-70 increased by 205 thousand people, while among women this figure increased by only 12 thousand people;
- the employment rate among men is 64.0%, while among women – only 52.9% /
- high level of migration processes, in which Ukraine is considered a transit country, which causes the laundering of qualified personnel, in 2018; 50% of official migrant workers had higher education, which was paid from the budget as well;
- it should be noted the rapid increase in migration among students, which has developed rapidly due to the possibility of studying with further employment abroad. In addition, the "brain drain" among young people and young professionals is carried out through grant funding for training, etc.;

---

²⁶⁷ Official site of the State Employment Service. Available online: <https://www.dcz.gov.ua/storinka/analytika-ta-statystyka> [in Ukrainian].

- in 2018, 97.1 thousand citizens of Ukraine were employed by relevant business entities abroad, which is 16% more than in 2017. And already in the first quarter of 2020, despite the quarantine restrictions, 20.9 thousand people were employed by private employment agencies abroad;

- by types of economic activity in 2018 before leaving for abroad, almost 40% of labor migrants from Ukraine worked in the field of transport, warehousing, postal and courier activities, 12% – in the processing industry; 11% – in construction.

*Table 1. Analysis of indicators in the field of labour in construction
(built and calculated by the authors)^{268, 269}*

Name	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016	2017	2018	Baseline growth rate, %
Ukraine, total										
Number of business entities, units	2184105	1701797	1600304	1722251	1932325	1974439	1865631	1805144	1839672	-15,77
Chain growth rates,%		-22,08	-5,96	7,62	12,20	2,18	-5,51	-3,24	1,91	-
Number of employees in business entities, thousand people	11000,59	10393,52	10198,73	9965,08	9008,27	8331,93	8244,03	8271,34	8661,30	-21,27
Chain growth rates,%		-5,52	-1,87	-2,29	-9,60	-7,51	-1,06	0,33	4,71	-
Of these, the number of employees, thousand people	9073,663	8986,914	8861,469	8515,401	7311,607	6589,472	6597,595	6706,198	7088,709	-21,88
Chain growth rates,%		-0,96	-1,40	-3,91	-14,14	-9,88	0,12	1,65	5,70	-
Average number of full-time employees, thousand people	10262	10083,0	10123,0	9720,00	8959,00	8065,00	7868,00	7679,00	7661,00	-25,35
Chain growth rates,%		-1,74	0,40	-3,98	-7,83	-9,98	-2,44	-2,40	-0,23	-
Construction										
Number of business entities, units	75221	59197	50830	52983	52189	55128	50208	50261	52531	-30,16
Chain growth rates,%	-	-21,30	-14,13	4,24	-1,50	5,63	-8,92	0,11	4,52	-
Share of the total number in Ukraine,%	3,44	3,48	3,18	3,08	2,70	2,79	2,69	2,78	2,86	-
Number of employees in business entities, thousand people	523,979	467,49	439,84	399,58	318,48	282,46	283,98	293,64	312,25	-40,41
Chain growth rates,%	-	-10,78	-5,91	-9,15	-20,30	-11,31	0,54	3,40	6,34	-
Share of the total number in Ukraine,%	4,76	4,50	4,31	4,01	3,54	3,39	3,44	3,55	3,61	-
Of these, the number of employees, thousand people	477,65	436,69	412,44	373,23	288,13	247,59	252,77	264,90	285,11	-40,31
Chain growth rates,%	-	-8,58	-5,55	-9,51	-22,80	-14,07	2,09	4,80	7,63	-
Share of the total number in Ukraine,%	5,26	4,86	4,65	4,38	3,94	3,76	3,83	3,95	4,02	-
Average number of full-time employees, thousand people	-	-	-	-	228,00	182,00	173,00	167,00	178,70	-21,62
Chain growth rates,%	-	-	-	-	-	-20,18	-4,95	-3,47	7,01	-
Share of the total number in Ukraine,%	-	-	-	-	2,54	2,26	2,20	2,17	2,33	-

²⁶⁸ Smachylo V., Shumilo O., Khalina V. (2020) Analysis of the personnel in the construction area. Vol.41. pp. 150-156: <https://doi.org/10.32843/infrastruct41-25>.

²⁶⁹ Official site of the State Statistics Service of Ukraine. Available online: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/tr.htm [in Ukrainian].

According to ECSO's²⁷⁰, most European countries also face problems in providing the sector with the necessary qualifications and in the required number, which actualizes the direction used to create jobs – the promotion of training in the construction industry. EU energy efficiency initiatives have significant potential for job creation in the sector.

Thus, the labor market in the field of construction clearly has problems with staffing both in Ukraine and abroad. That is why the formation of an adequate motivational system is an unconditional necessity and prerequisite for the survival and development of enterprises.

It is common practice to distinguish between tangible and intangible motivation. Material motivation at the enterprises of Ukraine is presented, mainly, in the form of a salary. The study of statistical data on Ukraine, Kharkiv region as a whole and in terms of construction, on the level of average monthly wages, its dynamics and ratios are presented in Table. 2.

From the analysis of Table. 2 we can do conclusions about growth of the average monthly salary for the analytical period as a whole across Ukraine on 245,18%, on construction within Ukraine – on 367,91% across the Kharkiv region – on 178,13%, on construction sphere of the Kharkiv region – at 233.81%. We note that the basic growth rate in the construction sector is higher than in Ukraine as a whole, which indicates positive changes.

At the same time, during the entire analytical period, in Ukraine as a whole, the level of wages in construction was lower than the national average, but we note a tendency to increase from 83.62% in 2012. up to 89.13% in 2019.

*Table. Analysis of the dynamics of the average monthly wage
(built and calculated by the authors based on ²⁷¹)*

Name	Years								Baseline growth rate, %
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	
Average monthly salary, UAH									
- all of Ukraine	3041,0	3282,0	3480,0	4195,0	5183,0	7104,0	8865	10497	245,18
Chain growth rates,%	-	7,93	6,03	20,55	23,55	37,06	24,78	18,41	-
- construction	2543,0	2727,0	2860,0	3551,0	4731,0	6251,0	7845,0	9356	367,91
Chain growth rates,%	-	7,24	4,88	24,16	33,23	32,13	25,50	19,26	-
The ratio of average monthly wages in construction to the average in Ukraine,%	83,62	83,09	82,18	84,65	91,28	87,99	88,50	89,13	-
- Kharkiv region	2753	2975	3143	3697	4448	6244	7657	9081	178,13
Chain growth rates,%		8,06	5,65	17,63	20,31	40,38	22,63	18,60	-
- average monthly salary in construction of Kharkiv region	3067	3263	3610	4391	5859	7790	10238	12857	233,81
Chain growth rates,%		6,39	10,63	21,63	33,43	32,96	31,42	25,58	-
The ratio of average monthly wages in construction in the Kharkiv region to the average in construction,%	120,61	119,66	126,22	123,66	123,84	124,62	130,50	137,42	-
The ratio of average monthly wages in the construction of the Kharkiv region to the average of the Kharkiv region,%	111,41	109,68	114,86	118,77	131,72	124,76	133,71	141,58	-
The ratio of average monthly wages in the construction of the Kharkiv region to the average in Ukraine,%	100,85	99,42	103,74	104,67	113,04	109,66	115,49	100,85	-
The ratio of the average monthly salary in the Kharkiv region to the average in Ukraine,%	90,53	90,65	90,32	88,13	85,82	87,89	86,38	86,51	-

²⁷⁰ European construction sector observatory Available online:

https://ec.europa.eu/growth/sectors/construction/observatory_en.

²⁷¹ Official site of the State Statistics Service of Ukraine. Available online:

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/tr.htm [in Ukrainian].

The level of wages in the Kharkiv region compared to the level of wages in Ukraine as a whole is characterized by lower values and lower growth rates, respectively, throughout the analytical period, the ratio of average monthly wages in the Kharkiv region to the average in Ukraine is less than 100% and tends to decrease. This situation indicates that the level of material motivation in the region is declining, which encourages the population of the Kharkiv region to look for work in more paid regions or abroad. This has a negative impact on the provision of qualified employees of enterprises and organizations of Kharkiv region, contributes to the leaching of human resources and may be caused by a reduction in the need for workers.

If we talk about the field of construction, the level of material motivation in the construction of the Kharkiv region is higher than in construction in general and this difference increases from 120.61% to 137.42%, also this level is higher than in the Kharkiv region and also tends to growth, which increases the outflow and makes the construction sector attractive for employment (the ratio increases from 111.41% to 141.58% during the analytical period).

Calculations show that the level of wages in the construction of the Kharkiv region is higher or almost equal to the level of wages in Ukraine as a whole.

Chain rates of wage growth as the main factor of material motivation tend to increase, but this level is heterogeneous during the analytical period. The highest levels of growth at all levels of wages are in 2016-2017. The growth rate ranges from 20 to 40% depending on the field of wage research.

Thus, we can conclude that the level of material motivation of economic entities in the construction sector of the Kharkiv level has a positive dynamics and higher than construction in Ukraine as a whole, which indicates the priority of construction in the regional context.

To assess the amount of wages of employees, according to the Law "On Remuneration"²⁷² and the Instruction on Wage Statistics²⁷³, the indicator of the wage bill is used. The wage fund includes accruals to employees in cash and in kind (valued in monetary terms) for hours worked and not worked, or for work performed, regardless of the source of funding for these benefits.

Remuneration is heterogeneous. The wage fund consists of: the basic salary fund; additional salary fund; other incentive and compensation payments.

Basic salary – remuneration for work performed in accordance with established labor standards (norms of time, production, maintenance, job responsibilities). It is set in the form of tariff rates (salaries) and piece rates for workers and salaries for employees.

Additional salary – remuneration for work above the established norms, for labor success and ingenuity and for special working conditions. It includes surcharges, allowances, guarantee and compensation payments provided by the current legislation; bonuses associated with the performance of production tasks and functions.

Other incentive and compensation payments – these include payments in the form of remuneration for the year, bonuses for special systems and regulations, payments under grants, compensation and other monetary and material payments that are not provided by applicable law or which are made in excess of the established the specified acts of norm.

All these components have different motivational effects on the employee and sources of funding for the employer. The least motivating influence is played by the basic salary, which the employee receives guaranteed, regardless of the quality of work performed. A greater motivating role is played by additional wages and other benefits, which depend on the quality of the employee's work, his work efficiency. Therefore, the use of these components in the enterprise and their combination must correlate with the objectives of the enterprise.

We will conduct a comparative analysis of the structure of the payroll of full-time employees in Ukraine and construction (Table 3).

From the analysis of Table. 3 we can note that during 2019. the structure of the wage fund was dominated by basic wages – both in Ukraine and in construction. At the same time, we note that its share in construction is higher (over 70%) than the average in Ukraine (approximately 60%).

---

²⁷² Закон Украйны` Pro oplatu praci Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80>

²⁷³ Instrukciya zi staty`sty`ky` zarobitnoyi platy`. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0114-04>.

The share of additional wages in Ukraine is 35-37%, while in construction 24-26%. The lowest share is occupied by other incentive and compensation payments: 5-6% in Ukraine, and only 2-3% in construction. This situation is due to several reasons. First of all, the construction sector is more regulated than other sectors of the economy. Due to the specific calculation of the cost of construction, which uses certain rules and regulations, wages, which are included in the cost, are calculated according to them.

Secondly, quite large volumes of construction are carried out at the expense of budgets, which strengthens regulation and normalizes wages.

Table 3. Structure of the fund for the payment of regular employees in Ukraine and construction for the quarter for 2019 (built and calculated by the authors based on²⁷⁴)

Quarter	Name	All Ukraine	Construction
I	Remuneration fund, UAH million including, %	217982	4924,4
	Basic salary fund	60,7	73,5
	Additional salary fund	34,4	24,4
	Other incentive and compensation payments	4,9	2,1
II	Remuneration fund, UAH million including, %	233989,2	5401,9
	Basic salary fund	57,3	73
	Additional salary fund	36,6	24
	Other incentive and compensation payments	6,1	3
III	Remuneration fund, UAH million including, %	238165,4	5675,2
	Basic salary fund	54,1	70,7
	Additional salary fund	40,3	25,9
	Other incentive and compensation payments	5,6	3,4
IV	Remuneration fund, UAH million including, %	247395,3	5748,6
	Basic salary fund	56,8	70,3
	Additional salary fund	37,4	26,1
	Other incentive and compensation payments	5,8	3,6

Third, construction companies are quite conservative in building management structures, which also affects the low level of implementation of flexible forms and systems of remuneration. Such restrictions affect the formation of a system of motivation in the enterprise, the impossibility of a more flexible approach to determining the amount of wages in the event of a staff shortage requires an increase in basic wages, which affects the cost of construction.

So, we can do the following conclusions: construction is an important area of the economy with a high multiplier and connection with other industries; despite the reduction in the number of people employed in this field, the construction sector is a large labor market with specific requirements for workers and high social responsibility for the quality of the final product; The construction sector has a high level of regulation in comparison with other industries, which affects the formation of the motivation system – we note a high level of basic wages, higher than in Ukraine as a whole. This situation negatively affects the flexibility of wages as the main motivating factor. Accordingly, it needs further research and development in the field of deregulation and construction of flexible management mechanisms and motivation in construction companies, adapting them to rapid transformations.

²⁷⁴ Official site of the State Statistics Service of Ukraine. Available online: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/tr.htm [in Ukrainian].

2.6. INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF THE INFORMATION SOCIETY THROUGH THE PERSPECTIVE OF USING AUGMENTED REALITY IN TOURISM

2.6. ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ЧЕРЕЗ ПЕРСПЕКТИВУ ВИКОРИСТАННЯ ДОПОВНЕНОЇ РЕАЛЬНОСТІ У ТУРИСТИЧНІЙ СФЕРІ

Про наближення нового якісного стрибка у розвитку сучасної цивілізації взагалі та інформаційного суспільства, зокрема, свідчить масове впровадження в соціум різноманітних програм та проектів, заснованих на технології доповненої реальності, безмежність сфер застосування якої не викликає сумніву. Технології доповненої реальності в сучасних умовах не є чимось фантастичним. Але по-справжньому бурхливий розвиток інформаційного суспільства пов'язаний з появою великої кількості технологічно розвинених handsfree пристроїв. Це дозволить виконувати широкий спектр прикладних задач в різних сферах людської діяльності: навігація, складні медичні операції, складна картографія, нестандартні військові маневри тощо.

Актуальність розробки системи туристського віртуального інформаційного простору, його структурування обумовлена необхідністю відповідати інноваційним процесам, які стосуються сучасних технологій віртуальної та доповненої реальності (VR / AR). Ці технології дозволяють по-новому отримувати візуальну інформацію та розробляти нові туристичні продукти. Розвиток цифрових технологій зумовили створення електронного бронювання, появу електронних квитків, електронних продаж, а також дають можливість отримувати необхідну інформацію про готелі, установи культури, події та різні послуги, що супроводжують поїздку.

Однак вважається, що до піку розвитку сучасної електроніки ще далеко. Продукти, засновані на доповненої реальності, дозволяють виконувати багато стандартних завдань незвичайним способом, викликати у кінцевого споживача і користувача додатковий інтерес, залучати його в активний процес.

Ще 7 років тому про існування доповненої реальності знали тільки фахівці, а всі спроби практичного використання можна було перерахувати по пальцях. Однак уже в 2009 році доповненою реальністю займалися десятки компаній, а в спеціалізованій пресі все частіше обговорювалося питання про те, як скоро ця технологія перестане розбухувати уяву, а стане чимось звичним і повсякденним, як для всіх став мобільний телефон. Всього лише за рік кількість додатків для iPhone, заснованих на використанні доповненої реальності в тій чи іншій формі, зростає з нуля до двох сотень. Це і візуальний пошукач Google Goggles, і додаток Point & Find, призначений для розпізнавання штрих-кодів, і кінопостери. А з 2012 року кількість додатків налічує майже 2000.

Термін "доповнена реальність" відноситься до всіх проектів, спрямованих на додаток реальності будь-якими віртуальними елементами. Кожен бажаючий може дізнатися, що за будівля стоїть перед ним, просто наводячи на цю будівлю фотокамеру свого смартфона. Після цього на екрані смартфона відразу з'явиться текстове віконце з докладною інформацією про цю споруду.

Завдяки розвитку технології доповненої реальності, те, що раніше було фантастикою, в найближчому майбутньому стане реальністю. Для створення проектів доповненої реальності виділяються величезні гроші, і втілюють ці проекти компанії - фахівці. Сьогодні технологію доповненої реальності можна реалізувати в альтернативному варіанті, більш економічному, що не вимагає величезних знань програмування. Цим варіантом є QR-код. Аббревіатура QR означає Quick Response, що в перекладі на українську розуміється як "швидкий відгук", "швидко розпізнається".

Технологія QR – кодування є однією з технологій "Доповненої реальності". QR-код з'явився в 1994 році в Японії. Створений дослідниками Denso-Wave (дочірня компанія

концерну Toyota), цей двовимірний, або матричний, штрих-код застосовувався спочатку для ідентифікації автозапчастин на заводах корпорації, але швидко знайшов популярність за межами виробничих ліній. Особливість даного типу кодів у тому, що вони легко розшифровуються не тільки за допомогою спеціального сканера, а й за допомогою будь-якого смартфона, оснащеного фотокамерою і достатньо простим програмним забезпеченням. Термін QR-код, як і раніше, є зареєстрованою торговою маркою DENSO Corporation, але використання кодів не обкладається ніякими ліцензійними відрахуваннями, а самі вони описані й опубліковані в якості стандартів ISO (Міжнародна організація зі стандартизації).

Сфера поширення доповненої реальності надзвичайно широка - від промисловості та медицини до освіти і культури. Універсальність технології доповненої реальності призвела до того, що сьогодні не можна уявити собі сферу, де її не можна було б застосувати. Мета статті більш докладно розглянути, як технологія доповненої реальності реалізується у сфері туризму.

Варто зазначити, що туристичні послуги в якійсь мірі віртуальні та невловимі. Якщо ви ніколи не були у В'єтнамі або Перу, дуже складно, навіть маючи фотографії та відео, уявити, як буде виглядати ваша подорож. Доповнена реальність в цьому сенсі може допомогти прийняти рішення щодо подорожі. Ще до відправлення в країну призначення можна побачити, які пейзажі та пам'ятки очікують на вас. Буклет туристичної фірми з використанням доповненої реальності зробить покупку туру простою та зручною - потрібно всього лише навести камеру смартфона на сторінки, щоб подивитися нові тури і зв'язатися з агентством за телефоном.

Основний компонент подорожей - це відвідування знакових місць та огляд визначних пам'яток. За допомогою технології доповненої реальності в сучасних музеях «оживають» експонати, стенди стають інтерактивними майданчиками. Також доповнена реальність допоможе відвідувачам зорієнтуватися в просторі та знайти потрібний зал. Завдяки доповненій реальності з'явилася унікальна можливість подорожувати в часі. Тепер можна побачити, як виглядали будівлі, вулиці та міста багато років тому. Занурюючись в атмосферу минулих епох, туристи стають повноправними учасниками різних подій минулого.

Подібні додатки носять не тільки пізнавальний, але і розважальний характер. Так, кіномани можуть зустрітися з улюбленими фрагментами фільмів на вулицях Лондона, а любителі тварин - сфотографуватися поруч з тигром або пандою.

Доповнена реальність допоможе зорієнтуватися в незнайомому місті, розібратися в складній схемі метрополітену, потрапити на потрібну зупинку. Тепер вона замінює собою товщі паперових карт і путівників. Крім того, ваш смартфон підкаже, де можна перекусити, зупинитися на нічліг, знайти обмінник або поштове відділення.

Незамінним для мандрівників буде додаток з пошуку відправної точки, за допомогою якого можна поставити маркер на машину, велосипед або зупинку громадського транспорту, а потім легко знайти дорогу назад.

Крім того, широкого розповсюдження набувають технології доповненої реальності можна у величезному просторі аеропорту. Використовуючи їх дуже легко знайти потрібний термінал, місця, де випити кави, здати багаж, купити квиток або сувеніри, дізнатися про готелі поблизу, побачити ціни та фото, забронювати номер.

Технологія доповненої реальності буде незамінною в кафе і ресторанах, де можна не тільки побачити страви наживо, але й дізнатися більше про інгредієнти, а також подивитися відео приготування страв. Як ідея для подальшого розвитку - можливість замовлення онлайн з миттєвим підрахунками суми чека і зворотним відліком часу очікування.

Доповнена реальність допомагає майже повністю усунути проблему мовного бар'єру. Вона дозволяє миттєво переводити вивіски, написи, знаки і оголошення.

Завдяки програмам доповненої та віртуальної реальності можна в будь-якому місці знайти потрібний шлях, прокласти маршрут, визначити місцезнаходження. А якщо використовувати окуляри віртуальної реальності, навіть будуть з'являтися покажчики, куди треба повернути.

Інформаційна підтримка. Дана технологія широко використовується для проведення екскурсій. Тепер можна обійтися без екскурсіводу. Достатньо направити гаджет на відому пам'ятку, щоб отримати про неї всю інформацію.

Великі туристичні агентства використовують доповнену реальність не тільки з метою демонстрації клієнту можливостей туру, а також для реклами власних послуг і надання додаткової інформації.

Досить широке застосування QR-коди отримують в журнальній та зовнішній рекламі. Достатньо сфотографувати зображення коду і по зашифрованому посиланню можна перейти на промо сайт рекламованого продукту і отримати детальну інформацію про цей продукт.

Крім того, QR-коди використовують з метою шифрування розкладу руху громадського транспорту на зупинці, переходу до онлайнного замовлення квитків з паперової афіші кінотеатру, дублювання в пам'ять мобільного телефону інформації на візитці. Спочатку QR-коди використовувалися тільки в промисловості, але згодом виявилися інші можливості їх застосування. Зараз QR-коди можна зустріти в будь-якій сфері людської діяльності. Будь-який смартфон з встановленою програмою-сканером здатний розпізнавати і розшифровувати QR-код.

У США, країнах Європи і Азії QR-кодами вже нікого не здивувати – вони використовуються повсюдно. Вже зараз вони застосовуються в сфері туризму: розміщення в різних знакових місцях QR коди надають мандрівникам необхідну інформацію на різних мовах. Ця новітня технологія дає можливість на маленькому зображенні коду помістити велику кількість інформації, при цьому одним рухом занести цю інформацію в пам'ять свого мобільного телефону і зберегти її.

Одним з видів туризму є ностальгичний туризм, який дуже люблять туристи Західної Європи. Останнім часом ностальгичний туризм розповсюджується у багатьох країнах світу. Під час таких подорожей туристи можуть отримати інформацію про своє коріння, а також дізнатися безліч історичних фактів про майже нікому невідомі народи або національності. Дуже часто люди їдуть, щоб відвідати землі, на яких проживали їх предки, батьки, родичі або вони самі, до того, як їм довелося покинути ці місця.

Сьогодні серед теоретиків і практиків туризму немає єдиної думки щодо визначення поняття ностальгичного туризму. Більшість експертів в сфері туризму під ностальгичним туризмом називають подорожі в місця проживання в минулому самих туристів, їх родичів або їх предків. Ще ностальгичним туризмом називають подорожі, метою яких є відвідування територій історичного проживання представників «своїх» народів. Згідно прийнятому в міжнародній класифікації визначенню, ностальгичний туризм розглядається як поняття, що виступає частиною етнічного туризму.

Етимологічна невідповідність виявляється при спробі використовувати зазначену дефініцію для позначення туристичних потоків, спрямованих в межі одного і того етнічного ареалу. Насправді, етнічний туризм має на увазі не тільки залучення до власних витоків, етнічних коренів, а й пізнання культури інших етнічних груп, в тому числі за допомогою особистих контактів з мешканцями відвідуваних територій. Організатори турів нерідко надають можливість суміщення поїздки в місця, пов'язані з життям самих туристів та їх предків.

У широкому розумінні слова ностальгія це, перш за все, прагнення повернути колишнє положення, бажання зробити більш звичним інше навколишнє середовище. Обговорення питань ностальгії та процес розвитку суспільства дали поштовх до становлення нового виду туризму - ностальгичного.

Незважаючи на те, що технологія доповненої реальності (Augmented Reality або AR) отримала широке поширення лише в останні 5-7 років, поява цієї технології можна датувати 60-ми роками минулого століття, коли ця технологія розвивалася як частина технологій віртуальної реальності та застосовувалася тільки в сфері комп'ютерних технологій. Однак за 50 років ця технологія удосконалилася, що дозволило їй виділитися в окрему галузь, а також розділитися на різні сфери застосування завдяки своїм практичним властивостям.

Щоб зрозуміти, що представляє собою технологія Augmented Reality, необхідно розглянути цю технологію з усіх боків, включаючи причини її появи, історію розвитку, характеристики і вимоги для роботи, сфери застосування, плюси і мінуси використання AR у різних галузях. Крім того, важливо розглянути тенденції розвитку технології та прогнози зростання ринку мобільних технологій та AR.

Віртуальна і доповнена реальність відчують сильне взаємопроникнення на інформаційно-розважальному ринку і в сфері навчання та передачі інформації. Головною причиною такого проникнення можна вважати широкий спектр прикладних галузей, в яких ці технології можуть застосовуватися. На початку 1960-х років почали патентуватися машини для розробки технологій віртуальної реальності. Віртуальна реальність - це тривимірний інтерактивний світ, створений комп'ютером. Термін «доповнена реальність» був введений для позначення трансформації та зміни віртуальної реальності. Ця технологія допомагає збільшити і урізноманітнити функції об'єкту шляхом накладення реальних або штучних зображень на нього.

Зараз технології доповненої реальності знаходяться на стадії становлення і початкового розвитку. Сьогодні вони застосовуються, наприклад, для інтегрування в окуляри або контактні лінзи, що допомагає створити особливий інтерактивний світ, з яким користувач може взаємодіяти. Багато розробок в цій галузі широко застосовуються або можуть бути застосовані в недалекому майбутньому в охороні здоров'я, збройних силах, промисловості, маркетингу тощо. Вже сьогодні можна спостерігати зростання використання технологій віртуальної і доповненої реальності в медицині.

Початком розвитку віртуальної реальності можна вважати винахід машини під назвою *Sensorma* Мортоном Хейлінгом в 1956 році та винахід спеціальних шоломів, названих на честь Івана Сазерленда в 1965 році. У 70-х роках був створений алгоритм роботи з 3D графікою, але не було технічної можливості для роботи з цією технологією в реальному часі.

Термін «доповнена реальність» був введений Томом Коделл в 1992 році. Протягом 90-х років звичайний споживач не знав і нечасто стикався з технологіями доповненої реальності. Так було до уявлення широкого кола користувачів ARTtoolkit (комп'ютерна система для створення доповненої реальності в режимі реального часу з використанням реальних об'єктів) Хироказу Като, що докорінно змінило точку зору користувачів з цього питання.

У 2000 році з'явилася перша відеогра з використанням технологій доповненої реальності, а до 2008 році широке застосування смартфонів серед звичайних користувачів зробило можливим широке поширення даних технологій. Сьогодні технології доповненої реальності застосовуються для їх впровадження в спеціальні окуляри й контактні лінзи. З огляду на це можна припустити, що очікується збільшення використання технологій доповненої і віртуальної реальності в інших напрямках і галузях.

В рамках інноваційного проекту доповнена реальність реалізовується для відвідувачів Харківських виставок. Відвідувач виставки може отримати доступ через Інтернет до додаткової інформації (тобто відео, аудіо, текстових файлів і зображень) про ті предмети мистецтва, які представлені в творчій експозиції. З 2018 року реалізацією проекту "Доповнена реальність в мистецтві" займаються Харківська державна академія дизайну і мистецтв та кафедра мультимедійного дизайну під керівництвом кандидата мистецтвознавства, доцента Ополева М. Л.

В рамках проекту на початковому етапі реалізовано вже біля 100 об'єктів мистецтва, які представлені харківськими художниками та музеєм "4 блок", анімація творчих робіт "Доповнена реальність" виконана студентами Харківської державної академії дизайну і мистецтв (кафедра мультимедійного дизайну) та реалізована за допомогою QR-кодів. Просканувавши ці коди за допомогою своїх мобільних телефонів, відвідувачі можуть отримати додаткову відео інсталяцію творів мистецтва представлених в експозиціях.

Реалізація доповненої реальності в Українському туризмі вже почали використовувати у місті Львів. Львів активно працює над поліпшенням туристичної інфраструктури. Про Львів тепер можна дізнатися швидко і легко за допомогою мобільного телефону. Для цього

спеціально на туристичних об'єктах Львова розміщені QR-коди, які зробили туристичні маршрути більш інтерактивними. Це дозволяє індивідуальним туристам легко орієнтуватися в місті. Варто зазначити, що QR-коди встановлені на декількох мовах. Ініціатором розміщення інформаційних міток було Туристичне агентство «Рух Львова». Львівська міська рада надавала інформаційну підтримку. Також управління туризму спільно з відділом кадрів ЛМР в рамках програми «Перший кар'єрний крок» залучали активну львівську молодь до розклеювання QR-кодів на туристичні об'єкти. На сьогодні таких об'єктів є більше сотні. Інформаційні мітки нанесені на пам'ятки архітектури, церкви, музеї, розміщені в аеропорту і на трамвайних зупинках, а також на закладах харчування. Особлива увага при розміщенні QR-кодів була приділена питанням необхідності їх розміщення та достовірності інформації, яку вони несуть.

Подільський інформаційно-туристичний центр розробив систему туристичної навігації у Вінниці. Така система буде включати в себе туристичні вказівники на вулицях, туристичні схеми і карти на туристичних маршрутах. Крім того, туристичні об'єкти будуть позначені спеціальним QR - кодом. Таким чином, за допомогою смартфонів можна буде отримати всю корисну інформацію про той чи інший об'єкт (контактні телефони, адреси, години роботи тощо).

На наш погляд, туристський інформаційний простір поєднує в собі елементи перерахованих трьох підходів. З одного боку, туристські ресурси мають певну прив'язку до місцевості та геополітично належать до певної країни. З іншого боку, туристична індустрія на даному етапі розвитку передбачає наявність будь-де інформаційного поля, яке дає можливість кожному отримати необхідну і достатню інформацію, що відповідає його інформаційним потребам орієнтації в дійсності.

VR можна ефективно використовувати з метою реклами туристичних послуг. За допомогою віртуальних турів туристам буде простіше визначитися, куди поїхати у відпустку. Особливо подібна технологія буде корисна для популяризації місць, які не змогли на сьогоднішній день стати особливо затребуваними туристичними маршрутами, але мають значний потенціал.

Сьогодні деякі компанії пропонують можливості здійснити віртуальний тур по Берліну, Сан-Франциско, Ботсвані та інших міст світу. Готельні підприємства також знайшли застосування VR-технологій. Тестова програма VRRoomService використовується в таких готелях, як Marriott Marquis (Нью-Йорк, США) і Marriott Park Lane (Лондон, Великобританія). Гості отримують набір віртуальної реальності в якості послуги з обслуговування номерів, в який входить комплект від компанії Samsung з гарнітурою Gear VR.

Пристрої Marriott мають встановлені додатки з кутом огляду 360°, що пропонують тривимірні віртуальні подорожі в гори Анди (Чилі), відвідування кафе з морозивом в Руанді і прогулянку по вулицях Пекіна. Завдяки VR можна познайомитися з реальними історіями мандрівників, подивитися, що вони дізналися і що дала їм ця подорож.

Наприклад, в додатках GoogleArts & Culture або Sitesin VR легко доступні віртуальні панорами. Музеї створюють віртуальні подорожі, що дозволяє глибше пізнати історію експонату. Так, наприклад, для історичних музеїв це може бути відвідування місця історичної битви, стародавнього житла тощо. Для художніх музеїв унікальною пропозицією може стати подорож всередину картини. Наприклад, музей Сальвадора Далі, розташований в американському місті Сент-Пітерсбург, пропонує своїм відвідувачам опинитися всередині картини «Археологічний відгомін Анжелюс Мілле», що належить пензлю великого іспанського художника.

Однак існує й інший бік питання, а саме: не тільки споживач зацікавлений в пошуку інформації та отриманні вражень від туристських об'єктів, а й туристські організації, маючи доступ до мережі Інтернет, а також використовуючи потенціал мобільного зв'язку, нових гаджетів і соціальних мереж, реалізують можливість «рухатися» у бік послуг споживачів.

Туристична сфера не стоїть на місці, а постійно і динамічно розвивається. З кожним роком для задоволення потреб туристів з'являються десятки нових турпродуктів різної спрямованості. Останні дослідження в області туристичного ринку вказують на зростання попиту на активні та нестандартні форми туризму, ключовою особливістю яких є активне проведення часу, відвідування великої кількості місць за час поїздки й отримання позитивних емоцій та нового досвіду. З огляду на такий вектор розвитку ринку, можна прогнозувати зростання попиту на інноваційні тури, головною метою яких є залучення туристів через його активну дію. Додавання інтелектуальної діяльності в екскурсійні та пізнавальні тури дозволяє самостійно провести екскурсію та познайомитися з об'єктами за допомогою телефону або планшету.

Література:

1. Новітні технології у сфері туризму [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://brainberry.ua/uk/newsroom/blog/emerging-technologies-for-the-travel-industry> (Дата звернення 02. 06. 2020).
2. Доповнена реальність та стели з іржавого заліза: у Вінниці планують оновити систему туристичної навігації. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://vezha.ua/dopovнена-realnist-ta-stely-z-irzhavogo-zaliza-u-vinnytsi-planuyut-onovytu-systemu-turystychnoyi-navigatsiyi-foto/> (Дата звернення 02. 06. 2020).
3. Що таке доповнена реальність [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ipkey.com.ua/uk/faq/929-augmented-reality.html> (Дата звернення 02. 06. 2020).
4. Смарт-туризм: система взаємовідносин в дестинації [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01680488/document> (Дата звернення 02. 06. 2020).

2.7. MODERN INNOVATIVE AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE CUSTOMS CONTROL OF UKRAINE

2.7. СУЧАСНІ ІННОВАЦІЙНІ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В МИТНОМУ КОНТРОЛІ УКРАЇНИ

Запровадження інноваційних та інформаційних технологій у митній сфері – це не просто вимога часу, а й об'єктивно необхідна реальність, без якої на сьогодні неможливе повноцінне здійснення митної справи в Україні. У сучасних непростих економічних умовах світу будь-яка країна зобов'язана негайно реагувати на будь-які зовнішні і внутрішні загрози своїй національній безпеці, від рівня захисту якої залежить цілісність держави та добробут його населення. Очевидно, що провідне місце в системі національної безпеки України, поряд з військовою, займає економічна безпека. Вона становить основу інших видів безпеки і забезпечує економічні умови територіальної цілісності держави. Ці умови, щодо промислової, інвестиційної, енергетичної, технологічної, продовольчої, інтелектуальної, фінансової та інших сфер людського буття, на протязі багатьох років трансформувалися в міжнародні економічні відносини. Останні, будучи переважно зовнішньоторговельними, не здатні існувати без добре налагодженої державної митної служби, по якій часто оцінюють міжнародний авторитет і рейтинг країни.

Так, у всьому світі, з метою оптимізації ефективних і надійних способів і шляхів (сухопутного, водного, повітряного) доставки і переміщення товарів народного споживання через державні кордони своїх країн впроваджуються нові і удосконалюються класичні методи і алгоритми митного контролю (МК), які спрямовані на підвищення митної безпеки держави.

Стрімкий розвиток сучасних інформаційних технологій та комп'ютеризація процесів людської діяльності зумовлюють перехід в електронну площину всіх аспектів взаємовідносин між людьми, організаціями та державою. Електронний уряд, електронне врядування, електронна держава – це все слова, які асоціюються з новою філософією державного управління. Але для побудови дійсно ефективного електронного управління в державі необхідною (хоч і недостатньою) умовою є впровадження інформаційно-телекомунікаційних систем і технологій на всіх рівнях державного апарату та в усіх його структурах. Електронне управління у сфері митної справи потребує особливої уваги не лише тому, що це одна з найважливіших основ функціонування сучасної національної економіки. Справа в тому, що Україна чітко визначилась із курсом своєї інтеграції до світової спільноти, приєдналась до ряду міжнародних угод та конвенцій, стала членом багатьох міжнародних організацій, де митна справа розвивається шляхом упровадження й використання новітніх розробок в інформаційній сфері. Процесу розвитку інформаційної економіки і формування громадянського суспільства притаманні нові підходи у державному управлінні, які наразі відбуваються в Україні. Система митних органів вирішує складні завдання щодо захисту національних інтересів та безпеки у зовнішньоекономічних відносинах України. Високий рівень організації інформаційного забезпечення полегшує обмін даними між митними органами та їх підрозділами; забезпечує можливість вчасно отримати інформацію про суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, осіб, що порушують митне законодавство, а також забезпечити проведення моніторингу митного оформлення та митного контролю. На нашу думку, питання інформаційного забезпечення митних органів України має велике теоретичне та практичне значення.

Варто зауважити, що необхідною умовою успішної реалізації реформи митних органів України є максимальна автоматизація процесів організації діяльності митних підрозділів. На сьогоднішній день фіскальні органи мають у розпорядженні достатньо розвинену автоматизовану систему, включаючи центральний, регіональний та місцевий рівні. Процедура електронного декларування є саме тим кроком уперед, що задовольнить як інтереси бізнесу, так і інтереси держави і надасть позитивні результати всім учасникам

митно-правових відносин. Повноцінне застосування електронного декларування вже є реальністю для держав-членів ЄС, США та інших розвинутих держав. Тому для України це питання є досить актуальним, у тому числі в контексті європейської інтеграції.

На сьогодні «Електронна митниця» України являє собою багатofункціональну комплексну систему на базі ЄАІС ДФСУ, яка існує в митних органах країни та поєднує інформаційно-комунікаційні технології та сукупність процедур їх застосування і дає можливість підвищити якість митного регулювання та вдосконалити митне адміністрування з метою забезпечення митної безпеки держави²⁷⁵.

Метою створення автоматизованої інформаційної системи «Електронна митниця» є забезпечення спрощення в організації роботи митних органів України, а також забезпечення митної безпеки держави. Всі ці заходи досягаються завдяки: постійному двосторонньому потоку інформації від суб'єктів ЗЕД, органів державної влади, а також митних адміністрацій інших держав; автоматизації всіх процесів митних процедур (з митного контролю та оформлення вантажів до їх супроводження); інформаційному забезпеченню правоохоронної діяльності та контролю за переміщенням товарів.

Суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності схвально сприймається спрощення процедур проведення митного контролю та митного оформлення. Водночас такий процес, без належної системи врахування наявних та виявлення нових ризиків для митного простору, є загрозою його безпеки. Саме на вирішення цих проблем в Україні і спрямована система управління ризиками, яка має на меті не лише виявлення та моніторинг ризиків, але й стимулювання дотримання суб'єктами ЗЕД митних правил.²⁷⁶ Таким чином, головним і актуальним залишається завдання вдосконалення діяльності митних органів у напрямку автоматизації процесів шляхом спрямування всіх зусиль на спрощення та створення сприятливих умов для учасників зовнішньоекономічної діяльності, розвитку власної е-митниці та раціонального запозичення кращого світового досвіду від впровадження ІТ у митну справу.

Ще одним напрямком вдосконалення діяльності митних органів в Україні є впровадження сучасних підходів митного контролю оптично непрозорих об'єктів. Однією з форм МК в Україні передбачено митний огляд (огляд та переогляд) товарів, транспортних засобів комерційного призначення; огляд та переогляд ручної поклажі та багажу; особистий огляд громадян.²⁷⁷

Відповідно до особливостей процедур «митного огляду та переогляду» під час митного контролю в *митному відношенні* товарів, транспортних засобів комерційного призначення та вантажної ємності, де може знаходитися не задекларований товар, необхідно здійснювати дії, відповідно до Митного Кодексу України (МКУ) та нормативно-правових актів, які видані на основі та виконанні цього Кодексу і інших законодавчих документів, узгоджених з міжнародними договорами України, згода на обов'язковість виконання яких надана Верховною Радою України. При цьому процедура огляду та переогляду великогабаритних об'єктів з (із) оптично непрозорими матеріалами дуже складна і неможлива без спеціальних технічних засобів митного контролю, які повинні бути згідними потребам МК.

Результатом досягнення мети проведення митного огляду є отримання підтвердження відповідності відомостей про характер, походження, стан і кількість товару, що знаходиться під митним контролем, а також про наявність на товари, транспортному засобі і його вантажних приміщеннях митних пломб, печаток та інших накладених засобів ідентифікації. В результаті *митного переогляду*, як особливої (іншої) форми митного контролю, можуть здійснюватися дії аж до розтину як упаковки товару, так і реальних і можливих місць його перебування, порушуючи цілісність обстежуваного транспортного засобу і задекларованого товару з метою знаходження контрабандної продукції. Причому ризик отримання

²⁷⁵ Лікарчук К. І. (2015). Електронна митниця в Україні – реальність.

²⁷⁶ Войцешук А. Д. (2017). Інформаційні технології в забезпеченні безпеки митного простору України, С. 84.

²⁷⁷ Митний кодекс України із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 12 вересня 2019 року N 73-ІХ, від 2 жовтня 2019 року N 141-ІХ.

негативного результату, який відображає ступінь ймовірності виникнення ситуацій щодо порушення митного законодавства, виявленого при спільному використанні як системи управління ризиками, так і технічними засобами митного контролю (ТЗМК), повинен бути мінімізований у відповідності зі стратегією спільної Європейської політики безпеки.²⁷⁸ При цьому, в рамках МКУ використовуються технічні засоби митного контролю, які призначені, перш за все, для встановлення відповідності дотримання учасниками зовнішньоторговельної діяльності положень наднаціонального і національного митного законодавства держав-членів міжнародних економічних об'єднань, зокрема Всесвітньої торгової організації (ВТО).

За період незалежності України було прийнято кілька митних кодексів, в кожному наступному з яких якраз і простежувалася поступова імплементація міжнародних норм в національне митне законодавство.²⁷⁹ Після входження України (травень 2008 р.) до Світової організації торгівлі (СОТ)²⁸⁰, і її приєднання (з 2006 р.) до Кіотської конвенції, – Міжнародної конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур²⁸¹, міжнародна нормативна база по реалізації вимог ISO забезпечує оптимізацію алгоритму виявлення причинно-наслідкових зв'язків щодо порушення вітчизняної митної безпеки.

В умовах постійно зростаючих обсягів товарів народного споживання (ТНС) і транспортних засобів (ТЗ), що переміщуються через автомобільні, залізничні та інші пункти пропуску, несумлінні учасники зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) постійно удосконалюють прийоми приховування ТНП від МК, що значно ускладнює виконання функціональних обов'язків посадових осіб митниць. При цьому найважчим серед усіх видів митного контролю є огляд та переогляд вмісту великогабаритних (великотоннажних) вантажів, пов'язаних з необхідністю виконання цілого комплексу трудомістких і тривалих вантажно-розвантажувальних робіт, що практично робить можливим тільки поодинокий вибірковий огляд цих об'єктів. Тому державні митні адміністрації країн світу, удосконалюючи технології здійснення МК, постійно приділяють увагу ТЗМК, використання яких ґрунтується на правових інструментах²⁸²:

- Всесвітньої торгової організації, яка фіксує принципи лібералізації торгівлі товарами та послугами в межах Кіотської конвенції (які врегульовують сучасні митні правила та процедури основ управління ризиками та використання інформаційних технологій);

- Міжнародної конвенції Європейської економічної комісії ООН, яка відображає умови проведення контролю вантажів на кордоні;

- Рамкових стандартів безпеки Всесвітньої митної організації (ВМО), яка рекомендує добровільні стандарти безпеки та вдосконалює шляхи забезпечення полегшення торгівлі (Рис. 1).

Зважаючи на те, що кількість перевезених вантажів зростає так само швидко, як загрози національній безпеці так і бажання учасників ЗЕД отримати високі доходи (Рис. 2), – належить, що полегшення торгівлі (як поодиноким з основних пріоритетів ВТО) неможливо без реалізації сучасних технологій МК. У таких умовах безконтактний огляд з використанням радіаційної інтроскопії, яка є основою технології виявлення контрабандної продукції, у том числі і захованої у великотоннажні вантажі (ВТВ), стає основним засобом досягнення мети МК. Тим паче, що в світі 70% пристроїв оперативного неруйнівного митного контролю засновані на використанні рентгенівського випромінювання, основною метою яких і є інтроскопія об'єкта дослідження.²⁸³

²⁷⁸ Вітер Д. В. (2013). Митна політика і стратегія митної безпеки ЄС у контексті спільної Європейської політики безпеки, с. 164.

²⁷⁹ Прокопенко В. В. (2015). Становление таможенного дела в независимой Украине, с. 103.

²⁸⁰ Протокол «Про вступ України» до Світової організації торгівлі від 5 лютого 2008 р.

²⁸¹ Про приєднання України до Міжнародної конвенції про спрощення і гармонізацію митних процедур у змінній редакції згідно з Додатком I до Протоколу про внесення змін до Міжнародної конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур: Закон України від 5 жовтня 2006 р.

²⁸² Прокопенко В. В. (2015). Становление таможенного дела в независимой Украине, с. 104.

²⁸³ Andreeva N. S., Budnik S. V., Bryazgin A. A. and others. (2015). Radiation technologies: view from Russia, p. 26.

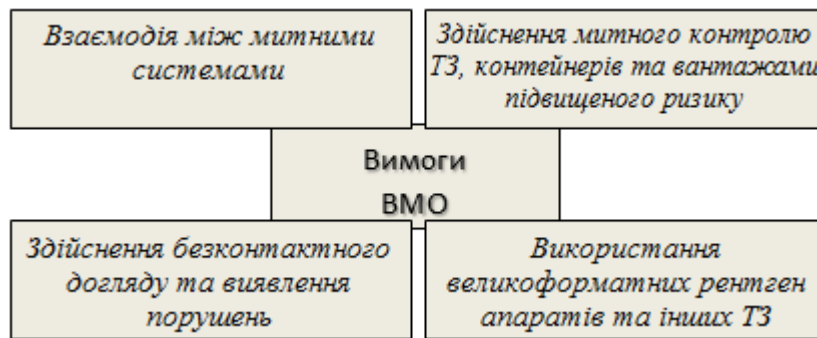

Рис. 1. Вимоги ВМО щодо полегшення здійснення митного контролю

Рентгенівські промені являють собою електромагнітну хвилю, яка має високу проникаючу здатність. Візуалізація об'єкта відбувається під дією випромінювання високої енергії, що дозволяє здійснювати огляд ВТВ та ТЗ, уточнювати відомості про товари (їх кількість, склад, фізичні властивості і достовірність) та виявляти тайники.

Переваги технологій інтроскопії можна резюмувати у такий спосіб: полегшення торгівлі – як балансу забезпечення безпеки торгівлі та одержання доходів (Рис. 2); відсутність необхідності розпаковування вантажів; запобігання затримок, зниження суми штрафів при розмитненні товарів й супровідних витрат; підвищення конкурентоспроможності; більш ефективно й швидко виявлення неоднорідностей в вантажах; виявлення незаконної торгівлі тощо.

Рис. 2. Умови сприяння глобальній торгівлі

Серед пристроїв інтроскопії варто виділити інспекційно-доглядові комплекси безконтактного догляду (ІДК) товарів і ТЗ, якими сьогодні оснащені митні пости практично всіх країн-учасниць ВМО. Виробництвом обладнання для ІДК у світі займаються кілька компаній, – з найбільш відомих: Smiths Heimann та Rapiscan, Nuctech.

Спираючись як на світовий досвід з управління митними ризиками (див. міжнародний стандарт ISO 31010: 2009)²⁸⁴, так і на сучасний парк ТЗМК²⁸⁵, включаючи ІДК, прийнято вважати, що реалізація митних послуг, з точки зору їх ефективності (високого рівня достовірності), не має особливих обмежень, включаючи їхню модернізацію.

В роботі, згідно з досвідом ближньої радіолокації, розглянути де які можливості модернізації ІДК з електромагнітної інтроскопії.

В умовах проголошення незалежності України виникла нагальна необхідність у масштабній розбудові національної митної системи, котра б сприяла становленню ринкової економіки в державі, зміцнювала її економічну конкурентоспроможність на державному та міжнародному рівні, забезпечувала національну безпеку та територіальну цілісність. При цьому розвиток національної митної системи повинен був відбуватись на засадах впровадження прогресивних митних технологій та інструментів, врахування кращого

²⁸⁴ Серія ISO 31000: ISO/IEC 31010:2009 “Risk management – Risk assessment techniques” «Менеджмент ризиков. Методы оценки ризиков»; ISO 31000:2009 «Менеджмент ризиков. Принципы и руководящие указания»; ISO/TR 31004:2013 «Менеджмент ризиков. Руководство по внедрению ISO 31000».

²⁸⁵ Усов О. В. (2014). Принципы и методики организации применения инспекционно-досмотровых комплексов, с. 91.

зарубіжного митного досвіду, гармонізації із міжнародними митними принципами та стандартами (Рис. 3).

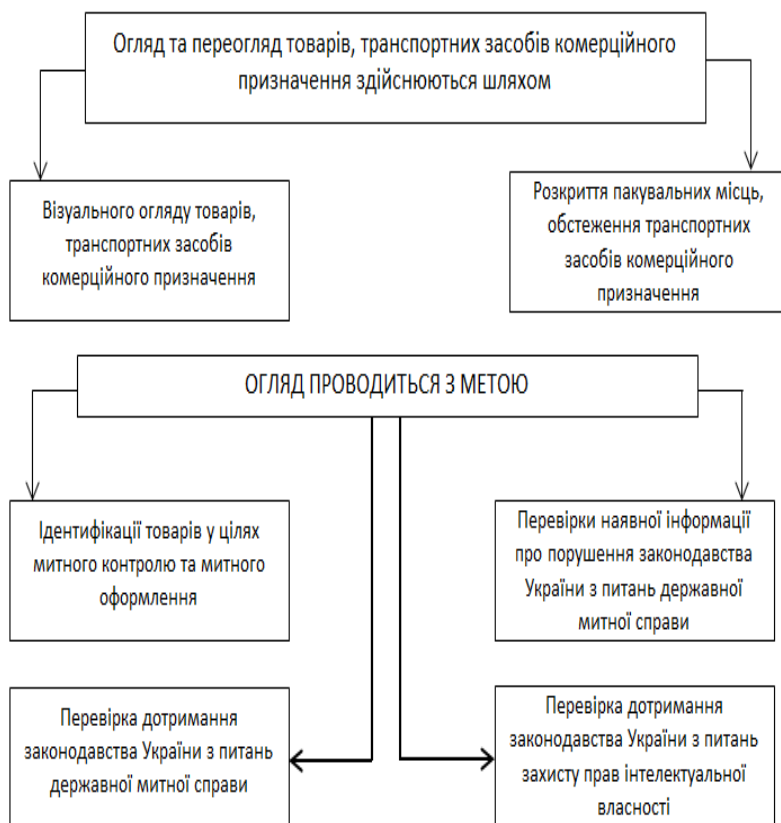

Рис. 3. Укрупнена структурна схема митного огляду товарів та транспортних засобів комерційного призначення

Слід зазначити, що реалізація таких завдань ускладнювалась з огляду на перехідний етап розвитку держави та її економіки, існування кризових явищ та відсутності належного ресурсного забезпечення.

Прийнято вважати, що будь-яке оснащення сучасних, та і потенційно розроблених, технічних засобів, залежать тільки від професійного відбору ТЗМК та рівня фінансування, тобто з точки зору оптимізації співвідношення ціна / якість. Вельми наочним підтвердженням наведеного твердження є успіхи *мюонної радіографії*.²⁸⁶

Мюони – це природні вторинні частки (лептони другого покоління), що народжуються при проходженні космічних променів через атмосферу Землі. Вони мають масу в 207 разів більше ніж їх побратими електрони (лептони першого покоління).

Потік мюонів на поверхні Землі становить близько 10000 часток на квадратний метр за хвилину. Цей потік, проходячи через речовину і втрачаючи свою енергію в основному на іонізацію атомів цієї речовини, має високу проникаючу здатність. Максимальна зареєстрована глибина проникнення мюонів становить близько 8600 м в перекладі на загальноприйнятий водний еквівалент, що приблизно відповідає 2 км скельного ґрунту. Саме ці властивості потоків мюонів використовують в інтроскопії. Процес мюонної радіографії аналогічний рентгенівській томографії в медицині, а саме формування «зображення на просвіт» реєструється не на рентгенівську плівку, а на емульсійний трековий або електронний детектор.

²⁸⁶ Коновалова Н. С., Полухина Н. Г. (2015). Мюонная радиография как современный метод зондирования промышленных и природных объектов, с. 52-66.

Вперше метод космічної променевої радіографії (Muontomography) був застосований для пошуку пустот в єгипетських пірамідах в 1969 році американським фізиком Луїсом Альваресом.²⁸⁷ Сучасні тестові експерименти мюонної радіографії на основі емульсійних трекових детекторів дуже переконливо доводять життєздатність такої інтроскопії.²⁸⁸ Очевидні її переваги: висока проникаюча здатність, відсутність додаткового променевого навантаження на персонал, на об'єкти дослідження і їх оточення. Навіть є запатентовані способи мюонного радіографічного контролю, в тому числі і великогабаритних вантажів.^{289, 290}

Отже, при наявності фінансових можливостей і відсутність тимчасових обмежень дійсно існує реальна можливість виявлення фактично будь-якого фізичного об'єкта з мінімальним рівнем невизначеності вимірювання.²⁹¹

На жаль, існує і зворотний бік мюонної радіографії. На даний час немає генераторів (штучних джерел) мюонного випромінювання, – все викладене вище за можливостями мюонної радіографії базувалося на використанні космічних променів. Крім того, час експозиції проведених досліджень за мірками митної практики настільки перевищує регламентований, що ніякі пристрої мюонної радіографії, до тих пір поки не з'являться адекватні до тимчасових вимогам митного контролю детектори, не здатні замінити існуючий парк ТЗМК.

Таким чином, повертаючись до реальної, на сьогоднішній день митної дійсності, що забезпечує надання митних послуг митними органами з акцентом на мінімізацію причин та умов виникнення ризиків відповідно до міжнародних стандартів, в тому числі і стандарту ISO 31010:2009, розуміємо, що апріорі необхідно не тільки застосування сучасних ТЗМК, але і повинен бути, забезпечений на високому професійному рівні, якісний відбір обслуговуючого персоналу, враховуючи при цьому багатокритеріальність системи оцінки ефективності митної служби в цілому.

З точки зору технічної оснащеності пропускних пунктів великогабаритних об'єктів митного контролю, що відрізняються значними розмірами, вагою, складом конструкційних матеріалів, підвищеною щільністю завантаження різними видами перевезених в них товарів, то такі пропускні пункти в усьому світі, як правило, оснащені інспекційно-доглядовими комплексами зі спеціальною електронною апаратурою.²⁹² Відповідно до функціонального призначення їх ділять на:

– ІДК для інтроскопії легкових автотранспортних засобів (легкових автомашин, мікроавтобусів, причепів, пересувних дач, окремих вантажних упаковок, що не перевищують ваги близько 3-х тон і розмірів легкових автомашин);

– ІДК для інтроскопії великогабаритних об'єктів, призначених для перевезення вантажів (контейнерів, трейлерів, рефрижераторів, залізничних вагонів).

В обох випадках при огляді вантажів, що перевозяться, здійснюють сканування об'єкта дослідження, використовуючи – або гостроспрямоване високоенергетичне випромінювання фотонного типу, створюване за рахунок прискорювача електронів, або застосовуючи власне гамма-випромінювання радіоактивних ізотопів кобальту або цезію (Кобальт 60, Цезій 137).

В основі цих двох способів інтроскопії лежить той же принцип, що і вище описаний при мюонній радіографії: маючи більш низькою проникаючою здатністю рентгенівське і

²⁸⁷ Alvarez L. W., Anderson J. A., Bedwei F. E. et al. (1970). Search for hidden chambers in the pyramids, p. 832.

²⁸⁸ Александров А. Б., Багуля А. В., Владимиров М. С., Галкин В. И., Деденко Л. Г. и др. (2015). Тестовые эксперименты по мюонной радиогрaфии в России на основе эмульсионных трековых детекторов, с. 1100.

²⁸⁹ Богомолов А. С. (2007). Способ и устройство обнаружения контрабанды. Патент RU 2300096 C2, G01N 23/22.

²⁹⁰ Jaenisch H. M. (2011). Automated target shape detection for vehicle muon tomography. Patent US 7945105 B1, G06K 9/36.

²⁹¹ ISO/IEC 98-3, Uncertainty of measurement – Guide to the expression of uncertainty in measurement (GUM:1995) (Руководство ИСО/МЭК 98-3 Неопределённость измерений. – Часть 3: Руководство по выражению неопределённости измерений (GUM:1995).

²⁹² Мячин А. Н., Улупов Ю. Г., Зубов В. А., Лукоянов С. А. (2007). Инспекционно-досмотровые комплексы, с.153.

гамма випромінювання в залежності від щільності і атомної структури опромінюючого матеріалу шляхом свого поширення, яка частково розсіюється, поглинається, але ослаблене, – проходить крізь опромінюваний об'єкт, потрапляючи на детекторну систему, яка перетворює це випромінювання в електричний сигнал, пропорційний величині енергетичного рівня вихідного випромінювання з об'єкта обстеження.

Основними енергетичними критеріями оцінки ефективності доглядових систем є проникаюча здатність (ПЗ), контрастна чутливість і роздільна здатність. За цими критеріями зазвичай розрізняють три типу ІДК:

- стаціонарні, з енергетикою не менше 9MeV, що забезпечує ПЗ за еквівалентом сталі до 380 мм і пропускну здатність до 30 контейнерів на годину. На світовому ринку віддають перевагу THSCAN RF 9010 (Nuctech, Китай) і HCV-Stationary (Smiths Heimann, Німеччина);

- що переміщуються, з енергетикою не менше 6 MeV, – забезпечує ПЗ за еквівалентом сталі до 300 мм і пропускну здатність понад 20 вантажних автомобілів на годину. Тут найбільш конкурентоздатні THSCAN MB1215HL (Nuctech, Китай) і HCV-Relocatable (Smiths Heimann, Німеччина);

- мобільні, з енергетикою не менше 3 MeV, що забезпечує ПЗ за еквівалентом сталі – до 220 мм. Вони змонтовані на шасі автомобіля і вимагають при роботі забезпечення санітарної зони. Найбільш поширені установки THSCAN MT1213LH (Nuctech, Китай) і HCV-Mobile (Smiths Heimann, Німеччина).

Очевидно, що такі комплекси дозволяють економити час на огляді, забезпечують ефективно виявлення заборонених або контрабандних вантажів і зобов'язані відповідати технічним параметрам обладнання та міжнародним стандартам експлуатаційної безпеки, перш за все в області радіаційної безпеки.

Виходячи з багатокритеріальності системи оцінки ефективності митної служби в цілому, завжди присутня тенденція по модернізації технічної оснащеності пропускних пунктів митного контролю, перш за все пов'язаної з алгоритмом обслуговування і особливостями експлуатації ІДК. В цьому випадку очевидна доцільність і розумна фільтрація потоку великогабаритного транспорту в вигляді його попереднього селективного відбору як за типом транспортних засобів, так і за видом вантажу, що перетинають державний кордон країни.

Особливо це актуально для залізничних перевезень, які використовують піввагони з сипучими оптично непрозорими матеріалами (вугілля, пісок, руда тощо), на демаскуючому фоні яких нескладно реалізувати приховування незадекларованих товарів народного споживання. Крім того, при таких вантажоперебезеннях в вигляді великогабаритних об'єктів завжди існує додаткова можливість перевезення об'єктів наркотичного, вибухової і навіть військового призначення.

У таких випадках, економлячи (оптимізуючи) тимчасові та енергетичні ресурси митних служб, доцільно здійснювати методи попереднього (до штатного використання засобів ІДК) наскрізного митного огляду, використовуючи добре апробовані способи ближнього радіолокаційного зондування. Суть таких методів добре відома, а їх технічна реалізація апіорі досить економна, мобільна і електромагнітосумісна з радіоапаратурою, в тому числі і з ІДК.²⁹³ У такому випадку, навіть не доцільно використовувати режим сканування електромагнітного випромінювання у вигляді якоїсь конкретної діаграми спрямованості (як правило, голчастою), тим самим полегшуючи (здешевлюючи) сам технічний пристрій.

Тоді, (застосовуючи технологію наскрізного контролю при нерухомій антенній системі в процесі реального часу пересування залізничного транспорту), по відмінності (метрологічній невідповідності) вторинного випромінювання від прохідних піввагонів з оптично непрозорим вантажем, нескладно виявити реальні неоднорідності сипучих вантажів. Використовуючи оптимальну фільтрацію, реалізовану, наприклад, кореляційним приймачем, граничний пристрій якого налаштований відповідно до критерію Неймана-Пірсона або за

---

²⁹³ Дьяконов В. Н., Казуров Б. К., Мальшенко Ю. В., Руденок В. П. (2006). Теория и практика применения технических средств таможенного контроля, с. 204.

критерієм ідеального спостерігача, ці неоднорідності спровокують автоматичну індикацію (в аналоговій, в цифровій, в звуковій або у візуальній формі) сигналу тривоги. Рівень достовірності тривоги доцільно виставляти (вибирати) по апіорі заданій величині ймовірності правильного виявлення або ймовірності помилкової тривоги. Вибір останніх регламентують в процесі пуско-налагоджувальних випробувань технічного пристрою за контрольними об'єктами у вигляді каліброваних цілей, наприклад у вигляді сфери, кутових відбивачів, металевих поверхонь різної геометрії і т.д.²⁹⁴ Якщо таку модернізацію здійснювати в рамках ІДК розміщуваних у закритих приміщеннях типу ангару, то бажано всі виявлені при пуско-налагоджувальних роботах так звані «блискучі точки» нівелювати шляхом використання радіопоглинаючих матеріалів.

Таким чином, поява сигналу тривоги на попередньому наскрізному огляді при русі вантажного поїзда, як мінімум, буде свідчити про можливу наявність контрабандної продукції, що дозволить рекомендувати виявлений залізничний вагон до більш ретельного митного огляду. Описаний варіант реалізації ТЗМК у вигляді малогабаритного, нескладного і порівняно дешевого радіотехнічного пристрою попереднього експрес-аналізу (калібрування) великогабаритних об'єктів з (із) оптично непрозорими матеріалами, може бути рекомендований в якості подальшої модернізації вже створених і використовуваних ІДК, енергетична база та конструктивні особливості яких в даному випадку не потребують серйозних модифікацій.²⁹⁵

Ураховуючи, що рентгенівське сканування стає невід'ємною умовою безконтактного митного контролю на митницях державної фіскальної служби (ДФС), подальші наукові дослідження будуть пов'язані з створенням інтегрованої системи, яка б поєднувала центральну базу даних з обладнанням всіх рентген-сканерів митниць ДФС. Це дозволить операторам конкретних митниць обмінюватися оперативної інформацією і здійснювати візуальні online порівняння ТНП і ТЗ з сумісними зображеннями сканерів інших митниць, що підвищить рівень достовірності та ефективності МК, тим паче що аналогічні системи уже існують в Італії, Польщі та ін.

Література:

1. Лікарчук К. І. Електронна митниця в Україні – реальність. URL: <http://www.prawda.com.ua/rus/columns/2015/07/17/7074798/>.
2. Войцещук А. Д. Інформаційні технології в забезпеченні безпеки митного простору України. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка». 2017. № 5 (33). С. 84-89.
3. Митний кодекс України із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 12 вересня 2019 року N 73-IX, від 2 жовтня 2019 року N 141-IX. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/view/T124495?an=1>.
4. Вітер Д. В. Митна політика і стратегія митної безпеки ЄС у контексті спільної Європейської політики безпеки / Д. В. Вітер // Митна безпека. – 2013. – № 1-2. – С. 164-169.
5. Прокопенко В. В. Становление таможенного дела в независимой Украине. Административне та митне право ISSN 2310-4708 Вісник АМСУ. Серія: «Право», № 2 (15), 20.15.12. – С. 103.
6. Протокол «Про вступ України» до Світової організації торгівлі від 5 лютого 2008 р. // Голос України. – 2008. – № 76.
7. Про приєднання України до Міжнародної конвенції про спрощення і гармонізацію митних процедур у змінній редакції згідно з Додатком I до Протоколу про внесення змін до Міжнародної конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур: Закон України від 5 жовтня 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 48. – С. 476.

²⁹⁴ Тарасенко Ю. С. (2011). Фізичні основи радіолокації, с. 107.

²⁹⁵ Тарасенко Ю. С. Стелюк Б. Б., Прокопович-Ткаченко І. Д. (2020). Сучасні підходи достовірності митного контролю оптично непрозорих об'єктів, с. 427.

8. Серия ISO 31000: ISO/IEC 31010:2009 “Risk management – Risk assessment techniques” «Менеджмент рисков. Методы оценки рисков»; ISO 31000:2009 «Менеджмент рисков. Принципы и руководящие указания»; ISO/TR 31004:2013 «Менеджмент рисков. Руководство по внедрению ISO 31000».

9. Усов О. В. Принципы и методики организации применения инспекционно-досмотровых комплексов [Текст] / О. В. Усов // Вестник Российской таможенной академии. – 2014. – № 2 (27). – С. 91-96.

10. Коновалова Н. С., Полухина Н. Г. Мюонная радиография как современный метод зондирования промышленных и природных объектов. Инноватика и экспертиза. 2015. Выпуск 2 (15). С. 52-66.

11. Alvarez L. W., Anderson J. A., Bedwei F. E et al. Search for hidden chambers in the pyramids, Science, 167, 1970, 832.

12. Александров А. Б., Багуля А. В., Владимиров М. С., Галкин В. И., Деденко Л. Г. и др. Тестовые эксперименты по мюонной радиографии в России на основе эмульсионных трековых детекторов. Письма в ЭЧАЯ, 2015, т. 12. № 5 (196), С. 1100-1111.

13. Богомолов А. С. Способ и устройство обнаружения контрабанды. Патент RU 2300096 C2, G01N 23/22, опубл.: 27. 05. 2007.

14. Jaenisch H. M. Automated target shape detection for vehicle muon tomography. Patent US 7945105 B1, G06K 9/36, опубл. 17. 05. 2011.

15. ISO/IEC 98-3, Uncertainty of measurement – Guide to the expression of uncertainty in measurement (GUM:1995) (Руководство ИСО/МЭК 98-3 Неопределённость измерений. – Часть 3: Руководство по выражению неопределённости измерений (GUM:1995).

16. Andreeva N. S., Budnik S. V., Bryazgin A. A. and others. Radiation technologies: view from Russia //Radiation technologies, RVC, Moscow, 2015. pp. 26-27.

17. Мячин А. Н., Улулов Ю. Г., Зубов В. А., Лукоянов С. А. Инспекционно-досмотровые комплексы. – СПб: РИО СПб филиала РТА, 2007 г. – 153 с.

18. Дьяконов В. Н., Казуров Б. К., Малышенко Ю. В., Руденок В. П. Теория и практика применения технических средств таможенного контроля. – М., 2006 г. – 524 с.

19. Тарасенко Ю. С. Фізичні основи радіолокації. Дніпро: Пороги, 2011. – 487 с.

20. Тарасенко Ю. С., Стелюк Б. Б., Прокопович-Ткаченко І. Д. Сучасні підходи до достовірності митного контролю оптично непрозорих об'єктів // Сучасні підходи до соціально-економічного, інформаційного та науково-технічного розвитку суб'єктів національного господарства: монографія / за ред. Л. М. Савчук, Л. М. Бандоріної. – Дніпро: Пороги, 2020. – С. 416-427.

2.8. TOURIST CLUSTERS AS INNOVATIVE STRUCTURES: UKRAINIAN AND POLISH EXPERIENCE OF FORMATION AND FUNCTIONING

2.8. ТУРИСТИЧНІ КЛАСТЕРИ ЯК ІННОВАЦІЙНІ СТРУКТУРИ: УКРАЇНСЬКИЙ І ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ

Вступ. В останні десятиріччя туризм в Україні здійснює важливі кроки щодо просування своїх пропозицій на національний і міжнародний туристичні ринки. У Стратегії розвитку туризму і курортів України до 2026 року²⁹⁶ серед пріоритетних організаційно-інфраструктурних напрямів діяльності виділено створення туристичних кластерів. Історія формування і функціонування в країні цих інноваційних територіальних структур налічує перші десятиліття. Кластери і кластерні ініціативи у туризмі України здебільшого перебувають на початковій стадії свого розвитку. Важливими є дослідження концептуальних засад формування кластерів, їх структури та функціонування. У цьому контексті суттєвою є типізація існуючих туристичних кластерів за правовим статусом, характером спеціалізації і продуктовою орієнтованістю. Для дослідницьких і практичних цілей актуальною є розробка моделей формування і механізмів оптимального функціонування цих кластерів, а також використання зарубіжного досвіду, в тому числі сусідньої Польщі.

Особливо активно процес кластеризації розвивається на заході України, яку репрезентують вісім адміністративних областей (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська, Хмельницька, Волинська і Рівненська). Туристичний потенціал цього регіону посилює його прикордонне положення щодо таких країн Центральної і Східної Європи як Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Білорусь. Тому Західну Україну обрано в якості модельного регіону для дослідження проблеми формування і функціонування туристичних кластерів.

Об'єктом представлено дослідження є туристичні кластери як інноваційні організаційно-господарські структури в туристичній галузі. *Мета дослідження* – проаналізувати чинники формування туристичних кластерів і тенденцій їх розвитку та розробити рекомендації щодо ефективного їх науково-освітнього забезпечення. У роботі на прикладі українського і польського досвіду послідовно розв'язувались завдання, пов'язані з аналізом організаційної структури туристичних кластерів, їх типізації за різними критеріями та ролі науково-освітніх і громадських структур у забезпеченні ефективного функціонування.

Теоретичні і методичні засади дослідження туристичних кластерів. Кластерні моделі в туризмі мають свої специфічні властивості. Здебільшого вони опираються на базову модель М. Портера²⁹⁷ як географічно локалізоване групування взаємопов'язаних підприємств, які дають можливість підвищити свою конкурентоспроможність^{298, 299}. Цей підхід був застосований у кластерній моделі туризму Е. Смерал³⁰⁰, де конкурентні позиції туристичного пункту визначаються якістю послуг і структурою постачальників, мережевими альянсами, стратегіями і цілями, а також умовами попиту. Найбільшої популярності у дослідженнях набула модель *конкурентоспроможності туристичної дестинації* (*tourism destination competitiveness – TDC*), де визначальними чинниками є: основні ресурси, управління місцем призначення, політика планування та розвитку, а також підсилюючі фактори (розташування, інфраструктура, доступність)³⁰¹. Ця модель дала змогу перейти від

²⁹⁶ Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. – Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р., № 168-р.

²⁹⁷ PORTER M. (1998): Clusters and the new economics of competition. Harvard Business Review, 76 (6), 77-90.

²⁹⁸ PORTER, M. (1990): The competitive advantage of nations. Harvard Business Review, 68 (2), 73-93.

²⁹⁹ PORTER M. (1998): Clusters and the new economics of competition. Harvard Business Review, 76 (6), 77-90.

³⁰⁰ SMERAL, E. (1996): Austria as a Tourist Destination. Options for Repositioning, Austrian Economic Quarterly, Vol. 2, Issue 2.

³⁰¹ RITCHIE, J. R. B., CROUCH G. I. (2000): The competitive destination, a sustainable perspective, in: Tourism Management, 21 (1), 1-7.

традиційного підходу на основі привабливості дестинації до цільового підходу конкурентоспроможності. Значні можливості має для практики *модель розвитку туристичних кластерів для глобальної конкурентоспроможності (Tourism Cluster Development Model for Global Competitiveness)*³⁰², де важливими складовими є чотири компоненти туристичної дестинації, а також структурно-функціональні елементи: університети, компанії, органи влади, між якими існують різноманітні зв'язки (неформальні, кооперативні). Окрім того, дослідники акцентують на суттєвій ролі транснаціональних корпорацій.

Як показує проведений аналіз, за особливостями побудови концептуальні моделі туристичних кластерів та моделі кластерів туристичного продукту (прикладні) можна поділити на структурні (інституційні), структурно-функціональні, факторні (детермінантні). Для розвитку туристичних кластерів використовуються переважно структурно-функціональні і факторні моделі. У свою чергу, дослідження існуючих і розробка потенційних туристичних кластерних утворень в Україні опирається переважно на інституційні і структурно-функціональні моделі^{303, 304, 305, 306, 307, 308}.

Щодо методичних підходів до типізації туристичних кластерів, то тут використовуються різні критерії їх групування: цільові (спеціалізація), територіально-просторові, за особливістю створення і функціонування³⁰⁹. У представленому дослідженні застосовані деякі з перелічених вище критеріїв для здійснення типізації кластерів. Окрім цього, використано додаткові критерії, пов'язані з сучасним станом їх функціонування та господарським статусом.

Оцінка напрямів науково-освітнього забезпечення функціонування туристичних кластерів в регіоні проводилась на основі аналізу формальних і неформальних зв'язків між учасниками кластерного процесу³¹⁰.

У представленому дослідженні розглянуто аспекти, пов'язані з аналізом структури туристичних кластерів, суб'єктами кластерів та характером зв'язків між ними. Для аналізу структури туристичних кластерів регіону було використано багаторівневу універсальну модель³¹¹. У змістовному плані ця універсальна модель передбачає три основні рівні: *базовий* – визначає спеціалізацію (провідну ідею) кластеру і включає основних його суб'єктів; *партнерський рівень* – у кластері може бути представлений партнерськими структурами, які направлені на комплексне обслуговування туристів і як правило надають додаткові послуги; *супроводжувачий рівень* – пов'язаний з організаціями і структурами, що сприяють розвитку кластеру та просуванню його послуг на ринок (органи самоврядування і державні установи, наукові та освітні заклади, інформаційно-рекламні центри, інвестиційні кампанії). При цьому науково-освітні заклади як суб'єкти формування кластерів розглянуті в як елементи

³⁰² KIM, N., WICKS, B. E. (2010): Rethinking Tourism Cluster Development Models for Global Competitiveness. International CHRIE Conference-Refereed Track (July 30, 2010), Paper 28.

³⁰³ ГРИЦКУ-АНДРІЄШ, Ю. (2010): Перспективи створення кластеру сільського туризму у Чернівецькій області.

³⁰⁴ ЛИТВИН, І., НЕК, М. (2013): Проблеми та перспективи розвитку сільського зеленого туризму в регіоні. Регіональна економіка, 2013, № 2, 81-88.

³⁰⁵ МІЛАШОВСЬКА, О., ГОБЛИК-МАРКОВИЧ, Н. (2013): Модель туристичного кластера Закарпатської області. Науковий вісник НЛТУ, 2013, Вип. 23.2, 284-292.

³⁰⁶ Сільський зелений туризм – від роз'єднаних садіб до територіальних кластерів (2017). В. Васильєв, О. Гафурова, Ю. Зінько, М. Рутинський, Т. Шпенник, М. Товт. К.: ГО Спілка СЗТ, 2017, 60 с.

³⁰⁷ ЗІНЬКО, Ю., МАЛЬСЬКА, М., СОЛЬСЬКІ, М. (2018): Кластери сільського туризму України і Польщі. Цілі сталого розвитку третього тисячоліття: виклики для університетів наук про життя: Матеріали міжнар. наук.-практ. конфер., К.: НУБіП України, 2018, Т. 1, 73-75.

³⁰⁸ Туристичні кластери 300+ (2019).

³⁰⁹ БАСЮК, Д. (2011): Науково-теоретичні підходи до класифікації туристичних кластерів. Міжнародна економіка: інтеграція науки та практики: Збірник наук. праць, К.: НТУУ «КПІ», 2011, 17.

³¹⁰ KIM, N., WICKS, B. E. (2010): Rethinking Tourism Cluster Development Models for Global Competitiveness. International CHRIE Conference-Refereed Track (July 30, 2010), Paper 28.

³¹¹ ZINKO, YU., MALSKA, M., KRIBA, I. (2018): A Multilevel Universal Model of the Rural Tourism Cluster: Implementation at the Local Level. Studia Periegetica, 2018, Vol. 4 (24), 11-24.

супроводжуючого рівня з низкою формальних і кооперативних зв'язків. Так само формування кластерів розглядається як низка логістичних етапів щодо становлення й інтеграції їхніх елементів, розробки стратегій і заходів, що забезпечують їх функціонування^{312, 313, 314}.

Туристичні кластери вже давно стали об'єктами досліджень українських науковців^{315, 316, 317, 318, 319, 320, 321}, які здійснили спроби типізації туристичних кластерних структур та розробки універсальної структурно-функціональної їх моделі.

Проблематика туристичних кластерів актуальна в Польщі як в теоретико-методологічному, так і практичному плані. Основні публікації пов'язані з організаційними підходами до формування кластерів, обґрунтування оптимальних їх моделей, маркетингу і менеджменту їхньої діяльності та впливу на соціально-економічний розвиток туристичних дестинацій^{322, 323, 324}.

За визначенням класика економічної теорії Майкла Портера³²⁵, кластери – це сконцентровані за географічною ознакою групи взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у відповідних галузях, а також пов'язаних з їхньою діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств, а також торгових об'єднань) у певних областях, що конкурують, але і разом з тим ведуть спільну роботу. Формування кластеру відбувається природним шляхом, але процес прискорення його розвитку потребує цілеспрямованих зусиль, а саме – запуск і розвиток кластерної ініціативи. Кластеру притаманні три обов'язкові характеристики³²⁶: 1) спеціалізація (smart-specialization, ідея); 2) мережа (взаємозв'язки, взаємодія); 3) географічна концентрація (місце, локація). Як зазначало, для розвитку кластерів потрібна «потрійна спіраль» (*Triple Helix*): бізнес; влада; академія (наука і освіта).

До туристичних кластерів належать групи підприємств, сконцентровані в межах певної території, які спільно використовують туристичні ресурси, спеціалізовану туристичну

---

³¹² BORKOWSKA-NISZCZOTA, M. (2017): Clusters as instruments of implementation of innovation on the example of the tourist structures of Eastern Poland, in: Economic and Social Development. Book of Proceedings, 22nd International Scientific Conference on Economic and Social Development – "Legal Challenges of Modern World", 813-822.

³¹³ KIM, N., WICKS, B. E. (2010): Rethinking Tourism Cluster Development Models for Global Competitiveness. International CHRIE Conference-Refereed Track (July 30, 2010), Paper 28.

³¹⁴ ZINKO, YU., MALSKA, M., KRIBA, I. (2018): A Multilevel Universal Model of the Rural Tourism Cluster: Implementation at the Local Level. *Studia Periegetica*, 2018, Vol. 4 (24), 11-24.

³¹⁵ ГОРІШЕВСЬКИЙ, П., ВАСИЛЬСВ, В., ЗІНЬКО, Ю. (2003): Сільський зелений туризм: організація надання послуг гостинності. Навчальний посібник. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003, 144 с.

³¹⁶ МАЛЬСЬКА, М., ЗІНЬКО Ю. (2012): Організаційно-економічні важелі розвитку системи туристичних послуг Львівської області. Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини, 2012, Вип. 29, Ч. 1, 64-72.

³¹⁷ ГРИЦКУ-АНДРІЄШ, Ю. (2010): Перспективи створення кластеру сільського туризму у Чернівецькій області.

³¹⁸ ЛИТВИН, І., НЕК, М. (2013): Проблеми та перспективи розвитку сільського зеленого туризму в регіоні. Регіональна економіка, 2013, № 2, 81-88.

³¹⁹ МІЛАШОВСЬКА, О., ГОБЛИК-МАРКОВИЧ, Н. (2013): Модель туристичного кластера Закарпатської області. Науковий вісник НЛТУ, 2013, Вип. 23.2, 284-292.

³²⁰ ZINKO, YU., MALSKA, M., KRIBA, I. (2018): A Multilevel Universal Model of the Rural Tourism Cluster: Implementation at the Local Level. *Studia Periegetica*, 2018, Vol. 4 (24), 11-24.

³²¹ Туристичні кластери 300+ (2019).

³²² SZNAJDER, M., PRZEZBÓRSKA, L. (2006): *Agroturystyka*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

³²³ ROMAN, M. (2013): Klastry jako forma współdziałania w działalności turystycznej. *Zarządzanie i Finanse*, 1 (11), 309-320.

³²⁴ BORKOWSKA-NISZCZOTA, M. (2017): Clusters as instruments of implementation of innovation on the example of the tourist structures of Eastern Poland, in: Economic and Social Development. Book of Proceedings, 22nd International Scientific Conference on Economic and Social Development – "Legal Challenges of Modern World", 813-822.

³²⁵ PORTER M. (1998): Clusters and the new economics of competition. *Harvard Business Review*, 76 (6), 77-90.

³²⁶ Феномен кластеру: аномальні бізнес-долини (2012). К.: Kyiv-Mohyla Business School, 2012, 78 с.

інфраструктуру, локальні ринки праці, здійснюють спільну маркетингову та рекламно-інформаційну діяльність³²⁷. Туристичні кластери організують на базі закладів гостинності, центрів розвитку спеціалізованого туризму чи певних туристичних дестинацій. При характеристиці туристичних кластерів значна увага приділяється аналізу його спеціалізації (smart-specialization), структурі і функціям його учасників та особливостям їх взаємодії. Важливо відобразити також перелік туристичних продуктів і послуг, особливості маркетингової діяльності. Туристичні кластери як групи підприємств і закладів, що сконцентровані в межах певної території і спільно використовують ресурси та здійснюють спільну маркетингову діяльність³²⁸, підвищують привабливість певної дестинації для відвідувачів.

Результати досліджень. *Формування і функціонування туристичних кластерів в Україні(на прикладі Західної України).* Західний регіон України (8 адміністративних областей) вирізняє різноманітність природних (від гірських до озерних рівнин) та історико-культурних (історичні міста, замки, збережена етнічність) ресурсів, розвинута рекреаційно-туристична інфраструктура для різних видів туризму – культурного, гірськолижного, відпочинкового, сільського, оздоровчого.

Саме у цьому регіоні активно впроваджувались інноваційні організаційно-господарські структури: курортполіс «Трускавець»³²⁹ на базі відомих бальнеологічних ресурсів, а також кластерні структури – перший з них кластер сільського туризму «Оберіг» у Хмельницькій області був створений у 2002 р.^{330, 331}. В цьому регіоні туристичні кластери організувались на базі відомих туристичних дестинацій, центрів розвитку спеціалізованого туризму, туристично привабливих місцевостей. Історія формування і функціонування туристичних кластерів на заході України нараховує близько двох десятиліть.

У розвитку туристичних кластері регіону значну роль відіграє науково-проектний супровід їх планування, організації та функціонування. У цьому процесі приймають участь науково-проектні інституції, вищі начальні заклади, бізнес-школи, асоціації регіонального розвитку, бізнес-асоціації, консалтингові організації. Важливою складовою наукового доробку є розробка моделей туристичних кластерів на рівні базових областей регіону із використанням методів кластеризації туристично-оздоровчої сфери^{332, 333, 334, 335} та обґрунтування організаційних і управлінських підходів щодо їх створення (Колісник, Чемерис, Дишловий). Аналіз туристичного потенціалу на обласному, районному та локальному рівні дозволив обґрунтувати як спеціалізовані кластери (замкового, сільського туризму, історичних міст)^{336, 337, 338}, так і міжобласного типу^{339, 340, 341}. Прикордонне

³²⁷ ROMAN, M. (2013): Klastry jako forma współdziałania w działalności turystycznej. Zarządzanie i Finanse, 1 (11), 309-320.

³²⁸ ROMAN, M. (2013): Klastry jako forma współdziałania w działalności turystycznej. Zarządzanie i Finanse, 1 (11), 309-320.

³²⁹ Закон України «Про спеціальну економічну зону туристсько-рекреаційного типу "Курортполіс Трускавець"». – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, N 18, ст. 139.

³³⁰ ВОЙНАРЕНКО, М. (2007). Кластерні моделі об'єднання підприємницьких структур у туристичній галузі та сфері розваг. Вісник ДІТБ. Серія: Економіка, організація і управління підприємствами (в туристичній сфері), 2007, № 11, 13-19.

³³¹ ZINKO, YU., MALSKA, M., KRIBA, I. (2018): A Multilevel Universal Model of the Rural Tourism Cluster: Implementation at the Local Level. Studia Periegetica, 2018, Vol. 4 (24), 11-24.

³³² КРАЙНИК, О., БІЛЬ, М. (2009): Туристичний кластер регіону як форма соціального діалогу: управлінський аспект. Науковий вісник «Демократичне самоврядування», 2009, Вип. 4, 1-9.

³³³ МАЛЬСЬКА, М., ЗІНЬКО Ю. (2012): Організаційно-економічні важелі розвитку системи туристичних послуг Львівської області. Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини, 2012, Вип. 29, Ч. 1, 64-72.

³³⁴ КОВАЛЬЧУК, І. (2013): Перспективи кластерної моделі розвитку туризму в Карпатському регіоні (на прикладі Закарпатської області). Вісник соціально-економічних досліджень, 2013, Вип. 3 (50), Ч. 2, 148-153.

³³⁵ ЛІП'ЯНИНА, Х. (2016): Аналіз конкурентоспроможності туристичної діяльності в Тернопільській області. «Молодий вчений». Економічні науки, № 4 (31), 2016, 113-117.

³³⁶ ШПАРАГА, Т., ПОВОРОЗНИК, А. (2013): Кластер замкового туризму Тернопільської області. Економічна та соціальна географія, 2013, Вип. 2 (67), 191-200.

положення Західної України зумовлює значну увагу до міждержавних туристичних кластерів в межах Карпатського Єврорегіону, Єврорегіону Верхній Прут і Єврорегіону Буг.

Важлива роль наукових інститутів і навчальних закладів у науковому супроводі як проектів створення кластерів, ініційованих обласними органами влади, так і започаткованими місцевими підприємцями. Наукові експерти від цих інституцій входять в управлінські структури кластерів та надають консультаційну допомогу її учасникам.

Туристичний кластер як інноваційна структура організації туристичних послуг та їх просування на ринку в регіоні вперше був апробований для сільської дестинації у 2002 році на Хмельниччині (кластер «Оберіг»). Пізніше кластерна ідея знайшла своє втілення для провідних туристичних центрів регіону (Львів, Кам'янець-Подільський), для відомих туристичних місцевостей (Дністровський каньйон, Волинь, Опілля), а також для різних форм туризму (агротуризму, культурного і екологічного туризму, медичного туризму). На даний час у досліджуваному регіоні представлено понад 20 кластерів і кластерних ініціатив. Аналіз структури туристичних кластерів регіону свідчить, що вони представлені такими основними ієрархічними рівнями суб'єктів кластеру: базовий, партнерський, супроводжувачий³⁴². В якості суб'єктів на базовому рівні виступають заклади гостинності, агрооселі, організатори туризму. В якості партнерів у діяльності кластерів виступають транспортні організації, спеціалізовані організації, інформаційно-рекламні агенції, туристичні громадські організації. Супроводжувачий рівень кластерів утворюють органи влади, наукові і освітні заклади, тренінгові групи, інвестиційні компанії і фонди. Зокрема, в якості розробників моделей кластерів, експертів-консультантів виступають представники регіональних науково-дослідних інституцій і вищих навчальних закладів, бізнес-асоціацій. Між ними й іншими суб'єктами кластерів формуються формальні і кооперативні зв'язки.

Створення туристичного кластеру передбачає п'ять основних етапів³⁴³: 1) ідентифікація базових суб'єктів кластеру через вивчення туристичного потенціалу території та встановлення основних надавачів послуг і ступеня зв'язків між ними; 2) аналіз можливостей партнерських організацій – надавачів додаткових послуг, та характер зв'язків між ними (підтримуючі, кооперативні); 3) оцінка можливостей підтримуючих (супроводжувачих) організацій, що сприятимуть організаційній, фінансовій та маркетинговій підтримці кластерної ініціативи; 4) здійснення інформаційно-освітнього та науково-інноваційного забезпечення кластерної ініціативи через проведення семінарів і тренінгів для базових, партнерських та супроводжувачих учасників; 5) розробка стратегії і програми дій кластеру та формалізація кластеру у формі бізнес-асоціацій, громадських організацій, кооперативів.

Як уже відмічалось, для типізації кластерів та туристичних кластерів зокрема, застосовують різноманітні критерії. У даному дослідженні для типізації кластерів регіону застосовані такі критерії: стан функціонування, господарський статус, територіальні особливості і спеціалізація.

За станом функціонування туристичні кластери регіону можна розділити на такі групи: кластерні ініціативи, зареєстровані кластери як суб'єкти діяльності та реально функціонуючі кластери. Щодо їх господарсько-правового статусу, то в регіоні найбільше представлені

³³⁷ ZINKO, YU., MALSKA, M., KRIBA, I. (2018): A Multilevel Universal Model of the Rural Tourism Cluster: Implementation at the Local Level. *Studia Periegetica*, 2018, Vol. 4 (24), 11-24.

³³⁸ СМІРНОВ І. (2013): Консорціум історичних міст як туристичний кластер: українсько-словацький досвід. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*, 2013, Вип. 8, 293-303.

³³⁹ ГОРУН, М. (2012): Кластер – основна модель розвитку Гусятинсько-Сатанівського рекреаційного району. *Географія та туризм*, 2012, Вип. 23, 167-174.

³⁴⁰ ГОБЛИК, В. (2015). Формування транскордонних туристичних кластерів як пріоритетний напрям розвитку прикордонних регіонів України. *Економічний форум*, 3/2015, 117-123.

³⁴¹ Туристичні кластери 300+ (2019).

³⁴² ZINKO, YU., MALSKA, M., KRIBA, I. (2018): A Multilevel Universal Model of the Rural Tourism Cluster: Implementation at the Local Level. *Studia Periegetica*, 2018, Vol. 4 (24), 11-24.

³⁴³ ZINKO, YU., MALSKA, M., KRIBA, I. (2018): A Multilevel Universal Model of the Rural Tourism Cluster: Implementation at the Local Level. *Studia Periegetica*, 2018, Vol. 4 (24), 11-24.

кластери як громадські організації типу асоціацій, спілок, рідше як підприємницькі структури.

За територіальним критерієм можна виділити утворення, що охоплюють популярні туристичні дестинації, (наприклад. Львів, Кам'янець-Подільський), потенційні туристичні дестинації, цільові міжобласті утворення та кластери на базі новостворених територіальних одиниць – об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Нарешті, за типом спеціалізації виділяються загальні рекреаційно-туристичні, сільського туризму і агротуризму, культурно-історичні, медичні та екологічні. Також у межах спеціалізованих кластерів можна виділити їх групи за smart-спеціалізацією. Наприклад, кластери сільського туризму за smart-спеціалізацією поділено на такі типи: *нічліжно-гастрономічний (садибний)* – базується на основі об'єднаної діяльності садиб та закладів нічліжно-гастрономічного типу, основними послугами є проживання, харчування, дозвілля; *агротуристичний* – базується на основі сільськогосподарських підприємств (фермерські, домогосподарства), виробництво продукції яких пов'язане з різноманітними продуктами харчування (тваринництво, садівництво), рекреаційно-туристичні послуги є додатковими, а зусилля спрямовані на розвиток туристичної інфраструктури та обслуговування туристів; *краєзнавчо-екскурсійний* – лише починає функціонувати в Україні і пов'язаний з пропозицією туристичного продукту на базі туристичних атракцій регіону, об'єднує історичні об'єкти, заклади культури, заклади розміщення і репрезентує локальний продукт³⁴⁴.

До туристичних кластерів, що мають успішну багаторічну історію функціонування можна віднести: кластер «Львівський Туристичний Альянс», що об'єднує заклади гостинності та турфірми Львова – провідного туристичного центру регіону; кластер «Кам'янець», що репрезентує заклади культури й історії та сферу гостинності історичного міста Кам'янець-Подільський; кластери, пов'язані з сільським туризмом – «Оберіг» (Хмельницька область) та агротуризмом – «Горбо Гори» (Львівська область); інноваційний кластер медичного туризму (м. Львів); регіональні кластери – «Волинь» (Волинська область) та «Мальовнича Бережанщина» (Тернопільська область). Серед їх основних результатів діяльності: ефективна маркетингова політика на національному і міжнародному туристичних ринках (кластери Львова), активна діяльність у фестивальному туризмі (кластер «Кам'янець»), впровадження нових форм обслуговування у різних видах туризму (сільському, історико-культурному, екологічному), позитивний вплив на соціально-економічний розвиток рецепційних територій.

Дослідження проблематики туристичних кластерів з точки зору їх формування в регіоні засвідчило, що ініціаторами створення кластерів виступають суб'єкти туристичного ринку, місцеві органи влади, громадські організації у співпраці з науковими інституціями. Значну роль у розробці проектів кластерів та їх впровадженні відіграють міжнародні фонди, що реалізують відповідні програми в Україні, а також вітчизняні цільові програми. В останні роки активно розвиваються туристичні кластери міжрегіонального типу як ініціативи кількох адміністративних одиниць: сільських громад, адміністративних районів і областей (кластери Подільсько-Буковинський, «Магура», «Дністер 1362»).

В якості прикладів ефективного впровадження кластерних моделей на ринку туристичних послуг можна виділити кластер «Львівський Туристичний Альянс» та кластер сільського туризму «Оберіг» (Хмельницька область).

Кластер «Львівський Туристичний Альянс» став спільною ініціативою Львівської міської Ради, підприємців у сфері гостинності і туризму та Інституту міста за підтримки вітчизняного Фонду «Ефективне управління». В рамках проекту Інститутом міста у співпраці з міжнародною консалтинговою компанією Monitor Group було розроблено стратегію конкурентоспроможності економіки Львова³⁴⁵, де було передбачено серед напрямів реалізації стратегії створення кластеру туризму та кластеру бізнес-послуг, в першу чергу ІТ-

³⁴⁴ ZINKO, YU., MALSKA, M., KRIBA, I. (2018): A Multilevel Universal Model of the Rural Tourism Cluster: Implementation at the Local Level. *Studia Periegetica*, 2018, Vol. 4 (24), 11-24.

³⁴⁵ Львівський Туристичний Альянс (2020).

сервісу. Створений у 2011 році туристичний кластер увійшли підприємці сфери ресторанного і готельного бізнесу, туристичні оператори, маркетингові структури. Серед основних завдань туристичного кластеру «Львівський Туристичний Альянс» була передбачена ефективна маркетингова політика з просування Львова як туристичного центру на вітчизняному і міжнародному туристичному ринку та забезпечення європейського рівня послуг для відвідувачів міста. Кластер спільно з Львівською міською Радою організовує експозиції на міжнародних ярмарках гостинності і туризму, інформаційні тури для вітчизняних і зарубіжних мас-медіа, а також тематичні фестивалі гастрономічного профілю. Цей кластер також організовує різноманітні акції з приваблення туристів до Львова. Зокрема, у міжсезонні періоди успішною була акція «Нічліг у Львові за півціни», про необхідність повторення якої наголошують експерти у післяпандемічний період. «Львівський Туристичний Альянс» успішно співпрацює з новоствореною Асоціацією «Національна туристична організація України» та виступає її регіональним представником на Львівщині.

Кластер сільського туризму «Оберіг» діє у селищі Гриців Шепетівського району Хмельницької області з 2002 року. Основними напрямками діяльності кластеру є підтримка розвитку сільського і екологічного туризму через підвищення стандартів обслуговування, розширення спектру послуг (нічліжні, гастрономічні, розважальні та ін.) і просування місцевих туристичних продуктів і досвіду (інформаційно-рекламне забезпечення, організація освітніх заходів – тренінги, семінари, консультації). Цей кластер об'єднує – основних учасників (власники готелів, освітні установи, громадські організації, лікарські заклади), установи регіонального і місцевого рівня (асоціації, органи державної влади і самоврядування) і інституційні установи національного рівня (Спілка сільського туризму, Спілка підприємців, університети, дослідні інститути), міжнародні організації і донори³⁴⁶. Кластер «Оберіг» співпрацює з Фондом сталого розвитку «Стара Волинь», Асоціацією «Поділля Перший», Асоціацією «Жінки в бізнесі», Спілкою сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні, обласним Центром зайнятості, департаментом туризму Хмельницької обласної державної адміністрації³⁴⁷. Важливою для кластеру є постійна співпраця з органами місцевого самоврядування і підтримка консалтингової організації Асоціації «Поділля Перший».

Одночасно наявні певні проблеми в кластерному туристичному русі у досліджуваному регіоні. Близько 30% кластерних утворень перебувають на стадії кластерної ініціативи, що була підтримана при реалізації певного роду програм міжнародних і вітчизняних фондів. Ці кластерні ініціативи знайшли відображення у прийнятих меморандумах на туристичних і тематичних форумах. Подальша відсутність зовнішньої організаційно-фінансової підтримки не дозволила розвинути цей ефективний інструментарій менеджменту і маркетингу в туризмі. Перетворення кластерних ініціатив у функціонуючі кластери вимагають організаційних і матеріальних зусиль усіх учасників об'єднаних (інтегральних) процесів у сфері туристичних послуг, а також обмеженість інвестиційної підтримки та апробації інноваційних форм діяльності.

Як засвідчує багаторічна практика розвитку туристичних кластерів в регіоні важливим чинником тут є їх активна інформаційно-освітня підтримка. Вона ініціюється переважно громадськими структурами: агенції регіонального розвитку, бізнес-асоціації, спеціалізовані (культурні, екологічні) товариства. В Україні функціонує Асоціація туристичних кластерів, яка реалізує, в т.ч. в Західній Україні, проект щодо підтримки створення туристичних кластерів «Програма 300+»³⁴⁸. Інформаційна пропаганда і роз'яснення необхідності, ефективності і механізму формування кластерів здійснюється обласними і районними

³⁴⁶ ZINKO, YU., MALSKA, M., KRIBA, I. (2018): A Multilevel Universal Model of the Rural Tourism Cluster: Implementation at the Local Level. *Studia Periegetica*, 2018, Vol. 4 (24), 11-24.

³⁴⁷ ВОЙНАРЕНКО, М. (2007). Кластерні моделі об'єднання підприємницьких структур у туристичній галузі та сфері розваг. *Вісник ДІТБ. Серія: Економіка, організація і управління підприємствами (в туристичній сфері)*, 2007, № 11, 13-19.

³⁴⁸ Туристичні кластери 300+ (2019).

агенціями регіонального розвитку, бізнес-асоціаціями у сфері гостинності (Асоціація гостинності), окремих видів туризму (Спілка сільського зеленого туризму України³⁴⁹, Українська асоціація активного та екологічного туризму³⁵⁰) та тематичними спілками (Асоціація міст України³⁵¹, Асоціація малих міст України³⁵², Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України³⁵³). Громадські організації у поєднанні з бізнес-школами та навчальними закладами організують тематичні конференції, тренінги, і забезпечують освітньо-методичними матеріалами як потенційних, так і реальних учасників кластерів. У програмах вузів туристичного профілю забезпечується підготовка і перепідготовка кадрів з врахуванням розвитку інноваційних форм організації туристичної діяльності, в т.ч. кластерів.

Важливою залишається підготовка фахівців у галузі створення туристичних кластерів, підвищення кваліфікації і поінформованості представників державних органів і суб'єктів туристичного бізнесу.

Формування і функціонування туристичних кластерів у Польщі (на прикладі агротуристичних кластерів). Аналіз наукових публікацій та інтернет-джерел свідчить про функціонування на території Польщі понад двох десятків туристичних кластерів, в т.ч. агротуристичного профілю³⁵⁴. За організаційною формою туристичні кластери Польщі представлені консорціумами, асоціаціями, фундаціями, компаніями, кооперативами та бізнес-організаціями. У практиці більшість польських кластерів наслідують італійські, французькі, данські моделі³⁵⁵. Їх спеціалізація пов'язана з певними формами занять (відпочинковий, оздоровчий, міський, транскордонний), з наданням послуг розміщення і харчування. Низка кластерів розвивають сільський туризм і агротуризм як додаткову спеціалізацію.

В якості типових кластерів сільського туризму (агротуризму) в Польщі виступають^{356, 357, 358}:

- Опольський кластер з вираженим агротуристичним напрямом. Організатор – Кюзборсько-Олеска туристична організація;
- Бещадський транскордонний туристичний кластер з спеціалізацією на пізнавальному туризмі та комплексним обслуговуванням туристів у гірських і сільських місцевостях. Організатор – Товариство Бещадський транскордонний туристичний кластер (Бещадський повіт (Польща) та Старосамбірський район (Україна));
- Кластер «Село гончарів» у Камьонці (околиці історичного міста Нідзіца, Вармінсько-Мазурське воєводство) з презентацією двох ремісничих технологій. Організатор – Громадське підприємство «Село гончарів»;

³⁴⁹ Спілка сільського зеленого туризму України (2020).

³⁵⁰ Українська асоціація активного та екологічного туризму (2020).

³⁵¹ Асоціація міст України (2020).

³⁵² Асоціація малих міст України (2020).

³⁵³ Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України (2020).

³⁵⁴ SAHAKYAN, M., SUVARYAN, A., BORKOWSKA-NISZCZOTA, M., & SZYMANSKA, E. (2019): The Formation and Development of Tourist Clusters: Case of Poland and Armenia. *Marketing and Management of Innovations*, issue 1, 21-33.

³⁵⁵ ROMAN, M. (2013): Klastry jako forma współdziałania w działalności turystycznej. *Zarządzanie i Finanse*, 1 (11), 309-320.

³⁵⁶ ROMAN, M. (2013): Klastry jako forma współdziałania w działalności turystycznej. *Zarządzanie i Finanse*, 1 (11), 309-320.

³⁵⁷ BORKOWSKA-NISZCZOTA, M. (2017): Clusters as instruments of implementation of innovation on the example of the tourist structures of Eastern Poland, in: *Economic and Social Development. Book of Proceedings, 22nd International Scientific Conference on Economic and Social Development – "Legal Challenges of Modern World"*, 813-822.

³⁵⁸ BARCICKI, M., GAŁUSZKA, G., KAMIŃSKA, W., WILK-GRZYWNA, M. (2017): Funkcjonowanie i zasięg oddziaływania przestrzennego klastra „Uzdrowiska świętokrzyskie”. *Biuletyn KPZK PAN*, Z. 267, 133-162.

- Окопський агротуристичний кластер (Підляське воєводство) з вираженими агротуристичними пропозиціями. Організатор – сімейне екотуристичне господарство Урожанка в Окопах;

- Кластер Підкарпатський Смак з промоцією традиційної продукції (регіональні продукти, просування локальних традицій і звичаїв. Туристичний сегмент охоплює – 10% структури кластеру. Створено кулінарний шлях «Підкарпатські смаки».

Як вже відзначалось, агротуристичні пропозиції є складовою частиною у діяльності низки туристичних кластерів: Мазурського туристичного кластеру та Туристична мережа співпраці – кластер «Сувальщина-Мазури» зі спеціалізованими шляхами.

Одночасно польські дослідники кластерів відмічають значні потенційні можливості для розвитку кластеризації на базі тематичних туристичних сіл³⁵⁹. Серед найвідоміших туристичних сіл тут виділяють: «Село Гобітів», «Село Здорового Життя», «Країна казок і велосипедів», «Хліб з природою», «Село духа Пущі» та інші.

Польські дослідники звертають увагу на інноваційність кластерних форм та соціально-економічну значимість для рецепційних туристичних регіонів³⁶⁰. Зокрема, кластери забезпечують динамічність розвитку регіонів, створення нових підприємств, ріст зайнятості населення та піднесення конкурентності регіонів. З економічної сторони підкреслюється, що кластери створюють певні ланцюги вартості (доставки, розміщення і гастрономії, торгівельні, в т.ч. продажі сувенірів та додаткових послуг (екскурсійних, прокату). Акцентується на тому, що сільські (агротуристичні) кластери можуть відіграти значну роль в активізації локальної спільноти та регіону. Вони збільшують конкурентність на туристичному ринку. При цьому туристичний кластер виступає як важливий інструмент впровадження зрівноваженого туризму у регіонах.

Висновки. Розвиток туристичних кластерів і кластерних ініціатив в Україні та Польщі перебуває на початковій стадії. Нині кількість діючих туристичних кластерів і кластерних ініціатив в Україні та Польщі становлять перші десятки. Серед проблем, які висвітлюються науково-освітньою спільнотою та громадськими організаціями на державному і регіональному рівнях щодо підтримки розвитку туристичних кластерів першочерговими є: недосконалість нормативно-правової бази, недостатня підтримка державних органів вдали і органів місцевого самоврядування, необхідність забезпечення інноваційного розвитку та інвестиційної підтримки розвитку кластерів, забезпечення ефективного науково-освітнього та інформаційного супроводу процесів кластеризації у туристичній сфері.

В Україні у цьому напрямі здійснюються певні зрушення як на всеукраїнському, так і на регіональному рівні. На необхідність активного розвитку туристичних кластерів акцентовано у новій редакції Закону України «Про туризм»³⁶¹, а також у Стратегії розвитку туризму і курортів до 2026 року³⁶². На регіональному рівні Західної України в якості пріоритету визнано розвиток кластерів в обласних програмах розвитку туризму, організаційна і фінансова підтримка їх розвитку передбачена в обласних відділеннях Державного фонду розвитку, а також в міжнародних проектах Програми Транскордонного Співробітництва Польща – Білорусь – Україна³⁶³ та Програми транскордонного співробітництва ЄС Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна³⁶⁴. Цей вектор кластеризації туристичної галузі повинен бути забезпечений відповідними організаційними, науково-освітніми та інноваційно-інвестиційними інструментами.

³⁵⁹ ROMAN, M. (2013): Klastry jako forma współdziałania w działalności turystycznej. Zarządzanie i Finanse, 1 (11), 309-320.

³⁶⁰ ROMAN, M. (2013): Klastry jako forma współdziałania w działalności turystycznej. Zarządzanie i Finanse, 1 (11), 309-320.

³⁶¹ Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про туризм" щодо удосконалення державної політики у сфері туризму», 2018. – Проект закону України от 20. 04. 2018, № 8317.

³⁶² Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. – Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р., № 168-р.

³⁶³ Програма Транскордонного Співробітництва Польща – Білорусь – Україна 2014–2020.

³⁶⁴ Програма транскордонного співробітництва ЄС Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна 2014–2020.

Література:

1. Асоціація міст України (2020). [online]. [Cited 15. 06. 2020] Available online: <http://auc.org.ua/>.
2. Асоціація малих міст України (2020). [online]. [Cited 15. 06. 2020] Available online: <https://ammu.com.ua/>.
3. БАСЮК, Д. (2011): Науково-теоретичні підходи до класифікації туристичних кластерів. Міжнародна економіка: інтеграція науки та практики: Збірник наук. праць, К.: НТУУ «КПІ», 2011, 17.
4. ВОЙНАРЕНКО, М. (2007). Кластерні моделі об'єднання підприємницьких структур у туристичній галузі та сфері розваг. Вісник ДІТБ. Серія: Економіка, організація і управління підприємствами (в туристичній сфері), 2007, № 11, 13-19.
5. ГОБЛИК, В. (2015). Формування транскордонних туристичних кластерів як пріоритетний напрям розвитку прикордонних регіонів України. Економічний форум, 3/2015, 117-123.
6. ГОРШЕВСЬКИЙ, П., ВАСИЛЬСВ, В., ЗІНЬКО, Ю. (2003): Сільський зелений туризм: організація надання послуг гостинності. Навчальний посібник. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003, 144 с.
7. ГОРУН, М. (2012): Кластер – основна модель розвитку Гусятинсько-Сатанівського рекреаційного району. Географія та туризм, 2012, Вип. 23, 167-174.
8. ГРИЦКУ-АНДРІЄШ, Ю. (2010): Перспективи створення кластеру сільського туризму у Чернівецькій області [online]. [Cited 15. 06. 2020] Available online: http://www.rusnauka.com/9_DN_2010/Economics/62121.doc.htm.
9. Закон України «Про спеціальну економічну зону туристсько-рекреаційного типу "Курортполіс Трускавець"». – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, N 18, ст. 139. [online]. [Cited 15. 06. 2020] Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-14>.
10. Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про туризм" щодо удосконалення державної політики у сфері туризму», 2018. – Проект закону України от 20. 04. 2018, № 8317.[online]. [Cited 15. 06. 2020] Available online: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6F100A.html.
11. ЗІНЬКО, Ю., МАЛЬСЬКА, М., СОЛЬСКИ, М. (2018): Кластери сільського туризму України і Польщі. Цілі сталого розвитку третього тисячоліття: виклики для університетів наук про життя: Матеріали міжнар. наук.-практ. конфер., К.: НУБіП України, 2018, Т. 1, 73-75.
12. КОВАЛЬЧУК, І. (2013): Перспективи кластерної моделі розвитку туризму в Карпатському регіоні (на прикладі Закарпатської області). Вісник соціально-економічних досліджень, 2013, Вип. 3 (50), Ч. 2, 148-153.
13. КРАЙНИК, О., БІЛЬ, М. (2009): Туристичний кластер регіону як форма соціального діалогу: управлінський аспект. Науковий вісник «Демократичне самоврядування», 2009, Вип. 4, 1-9.
14. ЛИТВИН, І., НЕК, М. (2013): Проблеми та перспективи розвитку сільського зеленого туризму в регіоні. Регіональна економіка, 2013, № 2, 81-88.
15. ЛІП'ЯНИНА, Х. (2016): Аналіз конкурентоспроможності туристичної діяльності в Тернопільській області. «Молодий вчений». Економічні науки, № 4 (31), 2016, 113-117.
16. Львівський Туристичний Альянс (2020). [online]. [Cited 15. 06. 2020] Available online: <https://ru-ru.facebook.com/LvivTourismAlliance/>.
17. МАЛЬСЬКА, М., ЗІНЬКО Ю. (2012): Організаційно-економічні важелі розвитку системи туристичних послуг Львівської області. Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини, 2012, Вип. 29, Ч. 1, 64-72.
18. МІЛАШОВСЬКА, О., ГОБЛИК-МАРКОВИЧ, Н. (2013): Модель туристичного кластера Закарпатської області. Науковий вісник НЛТУ, 2013, Вип. 23.2, 284-292.

19. Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України (2020). [online]. [Cited 15. 06. 2020]. Available online: <https://www.dorada.org.ua/pro-asotsiatsiyu/pro-nasdsu.html>.
20. Сільський зелений туризм – від роз'єднаних садиб до територіальних кластерів (2017). В. Васильєв, О. Гафурова, Ю. Зінько, М. Рутинський, Т. Шпеник, М. Товт. К.: ГО Спілка СЗТ, 2017, 60 с.
21. СМІРНОВ І. (2013): Консорціум історичних міст як туристичний кластер: українсько-словацький досвід. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки, 2013, Вип. 8, 293-303.
22. Спілка сільського зеленого туризму України (2020). [online]. [Cited 15. 06. 2020] Available online: <https://www.greentour.com.ua/>.
23. Туристичні кластери 300+ (2019). [online]. [Cited 15. 06. 2020] Available online: <https://travelpeople.com.ua/>.
24. Програма Транскордонного Співробітництва Польща – Білорусь – Україна 2014–2020. [online]. [Cited 15. 06. 2020] Available online: <https://www.pbu2020.eu/ua/news?page=4>.
25. Програма транскордонного співробітництва ЄІС Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна 2014–2020. [online]. [Cited 15. 06. 2020] Available online: <https://huskroua-cbc.eu/calls/3rd-call-for-proposals>.
26. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. – Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р., № 168-р. [online]. [Cited 15. 06. 2020] Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80>.
27. Туристичні кластери (2018). За заг. ред. А. А. Мазаракі. К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018, 184 с.
28. Українська асоціація активного та екологічного туризму (2020). [online]. [Cited 15. 06. 2020] Available online: <http://www.uaeta.net/>.
29. Феномен кластеру: аномальні бізнес-долини (2012). К.: Kyiv-Mohyla Business School, 2012, 78 с.
30. ШПАРАГА, Т., ПОВОРОЗНИК, А. (2013): Кластер замкового туризму Тернопільської області. Економічна та соціальна географія, 2013, Вип. 2 (67), 191-200.
31. BARCICKI, M., GAŁUSZKA, G., KAMIŃSKA, W., WILK-GRZYWNA, M. (2017): Funkcjonowanie i zasięg oddziaływania przestrzennego klastra „Uzdrowiska świętokrzyskie”. Biuletyn KPZK PAN, Z. 267, 133-162.
32. BORKOWSKA-NISZCZOTA, M. (2017): Clusters as instruments of implementation of innovation on the example of the tourist structures of Eastern Poland, in: *Economic and Social Development. Book of Proceedings, 22nd International Scientific Conference on Economic and Social Development – "Legal Challenges of Modern World"*, 813-822.
33. KIM, N., WICKS, B. E. (2010): Rethinking Tourism Cluster Development Models for Global Competitiveness. International CHRIE Conference-Refereed Track (July 30, 2010), Paper 28. [online]. [Cited 15. 06. 2020] Available online: http://scholarworks.umass.edu/refereed/CHRIE_2010/Friday/28.
34. PORTER, M. (1990): The competitive advantage of nations. *Harvard Business Review*, 68 (2), 73-93.
35. PORTER M. (1998): Clusters and the new economics of competition. *Harvard Business Review*, 76 (6), 77-90.
36. RITCHIE, J. R. B., CROUCH G. I. (2000): The competitive destination, a sustainable perspective, in: *Tourism Management*, 21 (1), 1-7.
37. ROMAN, M. (2013): Klastry jako forma współdziałania w działalności turystycznej. *Zarządzanie i Finanse*, 1 (11), 309-320.
38. SAHAKYAN, M., SUVARYAN, A., BORKOWSKA-NISZCZOTA, M., & SZYMANSKA, E. (2019): The Formation and Development of Tourist Clusters: Case of Poland and Armenia. *Marketing and Management of Innovations*, issue 1, 21-33. <http://doi.org/10.21272/mmi.2019.1-02>.

39. SMERAL, E. (1996): Austria as a Tourist Destination. Options for Repositioning, *Austrian Economic Quarterly*, Vol. 2, Issue 2.
40. SZNAJDER, M., PRZEZBÓRSKA, L.(2006): Agroturystyka. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
41. ZINKO, YU., MALSKA, M., KRIBA, I. (2018):A Multilevel Universal Model of the Rural Tourism Cluster: Implementation at the Local Level. *Studia Periegetica*, 2018, Vol. 4 (24), 11-24. <https://doi.org/10.26349/st.per.0024.1>.

2.9. ECONOMIC AND ECOLOGICAL CRITERIA OF NANOMATERIAL QUALITY IN THE CONTEXT OF HUMAN SAFETY

2.9. ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНІ КРИТЕРІЇ ЯКОСТІ НАНОМАТЕРІАЛІВ У КОНТЕКСТІ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ

Сьогодні наноматеріали використовуються в усіх ланках народного господарства. Вони є основою для створення виробів електроніки, фотоніки, роботехніки. Широко застосовуються наноструктури та наночастки у медицині, ліках, косметиці, хімічній промисловості тощо.

Наряду з цим можна констатувати певну психологічну напругу суспільства по відношенню до наноматеріалів. Існує думка, що наноматеріали можуть нести шкоду здоров'ю аналогічно генномодифікованим продуктам. Великій відсоток людей відмовляється споживати товари, де зазначено вміст наночастинок. Є й інша точка зору, яка ґрунтується на тому, що прогресивні матеріали, створенні завдяки наноструктуруванню – це шлях до розвитку суспільства. В таких матеріалах вбачають більше користі, ніж шкоди, і пророкують їм «велике майбутнє».

Такі протиріччя у поглядах на наноматеріали зумовлені, перш за все, недостатньою обізнаністю та інформаційним голодом. Це, в свою чергу, зумовлює психологічне напруження по відношенню до застосування наноматеріалів та виробів, що можуть містити наночастинок.

Для подолання цих напруг та протиріч необхідно досліджувати наноструктури не тільки за фізико-хімічними характеристиками, а й за показниками економічних, екологічних, патентно-правових критеріїв тощо. Для визначення узагальненого критерію якості наноматеріалів необхідним є проведення декомпозиції властивостей наноматеріалу.

Метою роботи є встановлення економіко-екологічних критеріїв якості наноматеріалів у контексті безпеки людини.

Для цього скористаємося зручним інструментом кваліметрії – деревом властивостей. Побудова дерева властивостей є важливим етапом алгоритму розробки методики оцінювання якості.

Будь-які властивості матеріалів можна класифікувати за складністю³⁶⁵:

- складні властивості (ті, що можна ділити на більш прості);
- прості властивості (поділ яких на більш прості неможливий);
- квазіпрості (властивості, які можна ділити на більш прості, але це не є доречним, або поділ властивостей не призведе до спрощення).

Крім того, існує поняття «група властивостей» – сукупність менш складних властивостей, на яку безпосередньо розкладається складна властивість³⁶⁶. З іншого боку, властивості матеріалів можна умовно розділити на узгоджені, нейтральні та суперечливі. До узгоджених критеріїв можна віднести той випадок, коли поліпшення показника якості одного критерію призводить до поліпшення показника якості іншого³⁶⁷. Нейтральні критерії – це ті критерії, значення показників якості яких не впливають один на одного. Забезпечення якості виробу досягається за рахунок поліпшення показників якості кожного з нейтральних критеріїв. Особливим випадком являються суперечливі критерії – при поліпшенні одного з них, інший показник погіршується. У цьому випадку рішення щодо поліпшення якості продукції можливим стає лише за умови компромісу.

³⁶⁵ Kunasekaran V., Krishnamoorthy K. Multi criteria decision making to select the best method for the preparation of solid lipid nanoparticles of rasagilinesylate using analytic hierarchy process, 2014.

³⁶⁶ Панков А. Р., Семенихин К. В. Минимаксная идентификация обобщенной неопределенно-стохастической линейной модели, 1998.

³⁶⁷ Будылина Е. А., Гарькина И. А., Данилов А. М. Фундаментальные основы оценки качества сложных систем, 2013.

Таким чином, для встановлення узагальненого критерію якості необхідно проводити оптимізацію системи за всіма критеріями, у тому числі суперечливими. Однак оптимізація системи по одному з критеріїв практично виключає можливість оптимізації за іншими критеріями³⁶⁸. Тому важливо знайти узгоджений оптимум для всіх використовуваних критеріїв³⁶⁹.

Для того, щоб вибрати найкраще технічне рішення, потрібно спочатку дати оцінку отриманим варіантам, потім ці оцінки порівняти, і тільки після цього вибрати варіант з найвищою оцінкою. Порівнювати варіанти найчастіше доводиться за багатьма ознаками, тобто користуватися декількома шкалами³⁷⁰.

Компромісні рішення можуть прийматися на основі зрівняння критеріїв чи вибору головного, більш важливого, виходячи з функціонального призначення матеріалу. Слід також враховувати успадкування властивостей від вихідного стану кристалу до макрорівня наноматеріалу.

Дерево властивостей наноматеріалу в значній мірі є аналогом дерева показників (що є метою реалізації алгоритму кваліметричного аналізу на етапі визначення узагальненого критерію якості). У дереві властивостей якість як найбільш складна властивість розглядається як стовбур дерева, зазвичай умовно вважається розташованим на нульовому ярусі дерева³⁷¹. Ця складна властивість декомпозиється на наступному ярусі на менш складні властивості, кожна з яких, в свою чергу, ділиться на ще менш складні властивості і т.д. Властивості нижчого, $(k - 1)$ -го ярусу є узагальнюючими для відповідних властивостей подальшого, k -го ярусу ($k = 1, 2, \dots, m$, де m – номер найвищого (останнього) ярусу дерева властивостей) (Рис. 1)³⁷².

При побудові дерева властивостей наноструктур доцільним є розбиття на загальні властивості та специфічні. При цьому до загальних властивостей віднесемо ті, які притаманні будь-якому сформованому наноматеріалу, незалежно від способу синтезу та морфологічних особливостей. До специфічних властивостей віднесемо ті, які відрізняють наноматеріали один від одного. Цей поділ є умовним, ряд властивостей можна розглядати в обох групах одночасно. Тим не менш, ранжування за таким принципом є необхідним для визначення специфіки кожної окремої наноструктури та розуміння її ролі для промислового виробництва. Таким чином, специфічні властивості можна назвати частковими³⁷³.

До загальних критеріїв віднесемо екологічні, економічні та патентно-правові. Часткові критерії складаються з множини функціональних, геометричних (морфологічних), фізичних та механічних властивостей. Хімічні властивості синтезованих наноструктур віднесемо одразу до обох груп, так як вони будуть відображати різні характеристики. У загальній групі знаходяться ті хімічні властивості, які характеризують хімічний склад матеріалу, з якого синтезована наноструктура. Ці властивості збігаються (повністю або частково) з вихідними параметрами кристалу. Неповне дерево властивостей, які складають узагальнений критерій якості наноструктур, представлено на Рис. 2.

³⁶⁸ Kunasekaran V., Krishnamoorthy K. Multi criteria decision making to select the best method for the preparation of solid lipid nanoparticles of rasagilinemesylate using analytic hierarchy process, 2014; Будьлина Е. А., Гарькина И. А., Данилов А. М. Фундаментальные основы оценки качества сложных систем, 2013.

³⁶⁹ Будьлина Е. А., Гарькина И. А., Данилов А. М. Фундаментальные основы оценки качества сложных систем, 2013; Подиновский В. В. Многокритериальные задачи с однородными равноценными критериями // Журнал вычислительной математики и математической физики, 1975.

³⁷⁰ Айвазян С. А. Различение близких гипотез о виде плотности распределения в схеме обобщенного последовательного критерия, 1965.

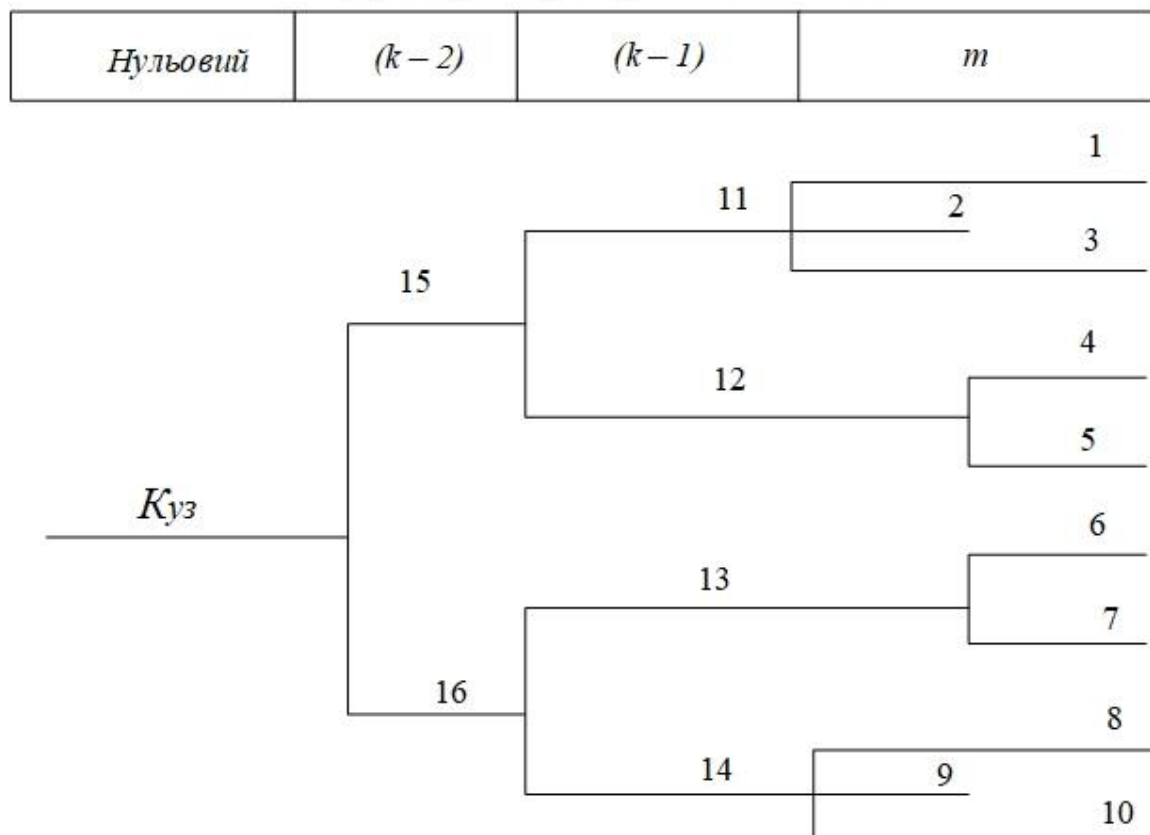
³⁷¹ Горбашко, Е. А. Управление качеством, 2016.

³⁷² Горбашко, Е. А. Управление качеством, 2016; Макарова, Л. В. Сравнительный анализ качества продукции, 2007; Квалитетрия для всех: Учеб. пособие / Г. Г. Азгальдов, А. В. Костин, В. В. Садовов, 2012.

³⁷³ Сичікова Я. О. Системи управління якістю та стабілізація властивостей наноструктур, сформованих на поверхні напівпровідників, 2018.

Слід зазначити, що фізичні, механічні та функціональні критерії теж можна віднести до загальних в залежності від того, яку саме якість розглядати – загальні (бажані, задані) показники якості, чи якість окремого зразка у партії.

Яруси дерева критеріїв/властивостей

Рис. 1. Загальна схема декомпозиції (по ярусам дерева) критеріїв якості наноматеріалів більш складних на часткові і нумерація критеріїв

Однак для зручності будемо користуватися саме таким деревом властивостей.

Для подальшого розбиття властивостей на більш прості (елементарні) необхідно проводити аналіз кожної гілки складеного дерева. Тут необхідно повернутися до питання узгоджених та суперечливих критеріїв.

Тобто для визначення критерію якості наноструктури, необхідним є побудова дерева з урахуванням всіх елементарних властивостей, які будуть мати певний рівень вагомості, виключаючи ті, які являються загальними і не мають вагомості при обчисленні двох партій продукції, виробленої за однаковою технологією.

До економічних критеріїв відносять показники, що пов'язані з витратами ресурсів і окупністю від провадження діяльності (Рис. 3).

Економічні показники мають кореляцію з технологічними критеріями, так як від складності технологічного процесу залежать витрати на виробництво. Крім того, показники витрат дуже часто є суперечливими до показників морфології поверхні, так як покращення морфологічних властивостей можливе лише за рахунок ускладнення технологічного процесу та використання більш вартісної сировини. Саме у цьому випадку необхідно йти на компроміс – або покращувати якість товару, або знижати витрати на виробництво. Для цього необхідно проводити детальний економічний аналіз і враховувати конкурентоздатність продукції, що виробляється ³⁷⁴.

³⁷⁴ Богданов І. Т. Сучасні технології отримання наноматеріалів для відновлювальної енергетики з урахуванням екологічної безпеки, 2018.

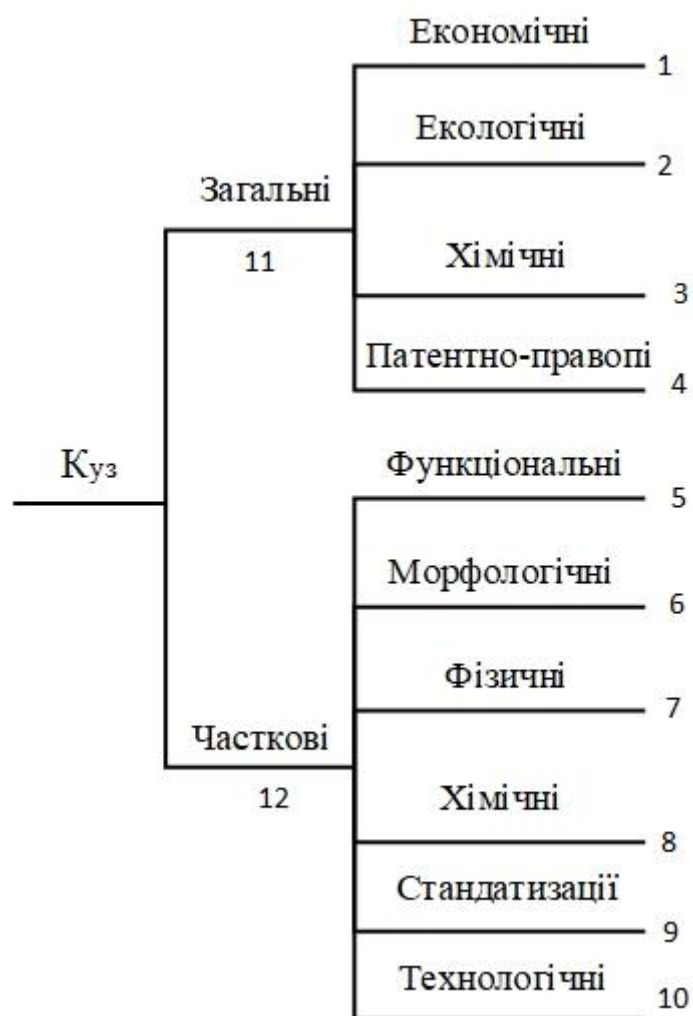

Рис. 2. Неповне дерево узагальненого критерію якості наноструктур, сформованих на поверхні напівпровідників

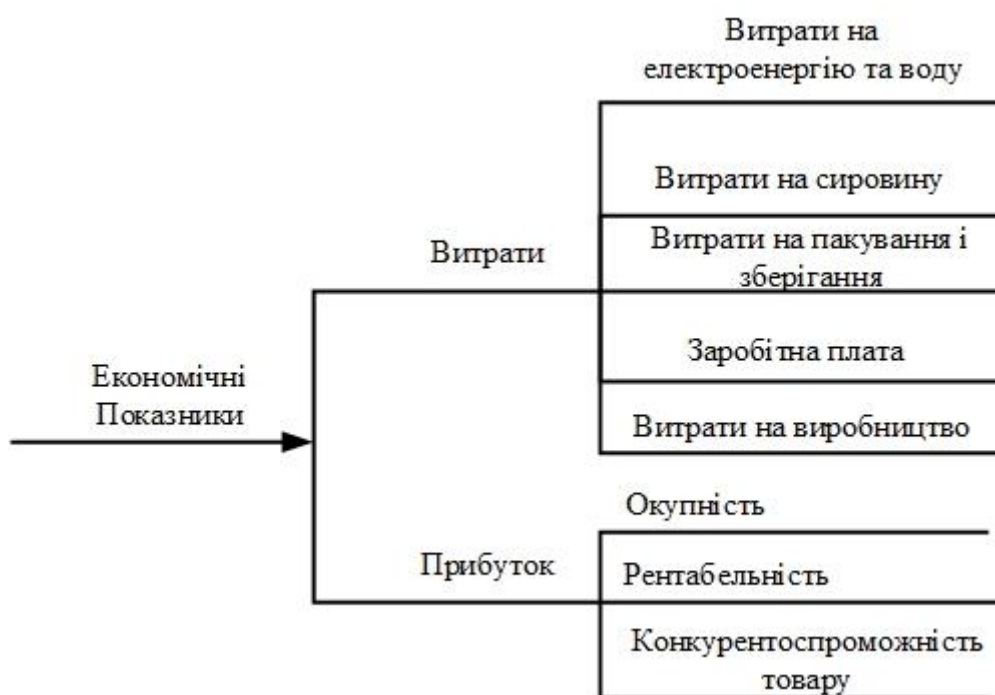

Рис. 3. Економічні показники нанотехнологічної продукції

Патентно-правовий рівень якості будь-якого продукту визначається показниками: показником патентного захисту, показником патентної чистоти, показником територіальної розповсюдженості (Рис. 4). Ці величини є безрозмірними.

Показники патентного захисту і патентної чистоти повинні використовуватися не тільки при оцінці якості продукції, але і при її сертифікації.

Рис. 4. Патентно-правові показники нанотехнологічної продукції

Екологічні критерії необхідно розділяти за стадіями життєвого циклу нанотехнологічної продукції. Проведення повного дослідження ризиків використання наноматеріалів та контролю їх впливу на навколишнє середовище і організм людини є довготривалим і наукоємним процесом. Крім того, на сьогодні недостатньо даних щодо токсичності великої кількості наноматеріалів, для більшості з них не розроблено маркування та паспортів. Тому зупинимося лише на загальних видах впливу наноіндустрії на екосистему та людину.

Для цього слід чітко розуміти, що наноматеріали можуть представляти небезпеку не лише у процесі їх використання, а на всіх етапах життєвого циклу.

Таким чином, при екологічній оцінці наноматеріалів слід враховувати специфічні особливості кожної стадії життєвого циклу. Екологічні показники слід характеризувати за рівнями шкідливих впливів на навколишнє середовище, що виникають при створенні, експлуатації та утилізації наноматеріалу. Для побудови дерева екологічного показника якості нанотехнологічної продукції необхідно визначитися, за якою класифікаційною шкалою ранжувати показники. Тут доцільно провести ранжування за основними показниками якості продукції (Рис. 5).

При оцінці екологічного критерію якості наноматеріалів, як правило, застосовують поняття ризику як кількісного показника безпеки. З іншого боку, необхідним є врахування того факту, що нанотехнології здатні покращити стан екологічної безпеки за рахунок використання їх у альтернативній енергетиці, сенсорній технології тощо. Створення нових матеріалів частково вирішує проблему раціонального використання природних ресурсів тощо.

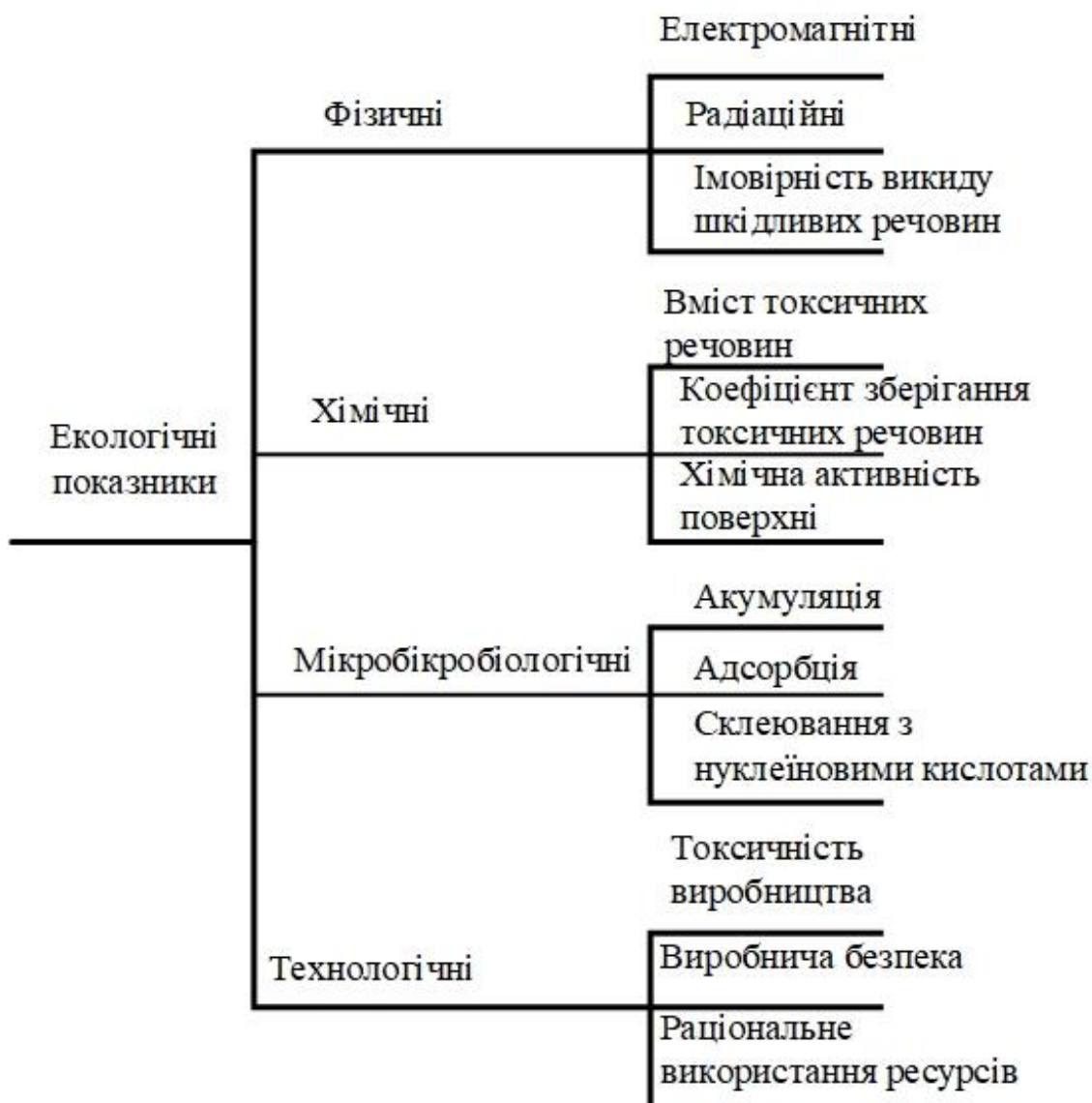

Рис. 5. Екологічні показники якості нанотехнологічної продукції

Таким чином, у роботі показано загальні засади виділення економічних, екологічних та патентно-правових критеріїв якості наноматеріалів. Виділення цих критеріїв є важливим кроком до розуміння безпеки застосування наноматеріалів та виробів на їх основі. До того ж, оцінювання наноматеріалів за виділеними показниками якості дозволить намітити шляхи зняття соціальної та психологічної напруги при використанні виробів наноіндустрії.

Література:

1. Kunasekaran V., Krishnamoorthy K. Multi criteria decision making to select the best method for the preparation of solid lipid nanoparticles of rasagilinemesylate using analytic hierarchy process // Journal of advanced pharmaceutical technology & research. – 2014. – Т. 5. – №. 3. – С. 115.
2. Айвазян С. А. Различение близких гипотез о виде плотности распределения в схеме обобщенного последовательного критерия // Теория вероятности и применение. – 1965. – Т. 10. – №. 4. – С. 713-726.
3. Богданов І. Т. Сучасні технології отримання наноматеріалів для відновлювальної енергетики з урахуванням екологічної безпеки / І. Т. Богданов, С. О. Вамболь, В. В. Вамболь, Я. О. Сичікова, О. М. Кондратенко. – К.: Освіта України, 2018. – 188 с.

4. Будылина Е. А., Гарькина И. А., Данилов А. М. Фундаментальные основы оценки качества сложных систем // Новый университет. Серия: Технические науки. – 2013. – №. 4. – С. 6-9.
5. Горбашко, Е. А. Управление качеством [Текст]: учебник для бакалавров / Е. А. Горбашко. – 2-ое издание исправленное и дополненное. – М: Издательство Юрайт .– 2016. – 463 с.
6. Макарова, Л. В. Сравнительный анализ качества продукции [Текст]: методические указания / Л. В. Макарова, И. С. Великанова. – Пенза: ПГУАС, 2007. – 26 с.
7. Квалиметрия для всех: Учеб. пособие / Г. Г. Азгальдов, А. В. Костин, В. В. Садовов. – М.: ИД ИнформЗнание. – 2012.– 165 с.
8. Панков А. Р., Семенихин К. В. Минимаксная идентификация обобщенной неопределенно-стохастической линейной модели // Автоматика и телемеханика. – 1998. – № 11. – С. 158-171.
9. Подиновский В. В. Многокритериальные задачи с однородными равноценными критериями // Журнал вычислительной математики и математической физики. – 1975. – Т. 15. – №. 2. – С. 330-344.
10. Сичікова Я. О. Системи управління якістю та стабілізація властивостей наноструктур, сформованих на поверхні напівпровідників / Я. О. Сичікова, – К.: Освіта України, 2018. – 280 с.

2.10. RESEARCH OF THE PROCESS OF FORMING A COMPETITIVE STRATEGY ON THE EXAMPLE OF AGROTRADE GROUP

2.10. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТНОЇ СТРАТЕГІЇ НА ПРИКЛАДІ ГК «АГРОТРЕЙД»

Сучасний етап розвитку світової економіки характеризується рядом ознак, що свідчать про формування нової моделі економічного зростання, а саме: глобалізація бізнесу, динамічний розвиток конкуренції, поява нових прийомів та методів організації виробництва, скорочення життєвих циклів товарів. В наслідок вказаних умов успішною діяльність може бути лише у тих підприємств, які правильно обирають та розробляють свою стратегію, що дозволяє сконцентруватися на пріоритетних напрямках господарської діяльності, використовувати гнучкі форми організації та управління виробництвом, ефективно використовувати наявні ресурси та свої власні досягнення. У зв'язку з цим питання, пов'язані з прийняттям стратегічних управлінських рішень, постають особливо актуально.

При цьому необхідно враховувати, що жодне підприємство не може досягти переваг над конкурентами за всіма показниками. Тому, необхідним є вибір пріоритетів у процесі розробки стратегії, які б максимально відповідали ринковій ситуації і якнайкраще використовували сильні сторони підприємства. Одним із варіантів вирішення цієї проблеми може бути формування і реалізація саме конкурентної стратегії.

Проведений аналіз фахової наукової літератури за тематикою дослідження дозволив визначити особливості процесу формування конкурентної стратегії в аспекті стратегічного управління підприємством та визначити його зміст.

Поняття «конкурентна стратегія» у роботі трактуємо як динамічний довгостроковий цілеспрямований комплекс взаємопов'язаних заходів, підпорядкований загальній меті підприємства, що ґрунтуються на внутрішніх можливостях підприємства, спрямований на досягнення та утримання бажаного рівня конкурентоспроможності, конкурентних переваг, стійкої конкурентної позиції підприємством та здатний нейтралізувати вплив конкурентних сил³⁷⁵.

Механізм формування конкурентної стратегії – це сукупність системи елементів, що забезпечують добір інструментарію управління діяльністю підприємства та методів досягнення стратегічних цілей з урахуванням факторів внутрішнього та зовнішнього впливів³⁷⁶.

Формування конкурентної стратегії повинно мати системний характер, тобто всі елементи механізму повинні бути взаємопов'язаними та функціонально цілеспрямованими на досягнення поставленої мети, відповідати принципам формування конкурентної стратегії: цілеспрямованості, цілісності, керованості, безперервності, контрольованості, гнучкості, адаптивності, комплексності, системності, збалансованості, ефективності тощо.

Схематично процес формування конкурентної стратегії наведений на Рис. 1. Поняття «процес» визначено як «сукупність послідовних дій, засобів, спрямованих на досягнення певного наслідку»³⁷⁷, воно є більш доречним та ширшим порівняно з визначенням поняття «механізм».

Процес формування конкурентної стратегії повинен бути адаптований до зовнішніх та внутрішніх загроз і можливостей, узгоджений з політикою підприємства та стратегіями вищого порядку, базуватись на конкурентних перевагах, конкурентній позиції, ключових факторах успіху, сильних сторонах підприємства; націлений на досягнення визначених та

³⁷⁵ Божидай І. І. (2016) Дефініція поняття «конкурентна стратегія» та її місце в управлінській ієрархії стратегій. *Траектория науки*, 2016, № 1 (6).

³⁷⁶ Лепейко Т. І., Кіпа Д. В. (2014). Механізм формування конкурентної стратегії підприємства. *Академічний огляд*, 2014, № 2 (41), С. 65.

³⁷⁷ Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980.

обґрунтованих конкурентних цілей на основі детальних стратегічних планів, в процесі виконання яких можливо провести проміжну оцінку, а по закінченню процесу реалізації стратегії сформувані та оцінені кінцеві результати.

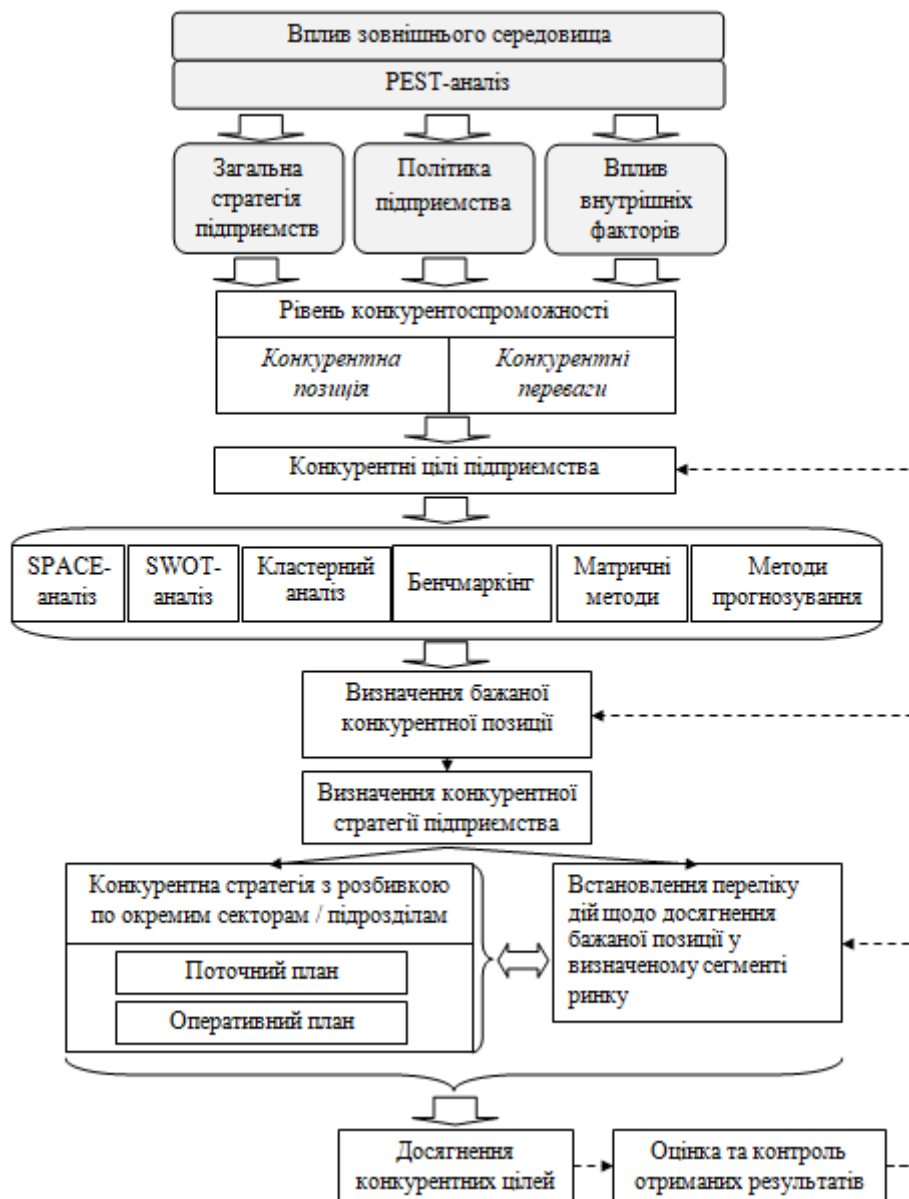

Рис. 1. Процес формування конкурентної стратегії підприємства.

Джерело: побудовано авторами

Процес формування конкурентної стратегії підприємства пропонується дослідити на прикладі групи компаній «Агротрейд». Дане підприємство є провідним вітчизняним постачальником зерна та посівного матеріалу.

Його виробничі активи розташовані в Харківській, Полтавській, Чернігівській, Сумській та Дніпропетровській областях України, які є найбільш привабливими для ведення агропромислової діяльності.

Група «Агротрейд» складається з 6 сільськогосподарських кластерів, 9 силосів та зернозбиральних станцій. Є лідером України з виробництва та реалізації репродуктивного гібридного насіння культур іноземної та вітчизняної селекції; входить до трійки лідерів з переробки гречки в Україні; володіє власним млином з виробництва пшеничного борошна; належить до Топ-10 українських зернотрейдерів та контролює 3% експортного ринку зерна; активно розвиває напрям виробництва органічної продукції. Компанія є лідером серед

українських компаній з ефективного використання ІТ-технологій. Група компаній «Агротрейд» одержала перемогу в номінації «Диверсифікація виробництва» в 2018 році проекту «Аграрна еліта України» та увійшла до рейтингу 100 кращих аграрних підприємств по версії журналу «The Ukrainian Farmer»³⁷⁸.

Необхідно провести комплексний аналіз стану підприємства та визначити найбільш привабливий варіант сценарію розвитку компанії, у відповідності до запропонованої схеми формування конкурентної стратегії підприємства (Рис. 1).

PEST-аналіз проводиться у відповідності до чотирьох груп факторів: Political – політико-правового оточення компанії, Economical – економічного стану ринку, Socio-cultural – соціального та культурного стану ринку, Technological – фактори, що характеризують технологічний прогрес в галузі. Метою PEST-аналізу є відстеження (моніторинг) змін макросередовища за чотирма вузловими напрямками і виявлення тенденцій, подій, невідконтрольних підприємству, але таких, що здійснюють вплив на прийняття стратегічних рішень³⁷⁹. Основні результати PEST-аналізу наведені в Табл. 1.

Таблиця 1. PEST-аналіз агропромислового комплексу України

POLITICAL	ECONOMICAL
<ul style="list-style-type: none"> - тенденції щодо державного регулювання в галузі; - державна підтримка галузі; - стандарти якості в галузі; - система контролю якості. 	<ul style="list-style-type: none"> - динаміка та структура виробництва сільськогосподарської продукції; - темпи приросту основних показників сільського господарства; - аналіз експорту продукції АПК,
SOCIO-CULTURAL	TECHNOLOGICAL
<ul style="list-style-type: none"> - відношення до імпортованих товарів та послуг; - відношення до натуральних та екологічних продуктів; - рівень міграції та імміграційний настрій. 	<ul style="list-style-type: none"> - рівень інновацій та технологічного розвитку галузі; - витрати на дослідницькі розробки; - законодавство щодо технічного оснащення в галузі; - доступ до новітніх технологій.

Серед факторів макросередовища, що мають, на даному етапі розвитку держави, найбільший вплив, слід відмітити політичні та економічні чинники. Це свідчить про значну політичну та економічну нестабільність у країні.

SWOT-аналіз – інструментарій стратегічного планування, який полягає у виявленні факторів впливу внутрішнього та зовнішнього середовищ. Факторами внутрішнього середовища об'єкта аналізу (фактори, на які об'єкт має вплив) є сильні (S) та слабкі (W) сторони, а факторами зовнішнього середовища (на які об'єкт не має впливу) є можливості (O) та загрози (T)³⁸⁰. Результати проведення SWOT-аналізу наведені в Табл. 2.

У відповідності до Державного бюджету України за 2019 рік³⁸¹, були передбачені видатки для Міністерства аграрної політики та продовольства України у розмірі 15,7 млрд. грн., в тому числі на програми підтримки галузі в обсязі 6,9 млрд. грн. У 2020 році з визначено наступні напрями державної підтримки АПК³⁸², у відповідності до Постанови Уряду від 19 лютого 2020 року № 109 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2017 року № 77»:

– часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва;

³⁷⁸ Група Агротрейд : веб-сайт.

³⁷⁹ Багорка М. О. (2015) Стратегічний аналіз основних факторів макро- і мікросередовища аграрного виробництва на шляху до екологізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*, 2015, Вип. 12 (Частина 1), С. 15.

³⁸⁰ Войтко С. В., Воронкова І. Ю. (2016) Застосування SWOT-аналізу для розробки стратегічних напрямів кластероутворення поліграфічних підприємств. *Регіональна економіка*, 2016, № 1, С. 166.

³⁸¹ Закон України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» від 23. 11. 2018 № 2629-VIII.

³⁸² Програми підтримки АПК 2020 розглянули під час відеоселектору Мінекономіки.

- фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів;
- державна підтримка розвитку тваринництва та переробки сільськогосподарської продукції;
- фінансова підтримка розвитку фермерських господарств;
- фінансова підтримка розвитку садівництва, виноградарства та хмелярства;
- надання сімейним фермерським господарствам додаткової фінансової підтримки через механізм доплати на користь застрахованих осіб - членів/голови сімейного фермерського господарства єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування буде здійснюватись згідно Порядку затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 року № 565.

Таблиця 2. SWOT-аналіз групи компаній «Агротрейд»

<p style="text-align: center;">СИЛЬНІ СТОРОНИ</p> <ul style="list-style-type: none"> – лідерство за ціною (Додаток Д); – гнучкі умови продажу та поставок; – ліцензування, сертифікація та стандартизація; – органічна продукція; – створення нового гібридного насіння; – логістика; – висококваліфіковані працівники; 	<p style="text-align: center;">СЛАБКІ СТОРОНИ</p> <ul style="list-style-type: none"> – обмежені інвестиційні ресурси; – не диверсифікований ринок збуту; – відсутні програми міжнародного партнерства; – слабка диференціація продукції; – відсутня дистрибуція супутніх товарів;
<p style="text-align: center;">МОЖЛИВОСТІ</p> <ul style="list-style-type: none"> – державні програми підтримки та розвитку АПК; – створення нової продукції; – надання послуг спеціалізованої лабораторії; – реклама на власному транспорті та в мережі Internet; 	<p style="text-align: center;">ЗАГРОЗИ</p> <ul style="list-style-type: none"> – відтік висококваліфікованих кадрів; – інфляція; – вагоме зростання витрат в галузі; – вихід на ринок іноземних компаній; – кліматичні умови; – зміна вподобань споживачів

На основі отриманих результатів SWOT-аналізу, для перетворення слабких сторін у можливості доречно:

- 1) провести географічне розширення ринків збуту;
- 2) запровадити програми міжнародного партнерства;
- 3) створити виробництво нових товарів у сумісних сферах діяльності;
- 4) запровадити програми дистрибуції супутніх товарів.

Таким чином, ГК «Агротрейд», за умови використання сприятливих можливостей та проведенні роботи в полі «слабких сторін», може значно покращити свою конкурентну позицію.

SPACE-аналіз за рахунок визначення положення компанії, дозволяє сформувавши умови її функціонування за чотирма напрямками: фінансове становище, привабливість галузі, конкурентоспроможність підприємства, стабільність середовища³⁸³. Системи критеріїв, за визначеними групами показників, сформовані у відповідності до особливостей галузі та діяльності підприємства, з урахуванням сучасних наукових досліджень^{384, 385, 386, 387}.

Показники фінансового потенціалу та рівня конкурентоспроможності підприємства визначені на основі фінансових та аналітичних звітів діяльності ГК «Агротрейд» фахівцями

³⁸³ Клівець Н. Г. (2007) Стратегія підприємства: навч. посіб. К.: Академвидав, 2007, с. 277.

³⁸⁴ Мескон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф. (1992) Основы менеджмента. М.: Дело, 1992, 702 с.

³⁸⁵ Стрелкова Л. В., Тарасов Д. И. (2014) Стратегический анализ и оценка развития промышленного производства ПФО. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: Социальные науки*, 2014, № 3 (35), С. 18.

³⁸⁶ Стеблюк Н. Ф., Волосова Є. Р. (2017) Визначення конкурентних напрямів підприємства на ринку кисломолочної продукції. *Економіка і суспільство*, 2017, Вип. № 9, с. 656.

³⁸⁷ Бурденюк Т. Г. (2011) SPACE-аналіз як метод формування стратегічних альтернатив підприємства. *Економічний аналіз: збірник наукових праць*. Тернопіль. «Економічна думка», 2011, с. 48.

даної компанії. Групи показників щодо привабливості та стабільності галузі отримані за допомогою анкетування фахівців галузі та експертів-теоретиків. На основі отриманих результатів анкетування, сформовано середні значення за кожною з груп показників SPACE-аналізу (Табл. 3).

Таблиця 3. Результати зважених оцінок критеріїв SPACE-аналізу для групи компаній «Агротрейд»

Критерії	Зважена оцінка, балів
Фінансовий потенціал підприємства	3,5
Конкурентоспроможність підприємства	4,03
Привабливість галузі	4,22
Стабільність середовища	4,22

На основі отриманих оцінок за ключовими критеріями визначаємо вектор розвитку компанії в системі координат SPACE. Початок вектора знаходиться в точці початку координат, а кінець в точці А з координатами:

$$X = 4,22 - 4,03 = 0,19;$$

$$Y = 3,5 - 4,22 = -0,72.$$

Опрацьовані результати проведення SPACE-аналізу для ГК «Агротрейд» відображено графічно (Рис. 2).

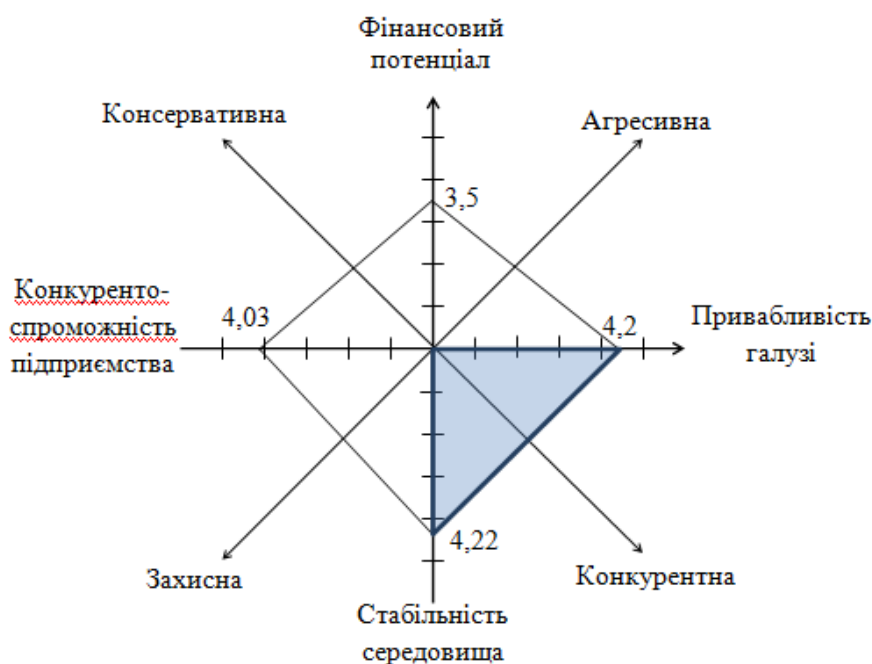

Рис. 2. Матриця стратегічного положення та оцінка дій
Джерело: побудовано авторами

Грунтуючись на отриманому стратегічному положенні групи компаній «Агротрейд», маємо конкурентний напрям розвитку, що характеризується привабливістю галузі та стабільністю середовища. Критичними факторами виступають фінансовий потенціал та конкурентні переваги підприємства. Компанії необхідно протистояти натиску загроз щодо втрати фінансування, основними напрямками для розвитку є пошук фінансових ресурсів та підвищення рівня конкурентоспроможності.

SWOT та SPACE аналізи вказали на необхідність забезпечення фінансовими ресурсами підприємства, що можливе за рахунок акумулювання грошових коштів або оптимізації витрат. Також слід вжити систему заходів направлених на підвищення рівня

конкурентоспроможності продукції та збільшення частки ринку, як основних критерії конкурентоспроможності підприємства.

З урахуванням вище наведеного, ціллю конкурентної стратегії ГК «Агротрейд» є підвищення рівня доходності / прибутковості за рахунок підвищення рівня конкурентоспроможності підприємства та збільшення ринкової частки. Структурно-послідовна система формування конкурентної стратегії наведена на Рис. 3.

Рис. 3. Формування конкурентної стратегії для ГК «Агротрейд»

Джерело: сформовано авторами

Враховуючи конкурентну позицію та переваги групи компаній «Агротрейд», базуючись на засадах прогнозування та бенчмаркінгу, була визначена бажана конкурентна позиція в галузі і відповідна їй конкурентна стратегія.

Узагальнено, можливі наступні варіанти досягнення визначеної конкурентної стратегії – це підвищення ефективності діяльності підприємства, за рахунок оптимізації / модернізації тощо, чи збільшення масштабів діяльності (в першу чергу за рахунок збільшення земельного банку підприємства та його обробки, чисельності працівників). Вказані два напрями стратегічного вибору відповідають стратегії інновацій та стратегії розширення меж матриці І. Ансоффа «товар-ринок» (Рис. 4), яка є дуже поширеною³⁸⁸.

І стратегія удосконалення діяльності або глибокого проникнення на ринок – це максимально консервативна стратегія, направлена на збільшення частки на товарному ринку, виходячи з досвіду країн з розвинутою економікою, ймовірність успіху даної стратегічної альтернативи становить 50%.

³⁸⁸ Ansoff I. (1957) Strategies for Diversification, *Harvard Business Review*, Sep-Oct 1957.

II стратегія розвитку ринку або стратегія розширення меж – обережна стратегія, цільове фінансування в «ключових» джерелах; ймовірність успіху – 20%.

III стратегія розвитку продукту або стратегія інновацій – це новаторська стратегія, джерелом росту розвитку компанії є зростання попиту на нові продукти. Ймовірність успіху – 33%.

IV стратегія диверсифікації або товарної експансії – найбільш ризиковий тип конкурентної стратегії, характеризується мінімальною фінансовою стійкістю задля потенційного прибутку. Вірогідність успіху нового товару на новому ринку на рівні 5%.

Варіанти	Старий ринок	Новий ринок
Старий товар	Стратегія удосконалення діяльності/ глибокого проникнення на ринок I	Стратегія розвитку ринку або розширення меж II
Новий товар	Стратегія розвитку продукту або стратегія інновацій III	Диверсифікація або стратегія активної експансії IV

Рис. 4. Матриця стратегій І. Ансоффа

Варіанти можливих конкурентних стратегій для ГК «Агротрейд» відображено графічно (Рис. 5).

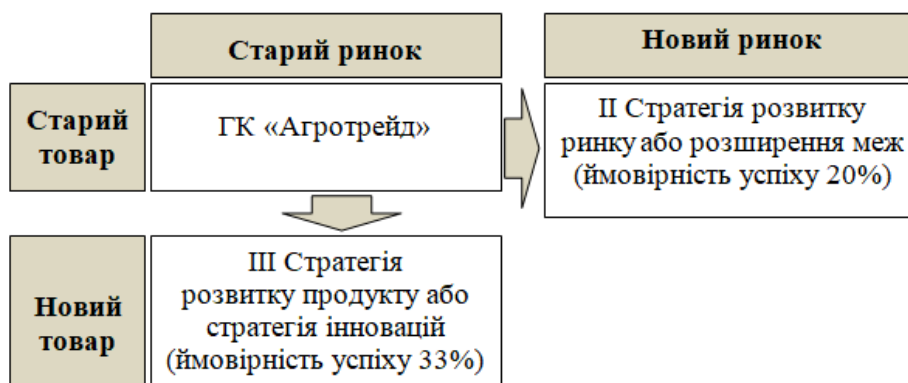

Рис. 5. Конкурентні стратегії групи компаній «Агротрейд» в розрізі матриці І. Ансоффа.

Джерело: побудовано авторами

Отже, ГК «Агротейд», у відповідності до матриці стратегій І. Ансоффа, обрати для впровадження стратегію інновацій чи розвитку продукту, що дозволить підприємству підвищити власний рівень конкурентоспроможності та прибутковості.

Висновки. Запропоновано концептуальний підхід до процесу формування конкурентної стратегії підприємства, що можна визначити як комплексний, керований та адаптивний процес. Сформовано механізм формування конкурентної стратегії підприємства, що ґрунтується на аналізі зовнішнього та внутрішнього середовищ підприємства, з використанням PEST-, SPACE-, SWOT- аналізів визначенні конкурентних цілей, рівня конкурентоспроможності, конкурентної позиції та переваг, що в комплексі визначають бажану конкурентну позицію підприємства, на основі якої визначається оптимальна конкурентна стратегія з формуванням переліку необхідних дій у відповідності до окремих секторів чи підрозділів.

References:

1. Божидай І. І. (2016) Дефініція поняття «конкурентна стратегія» та її місце в управлінській ієрархії стратегій. *Траектория науки*, 2016, № 1 (6). [online]. [Cited 02. 06. 2020.] Available online: <http://pathofscience.org/index.php/ps/article/view/30>.
2. Лепейко Т. І., Кіпа Д. В. (2014). Механізм формування конкурентної стратегії підприємства. *Академічний огляд*, 2014, № 2 (41). С. 64–69.
3. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980.
4. Група Агротрейд: веб-сайт. [online]. [Cited 15. 04. 2020.] Available online: <http://www.agrotrade.ua/ua/news/>.
5. Багорка М. О. (2015) Стратегічний аналіз основних факторів макро- і мікросередовища аграрного виробництва на шляху до екологізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*, 2015, Вип. 12 (Частина 1), С. 14-19.
6. Войтко С. В., Воронкова І. Ю. (2016) Застосування SWOT-аналізу для розробки стратегічних напрямів кластероутворення поліграфічних підприємств. *Регіональна економіка*, 2016, № 1. С. 165-171.
7. Закон України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» від 23. 11. 2018 № 2629-VIII.
8. Програми підтримки АПК 2020 розглянули під час відеоселектору Мінекономіки. [online]. [Cited 03. 06. 2020.] Available online: <http://agrovoly.gov.ua/news/programy-pidtrymky-ark-2020-rozglyanuly-pid-chas-videosелектору-minekonomiky-1>.
9. Клівець Н. Г. (2007) Стратегія підприємства: навч. посіб. К.: Академвидав, 2007, 320 с.
10. Мескон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф. (1992) Основы менеджмента. М.: Дело, 1992, 702 с.
11. Стрелкова Л. В., Тарасов Д. И. (2014) Стратегический анализ и оценка развития промышленного производства ПФО. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Социальные науки*, 2014, № 3 (35). С. 16-22.
12. Стеблюк Н. Ф., Волосова Є. Р. (2017) Визначення конкурентних напрямів підприємства на ринку кисломолочної продукції. *Економіка і суспільство*, 2017, Вип. № 9. С. 654-660.
13. Бурденюк Т. Г. (2011) SPACE-аналіз як метод формування стратегічних альтернатив підприємства. *Економічний аналіз: збірник наукових праць*. Тернопіль. «Економічна думка», 2011. С. 44-50.
14. Ansoff I. (1957) Strategies for Diversification, *Harvard Business Review*, Sep-Oct 1957.

2.11. INNOVATIVE LOGISTICS TECHNOLOGIES IN CRUISE TOURISM IN THE CONTEXT OF EXITING THE CRISIS RELATED TO THE COVID-19 CORONAVIRUS PANDEMIC

2.11. ІННОВАЦІЙНІ ЛОГІСТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ У КРУЇЗНОМУ ТУРИЗМІ В КОНТЕКСТІ ВИХОДУ З КРИЗИ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З ПАНДЕМІЄЮ КОРОНАВІРУСУ COVID-19

Постановка наукової проблеми. Пандемія коронавірусу Covid-19 нищівно відбилася на галузях туризму та транспорту. При цьому особливо постраждав круїзний бізнес, який знаходиться на перехресті цих двох галузей. Нині добре відома історія, пов'язана з круїзним лайнером DiamondPrincess, на борту якого у карантині у березні 2020 р. опинилися майже 3 700 туристів, понад півтисячі з яких захворіли на корона вірус Covid-19. Акції круїзної компанії Carnival Corporation, якій належить цей лайнер, а також акції інших провідних круїзних компаній, таких, як Norwegian чи Royal Caribbean впали на 60-70% від січня 2020 р. Norwegian, яка скасувала 40 рейсів до Азії, заявила, що не пропонуватиме круїзи у цей регіон до кінця 2020 року, а скасовані рейси коштували компанії \$16 млн. Але разом з усією туристичною галуззю круїзний туризм поступово відновлюватиме свої позиції у світовій індустрії подорожей.³⁸⁹

Адже круїзний туризм – один із найдинамічніших видів туризму у XXI ст. за визначенням ЮНВТО. Його відрізняють високі темпи розвитку – 9% річних за останні 25 років проти 4% всього туризму. Привабливість круїзного туризму полягає в тому, що він надає можливість поєднати комфортну морську (або річкову) подорож з різноманітними розвагами та ознайомленням з природою, історією, культурою країн, які відвідують під час подорожі. Україна останніми роками намагається відродити круїзний туризм у своїх акваторіях, зокрема в Чорному морі, на Дніпрі, Дунаї. Певні досягнення мали місце в реалізації планів країни увійти до міжнародних круїзних маршрутів. На жаль, анексія Криму Росією призвела до ускладнення в цій справі. Незважаючи на несприятливу геополітичну ситуацію в регіоні, Україна може стати конкурентоспроможним суб'єктом на ринку круїзного туризму за умови чіткого визначення цільових сегментів і своїх конкурентних переваг. Це стосується і діяльності круїзних компаній, однією з конкурентних переваг яких у сучасних умовах стала логістика та управління ланцюжками поставок (англ. Supply Chain Management, SCM).

Літературні джерела та публікації з теми статі в основному стосуються особливостей та характеристики круїзного туризму, як такого, та належать Н. Гридановій, Т. Дьоровій, В. Зінченку, Т. Сокол, В. Федорченку та ін. Варто відзначити автореферат кандидатської дисертації О. Ляховської «Культура сервісу в круїзному туризмі» (2014)³⁹⁰. Щодо логістики круїзного туризму, то джерел тут небагато як в Україні^{391; 392}, так і за її межами^{393; 394; 395}. Тому автор звертався до загально-логістичних джерел в Україні та за кордоном^{396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403}.

³⁸⁹ Кифяк О. В. Вплив пандемії COVID-19 на сферу туристичних послуг: попередня оцінка // Трансформація системи міжнародних, національних та локальних ринків (Transformation of System of International, National and Local Markets): Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Чернівці (Україна) – Сучава (Румунія). – Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. – С. 82-87.

³⁹⁰ Ляховська О. С. Культура сервісу в круїзному туризмі / О. С. Ляховська. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук з культурології. – К.: КНУКіМ, 2014. – 17 с.

³⁹¹ Ларина Р. Р. Инновационно-логистическое обеспечение международного туризма и круизного бизнеса: Монография / Р. Р. Ларина, В. В. Селиванов, Е. Ю. Лукьянова, М. А. Шостак. – Симферополь: Ариал, 2013. – 307 с.

³⁹² Смирнов І. Г. Логістика туризму: навч. пос. / І. Г. Смирнов. – К.: Знання, 2009. – 444 с.

³⁹³ Zang Q. Tourism Supply Chain Management: af New Research Agenda / Q. Zang, H. Song, G. Q. Huang. [Електронне джерело]: режим доступу: doi: 10.1016/j.tourman. 2009. 05.008. – (Tourism Management, 2009).

³⁹⁴ Veronneau S. Global Service Supply Chain: An Empirical Study of Current Practices and Challenges of a Cruise Line Corporation/ S. Veronneau, J. Roy / – [Електронне джерело]: Режим доступу:

Метою статті є розкрити концептуальні основи та особливості логістики та управління ланцюжками поставок в круїзному туризмі, як джерела конкурентної переваги на світовому круїзному ринку в сучасних кризових умовах виживання галузі під нищівною дією пандемії коронавірусу COVID-19.

Виклад основного матеріалу. Круїзний туризм – один з найдинамічніших секторів туристичної галузі та водного транспорту. Це вид туризму, що постійно розвивався та зростав із середньорічними темпами 8-9% за період 1990-2019 рр.⁴⁰⁴. Кількість круїзних пасажирів у світі становила у 2019 р. понад 22 млн. осіб у рік. Навіть у складні часи темпи зростання круїзного туризму не знижувалися. Відновиться він і після кризи, пов'язаної з коронавірусом.

Особливістю ринку круїзного туризму є те, що він – олігополістичний з домінуванням трьох світових круїзних компаній – «The Carnival Group» (США), «The Royal Caribbean International Group» (США) та «Norwegian Cruise Line/ Star Cruises» (Норвегія – Малайзія), на частку яких припадає за різними оцінками 73-81% пасажиромісткості всього круїзного флоту світу. «The Carnival Group» є найбільшою круїзною компанією світу з штаб-квартирами в Майямі та Лондоні. Їй належать такі круїзні бренди, як «Carnival Cruise Lines», «Holland America Line», «Princess Cruises», «Seaborn» у Північній Америці, «P&O Cruises» та «Cunard» у Великій Британії, «AIDA Cruises» у Німеччині, «Costa Cruises» в Італії, «Iberocruiseros» в Іспанії та «P&O Cruises» в Австралії. Флот компанії складають 100 кораблів, ще сім було віддано до експлуатації 2016 р. Кількість круїзних туристів – понад 10 млн. осіб щорічно (45,5% світового потоку круїзних туристів).

«The Royal Caribbean International» – американська круїзна компанія з штаб-квартирою у Майямі, дочірня компанія ТОВ «The Royal Caribbean», що включає бренди ще декількох компаній – «Celebrity Cruises», «Pullmantour Cruises» (з одноіменною авіакомпанією), «Azamara Club Cruises» та «Crouisieres de France». «The Royal Caribbean International» має найсучасніший флот з 42 круїзних суден, два з яких «Oasis of Seas» та «Charm of Seas» є найбільшими в світі круїзними лайнерами (роки будівництва відповідно 2009 та 2010) з числом круїзних пасажирів кожний 5400 осіб та екіпажем відповідно 2394 та 2384 чол.

«Norwegian Cruise Line / Star Cruises» – третя за величиною круїзна компанія світу, яка домінує на азійсько-тихоокеанському ринку круїзів. Була заснована в 1993 р., як дочірнє підприємство малайзійської «Genting Group», та має штаб-квартиру у Гонконзі (Сянгані). Компанії належать такі бренди як «Norwegian Cruise Line», «NGL America», «Cruise Ferries», що експлуатують більше 20 круїзних лайнерів.

Така висока ринкова концентрація зумовила гостру конкуренцію серед учасників світового ринку круїзного туризму з метою досягти конкурентної переваги. В останні роки

---

doi:10.1016/j.tourman.2008.05.008. – (Tourism Management, 2008).

³⁹⁵ Vaggelas G. K. Analysing the Supply Chain Strategy of the Cruise Industry: The case of a Small Cruise Company / Vaggelas G. K., I. N. Lagoudis. [Електронне джерело]: Режим доступу: www.porteconomics.eu.

³⁹⁶ Christopher M. Logistics and Supply Chain Management / M. Christopher. – Essex: Pitman Publishing, 1992. – 312 p.

³⁹⁷ Suykens F. A quarter of a Century of Port Management in Europe: Objectives and Tools / F. Suykens, E. Van De Voorde // Maritime Policy and Management. – 1998. – № 25 (3). – PP. 251-261.

³⁹⁸ Soriani S. Cruising in the Mediterranean: Structural Aspects and Evolutional Trends / S. Soriani, S. Bertazzon, F. DiCesare, G. Rech // Maritime Policy and Management. – 2009. – № 36 (3). – PP. 235-251.

³⁹⁹ Олійник Я. Б., Смирнов І. Г. Міжнародна логістика: навч. пос. / Я. Б. Олійник, І. Г. Смирнов. – К.: Обрії, 2011. – 546 с.

⁴⁰⁰ Sheffy Y. A Supply Chain View of the Resilient Enterprise / Y. Sheffy, I. B. Rice, Jr. // MITS loan Management Review. – 2005. – Fall, 47 (1). – PP. 41-48.

⁴⁰¹ Bask A. H. Relationships Among TPL Providers of Supply Chains – a Strategic Perspective / A. H. Bask // Journal of Business and Industrial Marketing. – 2001. – Vol. 16. – PP. 470-486.

⁴⁰² Naim M. M. The Pole of Transport Flexibility in Logistics Provision / M. M. Naim, A. T. Potter, R. I. Mayson, N. Bateman // International Journal of Logistics Management. – 2006. – Vol. 17. – PP. 297-311.

⁴⁰³ Kraljic P. Purchasing Must Become Supply Management / P. Kraljic // Harvard Business Review. – 1983. – Vol. 61, № 5. – PP. 109-117.

⁴⁰⁴ Zang Q. Tourism Supply Chain Management: af New Research Agenda / Q. Zang, H. Song, G. Q. Huang. [Електронне джерело]: режим доступу: doi: 10.1016/j.tourman. 2009. 05.008. – (Tourism Management, 2009).

ця конкуренція концентрувалася головним чином у сферах вертикальної (якість послуг) та горизонтальної (асортимент послуг) диференціації круїзного продукту. На цьому фоні виділилися чотири головні площини конкуренції на ринку круїзних послуг, а саме: круїзний корабель, час круїзу, маршрут круїзу, продаж круїзу.

Так, прикладом конкуренції, заснованої на типі круїзного судна, є інвестиції круїзних компаній у будівництво найновіших, найбільших та найрозкішніших круїзних лайнерів, що можуть надати найширший набір послуг на борту (включаючи кіно, казино, театр, скалодром, каток, серф-майданчик тощо) з метою задовольнити вимоги пасажирів з різними смаками та фінансовими можливостями. Конкуренція на підставі часу (сезону) круїзної подорожі полягає в диференціації круїзного продукту за сезоном року (наприклад, новорічні та різдвяні круїзи) або за часом події (приміром, Олімпійські ігри, чемпіонати світу з футболу тощо). Також круїзний сезон є одним із головних чинників, що впливають на стратегію круїзної компанії щодо ефективного використання круїзних лайнерів. Конкуренція на підставі маршруту круїзу – важливий та складний чинник, що включає тривалість круїзу, кількість відвідуваних портів, число пропонованих екскурсій тощо. Нарешті, процес продажу круїзних турів також надає конкурентні переваги тій круїзній компанії, яка швидше впроваджує сучасні комунікаційні технології, продаж через Інтернет тощо.

Але, як результат того, що круїзні компанії надто зосередилися на вищенаведених площинах досягнення конкурентних переваг, вони випустили з виду такий потужний важель забезпечення корпоративної конкурентної переваги, як логістика та управління ланцюжками поставок. Даний матеріал і має метою розкрити важливість і сутність логістичного чинника в підвищенні ефективності діяльності круїзної компанії на ринку круїзного туризму з метою забезпечення конкурентних переваг в умовах виходу з кризи, пов'язаної з коронавірусом COVID-19. Актуальність активізації застосування логістичних підходів в діяльності круїзної компанії з метою досягнення конкурентних переваг на туристичному ринку зростає у зв'язку з тим, що чотири площини конкуренції, розкриті вище, останнім часом виявляють ознаки насиченості, вичерпаності та ефективності, що знижується.

Логістика та управління ланцюжками поставок є важливою складовою круїзних операцій, незважаючи на той факт, що круїзні компанії майже не займаються питаннями забезпечення потреб потоку круїзних туристів (а він є головним потоком у логістиці круїзного туризму, так як і в логістиці туризму взагалі) як до потрапляння на круїзне судно (тобто до початку круїзу), так і після закінчення круїзної подорожі (хоча деякі круїзні компанії вже почали турбуватися про це шляхом укладання відповідних угод з готелями та авіакомпаніями «на березі»). При цьому круїзний ланцюжок поставок теж має бути ефективним у сенсі доставки «вантажу» точно вчасно за маршрутом транспортування. Відмінність від водних перевезень вантажів полягає у тому, що цим «вантажом» у круїзному туризмі є круїзні пасажири – досить вимоглива «публіка». В результаті ланцюжок поставок в круїзному бізнесі повинен забезпечити «додану вартість» саме круїзним туристам, під час їхньої подорожі на круїзному судні, отже це й буде нова площина конкуренції ніж круїзними компаніями на додаток до наведених вище чотирьох.

Адже круїзна подорож є особливим видом водних перевезень, де метою є не саме перевезення, а забезпечення задоволення круїзним пасажиром від подорожі на круїзному кораблі. Останній можна вважати головним пунктом дестинації для круїзних туристів, тому для багатьох з них відвідування портів по маршруту з їхніми туристичними атракціями по суті має другорядне значення. Отже, головною метою кожної круїзної компанії є гарантоване забезпечення задоволення туристів від подорожі на лайнері, що не так легко досягти, враховуючи, що кожний турист має свої специфічні характеристики та потреби. Але саме задоволення пасажирів (туристів) є ключем до успіху круїзної подорожі. Тому логістика та управління ланцюжками поставок повинні внести свій внесок у досягнення цієї мети круїзною компанією, відкривши нову площину конкуренції та знайшовши новий шлях здобуття конкурентної переваги на ринку круїзного туризму в посткризових умовах після пандемії COVID-19.

Логістика та управління ланцюжками поставок на сьогоднішній день найдетальніше опрацьовані в промисловості та торгівлі. Щодо туризму, то прикладання логістики до цієї галузі найбільш ґрунтовно виконав український вчений І. Смирнов⁴⁰⁵, а щодо ланцюжків поставок у туристичному бізнесі, як новітньої сфери досліджень, можна послатися на роботу К. Занга, Х. Сонга, Г. Хуанга⁴⁰⁶. Останнім часом за кордоном з'явилися публікації щодо застосування теорії та практики Supply Chain Management, SCM (управління ланцюжками поставок) у круїзному бізнесі, зокрема це стосується канадських авторів С. Веронне, Ж. Роя⁴⁰⁷ та грецьких дослідників Г. К. Вагеласа, І. Н. Лагудіса⁴⁰⁸. Незважаючи на це, можна стверджувати, що проблема застосування логістичного підходу і, зокрема, управління ланцюжками поставок у круїзному туризмі, поки що є недооціненою не тільки у наукових публікаціях, але й у самих круїзних компаніях. Між тим логістику та управління ланцюжками поставок у круїзному туризмі слід розглядати, не тільки як одну з площин набуття конкурентної переваги на ринку круїзних послуг (поряд з самим круїзним кораблем, часом та маршрутом круїзу, процесом продажу круїзної подорожі тощо), але й як підставу ефективного менеджменту у круїзному бізнесі згідно холистичного (цілісного) підходу (від англ. Whole – цілий), коли вищенаведені складники конкурентної переваги у галузі, що розглядається (а до них ще можна додати особливості харчування, проживання, веб-сайти, електронних агентів, маркетинг та позиціонування круїзного продукту на ринку тощо), об'єднуються в єдиний конкурентний набір (мікс) певної круїзної компанії з ефективною логістичною організацією їхньої діяльності (бізнесове призначення логістики, як відомо, зменшувати витрати та у такий спосіб збільшувати прибутки). Отже, до круїзного бізнесу повністю пасує відоме твердження М. Кристофера, що в сучасному світі вже не компанії конкурують між собою, а їхні ланцюжки поставок⁴⁰⁹. Ця думка знайшла підтвердження в сучасній діяльності морського транспорту світу, де конкуренція між окремими компаніями все більше замінюється на «змагання» морських логістичних ланцюжків⁴¹⁰.

Однією із суттєвих конкурентних переваг, що надає формування ланцюжків поставок, є явище синергії, як результату спільної діяльності їх учасників⁴¹¹. Чи може така синергія виникнути в круїзному бізнесі? Еволюція, що нині спостерігається в останньому, так як і в інших складниках круїзного логістичного ланцюжка (наприклад, у морських та річкових портах) показує доцільність застосування управління ланцюжками поставок, що базується на ефективних логістичних стратегіях. Так, нині круїзні компанії все частіше укладають стратегічні угоди з іншими компаніями-партнерами, формуючи в такий спосіб круїзні ланцюжки поставок. Приміром, одні круїзні компанії інвестують у будівництво портових круїзних терміналів (наприклад, Costa Crociere), у той час як інші використовують синергію, об'єднуючи такі послуги «на місці», як трансфери та культурно-пізнавальні тури (приміром, MSC). Останнім часом з'явився навіть термін «терміналізація логістичних ланцюжків» у круїзній галузі, що означає, використання круїзних терміналів не тільки як пасажирських «габів» для з'єднання круїзних суден з суходольними та повітряними видами транспорту, але й як місць тимчасового перебування пасажирів з наданням різноманітних розваг, а також

⁴⁰⁵ Смирнов І. Г. Логістика туризму: навч. пос. / І. Г. Смирнов. – К.: Знання, 2009. – 444 с.

⁴⁰⁶ Zang Q. Tourism Supply Chain Management: af New Research Agenda / Q. Zang, H. Song, G. Q. Huang. [Електронне джерело]: режим доступу: doi: 10.1016/j.tourman. 2009. 05.008. – (Tourism Management, 2009).

⁴⁰⁷ Veronneau S. Global Service Supply Chain: An Empirical Study of Current Practices and Challenges of a Cruise Line Corporation/ S. Veronneau, J. Roy / – [Електронне джерело]: Режим доступу: doi:10.1016/j.tourman.2008.05.008. – (Tourism Management, 2008).

⁴⁰⁸ Vaggelas G. K. Analysing the Supply Chain Strategy of the Cruise Industry: The case of a Small Cruise Company/Vaggelas G. K., I. N. Lagoudis. [Електронне джерело]: Режим доступу: www.porteconomics.eu.

⁴⁰⁹ Cristopher M. Logistics and Supply Chain Management / M. Cristopher. – Essex: Pitman Publishing, 1992. – 312 p.

⁴¹⁰ Suykens F. A quarter of a Century of Port Management in Europe: Objectives and Tools / F. Suykens, E. Van De Voorde // Maritime Policy and Management. – 1998. – № 25 (3). – PP. 251-261.

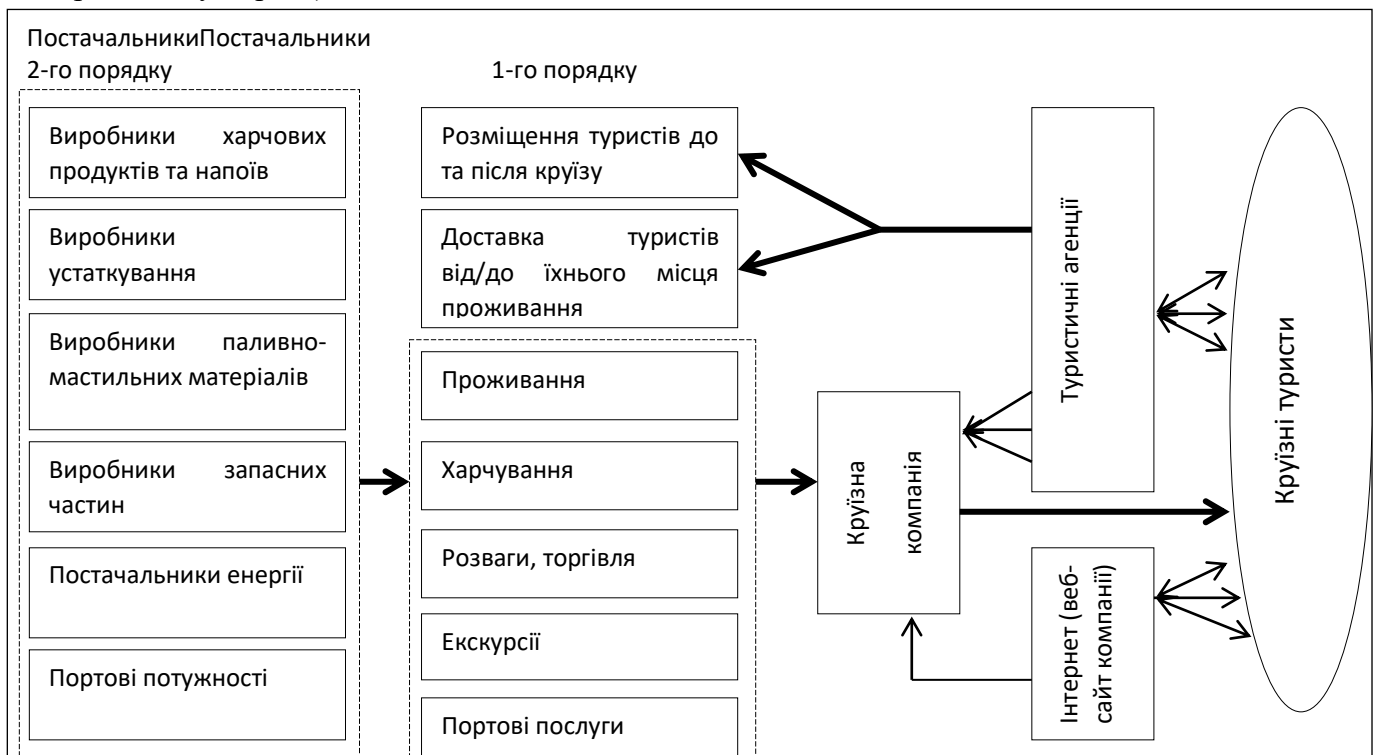
⁴¹¹ Soriani S. Cruising in the Mediterranean: Structural Aspects and Evolutional Trends / S. Soriani, S. Bertazzon, F. DiCesare, G. Rech // Maritime Policy and Management. – 2009. – № 36 (3). – PP. 235-251.

послуг із розміщення та харчування). Це означає, що круїзний термінал стає інтегральним складником круїзної логістичної системи.

Ще одна вагома причина необхідності ефективної логістичної стратегії для круїзної компанії полягає у застосуванні вертикальної інтеграції. Так, для круїзних компаній вже недостатньо управляти численними круїзними терміналами у багатьох портах світу: ці компанії прагнуть створити на базі терміналів цілі відпочинкові містечка, щоб мати змогу пропонувати своїм клієнтам комплексний круїзно-туристичний продукт. Так, компанія «Royal Caribbean Cruises» має свій власний курорт у Гаїті – Лабаді, що є інтегральною частиною корпоративного логістичного ланцюжка. Типова структура логістичного ланцюжка круїзної компанії представлена на Рис. 1.

Як видно з цього рисунку, типовий ланцюжок поставок у круїзному бізнесі включає багато «гравців», кожний з власними інтересами та стратегіями. Так, до постачальників першого порядку щодо обслуговування круїзних туристів відносяться структури, що опікуються розміщенням туристів до та після круїзу та доставкою туристів від/до їхнього місця постійного проживання. Як правило, це «головна біль» не круїзної компанії, а тих туристичних агенцій, які продають путівки на круїзи. Але ці турагенції надають інформацію круїзній компанії про кількість та ціни реалізованих путівок. Подібну функцію виконує і веб-сайт круїзної компанії в Інтернеті, останнім часом популярність цього каналу продажу круїзів зростає. Але до постачальників 1-го порядку, в першу чергу, відносяться ті структури, які безпосередньо обслуговують круїзних туристів під час подорожі. Це структури круїзного лайнера з проживання, харчування, розваг та торгівлі. Крім цього, є постачальники 1-го рівня за межами круїзного лайнера (їх теж слід враховувати), це екскурс-бюро та портові послуги в портах круїзного маршруту. До постачальників 2-го порядку в круїзному туризмі відносяться виробники харчових продуктів та напоїв, а також виробники устаткування, паливно-мастильних матеріалів, запасних частин, постачальники енергії (під час перебування в порту), портові потужності (круїзні судна потребують спеціальних терміналів у портах).

→ потоки продуктів та послуг; —→ інформаційні потоки
Рис. 1. Логістична структура круїзного туризму (авторська розробка за⁴¹²)

⁴¹² Vaggelas G. K. Analysing the Supply Chain Strategy of the Cruise Industry: The case of a Small Cruise Company / Vaggelas G. K., I. N. Lagoudis. [Електронне джерело]: Режим доступу: www.porteconomics.eu.

Така складність логістики круїзної компанії (а із збільшенням розміру круїзного лайнера ця складність зростає) зумовлює те, що при формуванні своєї логістичної стратегії круїзна компанія не повинна полягати на якійсь одній логістичній концепції, скоріше використати їхній ефективний мікс. Так, можна звернутись до варіанту ланцюжка поставок, заснованому на співробітництві з партнерами та прозорому наскрізному інформаційному потоці між ними (цей варіант популярний у торгівельній логістиці під назвою «ефект бичого батога» – (англ. «bull whip effect»)⁴¹³. Але проблема полягає у тому, що в круїзному бізнесі партнер компанії в ланцюжку поставок може бути також задіяний в логістичному ланцюжку іншої круїзної компанії – конкурента, а це небажано зі зрозумілих причин. Ще одну концепцію – надлишку та гнучкості в ланцюгах поставок, запропоновану І. Шеффі та Дж. Райсом⁴¹⁴, також важко застосувати у круїзній логістиці, оскільки круїзні компанії не нагромаджують запаси, адже вони пропонують послуги, а не продукти. Розуміючи гнучкість, як стратегію опору несподіваним порушенням функціонування ланцюжка поставок, (від незаконних дій до випадків епідемій, таких як пандемія COVID-19), ця концепція не підходить до круїзів, оскільки круїзні компанії намагаються всіляко гарантувати та підтримувати довготривалі бізнесові відносини з партнерами. У той же час застосування принципів ризик – менеджменту усіма компаніями-партнерами в круїзному ланцюжку поставок може бути ефективним рішенням можливих подібних проблем.

Отже, складність та специфічність ланцюгів поставок у круїзному туризмі зумовлюють необхідність застосування в круїзній логістиці концепції ефективного міксу, як загальної методологічної бази цього новітнього напрямку логістики (англ. «concept of supply chain complexity in the cruise industry»). Ця концепція комплексності базується на трьох підходах: 1) щодо типу логістики; 2) щодо рівня гнучкості; 3) щодо рівня комплексності систем транспортної (у т.ч. круїзної) логістики.

Перший підхід має метою визначити, який тип логістики може бути характерний для круїзного туризму. Підставою для цього є кореляція між рівнем складності логістичних послуг, що надаються, та ступенем їх зв'язку з клієнтами (Рис. 2). У літературі цей підхід відомий, як метод (модель) А. Баска⁴¹⁵, за яким виділяють три типи логістики – рутинну, стандартизовану та кастомізовану. Для рутинної логістики характерні обмежені вимоги гнучкості – це стосується, наприклад, перевезень вантажів одним видом транспорту.

Перевізник є в ринковому середовищі. Замовлення послуги залежить, головним чином, від обсягу вантажу та цінової конкуренції, хоча враховуються і часові вимоги. Замовлений транспорт має бути гнучким щодо маршрутів, часу використання, рухомого складу. Рутинна логістика не вимагає тісних зв'язків замовника та перевізника. Тому перші можуть вільно обирати та змінювати других (кастомізація відсутня).

		Комплексність послуги		
		Проста	Середня	Комплексна
Зв'язок з клієнтами	Слабкий	Рутинна		
	Тісний		Стандартизована	
	Помірний			Кастомізована

Рис. 2. Типи логістики в залежності від складності логістичного обслуговування та тісноти зв'язку з клієнтами за А. Баском (авторська розробка за⁴¹⁶)

⁴¹³ Олійник Я. Б., Смирнов І. Г. Міжнародна логістика: навч. пос. / Я. Б. Олійник, І. Г. Смирнов. – К.: Обрії, 2011. – 546 с.

⁴¹⁴ Sheffy Y. A Supply Chain View of the Resilient Enterprise / Y. Sheffy, I. B. Rice, Jr. // MITS loan Management Review. – 2005. – Fall, 47 (1). – PP. 41-48.

⁴¹⁵ Bask A. H. Relationships Among TPL Providers of Supply Chains – a Strategic Perspective / A. H. Bask // Journal of Business and Industrial Marketing. – 2001. – Vol. 16. – PP. 470-486.

⁴¹⁶ Bask A. H. Relationships Among TPL Providers of Supply Chains – a Strategic Perspective / A. H. Bask // Journal of Business and Industrial Marketing. – 2001. – Vol. 16. – PP. 470-486.

Стандартизована логістика передбачає певні початки кастомізації, наприклад, надання спеціалізованого транспортного засобу (вибір виду транспорту та засобу), отже, перевізник пропонує більшу ступінь гнучкості як в умовах доставки, так і в цінах, часі, що забезпечує гнучкість щодо видів засобів транспорту, що пропонуються. Тут потрібна більш тісна форма співпраці перевізника із замовником, з тіснішим зв'язком між ними. Якщо у перевізника бракує певного транспортного засобу, він може скооперуватися з іншим перевізником, у якого необхідне є. Тобто тут спостерігається гнучкість за видами і потужностями транспортування.

За кастомізованої логістики забезпечується повністю кастомізований сервіс за наявності всебічної гнучкості. На додаток до послуг рутинної та стандартизованої логістики (розглянутих вище) надаються послуги складування вантажу, контроль запасів та замовлень, контроль пересування вантажу, його переробка та інші операції зі збільшення вартості. Отже, на додаток до гнучкості доставки та транспортного міксу (виду та засобу транспорту) існує гнучкість щодо обсягів перевезень, складування та зберігання, переробки вантажів тощо. За цих умов замовник та перевізник мають бути у постійному тісному зв'язку на стратегічному, плановому та операційному рівнях своєї діяльності, забезпечуючи постійний обмін інформацією на усіх рівнях.

Другий підхід – щодо рівня гнучкості систем транспортної логістики – розглядає два типи гнучкості – внутрішню та зовнішню гнучкість на транспорті. Внутрішня гнучкість окреслюється, як поведінка організації, що визначає її компетентність, а зовнішня гнучкість – як можливості організації за оцінкою покупців. У Табл. 1 наводяться 9 типів внутрішньої гнучкості щодо транспортної галузі та 5 типів зовнішньої гнучкості (за М. Наймом⁴¹⁷). Перші три типи внутрішньої гнучкості відносяться до фізичного руху вантажів і окреслюють вибір виду транспорту та можливостей відповідних транспортних організацій та окремих транспортних засобів. Наступні три – вузлова, лінійна та стаціонарна гнучкість тісно прив'язані до забезпечуючої інфраструктури з фізичного руху вантажу та об'єднані разом можуть називатися мережевою гнучкістю. Її матеріальною основою є складська та транспортна інфраструктури. Останні три типи внутрішньої гнучкості – це маршрутна гнучкість (залежить від часу та терміновості доставки та виду транспорту), гнучкість потужностей (здатність змінюватися відповідно до попиту) та інформаційна гнучкість (здатність організації забезпечити інформаційну прозорість ланцюжка поставок з метою задоволення потребспоживачів).

Нарешті третій підхід – щодо рівня комплексності систем транспортної (у т.ч. круїзної) логістики має підставою застосування матриці П. Краліча⁴¹⁸ (Рис. 3.), яка оцінює рівень комплексності ланцюжків поставок у круїзному туризмі через порівняння двох чинників – процесу вибору постачальника та його оцінку на підставі визначення ступеню ризику в постачанні. За матрицею Краліча виділяють чотири категорії товарів (товарних позицій) за співвідношенням очікуваного прибутку та ступеню ризику постачання (логістичного ризику):

1. Стратегічні товарні позиції – це висококастомізовані товари та послуги, орієнтовані на потреби споживача у певному виді послуг або продукцію, що виробляється; мають небагато постачальників, спроможних їх надати; мають високу вартість, тому суттєво впливають на якість та ціну кінцевого продукту (послуги). Рекомендуються доставка «Точно в строк» та високі стандарти логістичного сервісу; підкреслюється важливість довгострокових відносин.

2. Базові товарні позиції – переважно це стандартизовані товари та послуги, які постачаються за невисокою ціною, але мають високу якість. Вони не здійснюють вагомий вплив на якість кінцевої продукції (послуги), оскільки мають стандартні параметри формату

⁴¹⁷ Naim M. M. The Pole of Transport Flexibility in Logistics Provision / M. M. Naim, A. T. Potter, R. I. Mayson, N. Bateman // International Journal of Logistics Management. – 2006. – Vol. 17. – PP. 297-311.

⁴¹⁸ Kraljic P. Purchasing Must Become Supply Management / P. Kraljic // Harvard Business Review. – 1983. – Vol. 61, № 5. – PP. 109-117.

та якості (їх легко замінити). Високий рівень стандартизації зумовлює їх наявність у багатьох постачальників, тому великої потреби в оптимізації замовлень немає: закупляємо, в кого вони дешевші.

3. Критичні товарні позиції – це постачання дорогих матеріалів чи послуг, але вони надзвичайно важливі для виробництва кінцевої продукції (послуги), тому їхнє постачання пов'язане з великим ризиком. Прикладами в морському транспорті є надання послуг лоцманів, портових послуг, погана якість або відсутність яких поставить під загрозу діяльність круїзних суден.

4. Некритичні товарні позиції – це предмети та послуги масового виробництва, які призначені для повсякденного використання на круїзному судні. Високий рівень стандартизації вимагає обмеженої кількості постачальників, здатних забезпечити стандартну (але високу) якість та доставку «Точно вчасно».

*Таблиця 1. Характеристики гнучкості транспортних систем за М. Наймом
(авторська розробка за⁴¹⁹)*

Типи внутрішньої гнучкості	Характеристика	Типи зовнішньої гнучкості	Характеристика
За видом транспорту (видова)	Здатність забезпечити різні види транспорту	За продуктом	Межі та здатність впроваджувати нові транспортні послуги
За транспортною організацією (організаційна)	Здатність забезпечити різні транспортні організації для доставки вантажів	За міксом (комплексом)	Межі та здатність змінювати поточні транспортні послуги
За транспортним засобом	Здатність забезпечити та поєднати різні транспортні засоби для доставки вантажів	За обсягом	Межі та здатність реагувати на зміни попиту на транспортні послуги
За транспортним вузлом (вузлова)	Здатність створювати нові вузли у мережі	За доставкою	Межі та здатність зміни термінів доставки
За транспортною лінією (лінійна)	Здатність створювати нові лінії між вузлами	За доступністю	Здатність забезпечити обширне покриття дистрибуції
За стаціонарністю (стаціонарна)	Здатність впорядкування інвестицій в транспортну інфраструктуру та координації дій користувачів		
За транспортною потужністю	Здатність транспортної системи реагувати на зміни попиту		
За маршрутингом (маршрутна)	Здатність до впровадження нових маршрутів		
За комунікаційністю (інформаційна)	Здатність до управління та використання різних типів інформації		

Щоб застосувати наведені логістичні підходи до ланцюгів постачання круїзної компанії з метою їхньої оптимізації, відзначимо деякі особливості круїзного туризму. Як великі круїзні компанії з потужними круїзними лайнерами та довготривалими круїзами, так і невеликі круїзні фірми (як, приміром, в Україні) мають метою забезпечити комфортний відпочинок туристам. Клієнтська база круїзних компаній, як правило, складається з пасажирів усіх вікових груп, які прагнуть відпочити в певному регіоні за певним маршрутом (наприклад, у Середземномор'ї). Отже, сервіс, що пропонується круїзною компанією має бути кастомізованим з високим рівнем гнучкості у вигляді путівок різної вартості з вибором: а) приміщень для проживання (кают); б) екскурсій, що пропонуються; в) типу харчування (від «шведського столу» до ресторанного «а ля карт») тощо. Надання різноманітних анімаційних програм відповідно до різноманітних потреб туристів у розвагах на борту

⁴¹⁹ Soriani S. Cruising in the Mediterranean: Structural Aspects and Evolutional Trends / S. Soriani, S. Bertazzon, F. DiCesare, G. Rech // Maritime Policy and Management. – 2009. – № 36 (3). – PP. 235-251.

круїзного лайнерів є додатковою характеристикою кастомізації високої рівня, що притаманна як окремій круїзній компанії, так і круїзному туризму взагалі (Рис. 4).

		Ризик постачання	
		високий	низький
Вплив на прибуток	міцний	Стратегічні товарні позиції – формують партнерські відносини	Базові товарні позиції – засновані на купівельній спроможності
	слабкий	Критичні товарні позиції – від них залежить успішна діяльність бізнесу	Некритичні товарні позиції – забезпечують стабільне функціонування

Рис. 3. Матриця Краліча (авторська розробка за⁴²⁰)

Щодо гнучкості ланцюгів поставок у круїзному туризмі та щодо круїзної компанії, то внутрішні та зовнішні типи гнучкості, притаманні круїзній галузі, охарактеризовані в Табл. 2. Отже, рівні внутрішньої гнучкості присутні лише за транспортними засобами – видова гнучкість (круїзні кораблі мають бути кастомізовані згідно вимог покупців), за транспортним вузлом – вузлова гнучкість (круїзна компанія здійснює значний інтегрований сервіс як на борту корабля, так і на березі), за транспортною лінією – лінійна гнучкість (різні локації можуть обслуговуватися по-різному згідно ринкових умов), за потужністю (компанія може змінювати маршрути та обсяги діяльності згідно ринкових змін), за маршрутингом – маршрутна гнучкість (компанія забезпечує географічну диверсифікацію бізнесу) та за комунікаційністю – інформаційна гнучкість (компанія має технологію та персонал щоб управляти інформацією довільного типу, приміром, електронним продажем путівок (e-booking) тощо).

		Комплексність послуги		
		проста	середня	комплексна
Зв'язки з споживачами	Слабкі	Рутинна		
	Помірні		Стандартизована	
	Тісні			Кастомізована: круїзна компанія

Рис. 4. Логістична стратегія круїзної компанії (авторська розробка за^{421; 422})

Щодо зовнішньої гнучкості, то вона присутня лише у випадках міксу, обсягу та доступності. Ці результати означають, що круїзна компанія має обмежений рівень гнучкості, оскільки вона сфокусована на наданні вузькоспеціалізованих послуг певного типу для певних туристів (круїзного туризму). Тому круїзна компанія не зацікавлена в стратегіях транспортної інтермодальності (тобто використання різних видів транспорту), натомість вона прагне до більш тісної співпраці з туристичними агенціями з метою забезпечення більш повного (інтегрованого) сервісу для круїзних туристів.

Застосовуючи матрицю П. Краліча до функціонування ланцюжків поставок круїзної компанії (Рис. 5), можна зробити такі висновки:

1. Стратегічно важливими з показниками високого ризику та міцного впливу на прибуток круїзної компанії є надання послуг автобусними компаніями, туристичними агенціями, страховими компаніями та класифікаційними товариствами. Високий рівень ризику пояснюється тим, що число їх як партнерів дуже обмежене (автобусна чи страхова компанія взагалі може бути одна). Їхня важливість настільки велика, що з ними, як правило,

⁴²⁰ Kraljic P. Purchasing Must Become Supply Management / P. Kraljic // Harvard Business Review. – 1983. – Vol. 61, № 5. – PP. 109-117.

⁴²¹ Sheffy Y. A Supply Chain View of the Resilient Enterprise / Y. Sheffy, I. B. Rice, Jr. // MIT Sloan Management Review. – 2005. – Fall, 47 (1). – PP. 41-48.

⁴²² Bask A. H. Relationships Among TPL Providers of Supply Chains – a Strategic Perspective / A. H. Bask // Journal of Business and Industrial Marketing. – 2001. – Vol. 16. – PP. 470-486.

підтримуються довготермінові відносини з метою кращої кооперації та координації, які б гарантували мінімізацію можливих помилок та максимізацію споживчої лояльності шляхом забезпечення задоволення туристів. Якщо хоча б один з цих партнерів не зможе вчасно надати свої послуги, то це зруйнує увесь процес круїзної подорожі, тобто діяльність круїзної компанії. Тому остання встановлює дуже тісні відносини з цими постачальниками стратегічно важливих послуг, щоб зародку усунути можливі непорозуміння.

Таблиця 2. Характеристики логістичної гнучкості круїзної компанії
(авторська розробка за⁴²³)

Типи внутрішньої гнучкості	Характеристика	Типи зовнішньої гнучкості	Характеристика
За видом транспорту (видова)	Відсутня: круїзна компанія належить лише до круїзної галузі	За продуктом	Відсутня: круїзна компанія займається лише круїзним туризмом
За транспортною організацією (організаційна)	Відсутня: круїзна компанія оперує лише одним видом транспорту – круїзними лайнерами	За міксом (комплексом)	Присутня: круїзна компанія оперує різними типами круїзних судин, що дає можливість змін відповідно до попиту
За транспортним засобом	Присутня: круїзні судна можуть кастомізуватися згідно вимог туристів	За обсягом	Присутня: круїзна компанія оперує різними за величиною круїзними суднами
За транспортним вузлом (вузлова)	Помірно присутня: компанія використовує інтегрований сервіс	За доставкою	Відсутня: круїзна компанія має жорстко фіксований графік прибуття до певних портів
За транспортною лінією (лінійна)	Помірно присутня: можлива адаптація до ринкових змін	За доступністю	Помірно присутня: круїзна компанія частково задіяна в дистрибуції своїх послуг
За стаціонарністю (стаціонарна)	Відсутня: круїзна компанія, як правило, не інвестує в інфраструктуру		
За потужністю	Присутня: компанія може змінювати маршрути та обсяги діяльності згідно ринкових змін		
За маршрутингом (маршрутна)	Присутня: компанія забезпечує географічно диверсифікований сервіс		
За комунікаційністю (інформаційна)	Присутня: компанія має технології та персонал, здатні до управління кожним типом інформації		

2. До базових товарних позицій, що характеризуються низьким ступенем логістичного ризику та міцним впливом на прибуток, відносяться технічне постачання для оперативних потреб круїзного корабля (електронне та технічне устаткування, запасні частини), постачання готельних товарів першої необхідності, а також мастильних матеріалів та інформаційно-інтернетівських технологій. Разом з їхнім постачанням можливий і супутній сервіс (що особливо стосується різноманітного технічного устаткування), тому круїзна компанія у цьому випадку повинна мати банк «постачальників» та обирати з них кращих на підставі правила «якість-ціна-логістика».

3. До критичних товарних позицій в круїзному ланцюжку поставок належать: лоцманські послуги, послуги з буксирування, портові послуги, фінансові послуги. Вони мають слабкий вплив на прибуток круїзної компанії, але якщо їх не забезпечити на потрібний час та на високому рівні, то можливий високий ризик щодо успішності круїзу. В діяльності круїзного бізнесу є непоодинокі приклади, коли відсутність відповідних пристроїв

⁴²³ Soriani S. Cruising in the Mediterranean: Structural Aspects and Evolutional Trends / S. Soriani, S. Bertazzon, F. DiCesare, G. Rech // Maritime Policy and Management. – 2009. – № 36 (3). – PP. 235-251.

чи інфраструктури для прийому круїзного лайнера, а також непрофесійна послуга лоцмана призвели до аварійних ситуацій. Фінансові послуги теж мають критичне значення в ефективній діяльності ланцюжка поставок в круїзному туризмі, особливо коли необхідне термінове фінансування круїзної компанії для розробки та впровадження нових проектів, інвестиційних програм, розрахунків з партнерами, будівництва нових лайнерів тощо. Рекомендована стратегія - мати багато постачальників – у даному випадку необов'язково має цінову підставу, скоріше враховується їхня спроможність забезпечити надійний сервіс, кастомізований до потреб круїзної компанії.

		Ризик постачання	
		високий	низький
Вплив на прибуток	міцний	Стратегічні товарні позиції 1. Послуги автобусних компаній 2. Послуги туристичних агенцій 3. Послуги страхових компаній 4. Послуги кваліфікаційних товариств	Базові товарні позиції 1. Електронне устаткування 2. Технічне устаткування 3. Готельні товари першої необхідності 4. Запчастини 5. Мастильні матеріали 6. Інформаційно-інтернетівські технології
	слабкий	Критичні товарні позиції 1. Лоцманські послуги 2. Послуги з буксирування 3. Портові послуги 4. Фінансові послуги	Некритичні товарні позиції 1. Готельні товари 2. Їжа, напої 3. Пальне 4. Інструменти

Рис. 5. Логістична комплексність ланцюжків постачання круїзної компанії
(авторська розробка за⁴²⁴)

4. Некритичні товарні позиції в ланцюжках поставок круїзної компанії характеризуються невисоким ризиком зриву постачання та слабким впливом на прибуток. До них відносяться готельні товари, продукти для приготування страв та напої, пальне та інструменти. Але вони мають надзвичайно велику важливість для забезпечення потреб туристів та успіху круїзної подорожі, тобто їх задоволення від круїзної послуги. Вибір найкращих постачальників серед багатьох можливих тут доцільно здійснювати на підставі цінової селекції.

Висновки. Круїзний туризм – один з найдинамічніших секторів туристичної індустрії. Темпи його розвитку у понад 2 рази перевищують динаміку туристичної галузі загалом і складають відповідно 9% проти 4% за останні 25 років. Особливістю ринку круїзного туризму є його олігополістичний характер, коли три найбільші компанії контролюють понад 73% цього бізнесу. Ефективна логістика та управління ланцюжками поставок є одними з найважливіших конкурентних переваг компаній на ринку круїзного туризму. Удосконалення стратегії круїзної логістики можливе на підставі застосування концепції комплексності ланцюжків поставок у круїзному бізнесі. Ця концепція базується на трьох складових, а саме: теорії логістичних стратегій А. Баска, моделі гнучкості ланцюжків поставок М. Найма та матриці П. Краліча, яка ідентифікує певну структуру ланцюжка поставок, що потрібна для забезпечення необхідного рівня його гнучкості та відповідної логістичної стратегії.

Як результат можна стверджувати, що логістична стратегія круїзної компанії повинна бути кастомізованою до потреб круїзного бізнесу та запитів різних категорій круїзних туристів, а тому повинна бути доволі гнучкою. Внутрішня та зовнішня гнучкість круїзної логістики спостерігається відповідно на рівні типів круїзного корабля, транспортного вузла, зв'язку, потужності, маршруту та комунікаційності, а також міксу (комплексу), обсягу та доступності. Отже, гнучкість круїзної логістики є більшою у внутрішньому вимірі, ніж у зовнішньому, що пояснюється концентрацією круїзної компанії, насамперед, на максимальному задоволенні потреб круїзних туристів, ніж на просто морській (річковій)

⁴²⁴ Kraljic P. Purchasing Must Become Supply Management / P. Kraljic // Harvard Business Review. – 1983. – Vol. 61, № 5. – PP. 109-117.

подорожі. У свою чергу, матриця Краліча визначає важливість різних груп товарних позицій у логістиці (постачанні) круїзної компанії шляхом їх поділу на стратегічні, базові, критичні та некритичні на підставі співвідношення їхнього впливу на прибуток компанії та ступінь логістичного ризику. До найважливіших відноситься група стратегічних товарних позицій з дуже високим впливом на прибуток та таким же ступенем логістичного ризику. Сюди належать послуги туристичних агенцій, автобусних компаній, страхових компаній та класифікаційних товариств. Їхня важливість настільки велика, що круїзним компаніям рекомендується підтримувати з ними довгострокові відносини з метою найтіснішої кооперації та координації, що дозволить гарантувати мінімізацію непорозумінь та помилок та максимізацію задоволення туристів / оптимізацію прибутку компанії. На протилежному боці є група некритичних товарних позицій (готельні товари, продукти для приготування їжі та напої, пальне та інструменти). Вони характеризуються низьким логістичним ризиком (їхніх постачальників багато, замінити їх не є проблемою) та слабким впливом на прибуток круїзної компанії, що не зменшує їхньої важливості в повсякденному обслуговуванні круїзних туристів та задоволенні їхніх вимог.

Матеріал статті орієнтований на практичні потреби розвитку невеликих круїзних компаній (в умовах виходу з кризи, пов'язаної з пандемією коронавірусу COVID-19), отже, актуальний в умовах України, де круїзний бізнес тільки починає свій розвиток. Такі компанії мають обмежені можливості застосування вертикальної інтеграції через брак відповідних інвестицій. Що стосується великих круїзних компаній, то вони, навпаки, активно вдаються до вертикальної інтеграції, як шляху, що забезпечує повний контроль їхніх ланцюжків поставок. Відповідно, одним з напрямків подальших досліджень може бути ефективна логістична організація усього ланцюжка поставок великої круїзної компанії з метою оптимізації сукупної доданої вартості на підставі застосування засад реінжинірингу бізнесових процесів.

Література:

1. Кифяк О.В. Вплив пандемії COVID-19 на сферу туристичних послуг: попередня оцінка // Трансформація системи міжнародних, національних та локальних ринків (Transformation of System of International, National and Local Markets): Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Чернівці (Україна) – Сучава (Румунія). – Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. – С. 82-87.
2. Ляховська О. С. Культура сервісу в круїзному туризмі / О. С. Ляховська. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук з культурології. – К.: КНУКіМ, 2014. – 17 с.
3. Ларина Р. Р. Инновационно-логистическое обеспечение международного туризма и круизного бизнеса: Монография / Р. Р. Ларина, В. В. Селиванов, Е. Ю. Лукьянова, М. А. Шостак. – Симферополь: Ариал, 2013. – 307 с.
4. Смирнов І. Г. Логістика туризму: навч. пос. / І. Г. Смирнов. – К.: Знання, 2009. – 444 с.
5. Zang Q. Tourism Supply Chain Management:af New Research Agenda / Q. Zang, H. Song, G. Q. Huang. [Електронне джерело]: режим доступу: doi:10.1016/j.tourman.2009.05.008. – (Tourism Management, 2009).
6. Veronneau S. Global Service Supply Chain: An Empirical Study of Current Practices and Challenges of a Cruise Line Corporation / S. Veronneau, J. Roy. – [Електронне джерело]: Режим доступу: doi:10.1016/j.tourman.2008.05.008. – (Tourism Management, 2008).
7. Vaggelas G. K. Analysing the Supply Chain Strategy of the Cruise Industry: The case of a Small Cruise Company / Vaggelas G. K., I. N. Lagoudis. [Електронне джерело]: Режим доступу: www.porteconomics.eu.
8. Cristopher M. Logistics and Supply Chain Management / M. Cristopher. – Essex: Pitman Publishing, 1992. – 312 p.

9. Suykens F. A quarter of a Century of Port Management in Europe: Objectives and Tools / F. Suykens, E. Van De Voorde // *Maritime Policy and Management*. – 1998. – № 25 (3). – PP. 251-261.
10. Soriani S. Cruising in the Mediterranean: Structural Aspects and Evolutional Trends / S. Soriani, S. Bertazzon, F. DiCesare, G. Rech // *Maritime Policy and Management*. – 2009. – № 36 (3). – PP. 235-251.
11. Олійник Я. Б., Смирнов І. Г. Міжнародна логістика: навч. пос. / Я. Б. Олійник, І. Г. Смирнов. – К.: Обрії, 2011. – 546 с.
12. Sheffy Y. A Supply Chain View of the Resilient Enterprise / Y. Sheffy, I. B. Rice, Jr. // *MITS Sloan Management Review*. – 2005. – Fall, 47 (1). – PP. 41-48.
13. Bask A. H. Relationships Among TPL Providers of Supply Chains – a Strategic Perspective / A. H. Bask // *Journal of Business and Industrial Marketing*. – 2001. – Vol. 16. – PP. 470-486.
14. Naim M. M. The Pole of Transport Flexibility in Logistics Provision / M. M. Naim, A. T. Potter, R. I. Mayson, N. Bateman // *International Journal of Logistics Management*. – 2006. – Vol. 17. – PP. 297-311.
15. Kraljic P. Purchasing Must Become Supply Management / P. Kraljic // *Harvard Business Review*. – 1983. – Vol. 61, № 5. – PP.109-117.

Part 3. INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE FORMATION, DEVELOPMENT AND USE OF HUMAN CAPITAL

3.1. FEATURES OF HUMAN CAPITAL USE IN A GLOBALIZED PATTERNS OF NATIONAL LABOR MARKETS' FUNCTIONING

The asymmetry of processes of settlement and production systems' territorial organization, that for a long time has been studied by world science on a national and cross-border scale, affects the human capital reproduction and labor markets functioning, determining its vectors, stimulating or limiting the potential and parameters of human capital and workforce movement (individuals and groups of formal and informal employment' searchers). As a result, these asymmetries are constantly in the process of settlement, creating both factors for their strengthening (in particular, on the basis of dynamics in the skilled and unskilled workers' concentration in the labor market and asymmetries of their mobility), as well as conditions for these disparities' productive use by economic competition' objects (separate enterprises, economic activity' sectors and types, countries and their groups) within the competitive fields of micro-, meso-, macro-levels respectively, each of which has a national and international scale.

Scientific and technological progress as a phenomenon of human civilization gradually intensifies and increases the density of a wide range of interpersonal and inter-community communications (information, cultural, spiritual and ideological; technological and product; transport and transit ones), which results in:

- the rapid expansion and consolidation of transnational structures focused on drastic reduction in production costs and increase of the profit rate through diversification of production capacities in regions of concentration of relatively cheap raw materials and skilled labor, as well as on decrease in the time of transit both the range of production resources, semi-finished and finished products to consumers;
- the specialization of growing range of countries on offer in foreign markets a limited list of raw materials, semi-finished products, finished goods and services in quantities capable to meet the needs of macro-regions and the world as a whole;
- the tendency to establish macro-regional and global standards of management, lifestyle and consumption in all its spheres;
- the reduction of material and time costs for emigration and pendulum labor migrations (in particular, interstate ones), as well as leveling the aggregate of socio-cultural factors that determine the pace and possibilities of migrants' integration and assimilation in territorial and functional communities regardless of their location and state affiliation (the socium' functional communities include, in particular: labor collectives; the workforce of various associations of enterprises, economy' sectors, branches and their clusters; range of employers' associations and trade unions).

Wide interdisciplinary issues of national labor markets' asymmetries under the influence of economic and socio-forming processes' globalization are covered in a range of professional studies, among which it is appropriate to note the approaches developed in the works on:

- subjectively and functionally oriented mechanism for ensuring the balance of the territorial labor market with an aggregate of influence levers (economic, administrative, legal, information)⁴²⁵;
- socio-economic factors, manifestations and consequences of the formation and implementation of labor market asymmetries in conditions the network society formation in

---

⁴²⁵ Дружиніна В. В., Луценко Г. П., Старчик Н. В. Архітектоніка суб'єктно-функціонального механізму забезпечення збалансованості місцевого ринку праці, с. 324-332. Дружиніна В. В. Система стратегічного забезпечення збалансованості місцевого ринку праці, с. 265-272. Гришко О. П. Інформаційне забезпечення як механізм регулювання ринку праці, с. 337-343. Єрмоленко О. О. Визначення впливу просторової асиметрії розміщення трудових ресурсів на економіку регіону, с. 31-36. Зірко О. В. Регулювання структурного безробіття на ринку праці, с. 1-24.

Ukraine as a country with contradictory trends of modernization of the economy, social protection sphere and civil society⁴²⁶;

– specifically business and general economic aspects of the natural asymmetries' impact on the labor market (in particular, gender, age ones)⁴²⁷;

– assessment of the framework, scale and pace of formation of the national labor market disparities in the context of European integration processes on the macroeconomic turbulence background⁴²⁸;

– modern domestic problems of the labor market and employment in the context of implementing the priorities of rapid economic growth policy⁴²⁹;

– overcoming the asymmetry of specialized and territorial labor markets (particularly rural) in a set of measures on reproduction and realization of the labor potential of industrial regions, transport complex, rural areas⁴³⁰.

Substantiation of the national labor market asymmetries' classification under the influence of globalized economic, normalized consumer, worldview and communication factors (intra- and inter-community) will ultimately contribute to the systematization of state policy priorities on the effective reproduction and use of human capital, including mitigation and preventive response to relevant issues, distortions and disparities in the labor market and international rating assessments of the domestic economy in general. Among other things, we are talking about the productive use of the asymmetries' potential, which (with the intensification of Ukraine's integration into global socio-economic structures) are always formed in the areas of a workforce' professional potential reproduction and realization.

The global phenomena mentioned above, continuing to form dynamically under the influence of scientific and technological progress, coexist with the need of the countries in the world to reproduce the principles of their own identity and sovereignty (including by ensuring proper filling and deficit control of budget, as well as a range of budgetary and non-budgetary funds to meet common public and socially necessary needs that determine the key parameters of states and sociums' sustainable development). This purpose is achieved by protecting and promoting the national producer, diversifying the economy through increasing the share of closed production cycles and sectors of innovative activities, raising productive employment through incentives of wages' and social protection parameters that can provide decent living standards to workers and their families.

Interaction of interests of powerful macro-regional and transnational economic actors, national subjects of economic competition and state formation within the framework of the highlighted trends establishes numerous asymmetries of the national labor markets which face, in particular, with:

– a narrowing of employment in traditional spheres;

---

⁴²⁶ Семигіна Т., Корчинська О., Співак В. Мережеве суспільство: ринок праці, суспільні відносини, роль профспілок, с. 1-72. Маслов А. О. Інформаційна асиметричність на ринку праці та «аукціон вікря», с. 41-48. Єфанова І., Марценюк Т. Гендерна нерівність на ринку праці України у сфері інформаційних технологій, с. 10-16.

⁴²⁷ Нікітіна А. В., Решетняк А. В., Решетняк Д. О. Дослідження гендерної асиметрії на ринку праці України, с. 610-615. Іващенко О. В., Лободина О. М. Гендерна сегрегація чи гендерна асиметрія на ринку праці: теоретичні засади та емпіричні прояви при працевлаштуванні в Україні, с. 43-62. Самолюк Н. М., Юрчик Г. М. Проблема «гендерної асиметрії» на ринку праці України, с. 46-53.

⁴²⁸ Малець Н. Б., Малець О. О. Вплив євроінтеграційних процесів на динаміку ринку праці в Україні. Руснак А. В. Визначення диспропорцій та подолання асиметрії національного ринку праці в умовах макроекономічної нестабільності, с. 32-35.

⁴²⁹ Кожем'якіна С. М. Сучасні проблеми ринку праці і зайнятості в контексті політики швидкого економічного зростання, с. 1-54.

⁴³⁰ Близнюк В. В., Юрик Я. І. Асиметричність розвитку промислового сегмента ринку праці України, с. 65-80. Кухарчик В. Г. Регіональна асиметрія ринку праці транспортного комплексу України, с. 126-131. Міга В. К. Асиметричність положення суб'єктів ринку праці, с. 327-331.

– an imbalance of supply and demand for consumer goods and services of traditional and innovative assortment in domestic and foreign markets (and in the latter case – a reduction of absolute figures and share of domestic producers' relevant export);

– mismatch between domestic educational, organizational, technological standards of the life spheres spectrum and modern macro-regional and world practice, and hence, as a derivative, inconsistency of available professional and qualification potential with requirements of rapidly growing specialized (including innovative) activities with foreign capital substantive share;

– cross-border outflow of qualified personnel and the population of older pre-working age to countries with higher living standards (wages, level and quality of life, social protection and inclusion);

– threats of marginalization of less competitive population, involved in economic activities in specialization' traditional areas and service sector of territorial economic complexes (especially monospecialized), due to the establishment and deepening of unproductive and temporary (including seasonal) employment.

Thus, under the asymmetry of the national labor market, which arises under the influence of global factors' range (both general ones – in the areas of the population' natural reproduction, technological support of domestic and industrial life activities, certain cultural and ideological phenomena' spread, relevant targeted interactions' development, as well as factors caused by globalization of economic management forms and mechanisms), it is advisable to understand the imbalances and structural distortions in supplement, movement, quantitative and qualitative results of using workforce, which are temporary (acute during the planning and forecasting periods adopted in society at certain historical stage) or stagnant (up to the establishment of depressive forms of functional and territorial communities' life organization).

Many domestic and foreign researchers consider labor market asymmetries as an inherent characteristic of this territorially localized socium institution in the globalization context, appealing to the asymmetry' definition as a ratio of exchange, mutual on the one hand, whose conditions, on the other hand, create benefits for some participants⁴³¹.

Therefore, the urgent task of a long-term state strategy for the socio-economic situation' stabilization and sustainable development of Ukraine during its consistent integration into common civilization and global economic processes is to develop mechanisms for monitoring, mitigating and preventing problems, distortions and imbalances arising in areas of workforce, its professional and qualification potential' reproduction, productive use, decent wages, social protection (in particular, health care, pension provision) of hired labor and self-employed' economic activity, territorial economic complexes' specialization and diversification, efficiency' increase (among other, legalization) of internal and cross-border labor migrations under the influence of unstable processes of foreign and domestic capital (investments') movement, economic sectors and activities' transnational corporatization, modernization of technical and technological base of economic management and other life spheres, standards' unification of economic management, labor activity, vocational education and competences, intercultural interactions and international cooperation' cardinal revival.

The range of global preconditions that can provoke the country labor market asymmetries at different stages of its integration into global civilization processes and structures can be aggregated into several groups, including factors: purely economic; technological and innovative; way and quality of life in its spheres' spectrum; practices and features of labor reproduction and use in foreign countries and world regions; interethnic and other intercultural interactions, international cohesion and cooperation.

The classification of the national labor market asymmetries that covers their market, structural, informational, gender, territorial and socio-demographic types is quite common among domestic theorists and practitioners.

---

⁴³¹ Руснак А. В. Визначення диспропорцій та подолання асиметрії національного ринку праці в умовах макроекономічної нестабільності, с. 32-35.

At the same time, the need for systematic problems' awareness, development of comprehensive program measures to mitigate and prevent imbalances and distortions in the formation and realization of workforce' supply and demand, the effectiveness of its reproduction and use in the labor market of country, which is integrating into a globalized socio-economic environment, determines the allocation of asymmetries of provision, productivity, motivation, mobility that are stimulated by such factors as institutional, purely financial and economic, organizational and technological, socio-cultural and behavioral (including information components of these factors – generators' groups).

In general, the highlighted asymmetries' classifications are characterized by interpenetration of selected groups, given the role of their qualitative characteristics for pass-through coverage of the mechanisms and results of global backgrounds' impact as potential competitive advantages of the certain civilization phenomenon and business entity that in some way functions in national socium and labor market (as one of its basic institutes).

In this context, provision asymmetries have technical, both organizational and technological, workforce (demographic), professional and qualification aspects.

The backgrounds for the formation of the first of them are the lag of the aggregate of Ukrainian economy' current technological modes from the technical and technological economic base of the world's leading countries, as well as decades-long shortcomings of domestic investment policy, which in favor of resource', raw materials' and semi-finished export orientation continues to ignore the full-value capitalization of national innovation potential, that makes further complications to the innovation process both at its start (at the stage of innovations' development) and at the final stage (commercial mastering, production replication, market promotion of innovative goods and services). Such situation, in particular, is manifested in:

- an imbalance in the structure, as well as the level of knowledge-intensive and service diversification of the national economy and its territorial complexes, which reduces the competitiveness of relevant business with domestic capital compared to the respective companies with a foreign investment' significant or dominant share;
- asymmetries of workplaces' quality of the same or close specialization of various ownership, including at the enterprises of various capacity (large, medium, small).

Workforce asymmetry (as a segment of provision asymmetry), in turn, is the result of:

- negative trends in the population' and the workforce itself reproduction in the countries of Ukrainian citizens' potential labor migration (especially neighboring countries), the demand in labor markets of which stimulates emigration, as well as cross-border legal and illegal labor migration;
- the combination of the highlighted above trend with the common civilizational phenomenon of human rights' awareness and the human life value' increase, which is reflected in a significant decrease in the birth rate and the total workforce' physical reproduction;
- the structural and institutional unemployment, which ultimately lead to the economically active population' unproductive employment, unsatisfactory parameters and deterioration of the whole national economic system' competitiveness and diversification on the background of standards and management technologies (including resource provision) of foreign markets' middle-successful and leading players, in particular with the transnational organization.

It is common to consider structural unemployment as a socio-economic phenomenon caused by unbalanced structural and technological changes in the economy, accompanied by inadequate response of the educational system (particularly in aspects of imperfect forecasting of personnel training' optimal parameters by state, regional, general economic orders), whereupon of which the workforce supply' structure does not meet the needs of the country's economy by occupational groups and economic activities' types. A substantive factor of structural unemployment is the information component, reflected in the disparity of scales of common public, territorial and community, group and individual priorities and preferences on the issues of vocational guidance of the elder pre-working and working ages' population.

An explicit factor in the information flows' asymmetry (especially at the national level, on the one hand, macro-territorial, functional and community level – on the other) also causes the institutional unemployment phenomenon, which is manifested in the mismatch of quantitative and qualitative characteristics of supply and demand for training, retraining, skills development, job placement of the workforce due to insufficient development (or lack thereof) and unsatisfactory performance of functions of relevant state administration institutions and other tripartite system' components, including in aspects of limited public coverage and access to such information of the ordinary consumer and applicant in the markets of educational services and labor, respectively.

The effectiveness of mechanisms for overcoming structural and institutional unemployment in Ukraine has significantly deteriorated as a result of the decline of the system of personnel' training, skills development and retraining directly in the workplace, as well as of delays in settling non-standard (split) labor relations. The revival of the system of personnel' training, skills development, retraining in the workplace in recent years is contributed by the implementation of standards and mechanisms of non-formal education, closely related to the spread of tariff-free pay systems based on professional standards (qualification descriptions), which outline the requirements for employees' qualifications and special knowledge, their tasks, responsibilities and specialization, agreed both by the employer and union representatives.

The aggregate segment of professional and qualification asymmetry has educational and competence, professional and qualification aspects, manifested respectively by the imbalance between labor market demand (primarily from competitive enterprises with a decent social package) and: the level and quality of economically active population' education (including skills, abilities, professional experience gained during internships at the place of study); the structure of graduates with higher and vocational education by specialties; work experience, qualification characteristics of the workforce (in particular, with documental confirmation).

The above mentioned shortcomings of logistical, investment and innovative support of a number of domestic enterprises, economic activity types, territorial economies stimulate the deepening of other kinds of the labor market asymmetries, mainly concentrated in the parameters of the workforce' development and use. Among them are asymmetries of:

- productivity (in the measurements of labor productivity properly, the level of productive employment of the economically active population, the level of employees' wages, including in comparison with the role of certain production, type of economic activity, branch in shaping the specialization of Ukrainian economy and its territorial subsystems, as well as in providing population' common public and socially necessary needs);

- motivation (along with the considered above problems of remuneration and productive employment, it covers the issues of: social protection of workers at enterprises of ownership' various forms and with employees' different number, in particular in economic activities with medium-normal and low levels of added value and rent, budget financing sectors; imbalance of the society and territorial communities' actual needs, on the one hand, well-established individual and group preferences in the career guidance of the population of older pre-working and working age, on the other hand);

- mobility (aggregated in territorial and socio-status aspects (and in the latter case – in economic, professional and qualification, socio-political types), that in a market economy are largely based on the properly economic, as well as broad community and personal factors and incentives of security, including regions' and settlement systems' economic potential, wage levels, households' cumulative financial capacity, improvement or limitation of which – more or less long-term – eventually leads to: multi-vector trends of domestic and cross-border, legal and shadow migration; dynamic changes in the competitiveness and living standards of the formal and informal employment seekers (individuals, functional and territorial groups of population) – from improving the set of their social status characteristics, increasing the level of social inclusion, level and quality of life in general till to the vulnerable groups' and territorial communities' marginalization, numerous intra- and intersectoral, branch, professional and qualification disproportions; economic

growth, economic entities' and economic systems' sustainable development or stagnation and depression of settlement systems and regions, primarily monospecialized).

Each of the highlighted types of the labor market asymmetries has a powerful informational factor and component, the content of which is generally manifested in the quality and access of labor market actors (employers, employees, self-employed, including population groups who undergoing career guidance) to formal and informal information on the jobs availability, prospects for their creation and appropriate management mechanisms within local and regional economic complexes. As a result, the asymmetry of information flows narrows the alternatives to both work search and supply, profoundly affecting the professional and qualification, territorial, and hence social mobility of the workforce, level of the economically active population' income and life.

In general, the range of types and segments of labor market asymmetries is the result of a gradual more or less long-term increase in intersectoral, professional and qualification, consumer disparities that arise and consolidate due to the mismatch of the social production' reproducible structure to macro-regional and global conditions of resource use' efficiency, which vary throughout the innovation cycles and under the influence of acquiring macro-regional and trans-national recognition by certain management standards and economic products.

Simultaneously with the investment processes optimization (in particular, territorial and sectoral investment flows) and the national economy diversification, as well as improvement of state lobbying mechanisms of national producer interests in foreign markets, there are a number of important factors in adjusting the asymmetries spectrum in national and regional labor markets, such as: optimization of social and territorial mobility' basic factors (based on a socially sufficient income level, implementation of state policy measures for regional disparities' self-regulation through the development of areas with special management regimes and innovation infrastructure, targeted job creation, promotion of local programs of recruitment and everyday life arrangement of the necessary workforce); the population "activation" (by means of stimulating entrepreneurship, self-employment and economic entities' innovation activity, legalization of cross-border and interregional labor migrations, improvement of labor resources' professional and qualification potential in accordance with the needs of implementation of the economy' modern technological mode).

In addition to the above, among the current priorities for regulating the human capital reproduction and labor market asymmetries in Ukraine we should mention:

- the substantiation of proposals for optimization of social dialogue, as well as labor relations' collective and contractual regulation;

- strengthening of the protection mechanisms of employees' rights to work decent conditions, regime and remuneration in case of actual entry into labor relations, formalized by a fixed-term employment contract or a civil law commercial contract;

- the control on limiting the employers' opportunities (both domestic and foreign companies) to evade the provision of employees' social and labor guarantees, including in enterprises that change ownership, owner, organizational approaches to the main and ancillary economy activities;

- the substantiation of proposals on equalization of the legal status of employees – citizens of Ukraine (including those who enter into labor relations with business entities of other states) and foreigners who enter into labor relations on the Ukraine' territory;

- strengthening the control over the ban on "salaries in envelopes", the implementation of effective administrative mechanisms to overcome the practice of including the requirements for wages' non-disclosure in employment contracts and fixed-term contracts;

- raising the status, ensuring the objective filling of the state labor inspectors' powers (including the staff expansion and their workload optimization);

- the implementation of methods for tracking the practice of formal reduction of the economic entities' taxation level due to the withdrawal of the employees' part out off staff (including through small business' simplified schemes), monitoring and prevention of such illegal activities;

– the implementation of the State Classifier of Social Standards in legal and resource (financial, logistical, personnel) provision of processes of providing territorial community with socially necessary services of general and professional education, vocational guidance, retraining and advanced training in the network of state and non-state institutions of education and employment;

– the development and realization of content and time indicators and guidelines for the implementation of these social standards (indicators of life level and quality, territorial and interregional differences, adverse socio-economic trends' early warning), justified by the possibility of their budgetary, public solidarity and private financing;

– the improvement of the procedure for forming a regional segment of the personnel training order, taking into account the results of needs' forecasting and indicative planning by priorities of increasing the economic complex competitiveness (including in the process of expanding the presence of local businesses in foreign markets of goods and services); the optimization of mechanisms to increase the availability of free and paid educational services for socially vulnerable groups;

– strengthening the education system' innovative activity, increasing its role in solving territorial problems (primarily on the basis of: the formation of national and regional technology parks on the basis of leading universities; development of educational, research and production clusters in priority branches of regional economic specialization; stimulation of non-state support for startups);

– the stimulation of regional subsystems of general secondary, vocational and higher education for implementation of dual education programs in cooperation with employers' and local businesses' representative organizations;

– the promotion of dissemination of formal and non-formal education programs in the workplace, as well as the development of systems and criteria for its certification, agreed with the employers' representatives;

– stimulation of the non-profit organizations' activities that provide career guidance, vocational training, counseling and employment services for population categories of various age and social status (including abroad), involving them in the realization of such territorial projects.

References:

1. ДРУЖИНІНА В. В., ЛУЦЕНКО Г. П., СТАРЧИК Н. В. (2018). Архітектоніка суб'єктно-функціонального механізму забезпечення збалансованості місцевого ринку праці. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. Вип. 4 (15). С. 324-332.

2. ДРУЖИНІНА В. В. (2018). Система стратегічного забезпечення збалансованості місцевого ринку праці. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. Вип. 1 (12). С. 265-272.

3. ГРИШКО О.П. (2018). Інформаційне забезпечення як механізм регулювання ринку праці. *Інфраструктура ринку*. Вип. 21. С. 337-343.

4. ЄРМОЛЕНКО О. О. (2012). Визначення впливу просторової асиметрії розміщення трудових ресурсів на економіку регіону. *Чернігівський науковий часопис. Серія I «Економіка і управління»*. № 1 (3). С. 31-36.

5. ЗІРКО О.В. (2013). Регулювання структурного безробіття на ринку праці: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.07. Харків, 24 с.

6. СЕМИГІНА Т., КОРЧИНСЬКА О., СПІВАК В. [eds.] (2018). Мережеве суспільство: ринок праці, суспільні відносини, роль профспілок: матеріали круглого столу, м. Київ, 22 березня 2018 р. Київ: АПСВТ, 72 с.

7. МАСЛОВ А. О. (2012). Інформаційна асиметричність на ринку праці та «аукціон вікря». *Актуальні проблеми економіки*. № 11 (137). С. 41-48.

8. ЄФАНОВА І., МАРЦЕНЮК Т. (2017). Гендерна нерівність на ринку праці України у сфері інформаційних технологій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*. № 1 (8). С. 10-16.

9. НІКІТІНА А. В., РЕШЕТНЯК А. В., РЕШЕТНЯК Д. О. (2018). Дослідження гендерної асиметрії на ринку праці України. *Економіка і суспільство*. Вип. 5. С. 610-615.
10. ІВАЩЕНКО О. В., ЛОБОДИНСЬКА О. М. (2013). Гендерна сегрегація чи гендерна асиметрія на ринку праці: теоретичні засади та емпіричні прояви при працевлаштуванні в Україні. *Український соціум*. № 1 (44). С. 43-62.
11. САМОЛЮК Н. М., ЮРЧИК Г. М. (2013). Проблема «гендерної асиметрії» на ринку праці України. *Соціально-трудова відносини: теорія та практика*. Київ: КНЕУ, № 1. С. 46-53.
12. МАЛЕЦЬ Н. Б., МАЛЕЦЬ О. О. Вплив євроінтеграційних процесів на динаміку ринку праці в Україні. Available online: <http://dspace.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/1330/1/%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%BE%D1%96%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%80.pdf> (Cited 15.06.2020).
13. РУСНАК А. В. (2015). Визначення диспропорцій та подолання асиметрії національного ринку праці в умовах макроекономічної нестабільності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. Вип. 15. Ч. 3. С. 32-35.
14. КОЖЕМ'ЯКІНА С. М. [ed.] (2018). Сучасні проблеми ринку праці і зайнятості в контексті політики швидкого економічного зростання : матеріали круглого столу, м. Київ, 17 травня 2018 р. Київ: ІПК ДСЗУ, 54 с.
15. БЛИЗНЮК В. В., ЮРИК Я. І. (2018). Асиметричність розвитку промислового сегмента ринку праці України. *Економіка і прогнозування*. № 4. С. 65-80.
16. КУХАРЧИК В. Г. (2017). Регіональна асиметрія ринку праці транспортного комплексу України. *Економічні інновації*. Вип. 63. С. 126-131.
17. МІГА В. К. (no data). Асиметричність положення суб'єктів ринку праці. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. С. 327-331. Available online: <http://ena.lp.edu.ua> (Cited 15. 06. 2020).

3.2. THE FORMATION OF HUMAN CAPITAL IN THE CONDITIONS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY

3.2. ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

Як відомо, пріоритетне значення в процесі забезпечення економічного зростання окремих країн належить людському капіталу, який в умовах інтенсифікації інноваційних процесів, широкого розповсюдження комп'ютерних та інформаційних технологій, глобалізації економічної діяльності та інтелектуалізації праці зазнає суттєвих змін щодо змісту, структури, особливостей формування, накопичення і використання. Так, якщо раніше головне значення для економічного розвитку мала освітня складова людського капіталу, то сьогодні вона трансформується і включається в механізм впливу людського капіталу на економічний розвиток за допомогою його інноваційної складової.

На сучасному етапі, основна частка світового людського капіталу припадає на економічно розвинені країни світу. Це дає їм значну перевагу в технологічному та інтелектуальному розвитку, а також випереджаючому зростанні якості життя населення. Людський капітал у розвинених країнах став головним продуктивним чинником в індустрії знань – створенні новітніх технологій, розвитку інноваційних виробництв, підвищенні їх ефективності, розвитку науки, культури, охорони здоров'я, безпеки, соціальної сфери.

В Україні, на превеликий жаль, існує багато проблем як у сфері формування інноваційно орієнтованого людського капіталу, так і у сфері його використання, що зумовлює необхідність пошуку ефективних шляхів управління даними процесами з метою забезпечення збалансованого розвитку факторів виробництва в контексті становлення в країні інноваційної економіки.

Варто відзначити, що дослідженню окремих питань людського капіталу присвячені праці багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: О. Амосова, О. Амоші, В. Антонюк, Г. Беккера, О. Білецького, А. Василик, Н. Гавкалової, С. Гринкевич, О. Грیشнової, Е. Денісона, А. Дегтяра, Е. Дж. Долана, І. Каленюк, М. Карліна, Е. Лібанової, Л. Лісогор, А. Маршалла, Д. Мельничука, Л. Мельцера, Дж. Мінцера, В. Новікова, І. Петрової, М. Фрідмана, Б. Чизвіа, Л. Шаульської, Т. Шульца та ін. Однак, незважаючи на значну кількість праць присвячених дослідженню зазначеної проблеми, питання формування людського капіталу в умовах розвитку економіки знань залишається досить відкритим та потребує детальнішого вивчення і аналізу. На нашу думку, важливим є питання визначення особливостей формування та можливостей використання людського капіталу в умовах інноваційного розвитку економіки в аспекті визначення факторів та основ здійснення інвестування в інноваційні складові людського капіталу.

Насамперед необхідно зазначити, що концепція (теорія) людського капіталу виникла не одразу. Вона формувалася поступово, як «відповідь» на проблему поглиблення розуміння ролі людини та накопичених нею результатів праці (діяльності), що впливають на темпи і якість розвитку суспільства та економіки в цілому. В процесі еволюції зазначеної концепції, значних трансформацій та суперечностей щодо визначення зазнало й саме базове поняття «людський капітал». Варто зауважити, що й досі не існує загальноприйнятого визначення цієї складної та суперечливої економічної категорії, адже вчені вкладають в її зміст різне розуміння та значення. Зокрема, західні науковці при формулюванні поняття «людський капітал» акцентують увагу на природжених здібностях та отриманих знаннях людини, які вона може використовувати для збільшення доходу.^{432, 433, 434} Вітчизняні ж вчені, вважають що людина окрім доходу «приносить» суспільству й певну соціальну користь, яка у

⁴³² Becker G. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, p. 162.

⁴³³ Долан Э. Дж. Рынок: микроэкономическая модель, p. 250.

⁴³⁴ Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи К. Экономика, p. 303.

загальному впливає на формування духовно-моральних якостей окремої особи та суспільства загалом.^{435, 436}

Попри «розбіжності» щодо визначення поняття, все ж таки можна виділити декілька важливих ознак людського капіталу, на яких акцентують увагу усі науковці:

- це активи, які є у людини у вигляді природжених якостей: фізичних, психологічних, інтелектуальних, а також ті якості, здібності, які набуває людина протягом життя (знання, вміння, навички, мотивація);

- це активи, які потребують значних інвестицій;

- це активи, які генерують на протязі певного періоду часу дохід.

Окремо доцільно виділити особливу характеристику людського капіталу, яка є незмінною та незаперечною упродовж усієї еволюції даної концепції, а саме: людський капітал неможливо відокремити від людини, при цьому людина не є капіталом, оскільки купити або продати можна лише результати її праці – товари, роботи, послуги.

Варто зазначити, що сьогодні, в умовах інноваційного розвитку, еволюція концепції людського капіталу розвивається в напрямі розширення й поглиблення розуміння сутності та змісту людського капіталу через призму інвестицій у людину. Як відомо, під останніми вчені розуміють витрати на освіту, підготовку та перепідготовку кадрів, науку (в тому числі на дослідження і розробки), охорону здоров'я, мобільність, культуру тощо.^{437, 438}

Згідно із окремими положеннями інвестиційного підходу у концепції людського капіталу, інвестиціям в людський капітал притаманні певні особливості, які дозволяють відрізнити їх від інших видів вкладень, зокрема:^{439, 440}

- віддача від інвестицій у людський капітал залежить безпосередньо від терміну його використання, тобто визначається часом, що залишається до закінчення працездатного періоду життя людини;

- не всі інвестиції в людину можуть визнаватися вкладеннями в людський капітал. Адже витрати, пов'язані з антисоціальними звичками наносять шкоду суспільству і є недоцільними;

- людський капітал формується визначальним чином у результаті певних інвестицій в людину (людей) і крім інвестиційних витрат потребує доброї волі та значних зусиль самого об'єкта інвестування. Незалежно від джерел інвестування (держава, підприємство, сім'я чи особисто людина), нарощення та використання людського капіталу визначальною мірою контролюється самою людиною. Тому такий елемент людського капіталу як мотивація є дуже важливим і необхідним для того, щоб процес відтворення (формування, нагромадження, використання, інвестування) людського капіталу мав остаточно завершений характер;

- інвестиції у людський капітал здійснюються як у грошовій, так і не у грошовій формі: витрат часу, психологічних зусиль, соціальної підтримки. Виробничий досвід, професійні навички можуть бути отримані за допомогою навчання на практиці і за допомогою досвіду колег, але для цього необхідна відповідна організаційна культура;

- масштаби, характер та види інвестицій у людину зумовлюються історичними, національними, культурними особливостями і традиціями, що властиві певному суспільству;

- інвестиції у людину дають значний за обсягом, тривалий у часі та інтегральний за характером економічний та соціальний ефекти;

⁴³⁵ Компанієць В. В. Людський капітал: визначення, особливості, відтворення, р. 282.

⁴³⁶ Мельничук Д. П. Людський капітал: пріоритети модернізації суспільства у контексті поліпшення якості життя населення, р. 39-40.

⁴³⁷ Амосов О. Ю., Дегтяр А. О. Формування людського капіталу в умовах інноваційної економіки: методологічний аспект. Публічне управління: теорія та практика, р. 165-166.

⁴³⁸ Антонюк В. П., Амоша О. І., Мельцер Л. Г. та ін. Людський капітал регіонів України в контексті інноваційного розвитку, р. 189.

⁴³⁹ Компанієць В. В. Людський капітал: визначення, особливості, відтворення, р. 282-283.

⁴⁴⁰ Мельничук Д. П. Людський капітал: пріоритети модернізації суспільства у контексті поліпшення якості життя населення, р. 223-224.

- рівень накопичення людського капіталу за рахунок інвестицій, а також ефективність вкладень в нього принципово не може бути оцінено з тою точністю, як віддачу від основного капіталу.

Як показує світова практика, інвестування в людський капітал може здійснюватися на чотирьох рівнях: особистісному; мікрорівні; мезорівні; макрорівні (Рис. 1).

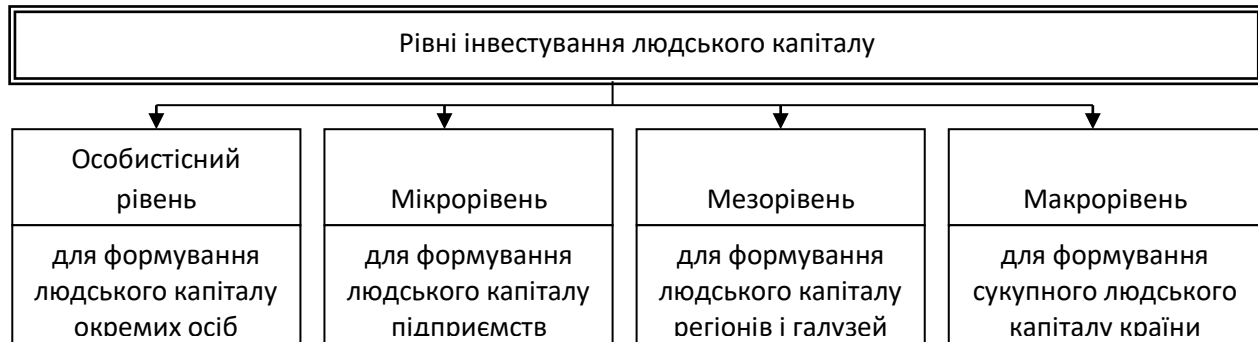

Рис. 1. Рівні інвестування людського капіталу

Ступінь віддачі від інвестиційних вкладень в людський капітал залежить від низки чинників, які умовно можна розділити на:

- чинники суб'єктивних якостей особистості (інтереси, цінності, мотивація, світогляд, рівень культури, стан здоров'я та матеріальний стан);

- чинники, які створенні безпосередньо на підприємстві (система управління персоналом підприємства, у тому числі система мотивації, стиль керівництва; організаційна культура, культура збереження та обміну інформацією, морально-психологічний стан колективу та відношення з безпосереднім керівником);

- чинники соціально-економічного та морально-психологічного стану у країні.

У загальному, формування та використання людського капіталу здійснюється на національному, галузевому, регіональному, місцевому, корпоративному, індивідуальному рівнях та рівні домогосподарств. При цьому, держава комплексно впливає на всі ці рівні через політику у сфері доходів, освіти, науки, культури, охорони здоров'я, рекреації шляхом прийняття низки законодавчих та нормативно-правових актів, здійснення соціальних виплат, розроблення та реалізації цільових програм.

Варто зазначити, що в умовах розвитку інноваційної економіки формування людського капіталу набуває нових особливостей, які передбачають, насамперед, безперервність навчання, нерозривний зв'язок освіти з виробничою діяльністю людини (протягом всього періоду праці), а також здатність творчого застосування накопичених знань, вмій та навичок для генерації нових ноу-хау не лише для окремих працівників, але й цілих колективів підприємств, установ та організацій. Власне ці «нові» особливості дають змогу відокремити поняття інтелектуального людського капіталу – капіталу, втіленого в людях, здатних створювати нове.⁴⁴¹

Відомо, що інтелектуальний людський капітал характеризується рівнем освіченості людей, науковим потенціалом країни, насиченістю робочої сили висококваліфікованими спеціалістами відповідно до завдань розвитку різних видів економічної діяльності.

Продукцією інтелектуального людського капіталу є нематеріальні товари, які існують у вигляді методів, методик, винаходів, патентів, теорій, моделей, формул, програмних продуктів тощо. Всі інтелектуальні продукти, як формалізовані (патенти, авторське право, програмне забезпечення, ноу-хау, бази даних, права на дизайн), так і неформалізовані, можуть бути інтелектуальною власністю. Вони мають інтелектуальну вартість і у статтях активів підприємства відображаються як нематеріальні активи. В ринкових умовах вони є

⁴⁴¹ Амосов О. Ю., Дегтяр А. О. Формування людського капіталу в умовах інноваційної економіки: методологічний аспект. Публічне управління: теорія та практика, р. 166.

нематеріальними товарами. Включаючись у процес відтворення капіталу (в оборот основних та обігових фондів), нематеріальні активи відіграють роль самостійного економічного ресурсу, що забезпечує найбільш перспективний тип інноваційного розвитку промисловості та приріст ВВП.

Доцільно зазначити, що спільними властивостями людського капіталу та інтелектуального людського капіталу є освіта, знання, уміння, виробничі та творчі здібності, професійна кваліфікація. Специфічними ж особливостями інтелектуального людського капіталу є здатність до генерування нових ідей, створення інноваційного продукту, що забезпечує прогресивний розвиток різноманітних видів економічної діяльності та суспільства в цілому (здатність у процесі інтелектуальної праці одержувати завдяки унікальній творчій природі новітні результати становить якісний критерій відмінності інтелектуального людського капіталу).⁴⁴²

Загалом роль людського та інтелектуального капіталів постійно зростає. І це стосується не лише великих промислових підприємств, що виробляють наукоємну інноваційну продукцію, але й малих, частка інноваційної продукції яких поки що досить незначна. В умовах процесу інтелектуалізації праці особливого значення набуває проблема збереження та примноження людського капіталу. Одним з головних чинників управління інноваційно орієнтованим підприємством стає підвищення рівня загальної та професійної освіти кадрів, посилення їх зацікавленості в розвитку та вдосконаленні виробництва, використання належних особистісних якостей працівника (здатність швидко сприймати нову інформацію, цілеспрямованість, критичність мислення тощо). Для цього застосовуються різні форми підготовки та перепідготовки кадрів: програми стимулювання бізнес-лідерства, самоосвіта, вдосконалення навичок керівництва для спеціалістів різних ланок управління, курси підвищення кваліфікації та інше.

Інноваційний розвиток економіки будується на прямих та зворотних зв'язках між наукою, виробництвом і підготовкою кадрів. Інакше не може здійснюватись безперервний процес розробки високих технологій та просування нових видів промислової продукції на ринки. Внаслідок цього основним принципом удосконалення системи підготовки та перепідготовки кадрів стає чітке узгодження із завданнями інноваційного промислового виробництва.⁴⁴³

Зміни у кадровій базі щодо висококваліфікованих робітників, здатних працювати на інноваційних напрямках промислового виробництва, повинні відбуватись відповідно до стратегій розвитку окремих видів економічної діяльності промисловості, пріоритетних напрямів інноваційної діяльності на загальнодержавному та галузевому рівнях, стратегічних напрямів розвитку нових технологій, які, зокрема, включають: машинобудування та приладобудування як основу високотехнологічного оновлення всіх галузей виробництва; високоякісну металургію; нанотехнології, мікроелектроніку, інформаційні технології, телекомунікації; вдосконалення хімічних технологій; розвиток біотехнологій; високотехнологічний розвиток переробної промисловості; модернізацію електростанцій, нові та відновлювані джерела енергії; новітні ресурсозберігаючі технології.

Здійснення державної промислової політики, спрямованої на активізацію нововведень, є пріоритетною складовою загальної стратегії підвищення конкурентоспроможності економіки країни, що, в свою чергу, вимагає зміни якісних характеристик робочої сили, які обумовлюються рівнем освіти та кваліфікації. Саме тому в постіндустріальних країнах, зокрема США, сформовано своєрідний «культ» освіти, коли кращі студенти, аспіранти, викладачі сприймаються суспільством як інтелектуальне надбання нації, а підприємства вкладають інвестиції у підготовку, підвищення кваліфікації і перепідготовку кадрів, оскільки це сприяє більш швидкому освоєнню новітніх технологій. Тобто такі інвестиції в людину

⁴⁴² Білецький О. В. Інноваційні підходи до управління розвитком національного людського капіталу. Соціально-трудові відносини: теорія та практика, р. 188.

⁴⁴³ Амосов О. Ю., Дегтяр А. О. Формування людського капіталу в умовах інноваційної економіки: методологічний аспект. Публічне управління: теорія та практика, р. 169.

розглядаються підприємством як джерело підвищення конкурентоспроможності та отримання більш високого прибутку.^{444, 445}

Таким чином, одержання освіти та кваліфікації – це процес інвестування в інноваційний тип розвитку промисловості, що забезпечуватиме підвищення рівня прибутковості національних підприємств на довгострокову перспективу. Для його реалізації необхідна гнучка чітко налагоджена система випереджаючої підготовки та перепідготовки кадрів, що є професіоналами у сфері інновативно-інноваційної діяльності, спеціалістів високої кваліфікації, здатних до виконання комплексних проектів, відтворення та розвитку на інноваційній основі вітчизняних підприємств.

У цілому, реалізація інвестиційно-інноваційної моделі економічного розвитку передбачає формування нових вимог до структури та якості кадрового потенціалу промислового сектору України. Разом з цим, вона також вимагає тривалого часу та поетапного здійснення. Відповідно і вимоги до кадрів промислової сфери виробництва мають змінюватися поступово, хоча і з деяким випередженням змін у структурі виробництва.

Однак, необхідно відзначити, що процес впровадження нових технологій «несе» із собою певні соціальні наслідки. Як відомо, інновації насамперед спрямовані на зниження трудовитрат, що, у свою чергу, зменшує потребу в певних видах професій, особливо пов'язаних із некваліфікованою працею. Крім того, у багатьох випадках зростає ступінь небезпеки виконання тих чи інших виробничих операцій, посилюється соціальна ізоляція працівників, що призводить до появи на деяких підприємствах технологічного та структурного безробіття. Такі негативні наслідки технологічного розвитку вступають у суперечність із концепцією гуманізації праці, яка одержує широке розповсюдження в індустріально розвинених країнах, і стають головним об'єктом програм, що розробляються з метою вдосконалення організації праці та виробництва.

Із усіх соціальних наслідків технологічного розвитку найбільш істотний вплив на чисельність і професійно-кваліфікаційну структуру кадрів здійснюють зміни в змісті та характері професійної діяльності, які проявляються в наступних тенденціях:⁴⁴⁶

- змінюються функції праці. Прості одноманітні функції спеціалізованої праці при обслуговуванні верстатів, конвеєрних ліній замінюються комплексом нових, складніших функцій з управління, контролю, наладки, переоснащення, ремонту, програмування автоматизованих систем і роботизованого виробництва. Зростає значення універсалізації праці та її комбінування;

- певні види професійної діяльності стають по суті унікальними. Збільшується найменування професій, які не мають аналогів та вимагають від працівників нових навиків і ширшої ерудиції, сприяють процесу поглиблення їх спеціалізації. Розширення сфери унікальних видів професійної діяльності створює особливі умови для такої професіоналізації, яка не виходить за межі вибраної одного разу професії та пов'язана з досягненням усе вищих рівнів професійної майстерності;

- відбуваються зміни кваліфікаційної структури промисловості. Якщо раніше вона формувалась на основі придбання навичок і умінь, залежних від досвіду роботи, то тепер основного значення набувають знання, привнесені ззовні. В сучасних умовах, коли суспільне виробництво стає динамічнішим, постійно змінюються завдання виробничих одиниць і методів реалізації продукції, що випускається, в діяльності працівників усе більшого значення набувають знання сучасних методів вирішення проблем, обізнаність з результатами теоретичних досліджень і вміння реалізувати наукові рекомендації на практиці. Тому об'єктивно зростає частка працівників, що відрізняються широтою і різноманіттям знань.

⁴⁴⁴ Амосов О. Ю., Дегтяр А. О. Формування людського капіталу в умовах інноваційної економіки: методологічний аспект. Публічне управління: теорія та практика, р. 169.

⁴⁴⁵ Білецький О. В. Інноваційні підходи до управління розвитком національного людського капіталу. Соціально-трудова відносина: теорія та практика, р. 190-191.

⁴⁴⁶ Амосов О. Ю., Дегтяр А. О. Формування людського капіталу в умовах інноваційної економіки: методологічний аспект. Публічне управління: теорія та практика, р. 170.

Збільшується значущість творчих здібностей працівників. З одного боку, людина з розвиненими творчими здібностями успішніше виконує завдання професійного навчання, досягає значущих успіхів у первинному оволодінні професією, з іншого – розвинені творчі здібності необхідні в процесі професійної діяльності та її раціоналізації. Підвищується рівень компетенції працівників, змінюється їх соціально-професійний статус у зв'язку зі змінами чисельності та ролі різних функціональних груп, що беруть участь у виробничому процесі;

- змінюється характер напруженості професійної діяльності. Якщо раніше ступінь напруженості визначався перш за все фізичним навантаженням, то вже сьогодні – в основному нервово-психічним. Тому інтенсивна праця в сучасних умовах припускає вищий рівень розвитку психічних, вольових якостей людини.

В умовах інноваційного розвитку економіки спостерігаються також значні зміни у складі професійно-кваліфікаційної структури кадрів, а саме:

- зміни співвідношення робочих місць, що вимагають виконавців з вищою та середньою спеціальною освітою. Як показує досвід, невпинно зростає потреба в працівниках, що мають вищу освіту, та відповідно знижується у працівниках із середньою спеціальною освітою;

- суттєве оновлення переліку професій, які забезпечують ефективне функціонування підприємств і галузей. Зникають не тільки окремі застарілі професії, але і їх групи. Так, на промислових підприємствах істотно знижується питома вага транспортних робочих і вантажників, верстатників, складальників. Натомість з'являються нові професії: на зміну робочим-операторам приходять робочі-налагоджувачі, керівники механізмами і машинами. Скорочується чисельність змінних і старших майстрів, працівників служб планового і технічного бюро, бюро цехового контролю і відділів заробітної плати, а також допоміжних робочих: розподільників, комірників, транспортних робочих, контролерів. З'являються нові категорії персоналу, що обслуговують високотехнологічне устаткування, наприклад оператори обчислювальної техніки, налагоджувачі електроніки та інші.

Не менш інтенсивно відбувається перебудова структури інженерно-технічних працівників і службовців. Підвищується питома вага і роль фахівців, пов'язаних з передовими технологіями, зокрема науковців, фахівців з ЕОМ, інженерів-дослідників, розробників електронної апаратури та ін. На промислових підприємствах спостерігається відчутний попит на працівників таких професій, як системні аналітики, розробники програм, інженери-дослідники, конструктори і технологи. Зростає частка інженерно-технічних працівників, зайнятих обслуговуванням процесів управління, менеджерів-управлінців. На підприємствах, які виходять на ринок із високотехнологічною продукцією, новим компонентом у кваліфікаційній структурі інженерно-технічних працівників є фахівці з вченим ступенем.

У загальному, підсумовуючи, доцільно зазначити, що для успішної реалізації стратегії інноваційного розвитку економіки і підвищення якості підготовки відповідних фахівців доцільно здійснити низку заходів, які б насамперед передбачали: запровадження в навчальних закладах усіх рівнів акредитації курсів з основ інтелектуальної власності; удосконалення стандартів навчання, підготовки та перепідготовки спеціалістів на основі нового науково-методичного забезпечення, включаючи основи інтелектуального капіталу та інтелектуальної власності; застосування системи дистанційного навчання фахівців у сфері інтелектуальної власності, трансферу технологій та інноваційної діяльності за допомогою ресурсів Інтернету.

Література:

1. Becker G. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. N.Y., 1964.
2. Долан Э. Дж. Рынок: микроэкономическая модель. СПб., 1992.
3. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи К. Экономика. М., Дело, 1993.
4. Компанієць В. В. Людський капітал: визначення, особливості, відтворення, с. 281-284, URL: <http://stp.diit.edu.ua/article/viewFile/15793/37569>.

5. Мельничук Д. П. Людський капітал: пріоритети модернізації суспільства у контексті поліпшення якості життя населення: монографія, Житомир: Полісся, 2015, 564 с.
6. Амосов О. Ю., Дегтяр А. О. Формування людського капіталу в умовах інноваційної економіки: методологічний аспект. Публічне управління: теорія та практика, 2011, № 3 (7), С. 164-172.
7. Антонюк В. П., Амоша О. І., Мельцер Л. Г. та ін. Людський капітал регіонів України в контексті інноваційного розвитку: монографія, Донецьк: НАН України, Ін-т економіки пром-сті, 2011, 308 с.
8. Білецький О. В. Інноваційні підходи до управління розвитком національного людського капіталу. Соціально-трудова відносина: теорія та практика, 2013, № 1, С. 187-194.

3.3. ON THE CONCEPT OF OTHER MEASURES OF CRIMINAL AND LEGAL NATURE REGARDING JUVENILES

3.3. ДО ПИТАННЯ ПРО ІНШІ ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Постановка проблеми. У ст. 1 Кримінального кодексу України (далі – КК України) законодавець зазначив, що для досягнення таких завдань як правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням КК України визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Разом з цим, аналіз закону про кримінальну відповідальність дає підстави вважати, що покарання є не єдиною формою кримінально-правового реагування на кримінальне правопорушення. На користь такої позиції свідчить зміст деяких положень КК України. Наприклад, у ч. 3 ст. 3 КК України передбачено, що КК України визначає не лише караність діяння, а також і інші кримінально-правові наслідки. Такими кримінально-правовими наслідками можуть бути інші заходи кримінально-правового характеру або заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Однойменні назви мають відповідні розділи КК України (розділи XIV «Інші заходи кримінально-правового характеру» і XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб»). На жаль, слід констатувати, що зазначені розділи КК визначають лише види та підстави застосування окремих таких заходів. Нормативного визначення інших заходів кримінально правового характеру закон про кримінальну відповідальність не містить. Нема одностайності в такому визначенні й серед науковців. Зазначені обставини обумовили доцільність мого наукового пошуку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До питання визначення поняття і видів інших заходів кримінально-правового характеру зверталися сучасні криміналісти, зокрема В.С. Батиргарєєва, В.І. Борисов, Е. Л. Біхтімеров, Н.О. Гуторова, К. М. Карпов, О. О. Книженко, В. О. Козаченко, В. М. Куц, А. А. Павлова, М. І. Панов, Ю. А. Пономаренко, Н. Ю. Скрипченко, А. М. Яценко та інші вчені. Прийти до єдиного знаменника зазначеним криміналістам так і не вдалося. Разом з цим, в науковому середовищі неодноразово зверталася увага на зв'язок інших заходів кримінально-правового характеру і таких категорій кримінального права як «кримінальна відповідальність», «кримінально-правовий вплив», «засоби кримінально-правового реагування», «кримінально-правові наслідки» тощо. Аналіз визначень і видів інших заходів кримінально-правового характеру, запропонованих представниками науки кримінального права надасть змогу мені визначитись із рівнем наукової розробки даного питання, а також окреслити напрями подальших наукових розвідок.

Метою наукової праці є аналіз доктринальних поглядів на поняття й види інших заходів кримінально-правового характеру, а також формулювання власного бачення поняття «інші заходи кримінально-правового характеру щодо неповнолітніх».

Виклад основного матеріалу. Основні позиції криміналістів на проблему визначення та поділу на види інших заходів кримінально-правового характеру щодо фізичних осіб зводяться до наступних. Так, на думку Хавронюка М. І., «примусові заходи кримінально-правового впливу – це заходи, що застосовуються судом від імені держави і полягають в примусовому обмеженні прав і свобод особи та покладанні на неї додаткових обов'язків»⁴⁴⁷. Вказаний автор вживає словосполучення «примусові заходи кримінально-правового впливу» як синонім до такого поняття як «інші заходи кримінально-правового

⁴⁴⁷ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право: навчальний посібник / За заг. ред. М. І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2014. С. 297-298.

характеру»⁴⁴⁸. Основними ознаками таких заходів, на погляд представника київської школи кримінального права, є такі: 1) можуть призначатися і за відсутності вини; 2) можуть бути застосовані поза кримінальною відповідальністю; 3) безпосередньо спрямовані на усунення «небезпечного стану» особи, яка вчинила або може вчинити суспільно небезпечне діяння; 4) безпосередньо спрямовані на спеціальну превенцію і вирішення завдань з відновлення становища, яке існувало до вчинення діяння; 5) санкцією не передбачаються; 6) суд має можливість обрати такі заходи, що найбільше відповідають особистості порушника та мотивам його діяння, тобто максимально суб'єктивувати⁴⁴⁹.

Професори В. І. Борисов і В. С. Батиргарєєва під іншими заходами кримінально-правового характеру розуміють, передбачені КК України примусові некаральні заходи, що застосовуються судом від імені держави до фізичних і юридичних осіб за вчинення забороненого законом про кримінальну відповідальність суспільно небезпечного діяння з метою усунення причин і умов, що призвели до його вчинення й здатних у разі їх збереження призвести до скоєння нового суспільно небезпечного діяння, та гарантування в окремих випадках безпеки особи, до якої вживаються такі заходи, надання їй необхідної допомоги, а також гарантування безпеки інших осіб⁴⁵⁰. Цікавим, на мою думку, є визначення згаданими дослідниками цілей інших заходів кримінально-правового характеру: 1) усунення причин і умов, що сприяли вчиненню суспільно небезпечного діяння; 2) гарантування безпеки осіб, до яких вони застосовуються і надання їм допомоги; 3) гарантування безпеки інших осіб⁴⁵¹. Такі цілі, на мою думку, за своєю сутністю є конкретизованими проявами мети попередження вчинення суспільно небезпечних діянь, оскільки всі вони є видовими явищами відносно родового – попередження вчинення нових кримінальних протиправних діянь.

Ю. А. Пономаренко притримується позиції, що інші заходи кримінально-правового характеру – це передбачені КК України примусові заходи, що застосовуються судом до фізичної або юридичної особи з метою усунення умов, що сприяють вчиненню кримінальних протиправних діянь. Вчений називає такі ознаки даних заходів: 1) визначені виключно в КК України (розділи XIV і XIV-1, а також ст. 105 розділу XV Загальної частини закону про кримінальну відповідальність); 2) перелік інших заходів кримінально-правового характеру є вичерпним; 3) носять примусовий характер тому, що застосовуються незалежно від волі та бажання будь-яких осіб; 4) застосовуються виключно судом від імені держави; 5) застосовуються у разі вчинення фізичною особою суспільно небезпечного діяння, передбаченого Особливою частиною КК України; 6) метою їх застосування є усунення умов, що сприяли вчиненню суспільно небезпечного діяння⁴⁵².

Е. К. Біктімеров дотримується позиції, що іншими заходами кримінально-правового характеру є заходи державного примусу, передбачені законом про кримінальну відповідальність, що застосовуються на підставі ухвали або вироку суду з метою виправлення особи, яка вчинила кримінально каране діяння, забезпечення безпеки суспільства і запобігання вчиненню нових злочинів і суспільно небезпечних діянь⁴⁵³. На відміну від вищезазначених представників Харківської школи кримінального права Е. К. Біктімеров вважає застосування інших заходів кримінально-правового характеру

⁴⁴⁸ Там само, с. 298.

⁴⁴⁹ Там само, с. 301.

⁴⁵⁰ Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 404.

⁴⁵¹ Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 404.

⁴⁵² Кримінальне право України: Загальна частина: підручник 2015 528 с. / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін. 5-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2015. С. 467-468.

⁴⁵³ Биктимеров Э. Л. Иные меры уголовно-правового характера и их роль в осуществлении задач уголовного права России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Саратовская госуд. академия права. Саратов, 2009. С. 48-49.

здатне виправити порушника заборон визначених антикримінальним законодавством. Не цілком слушним є надане визначення в розумінні української кримінально-правової доктрини тому, що заходи, що застосовуються до юридичних осіб не наділені здатністю хоч якимось чином впливати на не живі об'єкти природи, «виправляти» їх⁴⁵⁴.

Козаченко О. В. під кримінально-правовим заходом розуміє ... «систему прийомів і способів здійснення примусового та реабілітаційно-заохочувального впливу держави на кримінальні практики (кримінальні правопорушення, об'єктивно протиправні діяння, зловживання правом та інші), правомірну постзлочинну поведінку, за умови, що такий вплив здійснюється на підставі закону, детермінованого культурним середовищем, що склалося в конкретноісторичних умовах розвитку суспільства»⁴⁵⁵. До інших кримінально-правових заходів згаданий вчений відносить: 1) примусові заходи медичного характеру; 2) примусове лікування, що є особливим видом кримінально-правового заходу примусового характеру; 3) спеціальні кримінально-правові заходи, до яких слід відноситися спеціальна конфіскація та позбавлення спеціального права, які застосовуються судом із метою попередження можливості вчинення діяння у майбутньому. Примусові заходи виховного характеру (ст. 105 КК України), на думку Козаченко О. В., повинні бути віднесені до окремої групи. Вони підлягають застосуванню судом до неповнолітнього і полягають у застосуванні до неповнолітнього прийомів та способів правого впливу з метою її перевиховання й попередження вчинення злочинного діяння у майбутньому. Окрему групу примусових кримінально-правових заходів утворюють: примусові заходи виховного характеру, що являють собою застосовувані судом до особи, яка не досягла повноліття, прийомів та способів правого впливу з метою здійснення її перевиховання й попередження можливості вчинення злочинного діяння у майбутньому. До цієї ж групи науковець відносить і заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб⁴⁵⁶.

На думку Н. О. Гуторової, заходами кримінально-правового характеру є встановлені кримінальним законодавством заходи, які застосовуються в разі вчинення передбаченого КК України діяння й полягають у погіршенні правового статусу особи⁴⁵⁷. Дана позиція навряд чи може задовольнити мій науковий пошук, оскільки в кожному випадку застосування інших заходів кримінально-правового характеру не завжди призводить до погіршення правового статусу особи. Наприклад, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 96-1 КК України гроші, цінності та інше майно одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення підлягають спеціальній конфіскації. Відібрання майна здобутого в результаті вчинення кримінального правопорушення і повернення його власнику не призводить до погіршення правового статусу особи в порівнянні з тим, який вона мала до цього.

А. М. Ященко відстоює позицію згідно до якої іншими заходами кримінально-правового характеру є передбачені кримінальним законом відмінні від покарання примусові, заохочувальні або такі, що засновані на гуманістичних засадах і недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження засоби впливу, що застосовуються судом до особи в разі вчинення злочину або суспільно небезпечного діяння чи діяння зовні схожого з ним, з метою відновлення доконфліктного стану порушених правовідносин, захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, обов'язкового

⁴⁵⁴ Там само, с. 48-49.

⁴⁵⁵ Козаченко О. В. Ознаки та властивості кримінально-правових заходів примусового та заохочувального впливу. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова; МОН України, НУ «ОЮА». Миколаїв: Іліон, 2016. С. 34.

⁴⁵⁶ Козаченко В. О. Архітекtonіка кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінально-правових заходів. Вісник Асоціації кримінального права України. 2017. № 1 (8). С. 37.

⁴⁵⁷ Гуторова Н. О. Заходи кримінально-правового характеру. Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 7 лютого 2014 року / відп. ред. докт. юрид. наук С. В. Ківалов. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2014. С. 19.

лікування, а також запобігання вчиненню нових злочинів або суспільно небезпечних діянь через виправлення в окремих випадках порушників закону⁴⁵⁸.

До ознак інших заходів кримінально-правового характеру Яценко А. М. відносить такі: 1) перелік інших заходів кримінально-правового характеру не вичерпується в розділах XIV і XIV-1 Загальної частини КК України; 2) застосовуються судом в примусовому порядку; 3) передумовою їх застосування є вчинення особою злочину або суспільно небезпечного діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, чи діяння зовні схожого з ним; 4) метою застосування цих заходів є відновлення доконфліктного стану порушених злочином або суспільно небезпечним діянням правовідносин, захист охоронюваних законом прав та інтересів особи, обов'язкове лікування, а також запобігання вчиненню нових злочинів або суспільно небезпечних діянь через виправлення в окремих випадках порушників закону⁴⁵⁹. Із запропонованим Яценком А. М. переліком ознак інших заходів кримінально-правового характеру можна погодитися лише частково, хоча б зважаючи на те, що науковець забув про наведене ним у визначенні найближче родове поняття інших заходів кримінально-правового характеру – засоби впливу таку ознаку інших заходів кримінально-правового характеру.

Крім того, деякі вчені розуміють під іншими заходами кримінально-правового характеру «...засоби примусу, що застосовуються від імені держави за вироком або ухвалою суду до особи, яка вчинила діяння, заборонене КК, і полягають в обмеженні її можливостей щодо подальшого або нового завдання істотної шкоди суспільним відносинам»⁴⁶⁰. Бідна О. І. наводить такі ознаки інших заходів кримінально-правового характеру: 1) ці заходи відмінні від кримінальної відповідальності засоби реагування держави на суспільно небезпечні діяння; 2) мають самостійні цілі застосування; 3) вони є заходами примусу; 4) підстава їх застосування – вчинення суспільно небезпечного діяння; 5) їх види визначаються лише КК України; 6) застосовуються виключно до особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене КК; 7) процесуальна підстава їх застосування – вирок або ухвала суду⁴⁶¹. Дискусійним уявляється позиція про те, що інші заходи кримінально-правового характеру застосовуються тільки до особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Згідно до розділу XIV-1 Загальної частини КК України заходи кримінально-правового характеру застосовуються до юридичних осіб. Такі заходи наділені всіма ознаками, що наведені Бідною О. І. за виключенням такої як застосування виключно до особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння. Отже, не зрозуміло чи відносить автор заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб до так званих «інших» чи ні. Якщо так, то враховуючи, що юридична особа не є суб'єктом кримінального правопорушення, то вона не може вчинити заборонених КК України діянь, тоді вищезазначена ознака інших заходів кримінально-правового характеру є зайвою.

На думку Карпова К. М., інші заходи кримінально-правового характеру є збірним поняттям і охоплює відмінні від покарання їх різновиди, що полягають у покладанні на особу певних правообмежень, виконання дій або обов'язків⁴⁶². Якщо адаптувати позицію даного криміналіста до українського законодавства, то серед інших заходів кримінально-правового характеру слід виділити такі групи: 1) заходи безпеки (примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру); 2) заходи заохочення позитивної посткримінальної поведінки (умовно-дострокове звільнення, звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, примирення з потерпілим,

⁴⁵⁸ Яценко А. М. Інші заходи кримінально-правового характеру: поняття та види. *Право та державне управління*. 2017. № 4 (29). С. 147.

⁴⁵⁹ Там само.

⁴⁶⁰ Бідна О. І. До питання про визначення поняття «інші заходи кримінально-правового характеру». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. № 32. С. 100.

⁴⁶¹ Бідна О. І. До питання про визначення поняття «інші заходи кримінально-правового характеру». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. № 32. С. 100.

⁴⁶² Карпов К. Н. Иные меры уголовно-правового характера как средство противодействия совершению преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Омская академия МВД РФ. Омск, 2010. С. 34-35.

щире каяття); 3) захід відновлення економічних правовідносин – спеціальна конфіскація. Відстрочення відбування покарання і умовне засудження виключено із класифікації тому, що прямо КК України не передбачені⁴⁶³.

Криміналісти до сфери інтересів яких входить дослідження інших заходів кримінально-правового характеру приділяють в основному увагу аналізу «загальних» інших заходів кримінально-правового характеру. Разом з цим, до системи таких заходів кримінально-правового реагування на кримінальні правопорушення входить підсистема, що характеризується деякими відмінностями їх кримінально-правового впливу на особу-правопорушника. Ці відмінності в характері кримінально-правового реагування на кримінальні протиправні діяння неповнолітніх пов'язані з особливостями їх психіки та недостатнім рівнем соціалізації. Фізіологічні та психологічні особливості розвитку дитячого організму враховує і законодавець, виокремлюючи для них менш суворі заходи кримінально-правового впливу у порівнянні з особами, які на час вчинення кримінального правопорушення досягли вісімнадцятирічного віку.

Так, Н. Ю. Скрипченко звертає увагу на те, що лише деякими науковцями були сформульовані визначення поняття інших заходів кримінально-правового характеру з конкретизацією об'єкта кримінально-правового впливу – неповнолітнього. На її думку, інші заходи кримінально-правового характеру щодо неповнолітніх можна визначити як заходи державного примусу, що мають пріоритетне значення, коли вони є альтернативою покаранню (кримінальній відповідальності); призначаються поряд з покаранням особам, що досягли на час вчинення суспільно небезпечного діяння віку кримінальної відповідальності, але не досягли на момент їх призначення вісімнадцяти років, а також вказаним особам, якщо призначення або виконання покарання відносно них неможливе, у зв'язку з психічним розладом⁴⁶⁴. На думку вказаної дослідниці перелік таких заходів включає такі: 1) примусові заходи виховного характеру; 2) умовне засудження; 2) умовно-дострокове звільнення від відбування покарання; 3) відстрочка відбування покарання; 4) відстрочка відбування покарання наркозалежними; 4) примусові заходи медичного характеру; 5) конфіскація майна⁴⁶⁵. На жаль, вищезазначені доктринальні положення стосуються російського кримінального права, тому перенести їх на українські кримінально-правові реалії та оцінити їх об'єктивно не можливо, у зв'язку з різним нормативним регулюванням.

Одним із наукових результатів проведеного О. О. Северин дисертаційного дослідження є формулювання авторського визначення заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних з позбавленням волі. Згадана вчена вважає, що такі заходи є: 1) специфічною формою реалізації кримінальної відповідальності неповнолітніх; 2) дана форма кримінальної відповідальності застосовується до неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння невеликої або середньої тяжкості. Перші дві ознаки на думку О. О. Северин «...створюють умови для надання допомоги й підтримки для повернення підлітків до законотворчого життя, сприяння розвитку особистостей засуджених і їх ресоціалізації»⁴⁶⁶. Така позиція, на моє переконання, виглядає вкрай непослідовною. Не зрозуміло, що саме створює умови для повернення неповнолітніх в суспільство: застосування заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних з позбавленням волі до неповнолітнього чи вчинення такою особою суспільно небезпечного діяння

⁴⁶³ Там само, с. 134-135.

⁴⁶⁴ Скрипченко Н. Ю. Теория и практика применения иных мер уголовно-правового характера к несовершеннолетним: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.08 / Московский государственный юридический университет имени О. Е. Кутафина. Москва, 2013. С. 44-45.

⁴⁶⁵ Скрипченко Н. Ю. Теория и практика применения иных мер уголовно-правового характера к несовершеннолетним: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.08 / Московский государственный юридический университет имени О. Е. Кутафина. Москва, 2013. С. 25.

⁴⁶⁶ Северин О. О. Застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних з позбавленням волі: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Класичний інститут права імені В. В. Сталіна Класичного приватного університету. Запоріжжя, 2009. С. 18.

«невеликої або середньої тяжкості»⁴⁶⁷. Крім того, слід наголосити на тому, що закон про кримінальну відповідальність класифікує злочини за ступенем тяжкості на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі (ст. 12 КК України). Поділ суспільно небезпечних діянь, вчинених неповнолітнім на аналогічні види антикримінальним законодавством України не передбачено. Також згадана авторка пропонує з метою розширення системи покарань щодо неповнолітніх ввести до КК України нові види покарань: 1) пробація; 2) медіація; 3) передача неповнолітнього у фостерну (патронажну) сім'ю⁴⁶⁸. Можливо таке нововведення і покращить стан злочинності неповнолітніх, проте вважаю, що пробацію, медіацію та передачу неповнолітнього у фостерну сім'ю навряд чи можна визнати видами покарання, хоча б зважаючи на той факт, що жоден з цих заходів кримінально-правового реагування на кримінальні правопорушення не має за ціль покарати дитину на відміну від класичних покарань.

Висновки. Український закон про кримінальну відповідальність не містить визначення ні заходів, ні інших заходів кримінально-правового характеру. Більше того переважна більшість публікацій криміналістів з проблематики інших заходів кримінально-правового характеру стосується їх видів та ознак, не формулюючи, опираючись на логічний метод дослідження, повноцінних доктринальних визначень даного кримінально-правового явища. Потрібно зауважити, що ні в чинному законодавстві, ні у вітчизняних наукових працях з кримінально-правової тематики не дається визначення інших заходів кримінально-правового характеру стосовно неповнолітніх. Кримінально-правовий термін – це засіб фіксації в науці кримінального права понять про кримінально-правові закономірності зародження та розвитку кримінально-правових явищ і процесів. Термін реєструє поняття, уточнює його, відділяє від понять, близьких йому за об'ємом чи змістом⁴⁶⁹.

Враховуючи таких стан речей в цій царині кримінально-правового наукового пізнання, на підставі аналізу закону про кримінальну відповідальність, а також позицій вітчизняних і зарубіжних вчених, з врахуванням специфіки об'єкта кримінально-правового впливу – дітей, на мою думку, інші заходи кримінально-правового характеру щодо неповнолітніх – це визначені кримінальним законодавством заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються за рішенням суду до дітей, які вчинили кримінальні протиправні діяння, і полягають в забороні чи зобов'язанні дитини діяти певним чином з метою забезпечення безпеки (заходи безпеки) і відновлення докримінального стану суспільних відносин, запобігання повторним правопорушенням, корегування поведінки людей, відновлення соціальної справедливості тощо.

До таких заходів на цьому етапі мого дослідження доцільно віднести спеціальну конфіскацію, примусові заходи виховного характеру, примусове лікування, обмежувальні заходи, примусові заходи медичного характеру, звільнення від відбування покарання з випробуванням, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб та ін. Не виключаю, що в ході подальших наукових розробок інших заходів кримінально-правового характеру щодо неповнолітніх цей перелік буде розширено. Перспективним вбачається здійснення поділу інших заходів кримінально-правового характеру щодо неповнолітніх на групи залежно від цілей, що вони переслідують, а також формулювання пропозицій щодо їх згрупування в тексті кримінального закону.

Література:

1. Биктимеров Э. Л. Иные меры уголовно-правового характера и их роль в осуществлении задач уголовного права России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Саратовская госуд. академия права. Саратов, 2009. 206 с.

⁴⁶⁷ Там само.

⁴⁶⁸ Там само, с. 20.

⁴⁶⁹ Цалін С. Д. Словник термінів з логіки. 2-е вид., випр. і доп. Харків: Основа, 2004. С. 227.

2. Бідна О. І. До питання про визначення поняття «інші заходи кримінально-правового характеру». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. № 32. С. 98-101.
3. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. 1064 с.
4. Гуторова Н. О. Заходи кримінально-правового характеру. Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 7 лютого 2014 року / відп. ред. докт. юрид. наук С. В. Ківалов. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2014. С. 18-20.
5. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право: навчальний посібник / За заг. ред. М. І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2014. 944 с.
6. Карпов К. Н. Иные меры уголовно-правового характера как средство противодействия совершению преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Омская академия МВД РФ. Омск, 2010. 226 с.
7. Козаченко В. О. Архітектоніка кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінально-правових заходів. Вісник Асоціації кримінального права України. 2017. № 1 (8). С. 22-40.
8. Козаченко О. В. Ознаки та властивості кримінально-правових заходів примусового та заохочувального впливу. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова; МОН України, НУ «ОЮА». Миколаїв: Іліон, 2016. 768 с.
9. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник 2015 528 с. / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін. 5-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2015. 528 с.
10. Северин О. О. Застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних з позбавленням волі: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Класичний інститут права імені В. В. Сташиса Класичного приватного університету. Запоріжжя, 2009. 20 с.
11. Скрипченко Н. Ю. Теория и практика применения иных мер уголовно-правового характера к несовершеннолетним: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.08 / Московский государственный юридический университет имени О. Е. Кутафина. Москва, 2013. 347 с.
12. Скрипченко Н. Ю. Теория и практика применения иных мер уголовно-правового характера к несовершеннолетним: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.08 / Московский государственный юридический университет имени О. Е. Кутафина. Москва, 2013. 45 с.
13. Цалін С. Д. Словник термінів з логіки. 2-е вид., випр. і доп. Харків: Основа, 2004. 336 с.
14. Ященко А. М. Інші заходи кримінально-правового характеру: поняття та види. *Право та державне управління*. 2017. № 4 (29). С. 143-148.

3.4. THE CHARACTERISTIC OF SOME PERSONALITY'S TRAITS OF RESCUERS AND THEIR INFLUENCE ON THE REGULATION OF THE BEHAVIOR

3.4. ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕЯКИХ РИС ОСОБИСТОСТІ РЯТУВАЛЬНИКІВ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РЕГУЛЯЦІЮ ПОВЕДІНКИ

Особистість як особливе соціально-психологічне утворення у людській структурі здатна інтегрувати суб'єктивний зміст свого внутрішнього життя в об'єктивний зміст навколишньої дійсності, і, навпаки, навколишня дійсність вписується особистістю в контекст власного внутрішнього світу. При цьому відбувається співвіднесення своїх можливостей з реальними подіями у навколишньому світі, формування певного ставлення до них. Усвідомлення сенсу того, що відбувається, дає можливість обирати життєві цілі, планувати і контролювати їх реалізацію. У той же час ключове положення особистості в описі властивостей людини дозволяє розглядати її як провідний пояснювальний принцип багатьох явищ життєдіяльності людини, в тому числі і адаптації⁴⁷⁰.

Сучасність потребує при організації будь-якої діяльності базуватися на врахуванні не окремих ізольованих властивостей, а цілісної структури особистості фахівця, особливо ризиконебезпечних професій. Для характеристики особистісних властивостей людини використовується багато понять, серед яких адаптивність та нове поняття – асертивність. Воно характеризується своєрідністю структури, змістовними й практично дієвими якісними характеристиками. Це поняття певною мірою можна пов'язати з таким достатньо розробленим феноменом, як впевненість. Загалом вона передбачає наявність суб'єктивної установки на себе, соціальної готовності та здатності адекватно реалізовувати власні прагнення.

Перша робота з напрямку дослідження асертивності у психології належить чеським авторам В. Каппоні і Т. Новаку. Концепція асертивності сформувалася наприкінці 50-х – початку 60-х років ХХ століття американським психологом А. Салтером.⁴⁷¹ Вона увібрала в себе ключові положення гуманістичної психології. Вітчизняними психологами (В. П. Зінченко, О. А. Леонтьєв, Л. О. Ніколаєв, В. А. Шамієва) частіше усього вона тлумачиться як особистісна риса, яку можна визначити як автономію, незалежність від зовнішніх впливів і оцінок, здатність самостійно регулювати власну поведінку. Вона характеризує особистість як таку, що здатна усвідомлювати, наскільки її поведінка визначається її власними схильностями і спонуканнями, а наскільки – кимось нав'язаними установками. Для асертивної особистості характерні: орієнтація на події реального життя, якій додають сенс минуле і майбутнє; незалежність цінностей і поведінки від дії ззовні; здатність самостійно формувати свою думку про життя; свобода вираження своїх потенціалів, відвертість; віра в себе і довіра іншим. У роботах зарубіжних психологів виділяється два основних напрями дослідження цього поняття, по-перше, це дослідження зовнішньої поведінкової моделі успішної людини (Г. Бейер, М. Джеймс, Д. Джонговард, В. Каппоні, Т. Новак), по-друге, дослідження внутрішнього світу людини, її екзистенціальний стан (А. Маслоу, Г. Олпорт, Ф. Перлз, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм).

Сучасні дослідники виділяють у якості основної її характеристики суб'єкту активність, а, отже тому ми можемо говорити про асертивність як суб'єкту якість особистості. Асертивна особистість будує такі взаємини з навколишнім світом, які сприяють творчому зростанню, розширенню ступеня свободи і саморозвитку на основі відповідальності за вибір своїх почуттів, дій і відносин з собою та оточуючими. Здобувши повну свободу у своїх діях, незалежність у судженнях, володіючи почуттям власної гідності та значущості, особистість, що володіє здатністю до асертивності поведінки, впевнено справляється із зовнішніми обставинами, що заважають їй вільному конструктивного вибору. Науковці стверджують, що

⁴⁷⁰ Петровский В. А. Психология неадаптивной активности. – М.: Горбунок, 1992. 224 с.

⁴⁷¹ Сальтер (Salter) [Электронный ресурс]; (<http://www.openweb.ru/romekyfaq1.htm>).

звільнення людини відбувається через виявлення власної волі, через справжній вибір самої себе.

Теоретичний аналіз сутності і змісту асертивності як властивості особистості дозволяє визначити сутність і її структуру, що включає когнітивно-сміслові, афективні і поведінкові компоненти. Когнітивно-смісловий компонент полягає в орієнтуванні і адекватній оцінці ситуації, доцільному варіюванні способів дії і продуктивному перетворенні проблемних ситуацій (гнучкість мислення); прогнозуванні саморозвитку і саморуку, визначенні свого Я в оточуючому середовищі на підставі усвідомлення сенсів і цінностей свого життя (смісложиттєві орієнтації).

Когнітивно-смісловий компонент, який розглядається через призму гнучкості мислення, визначається як «здатність до продукування нових ідей». Гнучкість мислення – це здатність до перебудови інформаційної системи людини у міру накопичення отриманої інформації, «подолання ригідності точного знання». Загалом гнучкість мислення грає істотну роль у продуктивному перетворенні проблемних ситуацій, у доцільному варіюванні способів дії, у легкості перебудови вже наявних знань і переходу від однієї дії до іншої відповідно умовам життєдіяльності, що змінюються. Гнучкість мислення утворює значний особистісний потенціал для ефективного вирішення життєвих проблем в умовах оточення, що змінюються. Афективний компонент асертивності включає в себе прийняття іншого, впевненість у собі, довіру до себе. Прийняття іншого – особлива якість асертивності, яка може бути розцінена як почуття самозбереження, що проектується на інших людей: людина готова не тільки думати про власну безпеку і благополуччя, а й про безпеку інших. Поведінковий компонент асертивності проявляється у незалежності, готовності до ризику, відповідальності, наполегливості і конструктивній агресії. Незалежність дозволяє діяти самостійно, самому управляти собою і самому контролювати своє мислення і свої дії, і бути вільним від емоційної залежності. В. А. Петровський пов'язує готовність до «особистісного ризику» з саморухом діяльності, в якій актуальною причиною є система спонукальних чинників. Тим самим ця готовність до ризику постає як динамічне утворення, яке визначається активністю самої людини.⁴⁷²

Відповідальність служить ще однією важливою характеристикою асертивності. Вона означає рух від покладання відповідальності на інших і середовище до покладання відповідальності на себе. Вона як компонент асертивності проявляється в діях для і разом з іншими, у здатності бути ініціативним членом соціальної групи. При цьому незалежність (автономія) і відповідальність є ключовими поняттями ненасильницького вчинку. Ці якості перетворюють людину на суб'єкта, готову до конструктивного опору і збереження свого «Я». Ця спокійна, трохи відсторонена, позиція, за допомогою якої можна захистити власні психологічні кордони, не порушуючи чужих кордонів, визначається як наполегливість і напористість.

Професійна діяльність фахівців ризиконебезпечних професій є особливим її різновидом. Особливий інтерес до цієї проблеми впливає зі специфіки та високої соціальної значимості діяльності рятувальників, успіх якої залежить від ступеня адаптації до екстремальних факторів служби та адаптивності особистості.

Стрімкі зміни оточуючого світу вимагають від дослідників вивчення особистості як суб'єкта адаптації. При цьому науковці акцентують свою увагу на внутрішній активності людини, яка спрямована на пошук способів саморозкриття, на набуття власної стратегії взаємодії з новою навколишньою дійсністю.

Процес адаптації до особливих складних умов в великій мірі залежить від особистісних особливостей індивіда. У зв'язку з цим велике значення мають властивості особистості, які дозволяють їй обрати способи поведінки, адекватні у змінних умовах й проявляти суб'єктну активність по реалізації життєво значущих цілей.⁴⁷³

⁴⁷² Петровський В. А. Психология неадаптивной активности. – М.: Горбунок, 1992. С. 135-140.

⁴⁷³ Мясичев В. Н. Личность и неврозы. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. 426 с.

Адаптивною особистістю може вважатися тоді, коли вона діє як особистість з властивим їй апаратом смислової регуляції. Від фахівця – рятувальника, потрібна здатність знайти особистісний сенс у виконанні службових обов'язків (підвищення технічної компетентності, розвиток фізичної витривалості і вольових якостей – сміливості, рішучості. Необхідність витримувати великі фізичні та емоційні навантаження, надзвичайно висока напруга всіх сил при виконанні професійних завдань вимагають від професіонала наполегливості, впевненості в собі, довіри собі, відповідальності, витриманості, сміливості і рішучості у відстоюванні своїх прав, думок.

Перераховані вище якості складають зміст асертивності, з одного боку, і характеризують адаптивність особистості, з іншого боку, що дозволяє припустити, що асертивність є інтегруючою властивістю адаптованої особистості і грає істотну роль в саморозкритті особистості фахівця – рятувальника. Адаптація – це процес, по-перше, постійний, тому що не зупиняється ні на один день, а по-друге, коливальний, оскільки навіть протягом одного дня відбувається переключення в різні сфери: діяльність, спілкування, самосвідомість⁴⁷⁴.

Складність дослідження категорії «адаптація» полягає в різноманітті підходів, концепцій, теорій. Існує безліч визначень адаптації, що мають як узагальнений широкий сенс, так і конкретизують сутність адаптаційного процесу одного з безлічі рівнів - від біохімічного до соціального. На основі багатоаспектного аналізу феномена адаптації С. Т. Посоховою виділяються наступні найбільш загальні підходи до вивчення адаптації: адаптація як життєдіяльність людини у змінених умовах існування; адаптація як пристосування до змінених умов середовища; адаптація як досягнення стійкості в зміненому середовищі; адаптація як саморозкриття особистості⁴⁷⁵. Психологічна адаптація як узгодження цілей і результатів функціонування особистості (В. А. Петровський) включає процеси самопристосування: саморегуляцію, підпорядкування вищих інтересів нижчим. Адаптивності він протиставляє неадаптивність, яка полягає в тому, що особистість може ставити перед собою надмірну мету, яка сприятиме іноді розвитку особистості⁴⁷⁶.

Маклаков А. Г. розглядає адаптацію як: властивість організму; процес пристосування до мінливих умов середовища (досягнення рівноваги між середовищем і організмом); результат взаємодії (в системі «людина – середовище»); мета, до якої прагне організм⁴⁷⁷.

Пристосувальний похід у дослідженні адаптації дозволяє побачити широкий діапазон особистісних можливостей по реалізації адаптаційного потенціалу: від злиття з середовищем з втратою своєї індивідуальності до повної самоактуалізації. Пристосування, як трансформація особистості, забезпечує соціалізацію особистості і особливо це важливо на ранніх етапах онтогенезу. Однак «пристосувальна самоактуалізація, хоча й передбачає активність особистості, обмежує її актуальними потребами певного середовища. Особистість стримується як від подолання й руйнування певного середовища, так і від творчого його перетворення».⁴⁷⁸

Вивчення адаптації як досягнення стійкості у зміненому середовищі відображує ідею єдності збереження і розвитку людини в світі, який змінюється.

Адаптивна поведінка характеризується успішним прийняттям рішень, проявом ініціативи і ясним визначенням власного майбутнього. Гармонія індивіда із середовищем – ознака його стійкості, ознака адаптованості. Критеріями досягнутої рівноваги із середовищем визнаються успішність діяльності, безконфліктність спілкування, задоволеність собою, належний стан здоров'я і т. ін.

⁴⁷⁴ Налчаджян А. А. Социально-психологическая адаптация личности. (Формы, механизмы и стратегии). – Эксмо, М.: 2010. С. 368.

⁴⁷⁵ Посохова С. Т. Психология адаптирующийся личности: Субъектный подход: дис. ...д-ра псих. наук. [Электронный ресурс] – М.: РГБ, 2003. 393 с.

⁴⁷⁶ Петровский В. А. Психология неадаптивной активности. – М.: Горбунок, 1992. 224 с.

⁴⁷⁷ Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях // Психологический журнал. 2001. Т. 22. № 1. С. 16-24.

⁴⁷⁸ Петровский В. А. Психология неадаптивной активности. – М.: Горбунок, 1992. С.54.

Психологічна адаптація до середовища розуміється не тільки як активно-приспосувальний процес, але і як активно-розвиваючий. А. О. Реан, А. Р. Кудашев, О. О. Баранов вважають, що адаптація – це процес і результат внутрішніх змін, зовнішнього активного пристосування і самозміни індивіда до нових умов існування, що визначає характер діяльності і поведінки в даних умовах існування⁴⁷⁹.

Психологічна адаптація, з позиції суб'єктного підходу, розглядається як здатність особистості до самовияву в змінених умовах навколишнього середовища і виступає характеристикою сформованості суб'єктності особистості. При певних умовах важка ситуація може привести до порушення діяльності, вже сформованих відносин, що породжує у людини негативні емоції і переживання, викликає дискомфорт і може мати несприятливі наслідки для розвитку особистості. Однак перешкода не може розглядатися тільки як фактор, що ускладнює формування особистості і порушує її відносини з оточуючими людьми. Негативні фактори ситуації викликають активність суб'єкта, спрямовану на подолання цих загроз, породжують потребу шукати і знаходити способи оволодіння перешкодами, виробляти стратегії їх подолання. У процесі соціально-психологічної адаптації поведінка людини регулюється певним об'єднуючим мотивом, який спрямований на актуалізацію. Завдяки такій мотиваційній тенденції здійснюється розвиток особистості. Більш того, тенденція до актуалізації посилюється зі збільшенням процесу напруги, а не при зменшенні його, вважає К. Роджерс. При цьому поведінка людини в процесі соціально-психологічної адаптації, за А. Маслоу, регулюється ієрархією потреб у певні «критичні стадії» життєвого циклу. Виходячи з цього, потреби і мотиви класифікуються на: 1) потреби і мотиви, що адаптують особистість у даному соціальному середовищі; 2) потреби і мотиви, задоволення яких в даному соціальному середовищі призводить до дезадаптації особистості.

Психологічна адаптація є характеристикою сформованості суб'єктності особистості, а рівень психологічної адаптованості можна розглядати як індикатор ставлення людини до світу, як індикатор самопочуття людини в тих умовах, в яких вона знаходиться.

Особистість завжди підпорядковує свою діяльність життєвим завданням, тобто проявляє діяльність у тих об'єктах і явищах, які свідомо здобули певний життєвий сенс. Можна сказати, що на рівень суб'єкта діяльності людина піднімається тоді, коли підпорядковує свою активність життєвому сенсу, тобто діє як особистість з властивим їй апаратом смислової регуляції.

При взаємодії з життєвим світом, суб'єкт знаходить смислове підґрунтя для своєї діяльності. Життєвий сенс або ключові цінності суб'єкта відповідають на питання, в ім'я чого відбувається ця діяльність. У важких життєвих ситуаціях мають значення способи поведінки людини. Вирішальна роль у цьому належить індивідуальному її досвіду щодо подолання труднощів, а також особливостям її особистості, здатності до самоконтролю та саморегуляції. Людина – суб'єкт поведінки. Суб'єкт поведінки виникає при поєднанні ідеальної і реальної форм поведінки. Оволодіти важкою ситуацією, тобто подолати існуючі перешкоди силами активними, свідомими, цілеспрямованими і адекватними як щодо об'єктивних умов ситуації, так і по відношенню до власних можливостей, дозволяють конструктивні способи поведінки. При цьому, в залежності від обставин життя, зусилля можуть бути спрямовані або на зміну умов (якщо вони, за оцінкою суб'єкта, піддаються зміні), або на активізацію та розвиток власних здібностей і можливостей (якщо умови ситуації змінити не можна). Конструктивні способи формують впевненість особистості у своїх силах, розвивають почуття компетенції і власної цінності, ведуть до становлення важливих вольових якостей, якостей суб'єкта адаптації. У найширшому плані конструктивна поведінка забезпечує життєву стійкість людини, здатність протистояти труднощам і зберегти себе як цілісну особистість.

Активність адаптованої особистості являє собою внутрішню активність або суб'єктну активність і виражається в здатності людини впливати на зовнішній світ і керувати ним.

---

⁴⁷⁹ Реан А. А. Психология изучения личности. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999. 288 с.

Конкретними формами прояву активності, виступаючими як соціально-психологічні характеристики особистості, є ініціатива і відповідальність.

Роль особистісної регуляції власної активності у взаємодії з навколишнім світом зростає в екстремальних ситуаціях. Саме долаюча поведінка забезпечує використання суб'єктом адаптації внутрішніх і зовнішніх ресурсів для вирішення важкої ситуації.

Виникаючі в складних умовах життєдіяльності психічна напруженість, розумова і фізична перевтома можуть привести до дезорганізації поведінки. Усвідомлення і розуміння своїх можливостей, набуття і актуалізація життєво важливого сенсу і цінностей як основи долаючої поведінки сприяють запобіганню дезадаптації. Смыслова регуляція, що здійснюється смисловою сферою особистості, спрямована на виділення, презентацію і структурування суб'єктом своїх відносин зі світом в індивідуальній свідомості і на практичне підпорядкування активності суб'єкта стійкій структурі цих відносин, відіграє провідну роль в адаптації в особливих умовах життя. Є ряд досліджень, які доводять пріоритетну роль ціннісно-смыслових характеристик особистості суб'єкта адаптації в регуляції активності в екстремальних умовах життєдіяльності.

Особистість і її властивості (емоційні, пізнавальні, збудливо-вольові, характерно-стильові) стають тим інструментом, завдяки якому проявляється її адаптованість. Є безліч досліджень, які доводять роль тієї чи іншої особистісної властивості в адаптації. Так, наприклад, на думку А. О. Реана важливими властивостями адаптованої особистості є інтернальність, нервово-психічна стійкість, самоприйняття від впевненості особистості в тому, що сили знаходяться всередині неї⁴⁸⁰.

Важливою характеристикою адаптованої особистості є здатність до встановлення оптимальної відповідності між тимчасовими локусами життя: минулим, сьогоденням і майбутнім. Високий рівень особистісної регуляції активності суб'єкта адаптації дозволяє актуалізувати адаптаційний потенціал у взаємодії з мінливими умовами життєдіяльності сьогодні, спираючись на досвід минулого заради саморозкриття в сьогоденні і саморозвитку в майбутньому.

Однією з важливих психологічних характеристик адаптованої особистості є емоційна стійкість. Емоційна стійкість – інтегральне особистісна властивість, що відображує схильність до збереження емоційної рівноваги, життєвої активності в умовах існування, що змінюються⁴⁸¹. Нервово-психічна стійкість тісно пов'язана з основними параметрами поточного статусу суб'єкта – з особливостями його адаптації (ступенем адаптованості – неадапованості). Основні форми прояву нервово-психічної стійкості пов'язують як з дотриманням моральних норм, вимог, правил поведінки та порядку, так і з порушеннями дисципліни, міжособистісних відносин і діяльності. Несприятливим фактором, що знижує нервово-психічну стійкість, є як перевантаження, так і недовантаження інформацією.

Таким чином, у поясненні адаптаційних процесів орієнтир міститься в особистості людини.

Адаптивність особистості піддається оцінці через аналіз рівня розвитку психологічних характеристик, найбільш значущих для регуляції психічної діяльності і самого процесу адаптації. Чим вищий рівень розвитку цих характеристик, тим вища ймовірність успішної адаптації і тим значніше діапазон факторів зовнішнього середовища, до яких слід адаптуватися. Особистісні феномени, які внутрішньо властиві адаптації, вплетені в структуру її проявів і представляють стійкі її ознаки.

Отже, ефективність адаптації людини пов'язується з такими поняттями як адаптивність та адаптаційні можливості. В узагальненому вигляді співвідношення адаптивності та адаптаційних можливостей є таким: адаптивність – це сама спроможність людини до адаптації, а адаптаційні можливості – це ті властивості, які цю спроможність забезпечують.

Адаптивність – це природжена та набута здатність до адаптації, тобто пристосування до всієї багатоманітності життя при будь-яких умовах.

⁴⁸⁰ Реан А. А. Психология изучения личности. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999. С. 56-111.

⁴⁸¹ Петровский В. А. Психология неадаптивной активности. – М.: Горбунок, 1992. 224 с.

Виділяють:

1) загальну адаптивність особистості (здатність до адаптації у певних типах соціальної ситуації). Вона обумовлена адаптивними механізмами та залежить від рівня сформованості особистості в онтогенезі;

2) ситуативну адаптивність, рівень розвитку та гнучкості її залежить від розвитку загальної адаптивності, вона забезпечує внутрішню готовність до адаптації в обставинах середовища, які дуже швидко змінюються.

У літературі зустрічається також поняття «соціальна адаптивність» особистості. Її визначають як адаптивність поведінки людини до умов мікро- та макрогруп.

Адаптаційні можливості людини являють собою стійкі резистентні характеристики індивідуально-типологічного та особистісного рівня людської індивідуальності, які забезпечують спроможність успішно адаптуватись до різноманітних вимог життєдіяльності і виявляються як у фізіологічному плані (від біохімічного рівня до рівня безумовно- та умовно-рефлекторної регуляції діяльності), так і, найголовніше, у психологічному плані, спрямовуючи поведінку особистості. До адаптаційних можливостей відносять: інстинкти, темперамент, конституцію, емоції, рівень природжених властивостей інтелекту, спеціальні здібності, зовнішні дані і фізичний стан організму; а до проявів високої чи нормальної адаптивності – сприятливі психофізичні дані, високу працездатність, витривалість, стресотолерантність, психічну і фізичну гармонійність, гармонійність природжених і сформованих за життя особистісних якостей. При цьому рівень адаптивності підвищується чи знижується під впливом виховання, навчання, умов і способу життя, а полегшують чи утруднюють адаптацію людини у реальному житті її особистісні особливості, орієнтації, вибір, ієрархія систем цінностей, цілей і потреб, рівень вербального інтелекту і культури, емоціональної експресії і міжособистісних стосунків.

Активність особистості проявляється у процесі психологічної адаптації.

Метою нашого емпіричного дослідження було вивчення особливостей структурних компонентів асертивності майбутніх фахівців ризиконебезпечних професій з різним рівнем адаптованості. Воно проводилось на базі Національного університету цивільного захисту України серед курсантів (100 осіб), воно було поділено на етапи.

На першому етапі визначались рівні адаптованості та вивчались особистісні властивості досліджуваних. Перший етап наукової роботи передбачав виявлення серед респондентів адаптивних та неадаптивних осіб, що у подальшому надало можливість поділити їх на дві групи (група 1 – адаптивні, з високою та нормальною адаптацією; група 2 – неадаптивні, тобто з задовільною адаптацією). Підсумкову оцінку особистісного адаптаційного потенціалу було отримано за допомогою використання формули $OAP = NPC + KZ + MN$, що й дало змогу сформувати дві групи. До першої увійшло 59 осіб, до другої 41 особа (відповідно 59% та 41% опитаних).

Таблиця 1. Показники адаптивних здібностей, нервово-психічної стійкості та моральної нормативності у досліджуваних ($M \pm \sigma$)

Шкала	Група 1	Група 2	t	p
НПС	5,37±2,5	3,8±0,1	124,8	≤0,05
ОАП	5,25±1,3	2,1±1,5	143,5	≤0,05
КО	6,5±2,4	5,7±1,03	114,7	≥0,05
МН	6,8±2,7	2,4±1,4	135,6	≤0,05

Прим.: НПС –нервово-психічна стійкість, ОАП – особистісний адаптаційний потенціал, КО – комунікативні особливості, МН – моральна нормативність

На статистично достовірному рівні виявлено наступні вірогідні відмінності у групах ($p \leq 0,05$) по шкалах: нервово-психічна стійкість, особистісний адаптаційний потенціал та моральна нормативність. Відмінності за шкалою нервово-психічної стійкості свідчать про те, що респонденти 2 групи є менш нервово-емоційно стійкими у порівнянні з респондентами 1 групи. Вони мають низький рівень поведінкової регуляції, певну схильність до

нервовопсихічних зривів, відсутність адекватності самооцінки і реального сприйняття дійсності. Відмінності за шкалою особистісного адаптаційного потенціалу також є нижчими у 2 групі. Особи цієї групи мають низьку нервово-психічну стійкість, конфліктні, можуть допускати асоціальні вчинки. За шкалою моральної нормативності респонденти 2 групи також мають нижчі показники. Це свідчить про те, що такі особи не можуть адекватно оцінити своє місце і роль в колективі, не прагнуть дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки. Майже невідмінними є показники за шкалою комунікативних особливостей. В обох групах вони на середньому рівні, що говорить про те, що респонденти мають середній рівень розвитку комунікативних здібностей, достатньо легко встановлюють контакти з товаришами у групі (по службі), оточуючими. Підсумовуючи отримані результати, можемо сказати, що представники 2 групи є більш емоційно нестійкими, схильними до нервових зривів, мають нижчу самооцінку та є більш конфліктними у порівнянні з представниками 1 групи, тобто вони є неадаптованими у порівнянні з респондентами першої групи – адаптованими.

Для визначення нервово-психічної стійкості, ризику дезадаптації в стресі та виокремлення осіб з первинними ознаками нервово-психічної нестійкості було використано методу «Прогноз-2». З метою профілактики і діагностики емоційного стану особливе значення надається так званій нервово-психічній нестійкості, яка є відображенням одночасно психічного і соматичного рівня здоров'я індивіда. НПС показує ризик дезадаптації особистості в умовах стресу, тобто тоді, коли система емоційного відображення функціонує в критичних умовах, що викликаються зовнішніми, так само як і внутрішніми факторами.

У ході дослідження були отримані наступні показники, що відображені в Таблиці 2.

Таблиця 2. Показники нервово-психічної стійкості у досліджуваних групах (М, %)

Рівень	Група 1		Група 2		φ	p
	М	%	М	%		
Високий	5,5	49	-	-	-	-
Середній	10,0	46	11,0	22	0,184	≥0,05
Низький	15,0	5	16,5	78	8,818	≤0,05

З наведеної таблиці видно, що в 1 групі переважає високий рівень нервово-психічної стійкості і показники по середньому рівню нервово-психічної стійкості та у 1 групі цей показник є превалюючим. У неадаптованих нами не виявлено жодної особи з високим рівнем нервово – психічної стійкості, в той час, як аж 78% продемонстрували її низький рівень ($p \leq 0,05$).

Таким чином, загалом у всіх наших опитуваних прогноз сприятливий.

У представників другої групи можливі нервово-психічні зриви, особливо в екстремальних умовах. Необхідно враховувати цей факт у подальшій роботі.

Вивчення основних компонентів асертивності в структурі особистості адаптованих та неадаптованих дозволило виявити відмінності в групах з різним рівнем адаптації. Найбільш значущі відмінності в проявах особистісних властивостей у групах з різним рівнем адаптації виявлено в особливостях мислення (конкретність мислення адаптивних і ригідність мислення неадаптивних випробовуваних); в емоційних якостях (тривожність і напруженість адаптивних і підвищений спокій і розслабленість неадаптивних); у комунікативних якостях (дипломатичності і нонконформності у адаптивних і прямолінійності і конформності у неадаптивних).

Аналіз експериментальних даних показав, що неадаптивні характеризуються ригідністю мислення, не здатні бачити нові можливості і скористатися ними.

Адаптація як саморозкриття особистості в особливих або екстремальних умовах можлива при усвідомленні сенсу власного життя, домінуванні екзистенціальних цінностей, що направляють поведінку і діяльність людини на самореалізацію.

На основі теоретичного аналізу змісту асертивності як властивості особистості суб'єкта адаптації у когнітивно-смысловий компонент включені: адекватна оцінка ситуації, гнучкість мислення, ціннісно – смыслові орієнтації.

Результати за показниками сенсо-життєвих орієнтацій у групах рятувальників представлені у Таблиці 3.

Таблиця 3. Показники сенсожиттєвих орієнтацій у групах досліджуваних ($M \pm m$)

Шкали	Група		t	p
	1	2		
Цілі в житті (Ц)	32,76±0,49	30,21±0,66	2,012	≤0,05
Процес життя або інтерес і емоційна насиченість життя (ПЖ)	35,02±0,45	33,52±0,67	3,124	≤0,01
Результативність життя або задоволеність самореалізацією	30,56±0,46	28,11±0,56	1,181	-
Локус контролю Я	25,71±0,41	23,21±0,45	2,950	≤0,01
Локус контролю життя	35,33±0,56	32,77±0,55	1,876	-
Загальний показник СЖО	113,76±1,56	106,45±1,96	2,77	≤0,01

З метою виявлення особливостей розвитку сенсожиттєвих орієнтацій у різних групах досліджуваних був проведений порівняльний аналіз результатів діагностики адаптивних і неадаптивних курсантів (тест СЖО, з використанням математико-статистичних методів t-критерій Стьюдента).

Показники за субшкалами в адаптивній групі курсантів діагностуються як високі. У неадаптивній – як низькі, за всьома субшкалами тесту виявлені значущі відмінності між групами досліджуваних.

Висновки: Отримані результати свідчать про здатність адаптивних рятувальників до швидкого та адекватного орієнтування у новій ситуації, розсудливості і практичності в її оцінці, а неадаптивних до вразливості, емоційної оцінки складності ситуації, іноді відірваністю від реальності, що спотворює перешкоди у прийнятті рішень, адекватності оцінки ситуації. Останні характеризуються ригідністю мислення, невизначеністю, не здатні бачити нові можливості і скористатися ними, відображають пасивну життєву позицію.

Нами розроблена програма інтерактивних занять, спрямованих на оволодіння навичками впевненої поведінки, сформованості такої поведінки, яка дозволила б саморозкритися особистості, проявити суб'єктивну активність, спрямовану на реалізацію сенсожиттєвих орієнтацій.

Література:

1. Гилфорд Дж. П. Три стороны интеллекта: Психология мышления. / Под ред. А. М. Матюшкина. Дж. П. Гилфорд. – М., 1968. 520 с.
2. Девис Ф. Полная уверенность в себе. Исчерпывающее руководство на пути достижения личного успеха и уверенности в себе. – Минск, 1996. 350 с.
3. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях // Психологический журнал. 2001. Т. 22. № 1. С. 16-24.
4. Мясичев В. Н. Личность и неврозы. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. 426 с.
5. Налчаджян А. А. Социально-психологическая адаптация личности. (Формы, механизмы и стратегии). – Эксмо, М.: 2010. С. 368.
6. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности. – М.: Горбунок, 1992. 224 с.
7. Посохова С. Т. Психология адаптирующийся личности: Субъектный подход: дис. ... д-ра псих. наук. [Электронный ресурс] – М.: РГБ, 2003. 393 с.
8. Реан А. А. Психология изучения личности. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999. 288 с.
9. Сальтер (Salter) [Электронный ресурс]; (<http://www.openweb.ru/romekeyfaq1.htm>).

3.5. FORMATION OF A MODEL OF EFFECTIVE QUALITY MANAGEMENT OF EDUCATIONAL SERVICES IN THE SYSTEM OF ELECTRONIC INFORMATION AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT

3.5. ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ЕФЕКТИВНОГО КЕРУВАННЯ ЯКІСТЮ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ В СИСТЕМІ ЕЛЕКТРОННОГО ІНФОРМАЦІЙНО-ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Глобальним викликом, який змінив і продовжує змінювати поведінку людей та настрої суспільства як в Україні, так і у всьому світі стала пандемія коронавірусної інфекції COVID-19. Повсякденне життя фірм, спільнот та окремих людей повністю порушене. В Україні ці безпрецедентні події наклалися на турбулентності обумовлених процесом реформування та трансформації у всіх сферах життя, зокрема в безпековий, інформаційно-цифровій, екологічній, технологічній та інших сферах.

Всупереч тому, що за останні роки українці майже звикли жити в умовах криз та потрясінь. Апріорні знання з виживання у складних умовах дозволили в короткі терміни підсвідомо змінити свою поведінку, розставити пріоритети щодо організації робочого часу, транспорту, навчання задля забезпечення особистої безпеки.

На фоні соціальних, політичних, економічних змін сучасного соціуму признаємо, що освітню галузь зворушили істотні пертурбації, і, зокрема, кардинальних змін потребувала система вищої освіти. Маємо зазначити, що перетворення, які вимушено, в короткі строки, внесли в освітній процес навчальні заклади, викладачі та студенти вимагають істотного осмислення та опрацювання. Ми всі зіткнулися зі складно керованими подіями, загрозою другої тривалої хвилі коронавірусу, невизначеністю термінів карантинних обмежень. У освітній сфері існує нагальна потреба в осмисленні інформації та набутого досвіду, яке дозволить розібратися в тому, що відбувається, частково заспокоїтися і відчутти себе більш впевнено напередодні нових викликів. Застосувавши позитивний досвід дистанційного навчання, який отримано під час проходження карантину слід усвідомити усі проблеми та прогалини, які виявилися в системі. Організація підготовки майбутніх фахівців з вищою освітою повинна відповідати викликам життя, потребам сучасного суспільства, можливостям економіки та наявним людським, фінансовим і матеріальним ресурсам системи освіти. Якісний результат, може бути досягнутий тільки тоді, коли в освітньому процесі враховано та залучено всі наявні ресурси та втілено цілі всіх стейкхолдерів⁴⁸².

Маємо зазначити, що у подібні періоди з'являється шанс на перегляд системи формування соціально успішних особистостей та набуття освіти нової якості. Зростає значення формування моделі ефективного керування якістю освітніх послуг. Не слід сподіватися на прості рішення. Рішення лежить не лише у площині технічного digital переходу до дистанційних платформ. Заклади вищої освіти мають сформувати, побудовані на нових засадах з урахуванням досвіду вимушеного дистанційного навчання, стратегію та вибудовувати моделі й механізми ефективного керування якістю освітніх послуг. Лише поєднання інтересів держави у інноваційній складовій розвитку, суспільства у отриманні студентами фахової освіти високої якості, зацікавленості закладів освіти у її наданні, схильностей та особистих можливостей одержувачів освітніх послуг може забезпечити позитивний результат⁴⁸³.

Карантинні заходи як фільтр більш явно проявили ситуацію в системі освіти, продемонструвавши нерозуміння суспільством того, що освіту набувають через значні особисті зусилля, а не отримують в результаті роботи педагогічного працівника. Навчальний заклад

---

⁴⁸² UNESCO Institute for Lifelong Learning (2015) Collection of Lifelong Learning Policies and Strategies. [online]. Available at: <http://uil.unesco.org/lifelong-learn-ing/lifelong-learning-policies-database/collection-lifelong-learning-policies-and> (accessed 11 November 2017).

⁴⁸³ Hanushek E., Woessman L. (2007) The Role of Education Quality for Economic Growth. Policy Research Working Paper No 4122. Washington, DC: World Bank.

сприймається як «камера схову» та місце отримання «диплому» й відстрочки від армії. Ми спостерігаємо прояв нових поведінкових звичок щодо інтенсивного дистанційного віртуального навчання, роботи вдома. Суспільство поділилося на тих, хто зміг пристосуватися до дистанційної форми навчання, яка потребувала значних особистих та батьківських зусиль, реакції щодо різних активностей, і тих, хто випав з освітнього процесу. Дані процеси, безумовно, вплинуть на способи взаємодії споживачів освітніх послуг з закладами освіти. Водночас, маємо констатувати відсутність мотивації, знань, навичок та напрацювань до надання якісних освітніх послуг, за новими правилами, притаманними лише дистанційній формі навчання та принципами у значній кількості викладачів.

Для істотних змін на ринку освітніх послуг, якому притаманне поєднання низки різноспрямованих процесів неоднакової міцності та сили, фундамент - стратегічні положення та тактичні рішення, які мають враховувати та поєднувати:

- відсутність мотивації в отримувачів освітніх послуг за недостатньої сформованості в студентах самостійності, самоорганізації, соціальної відповідальності;
- зміни системі цінностей, в академічній, соціальній та емоційній активності сучасної молоді;
- зниження рівня спроможності до набуття знань;
- потреби фірм (підприємств) у фахівцях зі сформованими загальними та спеціальними компетентностями;
- специфіку функціонування конкретного закладу освіти в конкретних умовах та його мотивацію до функціонування на засадах розвитку;
- якісні зміни вже наявних послуг та появи в освітній царині нових видів послуг, в більшості своїй обумовлених розвитком інноваційних digital технологій;
- засновані на перспективах освіти за новими стандартами дидактичні домінанти, тобто засадничі положення стосовно організації навчального процесу та на моніторингу поточних, кінцевих результатів;
- інтенсивну самостійну роботу студента, яка підкріплюється використанням digital technology learning (цифрові технології навчання) і можливістю дистанційного контакту з викладачем за допомогою смартфонів і комп'ютерів (Viber, WhatsApp, Skype) за індивідуальним розкладом.

Ефективною системою розвитку робочої сили, яка б забезпечила повне використання й розвиток умінь може бути лише така, в якій сучасні стандарти поєднанні з інституціональною ефективністю та широким спектром зв'язків в освіті.

Першорядною умовою, яка забезпечує високу ефективність навчання є мотивація студента помножена на кваліфікацію та зацікавленість викладача у наданні освітніх послуг, зокрема у distance learning. На сучасному етапі суспільного розвитку економіки і освіти саме мотивація забезпечує дієвість методичних принципів. Тому вкрай важливо розуміти та враховувати поведінкові моделі молоді спрямовані на формування соціального самовизначення особистості – студента.

Маємо констатувати, що система цінностей яка переважає у молодіжному середовищі зумовлює невідповідність умінь студентів потребам фірм (підприємств), що в свою чергу знижує ефективність та продуктивність їх діяльності, не стимулює набуття студентами компетентностей потрібних ринку праці та роботодавцям⁴⁸⁴.

Складність полягає у тому, що сучасній молоді, що народилася на початку 2000-их і є представниками нового «digital суспільства», притаманна модель соціальної і економічної поведінки, в основі якої лежить постматеріалізм, який суттєво вплинув на систему цінностей, на систему освітніх послуг та споживання. У систему цінностей молоді не входять «патріархальні» устремління «пересічних» людей. Важливо врахувати те, що вони в найближчі роки будуть сприяти зміні традиційної економіки, бо їх кількість постійно

---

⁴⁸⁴ Oglikh V, Nikolayev T, Shapovalov O (2016): Educational reform Ukraine on innovative principles // Social and Economic Priorities in the Context of Sustainable Development. Monograph. — Opole: Publishing House WSZIA, 2016, P. 251-257.

зростає. Система традиційних цінностей, до якої входили знання та якісна вища освіта майже не сприймається представниками нового «digital суспільства». Ми маємо усвідомити, що неприйняття вищої освіти як засобу досягнення цілей, забезпечення потрібних матеріальних благ, обумовлено не лише упущеннями в організації суспільно-економічних відносин, де високоосвічені фахівці отримують невідповідну рівню знань та кваліфікації оплату. Спільнота країни не орієнтована на інноваційний розвиток. Відмінність самої системи цінностей є головним чинником суперечностей. В системі відсутні такі важливі для попередніх поколінь речі, як діти, нерухомість (власна квартира, будинок за містом, гараж), пенсійні накопичення, показники статусу (автомобіль, місце навчання дітей), проживання в одному населеному пункті тощо⁴⁸⁵.

Усвідомлення цього вкрай важливо і має служити підґрунтям забезпечення знань, умінь та компетентностей, які набувають в процесі навчання та формуються в системі якості освітніх послуг.

Неприйняття викладацькою спільнотою дистанційної форми навчання в карантинних умовах відійшло на другий план, а використання освітніх технологій орієнтованих на *distance learning* (дистанційне навчання стало невід'ємною частиною сучасної освітньої системи). Результати аналізу свідчать про те, що в рамках освітніх програм *distance learning* на засадах використання електронних технологій (*e-learning*) було забезпечено залучення викладачів та студентів в інноваційні форми навчання. За допомогою застосування інформаційних технологій під керівництвом викладачів, в навчальних закладах регулярний, сформований цілеспрямовано процес засвоєння систематизованих знань, набуття умінь і опановування компетенцій, відповідно до потреб ринку, трансформується в легітимний результат – *дистанційну освіту*

Але слід розуміти, що реалізована в найкоротші строки дистанційна форма освіти для виявлення позитивів має бути інтегрована через нормативно-правове, навчально-методичне, інформаційно-технічне, програмне та кадрове забезпечення в структуру навчального закладу

Реалізація системи *distance education* спрямованої на розв'язання завдань стратегічного та тактичного планування, оперативне керування навчанням має базуватися на Рис. 1:

- розумінні процесу розвитку через поєднання синергетичного, системного та інформаційного;
- застосуванні в реалізації компетентнісного підходу інформаційних технологій;
- підвищенні якості освіти за рахунок інтеграції *digital technology learning* і класичних форм навчання;
- важливості потреб роботодавців стосовно рівня підготовки кадрових ресурсів;
- пріоритеті освітніх вимог студента, але за наявності у нього мотивації до отримання якісної освіти;
- розширенні освітніх можливостей шляхом використання відкритих освітніх ресурсів;
- підвищення ефективності організації освітнього процесу, освітніх програм та роботи викладача за рахунок активного використання електронного інформаційного освітнього середовища для взаємодії з учасниками освітнього процесу;
- адекватності методів навчання потребам стейкхолдерів і можливостям навчального закладу;
- підвищенні ефективності самостійної роботи за рахунок впровадження нових форм її організації та зниження аудиторного навантаження;
- функціональній декомпозиції викладання у поєднанні з блочно-модульною організацією навчального матеріалу;

---

⁴⁸⁵ Didactic features of self work of students-economists (2017): medzinárodný nekonferenčný zborník Vzdelavanie a Spolocnosť II. PREŠOV 2017 / Valentina Oglikh, Taras Nikolayev, Valentina Volkova, Oleksiy Shapovalov // Prešov: Prešovská univerzita v Prešove Digitálnej knižnici UK PU, 2017, II, P. 188-198.

– методичній доцільності інновацій в освітньому процесі. Відсутність потреб у конспектуванні та непродуктивних витрат часу на діставання до навчального закладу, більш ефективне використання часу протягом заняття, яке проводиться в он-лайн режимі для мотивованих на навчання студентів перетворилися у результат високої якості, якщо викладачем були застосовані нові способи реалізації принципів навчання, орієнтовані на digital середовище;

– науковості навчання. Останнім часом майже нівелюється теоретична підготовка. На тлі істотного скорочення аудиторного навантаження, із урахуванням нових організаційно-відмінних форм навчання, бажання подолати розрив між освітою і виробництвом, теорією і практикою, перетворює бажання задовольнити вимоги роботодавців у фахівцях, пристосованих до практичної роботи, у істотне зниження якості підготовки кваліфікованих кадрів. Не можна навчати сьогодні на сьогодні. В процесі навчання студент має відчувати закономірний зв'язок навчального предмета не лише з практикою, а й з наукою. Випускники закладів освіти мають відповідати вимогам ринку праці майже півстоліття. Формуючи модель ефективного керування якістю освітніх послуг не слід забувати про *принцип науковості навчання*. Освітні програми мають органічно поєднувати класичні, сучасні та перспективні наукові та практичні положення даної галузі знань. Зміст навчання має розкривати не лише сучасні досягнення, а й окреслювати перспективи розвитку науки;

– орієнтація на сучасні стандарти, зв'язок навчання потребами ринку праці та мінливого життя;

– усвідомленості й активності здобувачів освіти, за керівної ролі викладача для придбання технічних, соціоемоційних і когнітивних умінь;

– доступності в навчанні, систематичності та послідовності в навчанні;

– спрямованості на взаємозалежне вирішення завдань освіти, виховання і загального розвитку здобувачів вищої освіти

– поєднання різних методів і засобів навчання залежно від завдань і змісту;

– поєднання різних форм організації навчання залежно від завдань, змісту і методів навчання;

– наочності навчання;

– створення необхідних умов для навчання;

– результативності, усвідомленості, дієвості і міцності результатів навчання, розвитку та виховання.

Позитивом для орієнтованих на навчання студентів стало не лише набуття фахових знань, а й формування психічної здатності до розуміння та формування суджень, набувати знання. Було сформовано індивідуальні якості, які допомагають людям, взагалі, ефективно орієнтуватися в особистих і соціальних ситуаціях, ставлення до роботи, яке відповідає потребам ринку праці. Тобто здійснилися зміни, які необхідні для того, щоб забезпечити підвищення якості освіти випускників і приведення їх реальних компетенцій у різних сферах у відповідність із запитами роботодавців.

У разі пасивної позиції студента, який не бере участі в процесі засвоєння знань, лише за активної – викладача, набуття умінь, навичок та компетенцій неможливе. Без єдності викладання і навчання процес навчання неможливий, неодмінною складовою якого є свідомість і активність студентів у навчанні під керівництвом викладача. Зазначимо, що викладач продовжує залишатися головним організатором процесу навчання. А втім соціально-економічні реалії сьогодення, обумовлені перевищенням пропозиції попиту на освітні послуги та пов'язані з оплатою праці викладачів, не формують мотиваційну складову викладача. Рівень знань студентів чимало залежить від його знань, кваліфікації та зацікавленості. Вкрай необхідні радикальні перетворення в керуванні підготовкою висококваліфікованих фахівців поєднані зі змінами у підходах до фінансування.

Цілісний процес навчання може досягнути очікуваного результату тільки в тому випадку, коли обидва ці процеси будуть функціонувати у взаємозв'язку. На тлі відсутності

мотивації до отримання якісної вищої освіти та наявності до отримання диплому формування ефективної системи дистанційної освіти ускладнюється.

Рис. 1. Система distance education

Є ще один вкрай важливий момент, на який слід звернути увагу. Мотивації до навчання останнім часом приділяється значна увага. В суспільстві змістився акцент з мети, задля якої проходить навчання, на процес навчання. Сформувалася думка про необхідність зацікавити навчанням, що у свою чергу створило складності при переході від «світу цікавого» до «світів реального життя та роботи». Розуміння того, що «необхідно навчатися і виконувати складну роботу, за відсутності контролю викладача, яку не хочеться виконувати» майже нівельовано. Працездатна особистість, потрібна роботодавцям, формується тільки під час роботи, у нашому випадку навчання, яке неможливе без виконання нудних ускладнених обов'язків, і не супроводжується нескінченним веселощами. Тобто навчання, не можливе без створення нового механізму самовизначення індивідуальності студента, як представника нового «digital суспільства». Тобто молодь знає чого хоче, але їм складно робити дії по спрямовані на досягнення цієї мети. Тому перекидаючи проблему мотивації в закладах загальної та вищої

освіти на викладача, ми ускладнюємо майбутнє доросле життя студента. Такі дії в реальному житті залишать людей розчарованими, спричинять непорозуміння на роботі та призведуть до недосяжності поставлених цілей.

Водночас застосування distance learning може негативно вплинути й на мотивованих студентів, що слід враховувати. Ситуація ускладнена тим, що сучасні технології знизили рівень соціалізації та зменшили здатність молоді до взаємодії з іншими учасниками навчального процесу. Роботодавці констатують складнощі з обробкою інформації у молоді, яка передається людьми голосом, без візуальної стимуляції. Викладачі теж наголошують, на тому, що негативний вплив на здатність вирішувати академічні завдання створюють розриви у сприйнятті інформації з низьким рівнем стимуляції. В підсумку це створює величезну перепону для їхнього успіху в житті. Водночас, з сумом маємо констатувати те, що молодь поступово стає менш підготовленою до протидії хоч незначним стресовим обставинам. До яких вони відносять навчання, особливо, з дисциплін які вимагають аналітичних здібностей.

Тобто спрямованість навчання на рішення завдань освіти, виховання і загального розвитку має складати основу ефективного керування. Особливу увагу слід звернути на підготовку фахівців, діяльність яких вимагає математичних та технічних знань. Тільки усебічно та гармонійно розвинена людина, може найуспішніше брати участь в суспільному житті. Тобто має бути нівельовано те, що технології емоційно віддаляють людей один від одного.

А втім, організаційні форми та засоби які застосуються в дистанційному навчанні, принципово відрізняються від педагогічних технологій класичних форм навчання. Завдяки створенню віртуальних спільнот в дистанційній формі і створюються додаткові можливості для збільшення здатності до роботи в колективі та сприйняття голосової інформації:

- застосування методів колективної дослідницької діяльності, зокрема Зауважимо, що digital technology learning дають можливість не лише проводити лекції, практичні та лабораторні роботи, а дозволяють реалізувати більш тривалі (довготермінові) види роботи і асинхронної взаємодії студентів і викладачів. Зокрема мова йде про конференції, розробку та публічний захист індивідуальних проєктів, case-technology, метод проєктів, проблемних ділових або рольових ігор; колективну роботу та комунікацію між студентами.

- систематичне, в інтерактивному режимі всією групою в форумі, чаті, під час відеоконференції, обговорення проблем та пропозицій;

- організація спільних видів діяльності, синхронна і (або) асинхронна систематична взаємодія між учасниками освітнього процесу.

А втім, слід усвідомити, що намагання сформувати е інформаційно-освітнє середовище та організувати освітній процес на засадах e-learning вимагає докладання значних зусиль:

- по забезпеченню доступу до електронних бібліотечних систем і електронних освітніх ресурсів;

- по доступності навчання, спрямованих на організацію цілісного комплексу підтримки освітніх програм. Мають бути створені «віртуальні класні кімнати», які містять освітні програми, навчальні плани, робочі програми дисциплін і практик, навчально-методичне забезпечення лекцій, практичних та лабораторних занять, курсових та кваліфікаційних робіт: електронні підручники (E-Learning/online Learning), тексти лекцій та методичні матеріали, словники, аудіо-, відеотрансляції лекцій, практичних та лабораторних занять;

- усунення прогалини у реалізації *принципів систематичності та послідовності*. Результаті істотного скорочення часу відведеного на аудиторне навчання виникли часові зсуви, а знання, вміння, навички й компетентності не завжди формуються в певному порядку, логічно пов'язуючись з іншими в системі. Посилення розвивального впливу навчання, разом з формуванням у студентів необхідних знань, умінь, навичок і компетенцій досягається за рахунок реалізації цих домінант на практиці шляхом комплексного планування завдань;

– фіксації за допомогою дистанційних освітніх технологій, зокрема інтерактивних тестів і тренажерів, перебігу процесу освіти: участі в освітньому процесі; результатів засвоєння навчального матеріалу, процедур виконання всіх видів завдань передбачених в рамках електронного навчання та оцінки результатів навчання;

– формування електронного портфолію студента, збереження робіт, рецензій і оцінок на ці роботи;

– поєднання форм та видів контролю, які створюють різні конфігурації з відкритих видів контролю спільного результату діяльності й автоматизованого контролю знань. Ознайомившись з матеріалами студент має виконати набір завдань, які перевіряються педагогом з виставленням оцінок. Викладачі не лише здійснюють контроль за виконанням індивідуального навчального плану та оцінку знань студента. Вони вступають у взаємодію зі студентами, консультують спілкуючись з ним електронною поштою, телефону, в форумі або за допомогою інших технічних засобів зв'язку.

Вкрай важливо враховувати в цілісному педагогічному процесі закономірний зв'язок процесу навчання з процесами освіти, виховання і розвитку.

Необхідна нова цілісна модель педагогічного процесу на засадах digital technology learning, яка забезпечує *соціально-педагогічну складову*. Постачальники освітніх послуг та працевластці, студенти, суспільство та держава мають перестати жити у паралельних світах. Реформування освіти не повинно обмежуватися тільки використанням в навчальному процесі новітніх концепцій, технологій, інтерактивних та активних методів навчання, сучасної системи оцінки знань і навичок студентів. У свою чергу, *дидактична складова* має бути спрямована на підпорядкування виявленим закономірностям. Для цього побудову предметного змісту необхідно здійснювати таким чином, щоб він впливав на систему цінностей, зокрема в частині набуття компетентностей.

Література:

1. UNESCO Institute for Lifelong Learning (2015) Collection of Lifelong Learning Policies and Strategies. [online]. Available at: <http://uil.unesco.org/lifelong-learning/lifelong-learning-policies-database/collection-lifelong-learning-policies-and> (accessed 11 November 2017).

2. Hanushek E., Woessman L. (2007) The Role of Education Quality for Economic Growth. Policy Research Working Paper No 4122. Washington, DC: World Bank.

3. Oglikh V, Nikolayev T, Shapovalov O (2016): Educational reform Ukraine on innovative principles // Social and Economic Priorities in the Context of Sustainable Development. Monograph. – Opole: Publishing House WSZIA, 2016, P. 251-257.

4. Didactic features of self work of students-economists (2017): *medzinárodný nekonferenčný zborník Vzdelavanie a Spolocnost II. PREŠOV 2017* / Valentina Oglikh, Taras Nikolayev, Valentina Volkova, Oleksiy Shapovalov // Prešov: Prešovská univerzita v Prešove Digitálnej knižnici UK PU, 2017, II, P. 188-198.

3.6. DEVELOPMENT OF LANDSCAPE COMPOSITION IN HISTORICAL AND CULTURAL CANVA

3.6. РОЗВИТОК ЛАНДШАФТНОЇ КОМПОЗИЦІЇ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІЙ КАНВІ

Розглядаючи ландшафтне мистецтво, згадаємо відповідність розвитку його основних етапів до генези інших видів зображальних мистецтв, передусім архітектури, скульптури та живопису. Цю особливість відзначили ряд дослідників. Зокрема ідеї й положення, викладені у фундаментальних працях А. Вергунова, В. Горохова, І. Косаревського, Ю. Курбатова, Д. Ліхачова, О. Липи, С. Палентреер, та ін. послуговували підґрунтям для наукового доробку сучасних дослідників, серед яких – Е. Дмитрієва, Т. Малахова, З. Ніколаєвська, І. Свірид, В. Щукін. На особливу увагу заслуговують праці українських дослідників – істориків, архітекторів та мистецтвознавців, присвячені мистецтву паркобудування. Це такі автори як К. Гамалія, В. Дударець, О. Кузьмич, Д. Костюк, Н. Левкович, О. Пажимський, Б. Пажимський, І. Родічкін, О. Родічкіна, О. Соловійова, А. Седак, Н. Седак, Л. Шевченко, С. Шубович та ін. Водночас зазначимо, що вивчення композиційних рішень задіяних у ході паркового будівництва Поділля (зокрема II половини XVIII – початку XX ст. не було предметом цілісного мистецтвознавчого дослідження. Передумови становлення ландшафтного мистецтва й формування основних напрямів ландшафтної композиції відповідають процесам розвитку людської цивілізації.

Характеризуючи паркову композицію як основу одного із найскладніших синтетичних мистецтв, слід виокремити міжкультурну взаємодію, що робить зазначену композицію унікальною. Сади і парки, як форма синтезу природи і окремих видів мистецтв – тісно пов'язані з історичними стилями. Паркова композиція історично формується у взаємозв'язку з філософією, містобудуванням, архітектурою, народознавством, музикою, живописом, літературою та рядом інших наук і мистецтв. Парки є символічним відображенням відносин людини до природи у кожен історичну епоху. Композиційне вирішення втілює поєднання ідейно-художньої концепції стилю епохи з архітектурними об'ємно-планувальними принципами і прийомами, що використовуються при паркобудуванні. Від живопису ландшафтне зодчество сприймає зображальність з її законами перспективи, кольору, композиції, від декоративного мистецтва – закони імітації простору. Від літератури – емоційно-асоціативний підхід, семантику; від садівництва – «будівельний матеріал» (рослини) як утілення образотворчості і корисності, засіб відтворення природи. Таким чином, паркові картини формуються за законами живопису, а чергування різноманітних візуальних ефектів у парку сприймаються в русі, тому підпорядковуються настільки ж складним ритмічним закономірностям, як, наприклад, музика. Водночас парк і сад – це також поезія, їм властиві символи та асоціації.

Отже, концептуально – парк і сад – це об'єкти самостійного і специфічного роду мистецтва зі своїми завданнями, матеріалами, методами і законами композиції. Перша і головна ознака, що вирізняє садово-паркове мистецтво серед інших художніх жанрів, це органічний синтез співтворчості художника і природи. При цьому всі компоненти парку-саду схильні до безперервних і швидких змін. Важливою передумовою вивчення композиційної структури садів і парків є її дослідження в динаміці історично зумовлених складників.

Відтак, унікальність ландшафтної композиції – у її динамічності, повсякчасній сезонній та віковій зміні, постійній праці автора чи садівника, який підтримуючи первинну концепцію створює безкінечні можливості аранжування. «У садах є якась аналогія з музичним твором. Сад “звучить”, коли і поки його “виконують”. У нього є своя “партитура” – план. Однак це лише загальна канва – навіть при дбайливому догляді його зовнішній вигляд і зміст багаторазово і неминуче змінюються упродовж десятків, сотень років існування, іноді – за бажанням поколінь художників-садівників і архітекторів і завжди – в

залежності від постійно мінливих історичних, містобудівних обставин, зміни культурних тенденцій, громадських смаків і, нарешті, соціально-економічних умов»⁴⁸⁶.

Безумовно, процеси формування та розвитку перших ландшафтних структур, що містили не тільки утилітарну, а й естетичну функцію, пов'язані із регіонами з розвинутим сільським господарством. Паралельний розвиток землеробських цивілізацій на території Індії, Китаю та інших держав Південно-Східної Азії також відбувається в період IV-III тисячоліття до н.е.⁴⁸⁷. До осередків зародження сучасної цивілізації вважаємо потрібним додати територію Дністровсько-Дніпровського межиріччя, де в період середини VI-III тисячоліття до н.е. розвивається «культура Кукутень-Трипілля» Вона вважається найпотужнішою неолітичною культурою Європи зазначеного періоду⁴⁸⁸.

Вперше цілеспрямоване формування окультуреного простору з опорою на геометризацию композиції, базовими складниками якої є площина, пряма лінія та прямий кут можливо простежити у структурі садів Давнього Єгипту. Для представників давньоєгипетського суспільства саме така побудова була уособленням божественної присутності, цивілізованої Ойкумени, на відміну від криволінійного хаосу пустелі.

Завдячуючи давньогрецькому історичу Страбону ми володіємо інформацією про досягнення давніх цивілізацій, зокрема, у вигляді семи чудес світу, одне з яких є квінтесенцією розквіту садівництва в Месопотамії – висячих садів Семіраміди (VI ст. до н.е.) в Південному палаці Вавилону⁴⁸⁹. Прямуючи паралельними з Давнім Єгиптом шляхами, культивуючи порядок як божественну сутність, представники цивілізації Межиріччя, застосувавши терасування, розвинули геометричну композицію до рівня об'ємно-просторової. Маючи чітке геометричне планування, ці типи садів розташовувалися на піднятих терасах, чим убезпечувалися від доступу сторонніх, водночас частково відкриті для огляду з-за меж утворення, тим утверджують дефініцію перспективи в об'ємно-просторовій композиції. Констатуємо чітку геометризацию ландшафтних структур у місцевостях із теплим, сухим кліматом, поливним землеробством, розвинутими будівельними технологіями, порівнювання занять наукою та мистецтвом до служіння богам.

Менше вивчені традиції композиційних рішень садівництва територій басейну річок Інд, Ганг. За спостереженням С. Ожегова «сади існували в усіх країнах Древнього Сходу і Месопотамії – в Ірані, Індії, Китаї. Але відомо про них дуже мало»⁴⁹⁰. Цілком очевидним є, з огляду на високий рівень розвитку таких давньоіндійських цивілізацій як Мохенджо-Даро та Хараппа (III тис. до н.е.) з чітким плануванням, розвинутим землеробством, поклонінням різноманітним богам, зокрема деревам – застосування геометризации простору в озелененні прибудинкових територій.

Перехід від прямолінійності до природності формування структури саду стає більш помітним на території Китаю (річки Янцзи, Хуанхе) в II ст. до н.е., часів розквіту династії Хань (206 до н.е. – 24 (Західна); 25 – 220 (Східна)), де пошук шляхів художнього переосмислення реальності накладається на канони даосизму, які, в свою чергою базуються на давніх анімістичних віруваннях⁴⁹¹. Збудовані першочергово в Китаї та Японії парки відображали «складні та багатопланові релігійні та філософські системи, що існували в цих країнах, чинили прямий вплив на розуміння зв'язків між природою та людиною»⁴⁹². Загальна композиція китайського саду полягала в послідовному відкритті нових видів пейзажів, що змінюють один одного.

⁴⁸⁶ Лихачев Д. С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. 3 изд. Санкт-Петербург, 1998. 371 с.

⁴⁸⁷ История Древнего Мира. Древний Восток. Индия, Китай, страны Юго-Восточной Азии / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. Минск: Харвест, 1998. 848 с.

⁴⁸⁸ Виноградова Н. М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры (Периодизация, хронология, локал. варианты) / АН МССР. Отд. этнографии и искусствоведения. Кишинев: Штиинца, 1983. 107 с.

⁴⁸⁹ Ожегов С. С. История ландшафтной архитектуры. Москва: Мир и образование, 2012. С. 15.

⁴⁹⁰ Там само. С. 11.

⁴⁹¹ Кучерявий В. П. Озеленення населених місць: підруч. Львів: Світ, 2005. С. 26.

⁴⁹² Ожегов С. С. История ландшафтной архитектуры. Москва: Мир и образование, 2012. С. 38.

Традиції японського садівництва базуються на архаїчних уявленнях, пов'язаних з давніми віруваннями, з яких сформована одна із релігійних систем Японії – Сінто (шлях богів)⁴⁹³. З тих же часів походить традиція створювати побудови з необробленого каменю різної структури, зокрема горизонтальні колоподібні утворення, мощені галькою, вертикально встановлені довгасті моноліти, інколи обрамлені тим же мощенням, просторові побудови із встановлених одна на одну декількох кам'яних брил явно культового характеру. Таким чином, можемо спостерігати поєднання двох культурно-мистецьких традицій, близьких за духом.

Упродовж тисячолітньої історії становлення композиції японського саду виробились головні принципи побудови простору, які можна асоціювати з виражальними засобами об'ємно-просторової композиції. Характеризуючи композицію японського саду, вважаємо за потрібне навести приклади декількох паркових побудов поблизу священної столиці Японії – Кіото, у яких, на нашу думку, максимально відображено потенціал стильових рішень. Це сад Рьоандзі (замиреного дракона) монастиря Дайдзі, він виконаний у техніці сухого ландшафту, вписаний у чітку геометричну структуру монастирського двору та повторює традицію прадавніх синтоїстських ландшафтних утворень⁴⁹⁴; Гінкакудзі (сад срібного павільону) у якому спостерігаємо фрагменти природнього ландшафту, обрамлені прямими перпендикулярно структурованими доріжками. Наведені приклади свідчать про поєднання японцями в ландшафтних структурах, і геометричності, і природності побудови. Найвідомішим із парків є Кінкукудзі (сад золотого павільону) характерний унікальною побудовою глибини простору⁴⁹⁵, та сади кількох палаців у Кіото, зокрема, Сенто, Сюкагуїн, Рицурін⁴⁹⁶.

Розповсюдження землеробства разом із садівництвом поширюється Європою з двох осередків, одним із яких є регіон так званого «плодючого півмісяця», що охоплював території сучасних країн (Туреччина, Сирія, Ліван, Ірак, Ізраїль, Йорданія, Єгипет). Завдяки колонізації народами кріто-мікенської цивілізації Середземноморського басейну традиції землеробства були перенесені на територію, де згодом постав еллінський світ⁴⁹⁷. Отже, включення Давньої Греції в орбіту землеробських культур азійсько-африканського конгломерату приводить до появи поселень – полісів із храмами, агорами та, відповідно, священними гаями, рядовими насадженнями дерев уздовж доріг та в суспільних місцях, окультурювання плодового садівництва⁴⁹⁸. Відтак, зазначимо, що автентичні паркові утворення Давньої Греції, маловідповідні тогочасній панівній культурологічній доктрині, є суто функціональними, пристосованими для надання тіні. Це зімкнена алея в Олімпії, алеї «Академії Платона», де інформативно-мотиваційні й декоративні функції виконували скульптурні зображення⁴⁹⁹. Водночас культивування зелених насаджень, не пов'язаних з сільським господарством, спостерігається по всій території Еллади, оскільки в подібних утвореннях мали б проживати дріади – нереїди та німфи⁵⁰⁰.

Традиції паркового мистецтва Давнього Риму, безумовно, базувалися на запозиченні принципів і композиційних рішень храмового та палацового садівництва Єгипту, Персії, Карфагену та Греції. Культура Риму перейняла культуру еллінської цивілізації, яка на той час, після завоювань Олександра Македонського поповнилась культурними надбаннями Близького Сходу, Єгипту й Індії. Завоювання грецьких держав у середині II ст. до н.е.

⁴⁹³ Николаева Н. С. Сады мира. Японский сад. Москва: Арт-родник, 2005. С. 23.

⁴⁹⁴ Паршин А. Японский сад. Москва: ЗАО «РОСМЭН-ПРЕСС», 2005. С. 41.

⁴⁹⁵ Паршин А. Японский сад. Москва: ЗАО «РОСМЭН-ПРЕСС», 2005. С. 96.

⁴⁹⁶ Николаева Н. С. Сады мира. Японский сад. Москва: Арт-родник, 2005. С. 108.

⁴⁹⁷ The Roman Empire. Farmingvillas.

URL: www.gardenvisit.com/history_theory/library_online_ebooks/ml_gothein_history_garden_art_design/ancient_rom_an_gardening (last accessed: 13. 12. 2017).

⁴⁹⁸ Кучерявий В. П. Озеленення населених місць: підруч. Львів: Світ, 2005. С. 19.

⁴⁹⁹ История Древнего мира. Древняя Греция / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. Минск: Харвест, 1998. С. 403.

⁵⁰⁰ Там само. С. 160.

поклато початок римському пануванню, водночас забезпечивши римській державі можливість реалізації культурних надбань цивілізованого світу⁵⁰¹. Саме розбудова римських вілл з розкішними садами слугувала подальшому розвитку регулярного стилю в садово-парковому мистецтві.

Загалом структура саду римської вілли у місцях, де господарі проводили значну кількість часу, передбачала архітектурність форми, що складалась і з висаджених та стрижених рослин, і з колонад, портиків, альтанок, східців, опорних стінок. Усі частини саду прикрашались скульптурними зображеннями. Згідно описів Плінія Молодшого ряду тогочасних віл, їхня структура поділялась на сад патриція на сад утіх, що складався з розарію, топіарію та верідарію. Відомості, стосовно вигляду давньоримських садів, ми можемо отримати з фресок у Помпеях. Завдяки їм, можемо стверджувати виняткову схожість окремих зображень із планувальною парковою структурою регулярного стилю, зокрема курдонерів⁵⁰². З тих же зображень отримуємо відомості щодо значної кількості гідротехнічних складників у садах при віллах, спостерігаємо започаткування традиції створення газону (імітація іподрому), у формі заокругленої з однієї сторони довгастої площини, засіяної травою.

Отже, у садах римських вілл утілені мотиви східних садів, зокрема геометрія Єгипту, багаторівневність Вавилону, пишність спадкоємиці Вавилону – Персії, доповнена архітектурною величчю та семантичною наповненістю Греції; у римських садах задіяні структурні елементи, які пізніше склали основу регулярного стилю, зокрема газон, курдонер, топіарій, фонтани, тераса (ксистус); відділена функція декоративного саду від саду плодового та звіринця; у плануванні вілл відсутня чітка прив'язка конструктивних складників до фронтальної композиції.

Зі зміною соціально-політичних формацій Європи періоду «темних віків» цілком закономірною є втрата матеріальних культурних надбань і спроби їхнього відтворення через пошук коду в доступних джерелах. Згідно з описами та аналізом архітектурних структур монастирських комплексів, сади біля обителів відзначалися чіткою структурою, яка відповідала біблійним установам та була наповнена глибоким символізмом. Відображаючи сутність поняття «рай», монастирський сад обов'язково розташовувався всередині огорожі та розділявся хрестовидним перетином двох доріжок на чотири частини. У центрі перетину був структурний складник, зазвичай водойма (колодязь) або клумба. Символічність структури відображала декілька трактувань уявлень про райський сад.

Безумовно, в епоху Середньовіччя спостерігаємо світські сади, так звані «сади утіх», невеликі приватні сади у заможних верств населення. Однак у контексті нашого дослідження виділяємо монастирський сад як структуру, наповнену глибоким символізмом, що згодом, спричинило формування семантики романтичного парку. Відповідно, вважаємо за потрібне наголосити на розвитку традицій садівництва на території Русі та прилеглих землях, де палісадне садівництво, переростає в монастирське садівництво та створення «звеселяючих садів» для знаті. Композиційні рішення таких садів, містячи рядові насадження, мали ситуативний характер і пейзажне планування⁵⁰³. Водночас у садах на сучасній території України підтверджується наявність регулярних структурних елементів, зокрема, топіарів.

У ході аналізу генези ландшафтної композиції зазначимо вплив трактування уяви про структуру «парадизу» на розвиток садів ісламського світу. Найбільш яскравими зразками таких «парадизів» є мавританські сади на території Іспанії – «Альгамбра» та «Генераліфе», що належали правителям Гранади династії Насридів в XIII-XIV ст. Головною ознакою традиційних садів ісламу є водойма в центрі саду (або структурний елемент що символізує

⁵⁰¹ Дмитриева Н. Краткая история искусств. Москва: АСТ-ПРЕСС, 2000. 624 с.

⁵⁰² The Roman Empire. Farmingvillas.

URL: www.gardensvisit.com/history_theory/library_online_ebooks/ml_gothein_history_garden_art_design/ancient_roman_gardening (last accessed: 13.12.2017).

⁵⁰³ Лихачев Д. С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. 3 изд. Санкт-Петербург, 1998. 371 с.

джерело життя) та чотири хрестоподібних відгалуження від центру, котрі зображають райські річки. “Райський сад” відкритого типу з чітким фронтальним плануванням покладено в основу композиції мавзолею «Гадж-Махал», побудованого за наказом Шах Джахана (1592-1666), для своєї дружини Мумтаз-Махал (1593-1631) у середині XVII ст.⁵⁰⁴.

Формуючи уявлення суспільної думки про потенційні можливості розвитку маєткової розбудови, італійські вілли, утілюючи кращі традиції давньоримського будівництва, започатковують базові принципи, на яких пізніше розвиватиметься європейське барокове садове мистецтво. Серед них – цілісність палацово-паркового ансамблю; послідовність зміни планів (анфіладність); монументальність та співрозмірність пропорцій; геометричність та прив’язка до поперечних та поздовжніх лінійних перспектив; спокій і врівноваженість; стабільність та пишність; театральна презентабельність композиції⁵⁰⁵. Архітектурність озеленення італійських вілл, переосмислена творцями барокових садів Франції (кінець XVI – середина XVIII ст.) призвела до перетворення саду в “зелений палац”, із притаманними будівництву особливостями композиційної побудови. Парк, що уособлював силу та могутність власника, зримо продовжував палацові споруди, буквально переймаючи функціональність останніх.

Генеza французького регулярного стилю пов’язана з творчістю А. Ленотра (1613-1700) – будівничого Во-ле-Виконта, Версалю та інших парків. Можемо стверджувати про дійсну еkleктику в розв’язанні поставлених перед А. Ленотром завдань, де традиційні барокові підходи, підпорядковані поставленому завданню – прославленню королівської величі, поступаються вигадливою химерністю та інтимністю деталізованої структури лаконічній відкритості простору задля втілення загальної ідеї. «У класицизмі Ленотра почав переважати зоровий початок. Сад знову став явищем “зеленої архітектури”. Це було, до певної міри, характерним і для італійського Ренесансу, але у творчості Ленотра в епоху Людовика XIV стало явищем принципово домінуючим (у Версалі, у Сен-Жермен, у Сен-Клу). Сад був продовженням палацу, а палац – безумовним центром саду, його частиною. Звідси й таке планування саду, у якому палац видно з усіх боків»⁵⁰⁶.

Загальними рисами побудови парків, що трактуються як класичні, слід вважати: переважно плоский рельєф значної площі з відкритими перспективами; яскраво виражену фронтальну композицію із дисиметричною побудовою; формування суцільних зелених масивів; геометричне топіарне мистецтво; активізацію ролі партеру, із залученням водної гладі, без чіткого розмежування плеса та газону; лаконічність скульптурного ансамблю; акцент на головну паркову алею; появу менажеріїв – своєрідних зоопарків⁵⁰⁷.

Переходом від регулярної паркової композиції до вільного трактування саду – місця для приватного життя та відпочинку дослідники вважають резиденцію Фрідріха Великого – Сан-Сусі, побудовану в Потсдамі (1745-1747). Виконаний у стилі рококо ансамбль відіграв, на думку Лихачова, визначальну роль у зміні поглядів на домінування складників поєднання «палац – парк», трактуючи їх єдиним цілим, залучаючи зелень в інтер’єр через панорамні вікна, позбавляючи парадності, акцентуючи увагу на природній красі⁵⁰⁸.

Середина XVIII ст., у зв’язку з масштабним захопленням ідеями Просвітництва, завершенням епохи великих відкриттів та колонізацією заморських територій, характеризується новими тенденціями садово-паркового мистецтва, зокрема вбачанням прекрасного в природному пейзажі. Визначальним фактором побудови композиції цього періоду був індивідуалізм, заснований на романтичних літературі, живописі, особистих уподобаннях, переживаннях, враженнях. Основу пейзажного саду складають природні

⁵⁰⁴ Курбатов В. Я. Всеобщая история ландшафтного искусства. Сады и парки мира. Москва: Эксмо, 2007. С. 356.

⁵⁰⁵ Жирнов А. Д. Искусство паркостроения. Львов: Высшая школа, 1977. 208 с.

⁵⁰⁶ Лихачев Д. С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. 3 изд. Санкт-Петербург, 1998. С. 89.

⁵⁰⁷ Краткий справочник архитектора: ландшафтная архитектура / И. Д. Родичкин и др.; под ред. И. Д. Родичкина. Київ: Будівельник, 1990. 335 с.

⁵⁰⁸ Лихачев Д. С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. 3 изд. Санкт-Петербург, 1998. 371 с.

насадження, що наближаються до людського житла, межею між ними є вільний простір. Найціннішим в англійському пейзажному стилі є відсутність дотримання будь-яких канонів. Теоретик садового будівництва Дж. Мейсон (1735-1806) у книзі «Досвід щодо створення садів» (1768 р.) стверджував про можливість поєднання геометричних архітектурних форм та плавних ліній природних утворень. Окрім того, заявляв про бажаність уникання сліпого копіювання природи. Він же визначав джерела англійського стилю та виділяв, і суто англійське мистецтво, і запозичення китайського мистецтва садів⁵⁰⁹.

Дослідники розрізняють три види парку: аркадійний (сентиментальний), романтичний і пейзажний⁵¹⁰. У перших двох паркових структурах формуються пейзажні картини, наповнені настроєм та символікою, у третій – картини живої природи. Часто копіюючи, або діючи за аналогією за полотнами художників, ландшафтні архітектори розміщували в паркових композиціях низку конструктивних елементів героїчної, античної, романоготичної, пасторальної спрямованості. Підсумовуючи, можемо зазначити, що «англійський стиль» об'єднав усю попередню історію розвитку ландшафтної композиції, дозволяючи відобразити ідеальну модель світу, відповідно уявлень його власника.

Отже, пропонуючи нові підходи до вивчення генези паркової композиції, вважаємо головним шляхом розвитку перехід від теоцентризму до антропоцентризму в її семантиці. Оскільки в східних культурах цей шлях був послідовним, вважаємо вектор Єгипет – Месопотамія – Персія – Індія – Китай – Японія панівним у становленні мистецтва саду. Відповідне приєднання аспектів східного паркотворення до європейських традицій здійснюється із виникненням певних підстав.

Література:

1. Ведомости со сведениями о лицах, высланных из Киевской, Подольской, Волынской губерний за участие или содействие в польском восстании 1863-1864 гг. с указанием принадлежащих им именей, 30 декабря 1865 г. – 13 декабря 1867 г., *ЦДІАК України* (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442. Оп. 815. Спр. 490.
2. Виноградова Н. М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры (Периодизация, хронология, локал. варианты) / АН МССР. Отд. этнографии и искусствоведения. Кишинев: Штиинца, 1983. 107 с.
3. История Древнего Мира. Древний Восток. Индия, Китай, страны Юго-Восточной Азии / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. Минск: Харвест, 1998. 848 с.
4. История Древнего мира. Древняя Греция / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. Минск: Харвест, 1998. 800 с.
5. Дмитриева Н. Краткая история искусств. Москва: АСТ-ПРЕСС, 2000. 624 с.
6. Жирнов А. Д. Искусство паркостроения. Львов: Высшая школа, 1977. 208 с.
7. Краткий справочник архитектора: ландшафтная архитектура / И. Д. Родичкин и др.; под ред. И. Д. Родичкина. Київ: Будівельник, 1990. 335 с.
8. Курбатов В. Я. Всеобщая история ландшафтного искусства. Сады и парки мира. Москва: Эксмо, 2007. 736 с.
9. Кучерявий В. П. Озеленення населених місць: підруч. Львів: Світ, 2005. 456 с.
10. Лихачев Д. С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. 3 изд. Санкт-Петербург, 1998. 371 с.
11. Николаева Н. С. Сады мира. Японский сад. Москва: Арт-родник, 2005. 206 с.
12. Ожегов С. С. История ландшафтной архитектуры. Москва: Мир и образование, 2012. 256 с.
13. Паршин А. Японский сад. Москва: ЗАО «РОСМЭН-ПРЕСС», 2005. 96 с.
14. The Roman Empire. Farmingvillas.

⁵⁰⁹ Соколов Н. М. Принцип рая. Главы об иконологии сада, парка и прекрасного вида. Москва: Прогресс-Традиция, 2011. 704 с.

⁵¹⁰ Кучерявий В. П. Озеленення населених місць: підруч. Львів: Світ, 2005. С. 79.

URL: www.gardenvisit.com/history_theory/library_online_ebooks/ml_gothein_history_garden_art_design/ancient_roman_gardening (last accessed: 13. 12. 2017).

15. Соколов Н. М. Принцип рая. Главы об иконологии сада, парка и прекрасного вида. Москва: Прогресс-Традиция, 2011. 704 с.

References:

1. Statements with information about persons expelled from Kiev, Podolsk, Volyn provinces for participation or assistance in the Polish uprising of 1863-1864. with the indication of the names belonging to them, December 30, 1865 – December 13, 1867, CDIAC of Ukraine (Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv). F. 442. Op. 815. Reference 490.

2. Vinogradova N. M. Tribes of the Dniester-Prut interfluvium during the heyday of the Tripoli culture (Periodization, chronology, local variants) / Academy of Sciences of the MSSR. Dept. ethnography and art history. Chisinau: Shtiintsa, 1983. 107 p.

3. History of the Ancient World. The ancient East. India, China, the countries of Southeast Asia / A. N. Badak, I. E. Voinich, N. M. Volchek, etc. Minsk: Harvest, 1998. 848 p.

4. History of the Ancient World. Ancient Greece / A. N. Badak, I. E. Voinich, N. M. Volchek, etc. Minsk: Harvest, 1998. 800 p.

5. Dmitrieva N. A. Brief history of the arts. Moscow: AST-PRESS, 2000. 624.

6. Zhirnov A. D. The art of park construction. Lviv: Higher School, 1977. 208 p.

7. A brief guide to the architect: landscape architecture / I. D. Rodichkin et al.; under ed. I. D. Rodichkina. Kyiv: Budivelnik, 1990. 335 p.

8. Kurbatov V. Ya. General history of landscape art. Gardens and parks of the world. Moscow: Exmo, 2007. 736 p.

9. Cucheryavy V. P. Landscaping: textbook. Lviv: Svit, 2005. 456 p.

10. Likhachev D. S. Poetry of gardens. To the semantics of garden and park styles. 3rd ed. St. Petersburg, 1998. 371 p.

11. Nikolaeva N. S. Gardens of the world. Japanese garden. Moscow: Art-rodnik, 2005. 206 p.

12. Ozhegov S. S. History of landscape architecture. Moscow: Peace and Education, 2012. 256 p.

13. Parshin A. Japanese garden. Moscow: CJSC "ROSMEN-PRESS", 2005. 96 p.

14. The Roman Empire. Farmingvillas.

URL: www.gardenvisit.com/history_theory/library_online_ebooks/ml_gothein_history_garden_art_design/ancient_roman_gardening (last accessed: 13.12.2017).

15. Sokolov N. M. The principle of paradise. Chapters on the iconology of the garden, park and beautiful views. Moscow: Progress-Tradition, 2011. 704 p.

3.7. INNOVATIONAL APPROACHES TO ISSUE OF FORMATION OF FUTURE TEACHERS' READINESS TO HEALTH SAVING ACTIVITY DURING PROCESS OF TEACHING DISCIPLINES OF ENVIRONMENTAL DIRECTION

3.7. ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ГОТОВНОСТІ ДО ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІН ПРИРОДНИЧОГО СПРЯМУВАННЯ

Вступ. Сучасні світові стандарти окреслюють нові перспективи розвитку вищої школи, ознаками якого є підготовка висококваліфікованого вчителя, здатного до ефективної здоров'язбережувальної діяльності. Проблема здоров'язбережувальної діяльності вчителя набуває особливої значущості у зв'язку з прискореними темпами соціально-економічного розвитку суспільства, малорухливим способом життя, негативними наслідками антропогенного впливу на природне середовище, тенденціями щодо зростання захворюваності підростаючого покоління, масовими поширеннями шкідливих звичок.⁵¹¹ Важливим кроком для вирішення цієї проблеми є формування у здобувачів вищої освіти готовності до здоров'язбережувальної діяльності в освітньому процесі.

Дослідники зазначають, складність та багатоаспектність визначення підходів до проблеми формування у майбутніх учителів готовності до професійної діяльності, зокрема здоров'язбережувальної, що залишає це питання актуальним, оскільки в сучасній науковій літературі немає чіткого алгоритму вирішення певного кола зазначених завдань.

Ступінь досліджуваності проблеми. Проблема професійної підготовки майбутніх учителів знайшла відображення в дослідженнях багатьох науковців. Дослідженню формування професійної компетентності педагогів присвячені праці Н. Волкової, В. Гриньової, О. Жерновникової, Л. Коваль, А. Крамаренко, Р. Пріми, Л. Сущенко та інших вчених. Підтримуємо думку В. Оржеховської, яка вважає, що педагог, який працює на засадах педагогіки здорового способу життя, вирізняється індивідуальними здібностями та якостями, які визначають його можливості та вміння самостійно підбирати, аналізувати та синтезувати, виділяти найбільш актуальну інформацію про здоров'я, здоровий спосіб життя; транслювати цей матеріал та здійснювати превентивну роботу; приймати правильні рішення, запроваджувати у своїй повсякденній і професійній діяльності сучасні здоров'язбережувальні технології.⁵¹²

Методичним особливостям організації сучасного здоров'язбережувального уроку в школі присвячені праці О. Ващенко, О. Савченко, С. Свириденко та інших вчених. Технологічні особливості процесу формування ціннісного ставлення до здоров'я учнів початкової школи висвітлили в своїх працях О. Ващенко, О. Єжова, К. Романенко, Л. Романенко, Л. Ярощук та інші науковці. Окремі питання практичної підготовки майбутніх вчителів, проблеми формування у останніх готовності до здоров'язбережувальної діяльності висвітлено в працях Ю. Бойчука, Н. Белікової, І. Ляхової, С. Хатунцевої та інших дослідників. Сучасні проблеми професійної підготовки майбутніх вчителів природничого циклу, формування готовності майбутніх педагогів до здоров'язбережувальної діяльності, зокрема удосконалення процесу вивчення структури індивідуального здоров'я людини, розглядали Б. Долинський, Г. Жара, С. Кара, В. Крупа та інші. Роль технологій збереження здоров'я, управління оздоровчою діяльністю школи проаналізували С. Іванова, Г. Мешко, С. Петрюк, О. Пилипишин та інші науковці. Роль та місце здоров'язбережувальної діяльності в системі підготовки вчителя, різні аспекти теоретичної та методичної підготовки майбутніх фахівців до професійного самовдосконалення висвітлено в працях І. Глазкової, В. Гриньової, О. Ревякіної, Я. Суворової та інших вчених. Проте проблема формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін

⁵¹¹ Фенчак Л. М. Формування здоров'язберігаючих компетентностей майбутніх учителів початкових класів як важливої складової їх професійної підготовки. Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. № 20 (231), 4. IV. 2011.

⁵¹² Оржеховська В. М. Педагогіка здорового способу життя. *Шлях освіти*. 2004. № 7. С. 11-12.

природничого спрямування залишається недостатньо вивченою. Аналіз опрацьованих джерел доводить необхідність їх наукової інтерпретації щодо інноваційних підходів до зазначеної проблеми з позицій індивідуалізації професійної підготовки здобувачів вищої освіти у закладах вищої освіти.

Метою статті є розгляд деяких аспектів застосування інноваційних підходів до проблеми формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування.

Завдання статті: окреслити методологічні орієнтири дослідження проблеми формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування; здійснити аналіз науково-теоретичного підґрунтя застосування інноваційних підходів до зазначеної проблеми з позицій індивідуалізації професійної підготовки здобувачів вищої освіти у закладах вищої освіти.

Методи та методики дослідження. Для вирішення поставлених завдань, досягнення мети використано комплекс сучасних загальнонаукових методів дослідження, адекватних природі феномену, який вивчається: аналіз, синтез і систематизація психолого-педагогічної, філософської, соціологічної літератури, наукових праць з фізіології людини, навчально-методичних, словникових та нормативних видань для з'ясування ступеня опанування проблеми, вибору перспективних концепцій, що становлять теоретико-методологічний і методичний базис авторської розробки інноваційних підходів до проблеми формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування.

Результати та дискусії. Методологічне забезпечення наукового обґрунтування формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування полягає у визначенні сукупності теоретичних положень, необхідних для обґрунтування логіки, структури, вибору і реалізації комплексу методів і засобів навчання майбутніх учителів. Освітній процес є динамічним та багатоаспектним, що зумовлює наявність значної кількості різноманітних зв'язків (педагогічних, філософських, психологічних, соціальних тощо) і закономірностей та впливає на його результативність. Інформацією про зміни в суспільстві, що сприяють народженню нових моделей розвитку науки, зокрема, педагогічної професійної освіти, забезпечує філософія. Психологія, вивчаючи закономірності розвитку психіки людини, пояснює природу психічних явищ (волі, почуття, мислення), поведінки людини, адаптивну взаємодію особистості з середовищем. Соціологічні дослідження характеризують суспільство як організовану систему породжених умовами суспільного життя механізмів, соціальних зв'язків, що формують правила пізнання власної сутності, визначають місце людини в соціальному середовищі. Спеціальні, соціологічні теорії, досліджують вагомі, глибинні, найголовніші зв'язки та характеристики людини, відтворення, збагачення та розвиток існуючих форм суспільної взаємодії; зосереджені на суб'єктах громадського буття, життєвих функціях спільноти.

Потенціал біологічних наук оцінюються широким колом та багатоаспектністю проблем, що зумовлені об'єктивними сучасними перетвореннями в суспільстві, значним спектром формалізованих понять, складністю фізіологічних механізмів, що пояснюють різні процеси та явища. Базові знання для розуміння біологічної сутності людини забезпечує анатомія і фізіологія людини, вікова фізіологія та валеологія, основи генетики, цитологія, біохімія, оскільки вивчає будову та функції людського організму на різних етапах індивідуального розвитку. Генетика дає відповіді на запитання про спадковість та мінливість ознак людського організму, причини дефектів, потворностей, відхилень від норми, хвороб; вивчає феномен імпресингу, що пов'язаний з винятковою роллю деяких вражень, що з особливою яскравістю відображаються в пам'яті суб'єкта й служать поштовхом для подальшого формування нової пізнавальної схильності, якісно нової форми усвідомлення певної проблемної сфери.

Природознавство є узагальненою інтегрованою наукою про природу як єдине ціле, що пізнає її закони з метою використання їх у практичній діяльності. Розгалужений комплекс природничих дисциплін, таких як біологія, фізіологія вищої нервової діяльності, біофізика, екологія, хімія, основи медичних знань та інші вивчають природу та спрямований на опис, пояснення і прогнозування характеру явищ, що вивчаються. Застосування принципів системності, самоорганізації, глобального еволюціонізму відкривають можливість об'єднання природничих знань у цілісну систему, що об'єднується загальними закономірностями еволюції об'єктів різної природи. Зазначені науки тісно взаємопов'язані між собою, взаємодіють, взаємопроникають, поєднуючи різні елементи явищ та процесів, що відбуваються як в процесі пізнання, так і в практичній діяльності в єдине ціле, складаючи певну систему.

Міждисциплінарний статус та складність проблеми формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування потребує вивчення цього питання на методологічному рівні через сукупність методів пізнання та перетворення дійсності.⁵¹³ Зупинимось більш детально на вивченні проблеми використання інноваційних підходів щодо формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування з позицій методології.

Підготовка майбутніх учителів завжди привертала увагу дослідників: проблеми здоров'язбереження в освіті вивчають Ю. Бойчук, М. Гриньова, Т. Круцевич, О. Марченко, С. Страшко, А. Сущенко та інші вчені. Методологічні засади розвитку педагогічної науки висвітлено в працях С. Гончаренка, І. Зязюна, В. Лозової, О. Сухомлинської та інших науковців. Професійну підготовку фахівців у закладах вищої освіти досліджують А. Алексюк, Г. Балл, І. Бех, В. Гриньова, О. Коваленко, Г. Костюк, І. Зимня, О. Пометун, А. Хуторський. Значний доробок у розробці методологічних засад індивідуалізації навчання у вищій школі здійснили С. Архангельський, О. Пєхота, В. Семиченко, І. Якиманська та інші науковці. Разом з тим аналіз існуючих джерел доводить необхідність їх інтерпретації щодо підвищення ефективності професійної підготовки здобувачів вищої освіти у педагогічних закладах вищої освіти, зокрема формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування.

Ключовою вимогою до організації та проведення наукового дослідження є вивчення сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів, що застосовуються в педагогічній науці з метою визначення позицій, підходів стосовно формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування.

Здоров'язбережувальну діяльність учителя визначаємо як систематичну активну діяльність, що спрямована на збереження, примноження та зміцнення здоров'я як свого власного, так і учнів; використання та поєднання оптимальних методів навчання і виховання та вміння прогнозувати очікуваний результат на шляху до формування культури здоров'я.

Розглянемо компетентнісний підхід. Сформована потреба навчатися впродовж життя зумовлює рівень професійної підготовки майбутнього вчителя, оскільки такого фахівця вирізняє здатність ставити свідомі цілі та передбачати результати, планувати власну діяльність із здоров'язбереження, а також працювати над власним станом здоров'я, здійснювати самоконтроль індивідуального здоров'я. Майбутній учитель, у якого сформована готовність до здоров'язбережувальної діяльності, не лише прагне до постійного покращення здоров'я, але й вибирає цінності, особистісні смисли, уміє діяти відповідно до мінливих умов освітнього середовища.

---

⁵¹³ Хатунцева С. М. Формування в майбутніх учителів готовності до самовдосконалення в процесі індивідуалізації професійної підготовки: монографія. Харків, 2017. 432 с.

З огляду на проблему підготовки майбутнього педагога з позицій індивідуалізації навчання важливим моментом є взаємодія, що відбувається між особистістю викладача та здобувачем вищої освіти: активна участь учасників процесу в суб'єктних взаєминах дає змогу здобувачу вищої освіти сприймати реалізовані способи спілкування як свій індивідуальний вибір. Тому є необхідність вивчення індивідуалізуючого підходу. Становлення особистості передбачає процес засвоєння індивідом взірців здоров'язбережувальної поведінки, певних установок на формування здорового способу життя, норм, цінностей, що сприяють ефективній підготовці фахівця. Індивідуалізація передбачає процес самовизначення власного здоров'я. Характеристику особистості з позицій індивідуалізуючого (ідіографічного) підходу подає американський психолог Г. Олпорт. Учений акцентує увагу на проблемах загального й спільного в особистості. Стійкі індивідуальні особливості поведінки особистості, що часто повторюються, але відсутні в більшості інших людей, дослідник характеризує як «особистісні диспозиції».⁵¹⁴ У теорії особистості Г. Олпорт визначає «пропріум» як сукупність усіх проявів особистості, її внутрішню єдність. Таким чином, результатом розвитку пропріуму, є сформоване зріле «Я», що сприяє відбору цілеспрямованих дій по здоров'язбереженню.

В межах нашого дослідження цінними є реверс доктринальних підходів, що неминуче долає вкоріненні догматичні схеми з їх невідвратною заміною на визнання людини системоутворюючим базисом, тому є необхідність вивчення тілесної природи людини, її походження, розвиток, біологічних міток. Недостатньо дослідженим залишається антропологічний потенціал, що є цінним для формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування своїм гуманістичним спрямуванням дослідження природи людини в процесі її розвитку. Педагогічну антропологію значно поповнили розвідки дослідників середини ХХ століття. Антропологічна наука значно збагатилась психологічними розробками А. Маслоу⁵¹⁵, К. Роджерса⁵¹⁶ та інших, предметом вивчення яких є особистість, її унікальність, усвідомлення людиною сенсу та цінності свого існування. А. Маслоу досліджував найхарактерніші риси особистості, яка самоактуалізується. К. Роджерс вивчав особистісні позиції людей, які здійснили свій професійний вибір. Антропологічний підхід дозволяє переглянути зміст освіти й виховання, запровадити нові здоров'язбережувальні форми освіти, які з позицій системної педагогічної антропології мають забезпечувати: по-перше, достатньо повне самопізнання студентів на базі адекватної самооцінки власного здоров'я; по-друге, розширення діапазону його самодіяльності, яка б гарантувала йому можливість успішного самоуправління у власних інтересах і самореалізації; по-третє, індивідуалізацію навчання; по-четверте, уможливлення одержання ним інформації, яка б сприяла його найбільш повному і всебічному розвитку.⁵¹⁷

Таким чином, індивідуалізація відображає індивідуальність людини, її ставлення до здоров'я, неповторність думок, специфічність здоров'язбережувального мислення; ставлення до соціальних норм і цінностей, зокрема цінності здоров'я; визначає людину як творця здоров'язбережувального середовища. В процесі самопізнання, самоідентифікації, самотворення й самореалізації особистості антропологічний метод самоспостереження є визначальним. Специфіка полягає в тому, що його об'єктами є процеси цілісності, людського потенціалу та єдності особистості, а самоспостереження супроводжується здатністю людського мислення до критичного самоаналізу, аналізом власної здоров'язбережувальної поведінки.

⁵¹⁴ Жерновникова О. А. Дидактичні засади підготовки майбутніх учителів математики до проектування навчальної діяльності старшокласників: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.09. Харків, 2016. 478 с.

⁵¹⁵ Маслоу А. Самоактуалізація личности и образование. К.; Донець, 1994. С. 34-57.

⁵¹⁶ Rogers C. R. Some issues concerning the control of human behavior. (Symposium with B. F. Skinner). Science, 1956. 124 p.

⁵¹⁷ Наукові підходи до педагогічних досліджень: монографія / за заг. ред. В. Лозової. Харків, 2012. С. 161.

Ієрархічність педагогічної антропології уможлиблює виокремлення однієї з підсистем – професійної антропології, предметом якої є розвиток особистості майбутнього фахівця в процесі оволодіння ним інтегрованими знаннями про природу людини, а також уміннями реалізовувати власний потенціал у здоров'язбережувальній діяльності, створювати умови для саморозвитку та вдосконалення. Тому для розкриття сутнісної специфіки освітньої діяльності загалом та формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування, доцільним є збагачення дисциплін професійного циклу про антропологізм як концепцію, що визнає людину як складну відкриту унікальну систему, що саморозвивається і саморегулюється. Крім того, здоров'я є інтегральним показником гармонії людини, що зближує науки про здоров'я з філософською антропологією, педагогічною антропологією, віковою фізіологією та валеологією, фізіологією вищої нервової діяльності, гігієною й іншими науками про людину. Таким чином, аналіз наукових джерел засвідчив, що антропологічний підхід, розкриваючи сутнісні характеристики процесів та явищ, є підґрунтям формування у майбутніх педагогів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування.

Оскільки здоров'язбережувальна діяльність спрямована на створення та збагачення цінностей про збереження, відновлення та примноження здоров'я, прийнята елементами нового, необхідно відзначити унікальність творчого потенціалу особистості, її інтелектуальної свободи, виникає необхідність вивчення акмеологічного підходу. Зазначаємо, що з цих позицій усі учасники освітнього процесу є індивідуальністю, самостійною цінністю, а сам процес є самостійним у своєму розвитку, оскільки опосередковується індивідуальною природною своєрідністю, неповторністю, оригінальністю як здобувачів вищої освіти так і викладачів. Педагогічні впливи забарвлюються психофізіологічними, особистісними властивостями індивіда, що включаються в структуру індивідуальності через його активність.⁵¹⁸ Особливого значення для формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування набувають методологічні орієнтири акмеологічного підходу. Акмеологічні дослідження виникли на межі природничих, суспільних, гуманітарних, технічних дисциплін. Цей напрям розглядають як інтегративно-комплексну науку акмеології, що вивчає феноменологію, закономірності, механізми розвитку людини на етапі зрілості, досягнення нею найвищих рівнів розвитку. Учені зауважують, що акмеологічний підхід передбачає вивчення акме як досягнення акмеологічних інваріантів професіоналізму, високого рівня антиципації, саморегуляції, уміння приймати рішення; креативності (уміння творчо вирішувати професійні завдання); висока та адекватна мотивація досягнень (Г. Цветкова).⁵¹⁹ На нашу думку, проаналізовані концептуальні положення дають змогу стверджувати беззаперечну цінність акмеологічного підходу для нашого дослідження як з позиції його близькості до основної проблематики загальної і педагогічної акмеології, так і з погляду змісту концептуальних ідей та методологічних засад, що дають змогу науково виважено підходити до вивчення проблем формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування, а саме: по-перше, акмеологічний підхід передбачає вивчення процесу свідомої цілеспрямованої здоров'язбережувальної діяльності, праці над собою як саморуку до вищих щаблів досконалості; ґрунтується на здатності особистості майбутнього фахівця до самореалізації, самоідентифікації, саморегуляції, самоорганізації, що є ключовими моментами акмеологічного підходу; сприяє становленню професіоналізму майбутнього вчителя й досягнення акме; по-друге, акмеологічна спрямованість професійної підготовки зорієнтована на розвиток здоров'язбережувальної діяльності, постійне самовдосконалення на

⁵¹⁸ Хатунцева С. М. Формування в майбутніх учителів готовності до самовдосконалення в процесі індивідуалізації професійної підготовки: монографія. Харків, 2017. 432 с.

⁵¹⁹ Цветкова Г. Г. Професійне самовдосконалення викладачів гуманітарних дисциплін вищої школи: монографія. Слов'янськ, 2014. 478 с.

основі розвитку особистісно-професійного потенціалу, що впливатиме на формування в майбутнього вчителя готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування на основі індивідуалізації професійної підготовки.

Розглянемо особистісно-діяльнісний підхід. На нашу думку, під час дослідження методологічних основ здоров'язбережувальної діяльності здобувачів вищої освіти у закладах вищої освіти з позицій особистісно-діялісного підходу, необхідно враховувати питання як особливого, так і загального в характеристиці особистості. Необхідно наголосити на цінності для нашого дослідження зазначеного підходу, оскільки ґрунтується на вікових та індивідуальних особливостях майбутнього фахівця.

Вчені зауважують, що особистісний підхід сприяє синтезу різних концептів педагогічної праці щодо особистості, сприяє вибору пріоритетів формування особистісного сприйняття змісту матеріалу; ключова методологічна норма дослідження та організації освітнього процесу (зі специфічними технологіями та змістом), що спирається на саморозвиток індивіда; пояснює механізм новоутворень особистості; правила пріоритетності індивідуальності в освіті.⁵²⁰ У межах нашого дослідження особливо цінним є думка про значущість індивідуальності та важливість освітнього процесу, що спирається на саморозвиток, оскільки індивідуалізація як організаційна складова здоров'язбережувальної діяльності передбачає залучення особистості до активної пізнавальної діяльності з урахуванням її індивідуальних особливостей, а це, своєю чергою, спонукає до розвитку здатності до самоактуалізації, самоконтролю, самовиховання, самореалізації, до розгортання її індивідуальності та саморозвитку на шляху до поставленої мети, формування культури здоров'я зокрема. Крім того, зазначений підхід орієнтований на створення умов для саморозвитку та самореалізації майбутнього фахівця, здатного вирішувати проблеми здоров'язбереження, окреслювати перспективи покращення фізичного, психологічного і соціального складових здоров'я. Реалізацію саморозвитку забезпечує внутрішній рух, тоді як зовнішній тільки зміст, форми, схеми. Таким чином, шлях майбутнього вчителя до здоров'язбережувальної діяльності пролягає через самозміни.

Системний підхід як спосіб наукового пізнання становить основу всіх системних досліджень і сприяє цілісному, інтегрованому уявленню про об'єкт, що досліджується. Значущість системного підходу в розвитку практико-орієнтованих знань полягає в таких концептах: поняття та принципи цього підходу виявляють більш широкую пізнавальну реальність у порівнянні з попередньою; оновлюються схеми пояснення, основою яких є науковий пошук типологізації зв'язків об'єкта; будь-який об'єкт припускає декілька поділів. При цьому критерієм вибору найбільш адекватного розчленування об'єкта, що досліджується, може слугувати те, наскільки в кінцевому результаті вдається побудувати «одиницю» аналізу, що дає змогу фіксувати цілісність об'єкта, його форму, розташування, структуру, динаміку. Учені наголошують, що системний методологічний аналіз людини включає положення про людину як систему й «елемент» різних систем (фізичних, біологічних, соціальних), у яких людина набуває притаманних цим системам якостей; про вивчення еволюції та історії систем, які породжують людину; про аналіз якісної своєрідності живих систем; про необхідність виникнення феномену особистості та її роль у розвитку різних систем; про виділення таких системоутворювальних основ, які б забезпечували саморозвиток людини.⁵²¹

Початок ХХІ століття позначився розвитком як загальносистемних характеристик (склад, структура, механізми та функції, взаємодія із суб'єктом притаманної об'єкту якості, характерної ознаки, системостворювальні зв'язки), так і педагогічного змісту, що визначається концептуальними засадами освітнього процесу, побудованого на засадах раціональної організації системи освіти. Крім того, у центрі системологічних пошуків педагогів опинились питання аналізу і синтезу змістових та формальних методів

⁵²⁰ Сериков В. В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем. М., 1999. С. 19-20.

⁵²¹ Наукові підходи до педагогічних досліджень: монографія / за заг. ред. В. Лозової. Харків, 2012. С. 21-35.

дослідження, інтеграції уявлень про цілісність здоров'язбережувальної діяльності педагога, фундаментальні проблеми здоров'язбереження. Указаний період характеризується переосмисленням алгоритму системного дослідження та його методики з точки зору інтеграції природничо-наукового й гуманітарного дискурсів у системно-педагогічному дослідженні, що відбивається в пошуках варіантів його взаємодії, інтеграції з антропологічним, акмеологічним, аксіологічним, особистісно-орієнтованим, індивідуалізуючим, ресурсним та іншими підходами.

Формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування передбачає індивідуалізацію професійної підготовки здобувачів вищої освіти у закладах вищої освіти у певній системі і передбачає: визначення мети індивідуалізації професійної підготовки майбутніх учителів у закладах вищої освіти, що впливає на позитивний результат здоров'язбережувальної діяльності; вивчення проблеми здоров'язбереження з позиції більш складного цілого – формування, розвитку й саморозвитку особистості; встановлення взаємозв'язків складників індивідуалізації професійної підготовки студентів у вищій школі, на основі яких можна змінювати, модифікувати, координувати зв'язки між елементами, створюючи цим умови для формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування. Таким чином, роль системного підходу в пізнанні здоров'язбережувальної діяльності на засадах індивідуалізації професійної підготовки здобувачів вищої освіти полягає в усвідомленні цілісності, інтегративності індивідуалізації професійної підготовки студентів у закладах вищої освіти, її взаємозалежності з соціальним середовищем, що передбачає багатоаспектність та мінливість розуміння цього явища.

На особливу увагу заслуговують синергетичні ідеї, втілені в розробку педагогічних теорій і концепцій. Синергетика досліджує системи різноманітної природи з позицій самоорганізації. Процеси самоорганізації здійснюються завдяки перетворенням існуючих зв'язків між складовими системи та утворенню нових. Специфікою процесів самоорганізації є їх цілеспрямований, природний, спонтанний характер: хоча ці процеси протікають у взаємодії системи з навколишнім середовищем через обмін речовин та енергії, вони тією або іншою мірою автономні, відносно незалежні від середовища. О. Іонова⁵²² зазначає, що синергетичні системи є змінними, для них характерна стохастичність, що пов'язана з явищами флуктуації і біфуркації. Вони складаються з варіативних модулів. Відтак, процеси самоорганізації прагнуть до рівноваги з метою підтримання оптимального функціонування системи, що є цінним в здоров'язбережувальній діяльності педагога. На шляху переходу системи із стану несталості до стану сталості передбачає певний зсув, якісні зміни. Це сприяє самопобудові, самовідтворенню, упорядкуванню даної системи, зумовлюючи її розвиток, що є необхідним для розуміння механізмів збереження, відновлення та примноження здоров'я. Таким чином, альтернативною формою теоретичного усвідомлення формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування є синергетика, а її положення є цілком прийнятними у вивченні питань розвитку особистості, що, зокрема, у межах нашого дослідження, зумовлюється розвивальним характером індивідуалізації професійної підготовки студентів у закладах вищої освіти. Цінним для вивчення проблем здоров'язбереження є те, що професійний та особистісний розвиток педагога не може бути закритим або лінійним. Педагог має різні потенційні можливості й індивідуальні особливості, що зумовлює його внутрішні перебудови та впливає на зміст та перебіг всього педагогічного процесу. У контексті нашого дослідження провідну ідею синергетики вбачаємо в з'ясуванні сутності самоорганізації та самореалізації, що є важливим для формування в майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування. Таким чином, аналіз наукових джерел засвідчив, що зазначені підходи є

---

⁵²² Наукові підходи до педагогічних досліджень: монографія / за заг. ред. В. Лозової. Харків, 2012. С. 45-48.

підґрунтям для осмислення сутності та змісту здоров'язбережувальної діяльності, обґрунтування процесів розвитку й саморозвитку особистості.

Висновки. Отже, аналіз наукового доробку вчених із зазначеної тематики дозволяє стверджувати, що підґрунтям формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування в педагогічних закладах вищої освіти є сукупність підходів, спрямованих на розвиток і саморозвиток особистісних та професійно значущих якостей здобувача вищої освіти, врахування його індивідуальних особливостей.

Таким чином, вивчивши підґрунтя формування зазначеної готовності майбутніх учителів, констатуємо, що методологічний концепт представляє аргументовану взаємодію інноваційних підходів до вивчення питання формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування: компетентнісний підхід сприяє формуванню готовності до здоров'язбережувальної діяльності як інтегративного особистісного утворення, яке відбиває єдність теоретичної та практичної природничої підготовки (знання, уміння, навички, досвід, особистісно-професійні якості) та дає змогу визначити загальні та фахові компетентності, які здобувачу вищої освіти необхідно буде засвоїти в процесі фахової підготовки; індивідуалізуючий підхід забезпечує розвиток стійких індивідуальних особливостей поведінки майбутнього вчителя щодо його здоров'язбережувальної діяльності; антропологічний підхід сприяє усвідомленню сутності проблеми розвитку особистості майбутніх учителів у процесі оволодіння ними інтегрованими знаннями про природу людини, а також уміннями реалізовувати власний потенціал у здоров'язбережувальній діяльності, створювати умови для саморозвитку та самовдосконалення в процесі вивчення дисциплін природничого циклу; акмеологічний підхід забезпечує спрямованість фахової підготовки майбутніх учителів на максимальне використання особистісного та професійного потенціалу для формування готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування; особистісно-діяльнісний підхід дає змогу діалектично поєднати завдання підготовки майбутнього вчителя з їхнім особистим досвідом здоров'язбережувальної діяльності та поведінки студентів, урахувати пріоритетність їхньої індивідуально значущої сфери; системний підхід уможлиблює розробку цілісної системи формування в майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності, що забезпечує врахування її базових складових елементів, поступовий перехід майбутніх учителів на вищий рівень їхньої готовності до здоров'язбережувальної діяльності; синергетичний підхід забезпечує вивчення готовності до здоров'язбережувальної діяльності як відкритої системи, що змінюється відповідно до вимог сучасного суспільства; ресурсний підхід сприяє вдосконаленню готовності до здоров'язбережувальної діяльності, оскільки в процесі вивчення природничих дисциплін змінюється система потреб особистості, педагог збагачується новими цінностями здоров'язбереження.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі вбачаємо в обґрунтуванні умов формування у майбутніх учителів готовності до здоров'язбережувальної діяльності в процесі викладання дисциплін природничого спрямування.

Література:

1. Жерновникова О. А. Дидактичні засади підготовки майбутніх учителів математики до проектування навчальної діяльності старшокласників: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.09. Харків, 2016. 478 с.
2. Маслоу А. Самоактуалізація личности и образование. К.; Донецк, 1994. С. 34-57.
3. Наукові підходи до педагогічних досліджень: монографія / за заг. ред. В. Лозової. Харків, 2012. 348 с.
4. Оржеховська В. М. Педагогіка здорового способу життя. *Шлях освіти*. 2004. № 7. С. 11-12.

5. Сериков В. В. Образование и личность. *Теория и практика проектирования педагогических систем*. М., 1999. 272 с.
6. Фенчак Л. М. Формування здоров'язберігаючих компетентностей майбутніх учителів початкових класів як важливої складової їх професійної підготовки. *Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка*. № 20 (231), 4. IV. 2011.
7. Хатунцева С. М. Формування в майбутніх учителів готовності до самовдосконалення в процесі індивідуалізації професійної підготовки: монографія. Харків, 2017. 432 с.
8. Цветкова Г. Г. Професійне самовдосконалення викладачів гуманітарних дисциплін вищої школи: монографія. Слов'янськ, 2014. 478 с.
9. Rogers C. R. Some issues concerning the control of human behavior. (Symposium with B. F. Skinner). *Science*, 1956. 124 p.

Part 4. MODERN PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES IN THE INFORMATION SPACE OF HUMAN SECURITY

4.1. TECHNOLOGY DISTANCE TRAINING AS A FACTOR OF STRESS IN A CONDITIONS OF PANDEMIC

Pandemic COVID-19 affects not only on those who are directly affected by the virus SARS-COV-2. Stress associated with the threat of infection, self-isolation and other changes in the usual way of life affect the mental state of all people. By the way, psychologists have found in the current situation the positive side, as many people took the time and opportunity to deal with their internal problems, and the results will remain with them when the wave of infections will cease.

Experts in the field of mental health should be at the best of times struggle with the pandemic.

The growth of depression and anxiety contributes to misinformation and numerous hoaxes on the origin of coronavirus or the severity of its consequences, the researchers note. On a par with the care of the physical health of the population, they recommend that the government take care also of mental health, introducing a program of screening of mental disorders.

The rapid increase in cases of infection and death from COVID-19 provoked anxiety, insomnia and depressive state among health professionals, as well among the rest of the population. Almost at once the authorities have introduced hot lines and other ways of remote support to mitigate the psychological consequences of the epidemic, and even hooked artificial intelligence to monitor in social media messages people are potentially prone to suicide, and to communicate with them.⁵²³

The main factors that can provoke the negative consequences of self-isolation for the psyche, scientists include the duration of quarantine, fear of infection, boredom, lack of resources (food, clothing), difficult access to medical and domestic services, and the dissemination of inadequate information.

Modern technologies allow many to receive psychological assistance remotely – by telephone and via the Internet. This method of counseling is widely distributed in many countries, in fact including Ukraine. Now, during the period of the epidemic, people are willing to use them to solve their internal problems – and far from always their experiences are directly related to COVID-19.⁵²⁴

In terms of threat propagation coronavirus infection, most universities and colleges on the recommendation of the Ukrainian Ministry of Science and Education took a decision about the transition to remote training.

In connection with this all full-time employment, including lectures, practical and even laboratory at the presence of the virtual counterparts, were transferred to the online environment.

Teachers are forced to organize the educational process through distance learning technologies based on various methods of delivering electronic content and accessible communication tools for students and teachers in the electronic information and educational environment.

Such a sharp jump in the "Distant" was a forced and urgent measure, not all universities have been ready for this drastic restructuring of the educational process on the basis of objectively different level of development of information infrastructure, security disciplines of electronic educational resources and readiness of teachers to use digital platforms and services in the educational process⁵²⁵

With regard to the technical staff, which could provide support to teachers in this difficult period, the nominal number of employees in the institutions of higher education is low, and most of

---

⁵²³ Coronavirus COVID-19 Global Cases. Johns Hopkins University.

⁵²⁴ Shao, Peng (17 March 2020). Impact of city and residential unit lockdowns on prevention and control of COVID-19. *MedRxiv*: 2020.03.13.20035253. doi:10.1101/2020.03.13.20035253.

⁵²⁵ Shao, Peng (17 March 2020). Impact of city and residential unit lockdowns on prevention and control of COVID-19. *MedRxiv*: 2020.03.13.20035253. doi:10.1101/2020.03.13.20035253.

all, the resources will be enough only to develop standard solutions and support for a small part of the concerned teachers.

In the current situation it would be not reasonable to use the term online training, even in relation to the use of massive open online courses, as an emergency translation students on them in the middle of the semester without preliminary organizational measures and proper maintenance of the part of the authors of online courses are not allowing students to feel complete the benefits of this technology.⁵²⁶

A very important aspect of the so called remote technology of education is the study of person surveyed on post-stress reaction during the transition in the mode of distance education.⁵²⁷

Attempts to describe specific personal characteristics in relation to post-stress reactions were carried out in works of many researchers. According to E. S. Lynx, examined with post-stress reactions belong to a certain type of personality, and from birth are prone to the development of the disease, with the manifestation of excessive internal stress and increased emotional reaction.

M. Bellin writes about the infantilism of the reactions of the subjects with post-stress disorders, increased sensitivity to external psycho-emotional stimuli, reduced ability to project their own emotions on the outside world.

Four psychosomatic types of subjects with post-stress disorders⁵²⁸:

- the first type (25%) – hyperreactive,
- the second type (50%) – balanced,
- the third type (10%) is unstable,
- the fourth type (15%) is passive.⁵²⁹

The best forecast for the opinion of the author, have examined of the second type, the worst is for the fourth.

The most detailed description of the individual characteristics of the examined with post-stress disorders made in V. N. Belov papers. Belov identified five main groups of patients:

- The first examined group was with increased inhibition. For these characteristic is shyness and lack of selfconfidence. Failures cause a feeling of inferiority.

- The second group comprise surveyed a manifestation of intolerance, irritability, stubbornness. They do not bring to the end of begun business. Reactions to fail are hypertrophied, often indicated dissatisfaction with their social status. The proportion of the second group among the examined is the most significant.

- The third group consists of examined with psychological rigidity, prone to reactions of a paranoid nature, truth-seekers.

- The fourth group includes individuals with hysterical personality traits that are combined with a biased attitude towards others.

- Examined of the fifth group distinguished high capacity for work, a successful social adaptation, but traced the inertia of respect to the people.

In recent decades, there has been a growing tendency to study the specific psychological radicals inherent in this issue. The most attention in this regard deserve anxiety and depression. Clinically, anxiety is defined as a mental state caused by possible or probable troubles, unexpected changes in habitual living conditions, delayed pleasant and desired, which is expressed in specific reactions and experiences, excitement.

When studying the personality of subjects with post-stress reactions G. L. Engel notes the high anxiety of individuals. In a number of works, attempts were made to assess anxiety as a personal premorbid, and anxiety as a dynamic state (disorder of the emotional sphere), caused by

⁵²⁶ Концепція інклюзивного зростання в економіці К. В. Сапун, Р. В. Селезньова Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса 2018.

⁵²⁷ The formation of tourism and international business as an innovative phenomenon of the XX-XXI centuries Kostiantyn Sapun, Ruslana Seleznova. Economic and social-focused issues of modern world; Bratislava; Slovakia.

⁵²⁸ Бройтисам В., Кристиан П., Рад М. Психосоматическая медицина. – Пер. с нем. – Москва: ГЭОТАР Медицина, 1999. – 376 с. – 5000 экз. – ISBN 5-88816-056-3.

⁵²⁹ Shao, Peng (17 March 2020). Impact of city and residential unit lockdowns on prevention and control of COVID-19. *MedRxiv*: 2020.03.13.20035253. doi:10.1101/2020.03.13.20035253.

mathic suffering. By improving the physical condition anxiety, as a rule, remained. It points to the fact that the propensity to alarming state is certain personality property, psychological premorbid to post-stress reaction.

Among psychological disorders leading to maladaptation person that appears at sharp irregularities adaptation, one of the central seats depressive syndrome.

Three variants of depressive states are allocated. The first group consists of somatopsychic depressions of a neurosis like level, which are manifested by dysthymic anxiety-depressive and depressive-hypochondriacal disorders. The second group includes somatized depressions, including various variants of endogenous depressions. The third group consists of psychogenic depression, combining reactive depression, neurotic reactions, patho-characterological development.

Among endogenous depressions in subjects with post-stress reactions, somatized depressions are of greatest importance.

When analyzing the relationship of the pain syndrome and the individual subjects, most authors noted that the intensity of the external stimuli directly correlated with the level of anxiety. To objectify post-stress reactions, a number of formalized questionnaires were produced.⁵³⁰

To evaluate the effectiveness of therapeutic and preventive actions in post-stress reactions, a number of criteria were proposed:

- the rate of relief of post-stress reactions;
- acceleration of recovery after exposure to post-stress reactions;
- suppression of the production of pathological reflex reaction (aggression);
- strengthening of psychological defense mechanisms;
- prevention of relapse, continued remission;
- prevention of psychological complications;
- minimization of side effects.

The presented criteria are local in nature. To start the psychosomatic model of development and course of the disease, it is necessary to take into account psychological state. Therefore, it is advisable for post-stress reactions that have a chronic relapsing course to introduce additional criteria:⁵³¹

- extraction of signs of socio-psychological maladaptation;
- improving the quality of life .

From the point of view of including various psychotherapeutic actions in the complex of rehabilitation measures, this is necessary and appropriate.

Psychotherapeutic methods in the treatment of subjects with post-stress reactions.

The problem of adequate psychological adjustment of subjects with post-stress reactions remains one of the main when choosing management methods. The treatment subjects with post-stress reactions two objectives are highlighted:

- psychological correction of exacerbation (anti-relapse therapy);
- prevention of relapse, that is, an increase in the duration of remission.

At present time, the most urgent is the problem of preventing recurrence of post-stress reactions, frequency of which with application of effective psychotherapeutic agents reaches in over a year to 70%, and through 1.5-2 years after correction of 100%. These disappointing data set up research on the search for more effective means and methods of influence on the subjects with post-stress reactions.⁵³²

Today there is a greater penetration of psycho-correctional therapy into management activities. The object of the psychotherapeutic effects are different groups of staff, in fact those with psychosomatic disorders. One of the most difficult questions is the problem of the effectiveness of psychotherapy in personnel with psychosomatic diseases in general and post-stress reactions in

---

⁵³⁰ Coronavirus COVID-19 Global Cases. Johns Hopkins University

⁵³¹ Бройтигам В., Кристиан П., Рад М. Психосоматическая медицина. – Пер. с нем. – Москва: ГЭОТАР Медицина, 1999. – 376 с. – 5000 экз. – ISBN 5-88816-056-3.

⁵³² Франц Александер. Психосоматическая медицина. Принципы и практическое применение = Psychosomatic Medicine it's Principles and Applications / Пер. с англ. С. Могилевского. – Москва: Эксмо-Пресс, 2002. – 352 с..

particular. First of all, this is due to the fundamental impossibility to control double “blind” studies, therefore, most of the works devoted to the use of therapy for post-stress reactions are based on the dynamics of the state of health of the staff and the rate of disappearance of symptoms. Therefore, there are two extremes: on the one hand, when psychotherapeutic methods are recommended to all staff with post-stress reactions, and on the other hand, disappointment in the effectiveness of psychotherapy and the rejection of the use of psychotherapeutic approaches in the correction and prevention of this problem. In recent years, there has been a tendency to specify evidence in psychotherapy. Selection for conducting psychotherapy subjects with post-stress reactions in most cases is carried out clinically.

The main point of application of therapeutic and preventive action at all psychosomatic diseases are factors of pathogenesis, including in itself psychological mechanisms :

- attitude to the disease,
- psychological defense,
- intrapsychic conflict, etc.

In connection with the fact that in the pathogenesis of the examined reactions greater role assign psychological factors in the complex treatment of all frequently administered psychotherapy methods. But besides such a symptomatic orientation, psychotherapy should restore those elements of the staff's relationships that determine his emotional stress.

Y. Gubachev proposes to identify five pathogenetic variants of psychosomatic disorders as a guideline in choosing the necessary treatment methods for post-stress reactions:

- disstressory,
- personal
- endogenous-psychopathological,
- cerebral,
- somatic.

In his opinion, psychotherapy is required to identify distress, personal, endogenous-psychopathological mechanisms of the occurrence of post-stress reactions. In the process of psycho-correctional work, it is necessary to comprehensively study the personality of the subject, the features of his response, the formation and functioning of his system of relations. Very important it is also the identification of etiological and pathogenetic mechanisms that contribute to the emergence and fixation of long-term emotional disorders, as well as those forms of behavior, which can lead for a violation of the functions of the regulatory structures and the most mental activity. The achievement by the subject of awareness of causal relationships between the characteristics of his personality, behavior and the development of interpersonal relationships can play a decisive role in the course of the disorders themselves.

Along with personality-oriented psychotherapy, methods that are referred to as symptomatic psychotherapy are widely used. In the course of post-stress reactions, autogenous training and hypnotherapy are often used. In subjects with post-stress reactions apply rational, group psychotherapy, as well as individual and group psychoanalysis.⁵³³

To assess the effectiveness of psychotherapy more often are used the results of experimental psychological studies, self-report of the examined personnel, or indicators of clinical observations.

An acceleration of the reduction of pain and dyspeptic syndromes in subjects with exacerbation of post-stress reactions mention almost all researchers, who have studied this question. When conducting symptomatic meditation relaxation training, the dynamics of stabilization of mental status was also noted. So, for example, with somatotropic therapy, the magnitude of psychosomatic manifestations decreased by 13%, and when psychotherapy was connected, this decrease was 29%. The magnitude of various mental manifestations, respectively, decreased by 45% and 70%.⁵³⁴

---

⁵³³ Франц Александр. Психосоматическая медицина. Принципы и практическое применение = Psychosomatic Medicine it's Principles and Applications / Пер. с англ. С. Могилевского. – Москва: Эксмо-Пресс, 2002. – 352 с. – 4000 экз. – ISBN 5-04-009099-4.

⁵³⁴ Coronavirus COVID-19 Global Cases. Johns Hopkins University.

Swedish researchers studied the immediate and long-term results of a 3-month course of therapy, consisting of 10 therapeutic sessions. The control group surveyed in during this same time held somatotropin therapy. A significant difference in somatic terms, between the groups after three months is not observed. But after 15 months it turned out that in the psychotherapeutic group the frequency of exacerbations was significantly lower than in patients receiving pharmacological agents. The given literature data indicate that the inclusion therapy enhances the effectiveness of therapy of exacerbations (above all in terms of accelerating the reduction of psychological symptoms) in the cases of having symptoms of social and psychological maladjustment. Moreover, the implementation of the therapeutic effect is carried out by reducing the severity of the presence of post-stress reactions. It is also shown that psychotherapy is an effective method of secondary prevention of post-stress reactions, which reduces the frequency and severity of relapses.

At the same time, with expressive depressive stratifications, with the affectively rigid variant of personal disorders, as well as with hypochondriacal fixations on pain, the technique used was ineffective. Without a doubt, it is advisable to search for a differentiated approach to a complex of psychotherapeutic measures, depending on the identified variant of psychophysiological disorders.

In the current situation, associated with a high risk of coronavirus infection, the only possible and adequate response of universities and colleges to an external challenge was a temporary complete transition to distance learning. And under these conditions, all possible resources of universities, partner universities, external content and service providers were used to implement the educational process via the Internet.⁵³⁵

Important requirements for the system were its reliability, the throughput of Internet channels, the simplicity of creating and posting content, the availability of services and platforms for teachers and students.

Assessment of efficiency online training or the use of distance education technologies can be performed through the prism of these target figures, but this assessment is appropriate in the circumstances of the planned transition to the new model of the educational process.

In extreme conditions, a sharp reformatting educational process with the limited internal and external resources on the front plan go completely the other criteria for evaluation. They can be divided into 4 areas: assessing the context (prerequisites) of changes, evaluating the feasibility and economic effectiveness of changes, evaluating the processes for implementing changes and results (products), direct and secondary.

The above analysis of the participation of psychological factors in the occurrence, course and correction of post-stress reactions in remote conditions allows us to draw the following conclusions:⁵³⁶

1. A significant part of the subjects with post-stress reactions have a number of characteristic personal psychophysiological disorders.

2. The release of subjects with post-stress reactions into remission, the occurrence of relapse disorders can't be explained only on the basis of local concepts.

3. Forecasting trends of post-stress responses should be based on a systematic analysis with taking into account the psycho-physiological disorders.

References:

1. Бройтигам В., Кристиан П., Рад М. Психосоматическая медицина. – Пер. с нем. – Москва: ГЭОТАР Медицина, 1999. – 376 с. – ISBN 5-88816-056-3.

2. Франц Александер. Психосоматическая медицина. Принципы и практическое применение = Psychosomatic Medicine it's Principles and Applications / Пер. с англ. С. Могилевского. – Москва: Эксмо-Пресс, 2002. – 352 с. – ISBN 5-04-009099-4.

---

⁵³⁵ Ibid.

⁵³⁶ Франц Александер. Психосоматическая медицина. Принципы и практическое применение = Psychosomatic Medicine it's Principles and Applications / Пер. с англ. С. Могилевского. – Москва: Эксмо-Пресс, 2002. – 352 с. – 4000 экз. – ISBN 5-04-009099-4.

3. Sapun K., Seleznova R. The formation of tourism and international business as an innovative phenomenon of the XX-XXI centuries // Economic and social-focused issues of modern world; Bratislava; Slovakia.
4. Сапун К. В., Селезньова Р. В. Концепція інклюзивного зростання в економіці // Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса, 2018.
5. Coronavirus COVID-19 Global Cases. Johns Hopkins University.
6. Shao, Peng (17 March 2020). Impact of city and residential unit lockdowns on prevention and control of COVID-19. MedRxiv: 2020.03.13.20035253. doi:10.1101/2020.03.13.20035253.

4.2. THE STATE OF INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL SECURITY OF PERSONALITY AS A MEASUREMENT OF MATURITY OF CIVIL SOCIETY

4.2. СТАН ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ЯК ВИМІР ЗРІЛОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Актуальність теми дослідження. Сучасне суспільство живе в інформаційному світі, під впливом великої кількості інформації, яка постійно змінюється, впливаючи на свідомість та уявлення людей. Виступаючи складовою частиною всієї людської діяльності інформація здійснює повсюдний вплив на всі сфери життєдіяльності. Актуальність даного дослідження полягає у тому, що інформація є механізмом, що забезпечує цілеспрямовані дії суб'єктів, а її накопичення дозволяє здійснювати корекцію поведінки суб'єктів. За допомогою інформації можна дезорієнтувати людей, впливати на політичну діяльність та маніпулювати людською свідомістю. При цьому, зміни які відбуваються в даний час, під впливом інформаційних комунікацій, окрім позитивного впливу, несуть з собою також загрози.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням особливостей інформаційно-психологічної безпеки особистості займалися В. Білик, В. Бінко, К. Бурич, А. Гуровський, А. Данільян, А. Дзюбань, В. Пархоменко, Д. Дмитрієв, І. Єфименко, Б. Коган, П. Косач, Р. Костенко, В. Ліпкан, О. Палій, Р. Погорецький та ін. Щодо забезпечення національної безпеки взагалі та окремих її елементів в своїх наукових працях розглядали такі вчені, як: В. Авер'янов, А. Берлач, О. Бандурка, Д. Бахрах, В. Гіжевський, Є. Додін, В. Колпаков, А. Комзюк, В. Развадовський, В. Шамрай, Х. Ярмакі та ін. Проте, незважаючи на досить велику кількість публікацій, сьогодні дане питання залишається актуальним.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тривале накопичення теоретичного та практичного досвіду трансформаційних перетворень зумовило еволюцію поглядів на сутність суспільного розвитку, захисні функції держави, принципи і методи формування та реалізації соціальної політики держави. Становлення та розвиток громадянського суспільства є невід'ємною складовою забезпечення добробуту людини і високого стандарту життя. Громадянське суспільство реалізує принцип, де держава і суспільство виступають як співтовариство зрілих громадян, які самі спільно визначають свою долю.

Сучасне українське суспільство наразі постало перед цивілізаційним вибором та переживає історичний перелом, сутність якого полягає в переході від одного якісного стану до іншого. Сьогодні українське суспільство проходить соціокультурні трансформації, що пов'язано з процесами становлення інформаційного суспільства. Ефективний розвиток сучасного українського суспільства залежить від унеможливлення антагонізму у відносинах громадянського суспільства, особистості, держави.⁵³⁷

Проблематика громадянського суспільства доволі складна, вона не обмежується структурними моментами у його функціонуванні та розвитку. Як підкреслює О. Кіндратець, процес формування громадянського суспільства умовно поділяють на певні етапи. В основу такого поділу покладено співвідношення громадянського суспільства і держави та визначення місця громадянського суспільства у загальній структурі людського суспільства⁵³⁸. (див. Табл. 1) Громадянське суспільство розглядається як сукупність вільних індивідів. Важливе місце у дослідженні даного поняття належить узагальненню тих особливостей, які притаманні громадянському суспільству.

Громадянське суспільство являє собою систему забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної і духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління. Тобто це є система самостійних і незалежних від держави громадських інституцій і відносин, які мають забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів,

⁵³⁷ Бабарікіна Н. А. (2014) Громадянське суспільство як засіб гармонізації відносин між державою і громадянами. *Грані*, 11, 115, 110-120.

⁵³⁸ Кіндратець О. М. (2003) Формування суспільства сталого розвитку: проблеми і перспективи. Запоріжжя: Видавництво Запорізької державної інженерної академії, 382 с.

реалізації приватних інтересів індивідуальних чи колективних. Проявляється громадянське суспільство через стійку систему горизонтальних соціальних зв'язків, суспільно-політичних орієнтацій і норм суспільної поведінки, що виростає безпосередньо з відносин власності, але не зводиться до них.

Таблиця 1. Етапи формування громадянського суспільства

етап	зміст етапу
I	громадянське суспільство розглядається як найбільш якісний етап розвитку людського суспільства; і держава є складовою громадянського суспільства
II	громадянське суспільство виступає як механізм, що зв'язує особу, її інтереси, потреби і державу як політичну організацію суспільства
III	громадянське суспільство і держава розглядаються як окремі елементи суспільної структури. При цьому обидва утворення можуть розглядатись чи як рівноправні партнери, чи як нейтральні елементи стосовно один одного, чи як антагоністичні структури

*Джерело – складено автором на основі інформації⁵³⁹.

Чим розвинутішим є громадянське суспільство, тим легше громадянам захищати свої інтереси, тим більшими є їхні можливості щодо самореалізації в різних сферах суспільного життя і тим меншою є небезпека узурпації політичної влади тими чи іншими її органами, або окремими особами. Відстоюючи матеріальну і духовну незалежність людини від держави, домагаючись правової гарантії такої незалежності, захисту приватних і суспільних інтересів людей, громадянське суспільство активно сприяє процесам політичної демократизації, набуття державою ознак правової держави. Рівновага між громадянським суспільством і державою є важливим фактором стабільного демократичного розвитку, а порушення її веде до гіпертрофії владних структур, відчуженості й політичного безсилля народу.

Сучасний глобалізований світ здатен задовольнити потреби людей в отриманні та переробці інформації та сприяти їхній орієнтації в швидкозмінюваних суспільно-політичних умовах, а також змушує бути гнучкими у сприйнятті інформації та активними учасниками суспільно-політичних подій⁵⁴⁰. Реалії сьогодення свідчать, що під впливом інформаційно-комунікаційних потоків відбувається створення глобальної інформаційної інфраструктури, що забезпечує ефективний інформаційний вплив людей та доступ до інформації⁵⁴¹.

Україна, як частина сучасного глобалізованого світу, перебуває в потоці інформаційно-психологічного впливу, що обумовлено її геополітичним положенням і наявністю політичних, економічних та інших інтересів щодо нашої держави з боку сусідніх держав. У цьому контексті, як зазначає Є. Катаєв, «проблеми забезпечення інформаційної безпеки національних інтересів у будь-якій сфері останнім часом набуває усе більшої значущості»⁵⁴². Це пов'язано, в першу чергу з розвитком сучасних інформаційних технологій. Активне впровадження в соціальне життя інформаційних технологій, постійне вдосконалення та збільшення числа нових технологічних рішень привели до кардинальних змін не тільки суспільства, а й свідомості людини.

Звертаючись до визначення терміну «інформаційно-психологічна безпека», слід визнати, що у науковій літературі відсутня єдина думка щодо його змісту. Розглянемо деякі визначення більш детально (див. Табл. 2).

⁵³⁹ Арабаджиев Д. Ю., Сергієнко Т. І. (2019) Особливості розвитку сучасного інформаційного суспільства в Україні в умовах політичної конфліктності. The 2nd International scientific and practical conference «Scientific achievements of modern society». Liverpool, United Kingdom. 74-79.

⁵⁴⁰ Уханова Н. С. (2013) Інформаційно-психологічна безпека особистості, суспільства та держави. Правова інформатика. 3, 91-95

⁵⁴¹ Арабаджиев Д. Ю., Сергієнко Т. І. (2019) Особливості розвитку сучасного інформаційного суспільства в Україні в умовах політичної конфліктності. The 2nd International scientific and practical conference «Scientific achievements of modern society», Liverpool, United Kingdom. 74-79, с. 75.

⁵⁴² Катаєв Є. С. (2014) Інформаційно-психологічна безпека особистості в умовах сучасного суспільства. Вісник Національного університету оборони України. 2. 215-220. С. 215.

*Таблиця 2. Підходи до трактування поняття
«Інформаційно-психологічна безпека» особистості*

Джерело	Сутність терміну
Рублик Ю. О., Маніна Л. І., Сльніков А. С. Інформаційно-психологічна безпека особистості. Availableonline: https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/node/2795/15stattyarublykyu_o.pdf	Інформаційно-психологічна безпека особистості: – це захищеність психіки й свідомості людини від небезпечних інформаційних впливів: маніпулювання свідомістю, дезінформування, спонукання до образ, самогубства тощо; – це стан людини, в якому його особистості не може бути завдано істотної шкоди шляхом здійснення впливу на навколишній інформаційний простір.
Дорош Л. (2013) Інформаційно-психологічна безпека особи, суспільства та держави: новітні виклики міжнародній безпеці. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 25. 107-112, с. 110	Інформаційно-психологічну безпеку особи та суспільства вважають окремою, базовою складовою національної безпеки держави та трактують як стан захищеності гарантованих законодавством умов життєдіяльності держави, суспільства та окремої особи від зовнішніх та внутрішніх загроз.
Катаєв Є. С. (2014) Інформаційно-психологічна безпека особистості в умовах сучасного суспільства. Вісник Національного університету оборони України. 2. 215-220, с. 217	Інформаційно-психологічна безпека в загальному вигляді можна позначити як стан захищеності індивідуальної, групової і громадської свідомості, соціальних суб'єктів різних рівнів спільності від дії інформаційних чинників, що викликають дисфункціональні соціальні процеси.
Інформаційно-психологічна безпека особистості Availableonline: https://sites.google.com/site/infobezosob/informacijno-psihologicna-bezpeka-osobivosti	Інформаційно-психологічна безпека особистості (у вузькому розумінні) – це стан захищеності психіки людини від негативного впливу, який здійснюється шляхом упровадження деструктивної інформації у свідомість і (або) у підсвідомість людини, що приводить до неадекватного сприйняття нею дійсності. Інформаційно-психологічна безпека особистості (в широкому розумінні) це: – по-перше, належний рівень теоретичної та практичної підготовки особистості, при якому досягається захищеність і реалізація її життєво важливих інтересів та гармонійний розвиток незалежно від наявності інформаційних загроз; – по-друге, здатність держави створити умови для гармонійного розвитку й задоволення потреб особистості в інформації, незалежно від наявності інформаційних загроз; – по-третє, гарантування, розвиток і використання інформаційного середовища в інтересах особистості; – по-четверте, захищеність від різного роду інформаційних небезпек.
Основи інформаційно-психологічної безпеки держави Availableonline: https://studfile.net/preview/5376129/page:40/	Інформаційно-психологічна безпека – це стан захищеності психіки людини від деструктивного (інформаційного) впливу (упровадження деструктивної інформації у свідомість і (або) підсвідомість людини, що приводить до неадекватного сприйняття нею дійсності). У більш широкому розумінні поняття інформаційно-психологічної безпеки можна сформулювати як стан захищеності духовного, душевного та фізичного благополуччя людини від впливів, які призводять до ураження прав і свобод людини, декларованих у Конституції України, Законами та міжнародними угодами України.

*Джерело – складено автором

Як видно із Таблиці 2, деякі науковці визначають інформаційно-психологічну безпеку як стан, інші як процес, діяльність, здатність, систему гарантій, властивість, функцію тощо. Іншими словами, йдеться про такі суспільні процеси, які ускладнюють, або перешкоджають нормальному функціонуванню державних і соціальних інститутів суспільства та людини як повноправного і вільного громадянина.

До суб'єктів інформаційно-психологічної безпеки відносяться: громадяни, громадські або державні організації, які наділені повноваженнями гарантування інформаційної безпеки: державні органи, здатні гарантувати інформаційну безпеку. Об'єктами інформаційно-

психологічної безпеки можуть бути окремі особистості, колективи, суспільство, держава, світове співтовариство⁵⁴³.

Реалії сьогодення свідчать, що нині в Україні існує ціла низка загроз інформаційно-психологічній безпеці особистості пов'язаних із спробами певних сил використовувати інформаційні можливості засобів масової інформації та інтернет-мережі для формування суспільної думки, громадської позиції, впливу на маси з метою досягнення власних інтересів. Застосування сучасних технологій і способів маніпулювання масовою свідомістю сьогодні можна спостерігати в ході передвиборчих кампаній, у рекламній сфері, різноманітних телепроектах і телепередачах, серіалах тощо. Щодо сучасного суспільно-політичного процесу, то він безумовно характеризується використанням різноманітних форм впливу, і найбільш поширеним є саме маніпулювання свідомістю. В сучасному світі у влади немає інших засобів впливу, крім комунікативних⁵⁴⁴. Здійснення комунікацій у складних соціальних системах – це процес, необхідний для будь-якої управлінської дії, тому важливим є моделювання інформаційного процесу. Як зазначає Є. Бистрицький, «в сучасній масовій комунікації спостерігається критичне ставлення до випадків викривлення прийнятих мовних норм правопису та, особливо, до хибної логіки – до порушення формальної логіки в побудові комунікативного висловлювання»⁵⁴⁵. Перетворення будь-якої інформації в ресурс стратегічного значення забезпечує можливості для розвитку інформаційного суспільства, що також, сприяє становленню та розвитку нових економічних і політичних відносин. Громадянське суспільство вкрай необхідне для утвердження демократичного врядування.

Сьогодні маніпулювання особистістю, використання різних засобів і технологій інформаційно-психологічного впливу на людей стало досить звичайним явищем в повсякденному житті, економічній конкуренції та політичній боротьбі. Це стимулювало широку поширеність і інтенсивне застосування маніпулятивних засобів і технологій впливу на людей. Сучасний етап розвитку не тільки не знизив, а посилив тенденцію до використання новітніх технологій інформаційного впливу маніпулятивного характеру на психіку людей в політичній боротьбі⁵⁴⁶. Інформаційно-комунікативний складник сучасного суспільства має маніпулятивний характер. Р. Поліщук, зазначає, «що сучасні інформаційні комунікації здатні керувати свідомістю людей та навіть змінювати ідентифікаційні коди, які є системоутворюючими чинниками формування суб'єктивної реальності та життєдіяльності індивіда, його ціннісних налаштувань»⁵⁴⁷.

Інформаційно-психологічна безпека суспільства у сучасних умовах порушується за рахунок інформаційно-психологічних впливів, які здійснюються шляхом залучення різноманітних засобів масової інформації. Засоби масової інформації суттєво впливають на формування громадської думки, а отже є суб'єктом, який впливає на формування політичної свідомості, створюючи у суспільства образи, які в подальшому закріплюються в політичній культурі⁵⁴⁸. Політичне маніпулювання можна віднести до керованого, зовнішнього впливу політичної системи. Це приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей з метою примусити їх діяти або не діяти в інтересах маніпуляторів, нав'язування волі

⁵⁴³ Пучков О. О. (2015) Інформаційна безпека у контексті сьогоденних реалій: філософський аспект Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 61, 239-245. С. 239.

⁵⁴⁴ Арабаджиев Д. Ю., Сергієнко Т. І. (2019) Маніпулювання свідомістю суспільства в умовах інформаційної та гібридної війни в Україні. Гілея. 7. Ч. 3. Політичні науки. 12-15, с. 13.

⁵⁴⁵ Бистрицький Є. (2018) Екзистенційна істина і постправа. Філософська думка. 5. 54-71, с. 55.

⁵⁴⁶ Сергієнко Т. І. (2020) Теоретико-концептуальні виміри інформаційної безпеки в умовах становлення сучасного інформаційного суспільства. Матеріали X міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Сучасний рух науки». Дніпро, 405-409.

⁵⁴⁷ Поліщук Р. (2017) Інформаційно-комунікативний чинник як сучасний метод впливу на національно-культурну ідентичність українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Гуманітарно-наукове знання: комунікативні засади». Чернівці, 274-277.

⁵⁴⁸ Федорів І. П. (2011) Вплив ЗМІ на формування політичної культури. Наукові записки НаУКМА. Том 121. Політичні науки, 47-51.

маніпулятора в формі прихованого впливу.⁵⁴⁹ Фактор маніпулювання свідомістю активно здійснюється через засоби масової інформації, різного роду інформаційні ресурси, які є потужним засобом впливу на суспільство та використовуються з метою впливу на нього. Г. Лебон зазначав, що для того, щоб сформувати масу, а відтак вплинути на громадську думку, вже не потрібен безпосередній контакт між великою кількістю людей, оскільки тисячі громадян можуть водночас потрапляти під вплив подій загальнонаціонального масштабу, піддаватися доволі сильним емоціям, і їхня індивідуальна психологія трансформується в масову психологію, оскільки розрізнені індивіди загалом набувають за таких умов рис натовпу. «Серед засобів спеціалізованого впливу політичною маніпуляцією на маси використовуються штучно створені й нав'язані масам іміджі, мовні формули й штампи, стереотипи поведінки, готові відповіді на питання. Засоби масової комунікації в процесі політичної маніпуляції мають на меті сформувати уніфіковані й зумисне спрощені, зведені до стандартів масової свідомості уявлення про буття, які не виходять на рівень теоретичної рефлексії».⁵⁵⁰

Пошук ефективних методів та інструментів вдосконалення співпраці між громадянським суспільством, державою, особистістю у суспільно-важливих питаннях є стратегічним пріоритетом держави. Особливо це питання є актуальним для України, яка фактично знаходиться в умовах неоголошеної війни. Підживлює значущість подібних пошуків факт того, що зовнішня агресія проти української державності відрізняється від традиційних методів військової експансії, оскільки включає в себе постійний інформаційний тиск та агресивну пропаганду⁵⁵¹. Мова йде про недержавні інституції, коли розглядається участь громадянського суспільства у процесі протидії інформаційним загрозам та захисту національних інтересів. Спираючись на аналіз суспільно-політичних реалій України та досвід зарубіжної практики, можна виділити три групинедержавних інституцій як суб'єктів інформаційної безпеки:

- 1) громадські об'єднання, тобто різного роду організації, спілки, асоціації і т. д.;
- 2) неурядові аналітичні центри, як позадержавні експертні та наукові установи;
- 3) усі недержавні засоби масової інформації, що діють на території України, а саме друковані джерела (журнали, газети), телевізійні канали, радіостанції, інтернет-ресурси⁵⁵².

В сфері забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості та суспільства доцільним постає розгляд основних механізмів взаємодії між державою і суспільством з трьох аспектів. (див. Табл. 3)

Таблиця 3. Механізми взаємодії у сфері інформаційно-психологічної безпеки

аспект механізму	зміст механізму
інституційний аспект	комунікативні зв'язки між владою і суспільством будуються через використання консультативних органів-посередників (наприклад громадських рад), які створюються при державних структурах і виконують роль своєрідного «інформаційного мосту».
нормативно-правовий аспект	цей аспект безпосередньо залежить від попереднього, так як без інституційної основи реалізація правових норм у відносинах влади і суспільства неможливо. Отже, влада має можливість залучати громадські організації та об'єднання до реалізації політики безпеки в інформаційній сфері шляхом прийняття необхідних законів, директив, а також укладення договорів.
практичний аспект	кінцевою стадією співпраці між владою та суспільстві в інформаційній сфері є реалізація спільних проектів та ініціатив, прийняття необхідних рішень і активна діяльність в суспільно-політичній практиці

*Джерело – складено автором на основі інформації⁵⁵³.

⁵⁴⁹ Сергієнко Т. І. (2020) Особливості формування інформаційного суспільства в Україні в умовах гібридного миру та війни. Contemporary Issues of Digital Economy and Society. Series of monographs Katowice School of Technology. Monograph 36, 99-108.

⁵⁵⁰ Лебон Г. Психология народов и масс. Available online: <http://lib.ru/POLITOLOG/LEBON/psihologia.txt>.

⁵⁵¹ Головка А. А. (2016) Власть и общество в борьбе с внешними информационными угрозами. Материалы междуна. конференции «Актуальные проблемы современной науки». Москва – Астана – Харків – Відень, 20-22.

⁵⁵² Там само.

⁵⁵³ Там само.

Фундаментальним викликом часу у сучасних умовах є розроблення ефективних механізмів взаємодії інформаційних структур та громадянського суспільства. Складний характер цих взаємозв'язків пояснюється тим, що без громадянського суспільства не може належним чином формуватися національний інформаційний простір, у той час як і становлення повноцінного громадянського суспільства неможливе без інформаційного простору в тому контексті, як його розуміє міжнародна спільнота.

Глобалізаційні та обмінні процеси, що протікають у сучасному світі, потребують конструктивної взаємодії на всіх рівнях регуляції суспільних процесів. Взаємодія інформаційних структур та громадянського суспільства є важливим інструментом, що дає змогу забезпечити консенсус між усіма сторонами суспільного договору в державі, забезпечити розвиток нових ідей, прозорість і відкритість роботи органів державної влади. Розвиток подібної взаємодії сприяє розвитку суспільства, адже громадянське суспільство та інформаційна сфера взаємно доповнюються і в разі порушення цих зв'язків несуть втрати. Цей нерозривний зв'язок полягає в тому, що головна мета діяльності будь-яких інформаційних структур – це формування громадської думки, яка знаходить свій прояв у соціальній активності.

В Україні спостерігається тенденція до зростання посередництва між засобами масової інформації й органами державної влади та зниження уваги до інших функцій засобів масової інформації. Робота всіх інформаційних та інформаційно-аналітичних структур нині пов'язана із суспільно-політичною ситуацією в країні. Надмірна заполітизованість величезних мас громадян є ознакою перехідних періодів (постреволюційних, часів кардинальних змін державного устрою). Подібна залученість громадян в політику відхиляється від соціальних норм.⁵⁵⁴

Через засоби масової інформації відбувається постійний вплив на систему суспільних, ідеологічних на політичних установок громадян. Не формуючи нових смислів, зміна цих установок відбувається найчастіше за рахунок послаблення або посилення старих. За наявності недостатнього рівня громадянської свідомості (що в українських реаліях не зовсім доречно ставити поряд із свідомістю політичною, як зазвичай робиться), слабкості суспільства та поширення політичного та національного екстремізму, владні інститути можуть спричинити на нього деструктивний вплив. Це пов'язано із зміщенням демократичної установки щодо так званого обмеження держави правом та спричиняє поширення суспільного аморалізму, що виходить зі сфери політичних відносин.

Поняття інформаційно-психологічної безпеки в сучасному світі надзвичайно широке. Воно включає в себе як контроль за непоширенням інформації, яка вважається таємною, так і міркування вчасного, повного та якісного інформування громадян про події в країні і світі, вільного доступу до різних джерел інформації – і разом із тим сприяння цілісності суспільства, підтримання його морального добробуту, захисту від несприятливих інформаційних впливів.

Для реалізації цього комплексного завдання державі необхідно віднайти динамічний баланс між свободою слова, забезпеченням права на інформацію, ефективним використанням інформації як засобу контролю громадянського суспільства за діями влади, обмеженням поширення таємної інформації та підтриманням моральної і духовної стабільності у суспільстві.

Висновки. Таким чином, значимо, що інформаційна політика влади повинна працювати не лише на висвітлення її дій, а скоріше на організацію інформаційних потоків усієї держави. Сучасне суспільство, в якому володіння новітньою інформацією є рушійною силою будь-яких змін та розвитку. Інформація лежить в основі нового інформаційного світогляду, що формує у свідомості людини нову єдину інформаційну картину світу як інтегративний образ інформаційно-комунікативної реальності – системи масової свідомості.

---

⁵⁵⁴ Куфтырев П. СМИ в прямой демократии: правда вместо пропаганды. Available online: <http://obozrevatel.com/blogs/73264-smi-v-priamoj-demokratii-pravda-vmesto-propagandyi.htm>.

Отже, одним із аспектів проблематики інформаційно-психологічної безпеки сьогодні є пошук адекватного балансу між впливами переміщення інформації в інформаційному середовищі, та потребами окремих людей. Знаходження цього балансу дозволить як захистити інтереси суспільства і держави, так і сприяти реалізації права громадян на отримання всебічної і якісної інформації. Це завдання передбачає здійснення гнучкої і активної державної політики у питаннях потоку та доступності інформації, діяльності засобів масової інформації, освіти і масової культури.

Найкраще забезпечити інформаційно-психологічну безпеку особистості та суспільства українська держава зможе, якщо створить умови для всебічного розвитку інститутів громадянського суспільства, закладів освіти і культури, засобів масової інформації.

Література:

1. Арабаджиев Д. Ю., Сергієнко Т. І. (2019) Маніпулювання свідомістю суспільства в умовах інформаційної та гібридної війни в Україні. Гілея. 7, 12-15.
2. Арабаджиев Д. Ю., Сергієнко Т. І. (2019) Особливості розвитку сучасного інформаційного суспільства в Україні в умовах політичної конфліктності. The 2nd International scientific and practical conference «Scientific achievements of modern society». Liverpool, United Kingdom. 74-79.
3. Бабарикіна Н. А. (2014) Політична зрілість громадянського суспільства в Україні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні тенденції розвитку суспільних наук». Львів, 88-92.
4. Бабарикіна Н. А. (2014) Громадянське суспільство як засіб гармонізації відносин між державою і громадянами. Грані, 11, 115, 110-120.
5. Бистрицький Є. (2018) Екзистенційна істина і постправа. Філософська думка. 5. С. 54-71.
6. Головка А. А. (2016) Власть и общество в борьбе с внешними информационными угрозами. Материалы международной конференции «Актуальные проблемы современной науки». Москва – Астана – Харків – Відень, 20-22.
7. Дорош Л. (2013) Інформаційно-психологічна безпека особи, суспільства та держави: новітні виклики міжнародній безпеці. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 25. 107-112.
8. Інформаційно-психологічна безпека особистості Available online: <https://sites.google.com/site/infobezosob/informacijno-psihologicna-bezpeka-osobistosti>.
9. Катаев Є. (2014) Інформаційно-психологічна безпека особистості в умовах сучасного суспільства. Вісник Національного університету оборони України. 2, 215-220.
10. Кіндратець О. М. (2003) Формування суспільства сталого розвитку: проблеми і перспективи. Запоріжжя: Видавництво Запорізької державної інженерної академії. 382 с.
11. Куфтырев П. СМИ в прямой демократии: правда вместо пропаганды. Available online: <http://obozrevatel.com/blogs/73264-smi-v-priamoj-demokratii-pravda-vmesto-propagandyi.htm>.
12. Лебон Г. Психология народов и масс. Available online: <http://lib.ru/POLITOLOG/LEBON/psihologia.txt>.
13. Основи інформаційно-психологічної безпеки держави. Available online: <https://studfile.net/preview/5376129/page:40/>.
14. Поліщук Р. (2017) Інформаційно-комунікативний чинник як сучасний метод впливу на національно- культурну ідентичність українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Гуманітарно-наукове знання: комунікативні засади». Чернівці, 274-277.
15. Пучков О. О. (2015) Інформаційна безпека у контексті сьогоденних реалій: філософський аспект. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 61. С. 39-245.
16. Рублик Ю. О., Маніна Л. І., Єльніков А. С. Інформаційно-психологічна безпека особистості. Available online:

<https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/node/2795/15stattyarublykyuo.pdf>.

17. Сергієнко Т. І. (2020) Теоретико-концептуальні виміри інформаційної безпеки в умовах становлення сучасного інформаційного суспільства. Матеріали X міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Сучасний рух науки». Дніпро, 405-409.

18. Сергієнко Т. І. (2020) Особливості формування інформаційного суспільства в Україні в умовах гібридного миру та війни. *Contemporary Issues of Digital Economy and Society. Series of monographs Katowice School of Technology. Monograph 36*, 99-108.

19. Уханова Н. С. (2013) Інформаційно-психологічна безпека особистості, суспільства та держави. *Правова інформатика*. 3, 91-95.

20. Федорів І. П. (2011) Вплив ЗМІ на формування політичної культури. *Наукові записки НаУКМА. Том 121. Політичні науки*, 47-51.

4.3. THE IMPACT OF SOCIAL TIES OF CONVICTS ON THEIR LEGAL EDUCATION AND PREVENTION OF CRIMES MADE BY THEM

4.3. ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ЗАСУДЖЕНИХ НА ЇХ ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ТА ЗАПОБІГАННЯ ВЧИНЕННЯ НИМИ ЗЛОЧИНІВ

Актуальність теми статті обумовлена складною оперативної обстановкою в державі, стабільним рівнем вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, неефективністю превентивних заходів які застосовуються державою з метою подолати злочинність в державі.

Виходячи з зазначеного слід зауважити, що особи які вчинили тяжкі та особливо тяжкі злочини відбувають покарання в кримінально-виконавчих установах закритого типу, які мають назву виправні колонії. Більша частина засуджених це особи, які вчинили тяжкі злочини і раніше відбували покарання. Зазначене свідчить, що робота, яка проводиться в установах виконання покарань з метою виправлення та ресоціалізації засуджених не дає бажаних результатів. Головними найбільш актуальними причинами цього є: тиск на адміністрацію установ виконання покарань; занадто невиправдана ліберелізація кримінально-виконавчого та кримінального законодавства; відсутність дієвого механізму надання допомоги особам, які звільняються з установ виконання покарань та відсутність пробаційного нагляду за ними, тощо. При цьому вказані причини набули актуальності нещодавно, інші причини притаманні пенітенціарній системі, як минулого так і сучасності. Однією з таких причин є відсутність соціальних стимулюючих та стримуючих факторів у засуджених, як під час відбування ними покарання, так і після звільнення. Відсутність соціальних зв'язків у засудженого значно ускладнює роботу з його виправлення та ресоціалізації, як під час відбування покарання, так і надання йому суттєвої допомоги в його адаптації до умов цивільного суспільства. Саме тому робота по підтримці, відновленню та встановленню соціальних зв'язків засуджених є актуальною.

Теоретичною базою дослідження проблеми підтримки, відновленню та встановленню соціальних зв'язків засуджених стали праці вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема, К. А. Автухова, В. А. Бадири, Л. Г. Бандолі, О. М. Бандурки, Є. Ю. Бараша, І. Г. Богатирьова, О. І. Богатирьової, І. В. Боднара, Є. М. Бодюла, В. В. Василевича, О. М. Гуміна, Т. А. Денисової, О. М. Джужі, А. Ф. Зелінського, О. І. Іванькова, І. В. Іванькова, О. Г. Колба, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, В. А. Львовичкіна, В. О. Меркулової, О. І. Осауленка, М. С. Пузирьова, Г. О. Радова, Г. С. Резніченко, О. В. Романенка, М. В. Романова, О. М. Рудневої, А. В. Савченка, А.Х. Степанюка, В. М. Трубникова, С. Я. Фаренюка, С. І. Халимона, М. І. Хавронюка, О. В. Хорошуна, О. В. Щербини, Ю. В. Шинкарьова, С. В. Царюка, І. С. Яковець, М. М. Яцишина та ін.

Метою статті є визначення сучасного стану проблеми підтримки, відновленню та встановленню соціальних зв'язків засуджених в кримінально-виконавчому законодавстві України та вироблення напрямів їх покращення.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи питання соціальних зв'язків засуджених слід зазначити що Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з ув'язненими (Правила Мандели) (2015 р.) та Європейські пенітенціарні правила вказують на те, що поміщення особи в місця несвободи часто негативно впливає на соціальні зв'язки у родині та соціальні зв'язки з суспільством. В зазначених документах передбачена вимога до кримінально-виконавчого законодавства, з метою створення умов щоб засуджені мали можливість підтримувати зв'язки з сім'єю, друзями, знайомими і суспільством, перебуваючи в місцях несвободи, що зменшить негативні наслідки та надасть допомогу в їх соціальній адаптації після звільнення^{555,556}. Підтримка, відновлення та встановлення таких контактів

⁵⁵⁵ Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими (у редакції 2015 р.)

URL: http://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/CCPCJ_24/resolutions/L6_Rev1/ECN152015_L6Rev1_r_V1503587.pdf (дата звернення 12. 06. 2020).

відповідає інтересам суспільства, так як утримає осіб під подальшою протиправною поведінки, що створить більш безпечні умови життя та зменшить навантаження на установ виконання покарань. З цією метою в національному законодавстві необхідно передбачати можливість спілкування засуджених через регулярні проміжки часу і під належним наглядом з їхніми родинами або друзями, які мають позитивні характеристики і у порядку листування, і у ході побачень. Особливу увагу при цьому слід приділяти підтримці і зміцненню зв'язків між засудженим і його родиною, які є бажаними і слугують інтересам обох сторін.

Питанням дослідження імплементації вимог міжнародних норм у сфері захисту прав людини у національне законодавство займався у своєму дисертаційному дослідженні О. І. Іваньков, який пропонує розглядати питання про забезпечення можливості збереження, підтримки та встановлення соціальних зв'язків засуджених до позбавлення волі, які відбуваються покарання в установах виконання покарань Державної пенітенціарної служби України у двох площинах, а саме: соціальні зв'язки засудженого до позбавлення волі із зовнішнім світом та соціальні зв'язки засуджених до позбавлення волі в межах установи виконання покарань. У свою чергу діяльність щодо збереження, підтримки та встановлення соціальних зв'язків засуджених з зовнішнім світом можливо розділити на наступні елементи: надання засудженому побачень, телефонних розмов, можливості на деякий час виходити за межі пенітенціарних установ (інститут надання побачень і відпусток засудженому), забезпечення можливості доступу до засобів масової інформації, до друкованих видань, можливості захисту своїх прав та обов'язків тощо. Соціальні зв'язки засуджених в межах установи виконання покарань необхідно розглядати, на нашу точку зору, в площині відчуття безпеки від оточуючого середовища засуджених та його негативних елементів⁵⁵⁷.

Ми в повній мірі погоджуємось з його поглядами щодо першої групи, проте не погоджуємось з поглядами щодо другої групи, в яку він вкладає діяльність, спрямовану на забезпечення засудженого до позбавлення волі нормальними умовами відбування покарання і, відповідно, на реалізацію права засудженого до позбавлення волі на особисту безпеку та відчуття захищеності, що не унеможливує здійснення негативного впливу на нього з боку середовища засуджених⁵⁵⁸. Безперечно, ця діяльність важлива, проте розглядати її в площині соціальних зв'язків засуджених вважаємо не виправданим.

В нашій статті ми розглянемо організацію по першому напрямку діяльності. Так, національне законодавство України передбачає можливість спілкування засудженого з іншими особами. Зокрема, засудженим до покарання у виді позбавлення волі на певний строк, згідно зі ст. 110 Кримінально-виконавчого кодексу України, надається право на побачення, а саме: засуджені мають право на короткострокові побачення тривалістю до чотирьох годин і тривалі – до трьох діб⁵⁵⁹.

Короткострокові побачення надаються з родичами або іншими особами у присутності представника колонії. Нововведенням стало те що при короткостроковому побаченні спілкування засудженого може відбуватись, як з захисним склом (з метою забезпечення безпеки) так і без нього, що є практикою провідних країн Європи.

Слід зазначити, що кримінально-виконавче законодавство передбачає що короткострокове побачення може проводитись з метою отримання правової допомоги, так для отримання такої допомоги за письмовою заявою засуджених, їхніх близьких родичів, громадських організацій засудженим надається побачення з адвокатом або іншим фахівцем у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи.

---

⁵⁵⁶ Европейские пенитенциарные правила: Рекомендация № R (2006) 2 Комитета Министров государствам – членам Совета Европы URL: http://www.prison.org/law/eur_pr.shtml (дата звернення 12. 06. 2020).

⁵⁵⁷ Іваньков І. В. Міжнародно-правові стандарти у сфері забезпечення захисту прав засуджених до позбавлення волі дис... канд. юр. наук 12.00.08. Харків, 2017. 233 с.

⁵⁵⁸ Там само.

⁵⁵⁹ Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України редакції від 16. 01. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення 12. 06. 2020).

В свою чергу міжнародні документи у сфері захисту прав засуджених вимагають, щоб зустрічі ув'язнених з юридичними представниками, які проводяться у присутності співробітників в'язниці, повинні проходити так, щоб останні не чули про що йде мова, що в повній мірі увібрало в себе національне законодавство, яке передбачає, що за бажанням засудженого або адвоката чи іншого фахівця в галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, побачення можуть надаватися наодинці.

Тривалі побачення надаються з правом спільного проживання і тільки з близькими родичами (подружжя, батьки, діти, всиновлювачі, всиновлені, рідні брати й сестри, дід, баба, онуки). Тривалі побачення можуть надаватися і подружжю, яке проживало однією сім'єю, але не перебувало у шлюбі, за умови, що в них є спільні неповнолітні діти. Тривалі побачення надаються дещо диференційовано, відповідно до виду структурної дільниці в якій перебуває засуджених, так засудженим до позбавлення волі, які знаходяться у дільниці посиленого контролю, надається одне короткострокове побачення на місяць і одне тривале побачення на три місяці; засудженим до позбавлення волі, що знаходяться у дільниці ресоціалізації, надається одне короткострокове побачення на місяць і одне тривале побачення на два місяці; засудженим до позбавлення волі, що перебувають у дільниці соціальної адаптації та соціальної реабілітації, надаються короткострокові побачення без обмежень та тривале побачення щомісяця⁵⁶⁰.

Викладене вказує, що національне законодавство в повній мірі відповідає вимогам міжнародних документів в цій сфері, навіть є елемент домінування, так як законодавство України чітко визначає кількість побачень з урахуванням структурної дільниці установи виконання покарань в якій знаходиться засуджений. Проте існує і інша точка зору на це питання. Так в законодавстві Європейських країн передбачається мінімальна кількість побачень які може отримати засуджений, а начальник в'язниці, з урахуванням позитивного впливу соціальних зв'язків на поведінку засудженого може збільшити їх кількість. Мі вважаємо за доцільне прописати також норму в національне законодавство, коли начальник установи, з метою виправлення та ресоціалізації засуджених зможе збільшувати кількість короткострокових побачень, які надаються засудженим.

Іншим елементом соціальних зв'язків засуджених з зовнішнім світом є порядок і умови надання телефонних розмов засудженим.

Продовжуючи лібералізацію інституту соціальних зв'язків, законодавець значно змінив право засуджених на телефонні розмови та користування мережею «Інтернет».

Так засуджені можуть протягом дня у вільний від роботи час та поза часом, передбаченим для приймання їжі та безперервного сну можуть проводити телефонні розмови, а за необхідності та за погодженням з адміністрацією – у будь-який час.

На відміну від телефонних розмов, Кримінально-виконавчий кодекс України в ст. 110 більш детально регламентує порядок користування засудженими глобальною мережею «Інтернет» зокрема: регулюється порядок користування електронною поштою (засуджені можуть створювати електронну поштову скриньку та користуватися нею під контролем адміністрації установи виконання покарань (адміністрація може відслідковувати вхідну та вихідну інформацію); встановлені заборони на відвідування певних сайтів (під час користування глобальною мережею Інтернет засудженим забороняється реєструватись на веб-сайтах; відвідувати веб-сайти соціальних мереж, сайти, що пропагують жорстокість, насильство, еротичного або порнографічного змісту; формувати будь-які бази даних та накопичувальні диски, у тому числі віртуальні; переглядати сайти, що можуть негативно вплинути на психічний стан засудженого)⁵⁶¹.

⁵⁶⁰ Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України редакції від 16. 01. 2020 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення 12. 06. 2020).

⁵⁶¹ Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України редакції від 16. 01. 2020 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення 12. 06. 2020).

Слід зазначити, що законодавець чітко вказав, що порядок організації побачень, телефонних розмов, користування мережею «Інтернет» встановлюється Міністерством юстиції України.

Прикладом такого регулювання є прийняття «Порядку організації надання засудженим доступу до глобальної мережі Інтернет», який затверджений Наказом Міністерства юстиції України № 1275/5 від 01. 08. 2014 р.

В свою чергу Іваньков О. І. вказує, що надання можливості користуватись засудженим без обмежень мобільними телефонами та мережею «Internet» суперечить встановленими міжнародними стандартами. Він зазначає документи Ради Європи і документи Організації Об'єднаних націй передбачають, що ув'язненим необхідно дозволяти максимально часто спілкуватися поштою, по телефону або в інші способи зі своїми родинами, іншими особами та представниками зовнішніх організацій; також слід дозволяти відвідування ув'язнених зазначеними особами. Зазначене дозволяє стверджувати, що вимога щодо надання мобільного зв'язку у виправних установах та користування мережею «Internet» у цих документах відсутня, тому, на його точку зору, надання можливості користуватись мобільними телефонами та мережею «Internet» без обмежень є занадто ліберальним кроком, викликаним заангажованими вимогами певних категорій правозахисників⁵⁶².

Ми повністю підтримуємо точку зору Іванькова І. В. по цьому питанню та вважаємо, що телефонні розмови та доступ до мережі «Інтернет» повинні слугувати засобом підтримання, відновлення та встановлення соціальних зв'язків, слугувати виховній та освітній цілі, бути засобом завдяки якому особа зможе адаптуватись в суспільстві після звільнення, а не бути іграшкою, або засобом витратити час.

Наступним елементом підтримання ними зв'язків засуджених із зовнішнім світом є надання засудженим до позбавлення волі відпусток або короткочасних виїздів за межі установ виконання покарань.

Слід сказати, що даному питанню приділена доволі значна увага з боку міжнародних норм у сфері захисту прав засуджених. Питанню надання відпусток засудженим приділено значну увагу у Рекомендації № R (82) 16 Комітету міністрів державам-членам щодо надання короткострокових відпусток ув'язненим, яка прийнята Комітетом міністрів ради Європи 24 вересня 1982 р. Ці норми вказують за необхідне закріпити в національних законодавствах можливість короткострокових відпусток для засуджених до покарань пов'язаних з позбавленням волі, особливо в тих випадках: коли це можливо; відвідування хворого родича; присутності на похованні або з інших гуманітарних мотивів. Ці короткострокові відпустки можуть надаватись із супроводом працівників адміністрації або самостійно.

Національне кримінально-виконавче законодавство увібрало в себе вимоги цих норм. Так ст. 111 «Короткочасні виїзди за межі виправних і виховних колоній» Кримінально-виконавчого кодексу України передбачає, що засудженим які тримаються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, дільницях соціальної реабілітації виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і дільницях соціальної реабілітації виправних колоній середнього рівня безпеки та виховних колоніях, дозволяється короткочасний виїзд за межі колонії на території України на строк не більше семи діб, не включаючи часу, необхідного для проїзду в обидва кінці (не більше трьох діб), у зв'язку з такими винятковими особистими обставинами: смерть або тяжка хвороба близького родича, що загрожує життю хворого; стихійне лихо, що спричинило значну матеріальну шкоду засудженому або його сім'ї; одержання медичної допомоги, якщо така допомога не може бути надана установою виконання покарань, за наявності відповідного висновку лікаря такої установи⁵⁶³.

⁵⁶² Іваньков І. В. Міжнародно-правові стандарти у сфері забезпечення захисту прав засуджених до позбавлення волі дис... канд. юр. наук 12.00.08. Харків, 2017. 233 с.

⁵⁶³ Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України редакції від 16. 01. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення 12. 06. 2020).

Слід зазначити, що в 2014 році ця норма була змінена так як раніше надати чи не надати такий дозвіл вирішувала адміністрація установи виконання покарань. Це право залишилось за адміністрацією тільки у випадку надання дозволу засудженим жінкам, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях, для влаштування дітей у родичів, опікунів або в дитячих будинках тривалістю не більш як десять діб без урахування часу перебування в дорозі (не більш як три доби).

Вказане нами дає можливість зазначити, що надання відпусток засуджених, хоч і передбачене в національному законодавстві, проте не відіграє ту роль, яку вкладає в цей інститут міжнародна спільнота. На нашу точку зору надання права на короточасні виїзди повинно також даватись з виховною метою за дотримання вимог режиму, ставлення до загальноосвітнього та професійно-технічного навчання, до суспільно-корисної праці. Вважаємо необхідно також дослідити можливість надання короточасного виїзду перед звільнення з метою з'ясування питань побутового та трудового влаштування. Безперечно, що це повинно бути правом адміністрації, важелем впливу на засуджених, виховувати в них потяг самокерованої правослухняної поведінки.

Як приклад можна навести законодавство Швейцарії де засуджені мають право на короточасні відпустки у виді заохочення. Засуджений який працює у пенітенціарній установі, має на рахунку 100 швейцарських франків, зароблених в ній, і отримує зарплату, набуває право дозволу на виїзд за межі установи з метою відвідування родичів у вихідні дні⁵⁶⁴.

В якості висновку слід зазначити, що підтримання, відновлення та встановлення зв'язків засуджених з зовнішнім світом ставить перед суспільством та адміністрацією установ виконання покарань ряд складних для виконання завдань, проте їх реалізація надасть змогу зменшити як пенітенціарний, так і постпенітенціарний рецидив.

Література:

1. Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими (у редакції 2015 р.) URL: http://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/CCPCJ_24/resolutions/L6_Rev1/ECN152015_L6Rev1_r_V1503587.pdf (дата звернення 12. 06. 2020).
2. Европейские пенитенциарные правила: Рекомендация № R (2006) 2 Комитета Министров государствам-членам Совета Европы URL: http://www.prison.org/law/eur_pr.shtml (дата звернення 12. 06. 2020).
3. Іваньков І. В. Міжнародно-правові стандарти у сфері забезпечення захисту прав засуджених до позбавлення волі дис... канд. юр. наук 12.00.08. Харків, 2017. 233 с.
4. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України редакції від 16. 01. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення 12. 06. 2020).
5. Досвід пенітенціаріїв Швейцарії. Державна пенітенціарна служба України. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/759220> (дата звернення 12. 06. 2020).

---

⁵⁶⁴ Досвід пенітенціаріїв Швейцарії. Державна пенітенціарна служба України. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/759220> (дата звернення 12. 06. 2020).

4.4. PSYCHOLOGICAL SECURITY OF THE CHILD IN THE DIGITAL SPACE

4.4. ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ДИТИНИ В ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРИ

За останні роки інформаційний простір перетворився в найважливішу базу даних, став невід'ємною частиною сучасного суспільства. Навряд чи можна тепер уявити людське спілкування, ЗМІ, медицину, освіту, політичне життя, наукові дослідження без інформаційних технологій, а дитину – без гаджета. Однак інформаційний простір – це не тільки джерело можливостей і нових знань, а й осередок психологічних загроз. Інтернет та телебачення стали середовищем, що впливає на поведінку багатьох мільйонів користувачів, як дорослих, так і підлітків та дітей, на їх дії, знання та думки, установки та ціннісні орієнтири, поведінкові навички. Адже ці технології багато в чому визначають формування «моделі» світу, «сітки координат, за допомогою якої люди сприймають дійсність та будують образ світу, який існує в їхній свідомості»⁵⁶⁵. У нашому сучасному суспільстві роль інформаційних технологій, що впливають на формування картини світу, зростає, та поглинає в себе й витісняє мистецтво, мову, релігію, науку й т.п. Тому психологічна безпека дитини в світі інформаційних технологій стає важливим питанням, яке потребує особливої уваги, як з боку батьків, так і з боку педагогів.

Ера, в якій ми існуємо, являє собою електронну епоху. Крім звичного минулим поколінням світу природи, наше покоління існує і соціалізується в штучному світі – цифровому. Життя без електронних гаджетів і техніки здається чимось нереальним, адже позбутися сучасних технологій означає втратити швидкий та зручний доступ до великого обсягу інформації. Але чи завжди інформація що отримується та засвоюється користувачем в інформаційному середовищі є корисною та безпечною? В даний час одне з найбільш обговорюваних і актуальних питань є питання психологічної безпеки в цифровому середовищі.

Цифрове середовище включає весь спектр Інтернет-ресурсів та комп'ютерних й мережевих технологій. Основними технологічними трендами її розвитку є розширення телекомунікаційної інфраструктури, прогрес комп'ютерних, мережевих та мобільних технологій, використання технологічних новацій в складних соціально-технічних системах. При цьому цифровий простір що формується грає вирішальну роль в новій інформаційній картині світу, коли інформація виступає як двигун суспільного і технічного прогресу. Безсумнівно, дані зміни мають позитивне значення для розвитку суспільства, але також вони сприяють появі нових ризиків та загроз інформаційно-психологічного характеру. Так, надлишок інформації, її хаотичність ставить під загрозу психологічний стан людей. У зв'язку зі збільшенням обсягу інформації виникає актуальне питання, про безпеку користувача при використанні інформаційного середовища для спілкування. Обсяг інформації, що зберігається зростає в чотири рази швидше, ніж світова економіка, в той час як обчислювальна потужність комп'ютерів збільшується в дев'ять разів швидше. Не дивно, що люди скаржаться на інформаційне перевантаження.

Таким чином, найважливішим завданням стає забезпечення інформаційно-психологічної безпеки як стану захищеності людини та/або груп людей від негативних інформаційно-психологічних впливів і пов'язаних з цим інших життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави в кіберпросторі. Особливо вразливою категорією в цифровому просторі є діти і підлітки. У період перехідного віку найчастіше спостерігається проблема самотності. Підлітки гостро реагують на критику, можуть бути схильні до замкнутості, почуттю заниженої самооцінки. Відкидаючи можливість поділитися переживаннями з батьками, вони шукають наставника або того, хто зможе вислухати та дати пораду. Саме в період такого нестабільного психологічного стану, ментальній безпеці підлітків можуть загрожувати відомі всім соціальні мережі: починаючи від негативного

⁵⁶⁵ Гуревич А. Я. Исторический синтез и «Школа Анналов». – М., Индрик, 1993. – 327 с.

коментаря до фотографії, закінчуючи психологічними маніпуляціями різних інтернет-маніяків та навіть вербуванням в терористичні організації. Так, певна кількість дітей, які загинули за різних обставин в країні, перебували, в так званих, мережевих «групах смерті». Творці даних груп входили в довіру дітей, вислуховуючи їхні проблеми та визначаючи «больові точки», після цього схилили їх до навмисного заподіяння собі болю, нанесення різних видів травм свого тіла та самогубства. Дані «групи смерті» дуже складно або майже неможливо відстежити в соціальних мережах, при блокуванні одних, відразу ж створюються нові аналогічні спільноти.

Серед основних психологічних проблем безпеки при використанні Інтернету підлітками можна виділити й ризик формування Інтернет-залежності. Дана залежність стає причиною цілого ряду психологічних проблем у підлітків: конфліктну поведінку, хронічні депресії, перевагу віртуального простору реальному життю, труднощі адаптації в соціумі.

Безумовно, психологи та педагоги повинні проводити бесіди з підлітками, пояснюючи які загрози психологічної безпеки існують в цифровому просторі. Однак варто враховувати юнацький максималізм, який може проявлятися у надмірній самовпевненості й впертості. Надмірне акцентування уваги на даному питанні може пробудити цікавість у підлітків і спонукати їх досліджувати описану проблему самостійно.

Таким чином, в умовах цифрового простору існує безліч факторів, що ставлять під загрозу психологічну безпеку дітей. Але заборонити доступ до інформаційного середовища суспільства, хто вступив в електронну епоху неможливо і безглуздо.

Рациональним рішенням даної проблеми є встановлення ряду певних правил, що регулюють відносини індивідів всередині цифрового середовища і забезпечують їм психологічну безпеку.

Вирішення питання психологічної безпеки в представлених умовах вимагає найбільш комплексного підходу, який торкнеться всіх сфер цифрового простору.

Психологічна безпека для дитини полягає у відсутності небезпечних умов психічного розвитку дитини, коли правильно і коректно виключаються внутрішні і зовнішні загрози психічному здоров'ю дитини. Це стосується й інформаційного простору. Візьмемо, наприклад, сучасну українську сім'ю. Неможливо уявити її без телебачення. Телебачення – це «вікно у зовнішній світ» і раніше воно виконувало освітню, розважальну та виховну функції. За допомогою телебачення у дітей формується той самий «образ світу», поняття про добро і зло, справедливість, любов, співпереживання та дружбу. Телевізійні установки настільки міцно впроваджуються в свідомість, що дитина сприймає їх як норму поведінки та діє відповідно них.

Аналізуючи дані, отримані в результаті анкетування батьків на базі дитячого садку № 222 у місті Одеса, можна зробити наступні висновки: 70% дітей проводять удома біля екранів 2-4 години в день. Варто врахувати той факт, що діти, які не відвідують дитячий садок, перебувають біля екранів телевізорів в 2 рази більше, ніж діти, які відвідують дитячий дошкільний заклад. При цьому звичку дивитися телевізор, сидіти за комп'ютером дитина набуває разом з батьками. Для сім'ї зручно, коли дитина спокійно сидить, не заважає батькам, не бігає, не стрибає.

Однак насторожує те, що велика кількість дошкільнят стали використовувати сценарій мультфільмів в своїх сюжетно-рольових іграх, а переваги дітей в мультфільмах можна визначити і з іграшок, які дитина приносить в дитячий сад⁵⁶⁶.

Далеко не всі сучасні анімаційні фільми для дітей орієнтовані на виховання в дитині позитивних рис характеру. Деякі з них чинять негативний вплив: демонструють агресію, негативне ставлення до слабких, неповагу до старших, рясніють насильством, а також еротичним підтекстом й т.п. Після перегляду таких мультфільмів дитина починає проявляти жорстокість і в родині й в дошкільному закладі.

---

⁵⁶⁶ Соколова М. В. Персонажи современных мультфильмов в играх и игрушках детей. Психологическая наука и образование. 2011. Том 16. № 2. С. 68-74.

Нехитрі сюжети гальмують розвиток уяви, логіки, пам'яті, уваги. Дитині важко розібратися хто з персонажів добрий, а хто поганий. Не розуміючи цього, дошкільнику складно дати оцінку герою та вибрати об'єкт для наслідування.

Багато батьків кажуть, що діти не люблять і не хочуть, щоб їм читали книжки, замість цього вони вважають за краще дивитися казки по відео. Для дорослих зручніше включити мультфільм, ніж витратити час на прочитання дитині книжки. Такі методи гальмують розвиток психічних функцій дитини. Сповільнюється розвиток мови, мислення, уяви, так як все дано в готовому вигляді. При цьому немає тісного емоційного контакту дитини і батька. Чи не відбувається обговорення прочитаного тексту і не розвивається у дитини прагнення самій навчитися читати. Цей, здавалося б, легкий шлях у вихованні згодом призводить до плачевних результатів під час вступу дитини до школи. Дитина не привчена до книги, вона не може сконцентруватися на тексті, у неї не розвинена уява, відсутня зв'язкова мова.

Все це травмує психіку дитини, вчить неправильним прикладам, призводить до психологічних проблем, труднощів у вихованні, і в подальшому до неправильного відношення до життя. Головною рекомендацією в зв'язку з цим є – не допускати дитину до трьох років до телевізора, а з трьох років – виключно радянські мультфільми, які відрізняються високою художньою цінністю і високим моральним змістом. На жаль, наш український екран на 70% ефірного часу, відведеного на мультиплікацію, заповнений зарубіжними мультфільмами дуже низької якості, як з художньої точки зору, так і зі змістовної.

Завдяки, здавалося б «позитивним» героям цих мультфільмів діти вчаться вирішувати конфліктні ситуації неприйнятним, але привабливим для дітей способом: за допомогою бійки, агресії, обману, маніпулювання. Таким чином, діти більш вразливі. І потрапляють під вплив не тільки мультфільмів, а й реклами, яка впливає як на свідомість, так і підсвідомість. Дослідження статистики стверджують, що глядач рекламодавців знаходиться у віці до 6 років⁵⁶⁷. Творці цілеспрямовано впливають на маленьких телеглядачів. Реклама часто культивує насильство, містить сексуальний підтекст і привчає дітей до споживання товарів, які не корисні, а шкідливі.

Реклама програмує нерозуміючих дошкільнят на вибір товарів певної марки. Як тільки вони набувають здатність розпізнавати і розуміти її мету, починають вимагати придбання рекламованих речей. І буває важко пояснити маленькій дитині причину, по якій вона не може мати все те, що відповідно до реклами, «у неї повинно бути». Ось тоді у підростаючих дошкільнят зароджується ряд комплексів.

В Україні діє Закон «Про рекламу», в якому є стаття 20 «Реклама і діти»⁵⁶⁸. Проте, буває нелегко визначити, який прихований підтекст несе та чи інша реклама, а ще складніше визначити яке психологічне насильство вона надає на дитячу психіку.

На сьогоднішній день реальність така, що діти з раннього дитинства взаємодіють з Інтернетом. Інтернет використовується дітьми не тільки для навчання, але й для спілкування, для гри, для прослуховування музики й т.п. Однак, не завжди пошук картинки для підготовки до уроку стає безпечним для незміцнілої психіки дитини. В тому числі, більшість дорослих мають невелике уявлення, що їх діти роблять в Інтернеті. Інтернет відкриває великі можливості для дитини, як в розважальному плані, так і в навчальному. Серед таких можливостей можна виділити такі як: отримання доступу до різних електронних бібліотек, довідників, словників; передача та прийом повідомлень, документів, текстів, аудіо-, фото- та відеоматеріалів; своєчасне інформування про події, як в світі, так і у шкільному середовищі; дистанційне вивчення різних курсів що цікавлять дитину; участь в конкурсах, олімпіадах, наукових заходах; створення власних сайтів; використання електронної пошти; скачування на персональний комп'ютер необхідної інформації, навчальних програм та ін.

⁵⁶⁷ Левицкая А. А. Ваш ребенок и реклама. М.: МОО «Информация для всех», 2011. 98 с.

⁵⁶⁸ Закон України «Про рекламу» Відомості Верховної Ради України, 1996, № 39, ст. 181. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80>.

Однак не завжди діти вміють правильно використовувати дані можливості. До небезпек Інтернету можна віднести:

- шахраїв, які намагаються отримати особисті дані та доступ до коштів;
- педофілів;
- радикальні та екстремістські спільноти;
- рекламу й доступну інформацію про наркотики, місця їх придбання;
- депресивні та суїцидальні групи;
- контент, не призначений для перегляду особам, які не досягли 18 років та багато іншого.

У зв'язку з цим актуальність психологічної безпеки в цифровому полі стає ясною, очевидною та необхідною для опрацювання.

На думку психологів, людська активність в Інтернеті підпорядкована задоволенню трьох основних видів потреб: комунікативної, пізнавальної, ігрової. При цьому процес забезпечення інформаційної безпеки ґрунтується на уміннях побачити й нейтралізувати загрозу, що виходить від інформаційного впливу. Не отримавши необхідних навичок роботи в Інтернеті, діти стають вразливими, не тільки у фізичному, а й у психологічному плані. У зв'язку, з чим питання психологічної безпеки дитини в мережі Інтернет є актуальним на сьогоднішній день.

Згідно ієрархії Маслоу, безпека – фундаментальна людська потреба. Дослідники під психологічною безпекою розуміють переживання особистістю психологічного комфорту, що виражається в усвідомленні власного статусу, почуття власної гідності й їх недоторканості, а також в емоційному прийнятті себе. У загальному розумінні, психологічна безпека особи – «усвідомлене, рефлексивне та дієве ставлення людини до умов життя які забезпечують її душевну рівновагу та розвиток. Психологічна безпека особистості в соціально-психологічному контексті означає, що у людини немає побоювань щодо оточуючих його людей, немає вражень, ніби з їх боку є будь-які загрози, й немає припущень, що такі загрози можуть з'явитися в майбутньому. Людина відкрита для контактів, вона довіряє людям та чекає від них того ж»⁵⁶⁹.

Інформаційно-психологічна безпека дітей – це стан захищеності дітей, в якому мінімізований ризик заподіяння психологічної шкоди здоров'ю дітей, їх духовного, морального, фізичного і психічного розвитку. Інформаційно-психологічна безпека – частина загальної психологічної безпеки освітнього середовища. В аспекті взаємодії особистості зі ЗМІ, психологічна безпека означає невтручання ЗМІ в особистісний простір людини⁵⁷⁰.

Психологічна безпека особистості включає в себе профілактику психічних захворювань, толерантність до фрустрації та стресів, безперервний психологічний розвиток особистості, адекватне світосприйняття.

Психологічна безпека в цифровому середовищі має певну особливість, а саме, вона впливає шкідливою інформацією на психологічний стан, що в свою чергу несе загрозу інтелектуальному, духовно-моральному стану дитини, а також загрозу її фізичному здоров'ю.

З усього перерахованого вище можна сміливо стверджувати, що психологічна безпека дітей в цифровому середовищі знаходиться під великою загрозою. Більшість батьків стикаються з такою проблемою та роблять спроби щодо її вирішення. Тому необхідно організовувати та проводити заходи, спрямовані на підвищення рівня надійної грамотності дітей, які повинні з раннього віку набувати навичок безпечного існування в сучасному інформаційному просторі.

Зусилля держави щодо обмеження доступу до ресурсів, що містять протиправний контент, не зможуть повністю захистити дітей від шкідливої інформації. Тому необхідно формувати у дітей механізми критичної оцінки отриманих відомостей.

⁵⁶⁹ Еремеев Б. А. Психология безопасности, психологическая безопасность и уровни развития человека. Психологическая безопасность, устойчивость, психотравма. М., 2006. С. 54-45.

⁵⁷⁰ Интернет-зависимость: психологическая природа и динамика развития / сост. и ред. А. Е. Войскунский. – Москва: Акрополь, 2009. – 279 с.

Також, необхідно продовжувати роботу щодо вдосконалення механізму блокування сайтів в мережі «Інтернет», що містять заборонену інформацію. Існують прості поради щодо забезпечення психологічної безпеки дітей в Інтернеті:

- створення «дитячого» профілю користувача;
- навчання дитини користуватися соціальними мережами й пошуковими сервісами;
- використання налаштувань безпеки обраних сайтів для обмеження доступу до особистих даних;
- регулярна перевірка вікових обмежень сайтів і відеоігор;
- інструкції про те, що не варто спілкуватися з незнайомими людьми та тим більше розкривати інформацію про себе або сім'ю;
- формування довіри до батьків, щоб при необхідності він зміг звернутися;
- функція «Батьківський контроль» та визначення категорії сайтів, які необхідно блокувати.

Завдяки аналізу загроз психологічної безпеки дітей і способів їх запобігання, стане можливим створення нового медіа середовища, відповідного таким характеристикам:

- наявність розвинених інформаційно-комунікаційних механізмів, спрямованих на соціалізацію молодого покоління та розкриття його творчого потенціалу;
- вільний доступ дітей до історико-культурної спадщини;
- якісне зростання рівня медійної грамотності дітей;
- популяризація здорового способу життя серед молодого покоління;
- формування попиту на високоякісні інформаційні продукти;
- зниження рівня протиправної та злочинної поведінки серед дітей;
- формування у дітей шановливого ставлення до інтелектуальної власності та авторського права, свідома відмова від використання «піратського» контенту.

Таким чином, ми прийшли до висновку, що сучасний цифровий простір має великий психологічний вплив на дітей. Ми не пропонуємо виключити сучасне телебачення та Інтернет з життя дитини. Ми закликаємо проявити турботу про психологічну безпеку дітей. Щоб уберегти дитячу психіку батькам потрібно докласти зусиль в цьому напрямку якомога раніше. Якщо кожен день діти дивляться сцени насильства, можна очікувати, що в найближчому майбутньому вони створять жорстокий світ, в якому кожному доведеться доводити своє право на існування. А бездуховність і матеріалізація цінностей стануть причиною того, що підрастаюче покоління буде мати проблеми з психічним здоров'ям.

Ми повинні поставити перед собою мету сформуванню покоління молодих громадян, які зможуть вільно і самостійно орієнтуватися в сучасному інформаційному просторі та бути психологічно захищені від загроз цифрового середовища.

Література:

1. Гуревич А. Я. Исторический синтез и «Школа Анналов». – М., Индрик, 1993. – 327 с.
2. Еремеев Б. А. Психология безопасности, психологическая безопасность и уровни развития человека. Психологическая безопасность, устойчивость, психотравма. М., 2006. С. 54-45.
3. Закон України «Про рекламу» Відомості Верховної Ради України, 1996, № 39, ст. 181. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80>.
4. Интернет-зависимость : психологическая природа и динамика развития / сост. и ред. А. Е. Войскунский. – Москва: Акрополь, 2009. – 279 с.
5. Левицкая А. А. Ваш ребенок и реклама. М.: МОО «Информация для всех», 2011. 98 с.
6. Соколова М. В. Персонажи современных мультфильмов в играх и игрушках детей. Психологическая наука и образование. 2011. Том 16. № 2. С. 68-74.

4.5. CONSIDERATION OF THE INDIVIDUAL FACTORS: AGE, APTITUDES AND TYPE OF INTELLIGENCE IN THE PROCESS OF STUDENTS' AUTONOMOUS LEARNING OF PROFESSIONALLY ORIENTED ENGLISH COMMUNICATION

4.5. ВРАХУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ФАКТОРІВ: ВІКУ, ЗДІБНОСТЕЙ І ТИПУ ІНТЕЛЕКТУ У ПРОЦЕСІ АВТОНОМНОГО НАВЧАННЯ ПРОФЕСІЙНО ОРІЄНТОВАНОГО АНГЛОМОВНОГО СПІЛКУВАННЯ СТУДЕНТІВ

Окрім загальних факторів, які впливають на всіх студентів у процесі вивчення іноземної мови, існують *індивідуальні* чинники, які варіюються від одного студента до іншого і відрізняються відповідно до внутрішніх особистісних характеристик і відмінностей між студентами. Індивідуальні відмінності, що впливають на вивчення іноземної мови, були предметом багатьох наукових студій (Bond, 2002; Ellis, 1985; Liao, 1996; Reilly, 1988; Skehan, 2002; Walqui, 2000). Дослідники називають різні фактори, які, як вони вважають, чинять вплив на вивчення іноземної мови. Серед них індивідуальні характеристики студентів відіграють основну роль.

У своєму дослідженні П. Ліао розрізняє такі когнітивні фактори опанування іноземної мови: інтелект, здібності та стратегії вивчення мови⁵⁷¹. Науковець П. Скехан наголошує на чотирьох основних аспектах, які слід враховувати при вивченні іноземної мови: мовні здібності, навчальний стиль, мотивація та стратегії навчання⁵⁷². Керуючись своїми спостереженнями за успішними у вивченні мови студентами, К. Бонд більш детально визначає фактори, які можуть допомогти оволодінню мовою: вік, сприйняття іноземної мови в дитинстві, занурення, інтелект, особистість, ставлення й мотивація, зв'язок між рідною й іноземною мовою, сенсорний стиль, стратегії навчання та інші фактори (міміка, музичні здібності)⁵⁷³. Аналогічний підхід демонструє й Р. Еліс, яка стверджує, що є п'ять загальних факторів, що певною мірою впливають на індивідуальні відмінності студентів: вік, здібності, когнітивний стиль, мотивація й особистість⁵⁷⁴. Відповідно до моделі Р. Гарднера, найсуттєвішу роль у вивченні іноземної мови відіграють чотири індивідуальні властивості: тип інтелекту, мовні здібності, мотивація й ситуативна тривожність⁵⁷⁵.

Отже, аналіз психолого-педагогічних досліджень засвідчив, що існує ряд індивідуальних факторів, переважно це особистісні чинники, що впливають на вивчення іноземної мови. Узагальнивши досвід науковців, можемо стверджувати, що, серед особистісних ознак, вирішальне значення в процесі вивчення іноземної мови мають: 1) вік; 2) здібності й інтелект; 3) мотивація і ставлення; 4) навчальний стиль.

Автономна навчальна діяльність передбачає врахування загальних і індивідуальних факторів і потребує активного залучення всіх особистісних якостей студента, які визначають його як суб'єкта навчання.

Мета статті: провести аналітичний розгляд таких груп факторів індивідуальних відмінностей студентів як вік, здібності й інтелект відносно їх впливу на автономне навчання професійно орієнтованого англомовного спілкування студентів.

Врахування *вікових* психологічних особливостей студентів-першокурсників, а також виявлення особистісних відмінностей і індивідуального навчального стилю студента у момент їх входження в процес автономного навчання професійно орієнтованого англомовного спілкування дозволить сформулювати і розвинути у них уміння застосування навчальних стратегій, а також розширити діапазон їх використання в різних видах мовленнєвої діяльності.

---

⁵⁷¹ Liao, 1996, с. 1.

⁵⁷² Skehan, 2002.

⁵⁷³ Bond, 2002.

⁵⁷⁴ Ellis, 1985, с. 10.

⁵⁷⁵ Gardner, 1985.

У 1970 роках, засновник андрагогіки, М. Ноулз сформулював основні положення навчання молоді дорослої людини (студента), визначивши вік людини з 18-23 років, як «початок дорослості». Період дорослості, на його думку, починається з моменту, коли індивід сприймає себе у достатній мірі самокерованим, автономним («self-directing»), підкреслюючи, що природний процес дорослішання особистості органічно веде до незалежності, автономії («autonomy»), яка обмежується рамками соціальної культури суспільства.

У своїх дослідженнях М. Ноулз зазначає, що студенту належить провідна роль в освітньому процесі, а саме: як сформована особистість, студент ставить перед собою конкретні цілі навчання, прагне до самостійності, самореалізації, самоуправління; володіє певним життєвим досвідом, знаннями, вміннями, навичками, які повинні бути використані в процесі навчання; шукає застосування отриманих при навчанні знань і умінь. Процес навчання в значній мірі визначається просторовими, побутовими, професійними, соціальними факторами, які або обмежують його, або сприяють йому та організований у вигляді спільної діяльності студента і викладача на всіх його етапах⁵⁷⁶.

На думку англійського дослідника Алана Роджерза «дорослість передбачає певну міру автономії, відповідальне прийняття рішень, добровільність, а не підлеглисть»⁵⁷⁷.

Дослідник С. Змієв дає наступні характеристики дорослої людини, якою він вважає студента:

- усвідомлює себе все більш самостійною і самокерованою особистістю;
- накопичує запас життєвого (побутового, професійного, соціального) досвіду, який стає важливим джерелом навчання;
- його готовність до навчання (мотивація) визначається прагненням за допомогою навчальної діяльності вирішити свої життєво важливі проблеми і досягнути конкретної мети;
- прагне реалізації отриманих знань, умінь, навичок і якостей;
- його навчальна діяльність значною мірою обумовлена часовими, просторовими, професійними, побутовими, соціальними факторами⁵⁷⁸.

Науковець Н. Мицкевич до особливостей навчання дорослого відносить:

- наявність у студента внутрішнього спонукання до навчання, яке допомагає ставити завдання, будувати плани його вирішення і здійснювати його;
- самостійність як уміння організовувати процес вирішення завдання і управляти ним у відповідності до цього завдання;
- залежність ступеню включення людини в процес навчання від автономності мислення, здатності до нововведень, співробітництва, здатності навчатися і передавати іншим набуті знання, мобільність;
- постійне прагнення людини будувати свою професійну діяльність на основі нової інформації як спосіб його самовираження і саморозвитку⁵⁷⁹.

Відомий американський психолог Карл Роджерз сформулював такі психологічні особливості студентів, що виступають передумовами успішного навчання:

- студенти від природи мають великий потенціал до навчання;
- навчання ефективно, коли його предмет актуальний для студента і коли особистості студента (його «Я») ніщо не загрожує;
- в навчання залучається вся особистість, що в результаті викликає зміни в самоорганізації і самосприйнятті;
- більша частина навчання досягається дією, при збереженні відкритості досвіду;
- самокритика і самооцінка сприяють творчості, підвищенню незалежності і впевненості в собі⁵⁸⁰.

---

⁵⁷⁶ Knowles, 1980.

⁵⁷⁷ Rogers, 1998.

⁵⁷⁸ Змієв, 1999.

⁵⁷⁹ Мицкевич, 1999.

Погоджуємося з думкою С. Змієва, що робота зі студентством повинна враховувати психофізіологічні і соціально-професійні особливості даної категорії: наявність певного навчального і життєвого досвіду, сформованість загально навчальних умінь і навичок, зацікавленість у навчанні при усвідомленні практичної значущості і застосуванні отриманих знань і умінь, свідомість щодо цілей навчання, активна участь в усіх етапах навчального процесу та інші⁵⁸¹.

До основних вікових особливостей студентів-першокурсників, які починають автономно навчатися професійно орієнтованому англomовному спілкуванню, відносять: тривожність у зв'язку з переходом в нові навчальні умови, невміння правильно розподілити свої сили в досягненні мети, схильність до перебільшення рівня своєї самостійності, опосередкування інтересу до предметної сфері через однокурсників, наростання шанобливого ставлення до викладачів, посилення самокритичного ставлення до успіхів у навчанні, кращі показники пам'яті та мислення, велика працездатність, нестандартний підхід до вирішення проблем та інше⁵⁸².

Включення в навчальний процес в період адаптації студентів-першокурсників нових навчальних курсів, які допомагають їм засвоїти нові способами навчальної діяльності, дозволить студентам використовувати вже відомі зі школи навчальні прийоми в нових умовах навчання і на їх основі опанувати нові. В умовах адаптації до нових навчальних і соціальних умов не можна недооцінювати роботу викладачів, яка спрямована на допомогу студентами у діагностуванні їх індивідуальних відмінностей і розвитку вмій застосування навчальних стратегій та опануванні нових навчальних прийомів. Завданням викладачів є створення умов для ефективного використання особистісних відмінностей, індивідуального навчального стилю і навчальних стратегій для раціональної організації процесу навчання.

Наступним фактором впливу на навчальний процес є *здібності* до оперування в процесі спілкування знаковими системами, відмінними від системи рідної мови, які називаються іншомовними здібностями. Дослідники І. О. Зимня, О.І. Бондаревська, Н. Д. Гальскова, М. М. Гохлернер, Г. В. Ейгер, М.Г. Каспарова, М.К. Кабардов, Дж. Б. Керролл, С. Сапон, П. Скехан до них відносять: вербальний інтелект, мовна рефлексія, аналітичний когнітивний стиль, рівень мовної компетентності в рідній мові, пам'ять, здатність до міжмовного переключення, тобто, гнучкість, здатність до взаємодії, мовна інтуїція, логічне мислення, здатність до імітації тощо.

Розробляючи поняття «вторинної мовної особистості» Н. Д. Гальскова зазначає, що така особистість включає цілий комплекс характеристик, а саме високий рівень лінгвістичних здібностей, добре розвинуті комунікативні здібності і підвищену мотивацію до вивчення іноземної мови⁵⁸³.

Дослідниками М. М. Гохлернером і Г. В. Ейгером визначено, що до складу показників іншомовних лінгвістичних здібностей входять: швидке і легке утворення інтервербальних зв'язків; наявність умінь структурувати вербальних матеріал і швидко утворювати функціонально-лінгвістичне узагальнення; гнучкість трансформаційних процесів у мовленнєвій діяльності⁵⁸⁴.

Іншомовні здібності структурно організовані. У них виділяється ядерний компонент здібностей, психічні механізми, які багато в чому визначають особливості процесу оволодіння іноземною мовою у конкретної особистості. До них відносять *фонетичну чутливість*, *пам'ять* в її різних видах (вербальна, асоціативна тощо) і *аналітична лінгвістична здібність*, яка представлена *вербальним інтелектом* і *здатністю* до мовної рефлексії. Слід зазначити, що лише аналітична лінгвістична здібність безпосередньо

---

⁵⁸⁰ Rogers, 1995.

⁵⁸¹ Змеєв, 1999, с. 20.

⁵⁸² Терновых, 2007.

⁵⁸³ Гальскова, 2004.

⁵⁸⁴ Гохлернер, & Ейгер, 1990.

пов'язана з когнітивною сферою особистості, дві інших – опосередковано. Саме аналітична лінгвістична здібність може бути розвинена засобами іншомовного навчання⁵⁸⁵.

Ступінь прояву тих чи інших здібностей студентів може варіюватися. Тобто, фонологічно обдарований студент може не володіти розвинутою граматичною чутливістю або хорошою пам'яттю. Дві останні здатності також між собою не корелюють.

При оволодінні іноземною мовою виділяються групи людей, орієнтованих, перш за все, на аналіз, і інші, хто покладається на пам'ять.

Студенти аналітичного складу розвивають добре структуроване, засноване на правилах уявлення про мову. Їх лексична система організована економно, вони намагаються не запам'ятовувати синоніми. Вони регулярно піддають свої уявлення про мову переосмисленню, внаслідок чого ці уявлення прогресивно ускладнюються. Такі студенти більш орієнтовані на вивчення формального аспекту мови.

У студентів з низьким рівнем розвитку аналітичної спроможності мовна система менш організована, вони менш здатні вербально пояснити її «пристрій» і функціонування.

Студенти з високим рівнем розвитку пам'яті зберігають у своїй пам'яті великий запас лексичних зразків, які доступні в будь-який момент комунікації. Цим учням не потрібна розвинена аналітична здатність для того, щоб вступити в вербальне спілкування. Форму і складність лінгвістичного матеріалу вони цінують менше, ніж доступність.

Студенти з низьким рівнем розвитку пам'яті не володіють розвинутою лексичною системою і внаслідок цього змушені вдаватися до інших ресурсів в ході комунікації.

Поєднання цих здібностей дає чотири основні варіанта співвідношень: висока пам'ять і аналітичні здібності, низька пам'ять і аналітичні здібності, висока пам'ять і низькі аналітичні здібності і низька пам'ять і високі аналітичні здібності. Представники кожної з чотирьох груп можуть мати або не мати розвинену фонетичну чутливість. Ці варіанти співвідношень називаються профілями здібностей студента.

Елементи мовних здібностей співвідносяться з етапами процесу оволодіння лінгвістичним явищем. На етапі презентації матеріалу важлива здатність до фонетичного кодування. Аналітична лінгвістична здатність важлива на етапі розуміння (концептуалізації) інформації, рефлексії. Пам'ять потрібна для зберігання нової інформації і забезпечення доступу до неї, тобто, на етапі відтворення отриманих знань, реалізації умінь.

Зауважимо, що по відношенню до вивчення здібностей традиційно застосовують психометричний підхід Д. Керролла і С. Сапон. Дослідники виявили чотири групи спеціальних когнітивних здібностей, які утворюють основу успішного засвоєння іноземної мови: 1) здібність до фонетичного кодування; 2) граматична чутливість; 3) здібність до асоціативного учіння; 4) індуктивна здібність до навчання. Зазначені компоненти стали основою розробки тесту оцінки лінгвістичних здібностей «The Modern Linguistic Aptitude Test (MLAT)»⁵⁸⁶.

Слід зазначити, що важливою індивідуальною відмінністю студента є *тип інтелекту*, який задіяний у навчальному процесі опанування мови. Відповідно до Х. Гарднера, щодо психолінгвістичних особливостей процесу засвоєння мовного матеріалу та психічних особливостей особистості студента, як суб'єкта навчальної діяльності, існують навчальні дії, які є характерними для кожного типу інтелекту і сприятливими у навчальному процесі. До основних типів інтелекту належать: лінгвістичний, логіко-математичний, просторовий, кінестетичний, музичний, міжособистісний, внутрішньо особистісний, природний⁵⁸⁷. Представимо характеристику навчальних дій відповідно до типу інтелекту:

1) Лінгвістичний: для успішного оволодіння мовою студенту необхідно читати цікаві книжки, розгадувати кросворди, слухати звукозаписи, використовувати комп'ютерні технології, брати участь у бесідах і дискусіях. Сприятливими є стратегії створення власних

⁵⁸⁵ Щепилова, 2005, с. 19.

⁵⁸⁶ Carroll, & Sapon, 1959.

⁵⁸⁷ Gardner, 2006, с. 10.

кресвордів, стратегії заголовного слова, утворення речень з використанням зримованих слів тощо.

2) Логіко-математичний; студент здатний виконувати більшість завдань за допомогою логіки. Сприятливими є стратегії групування, класифікації мовних одиниць, знаходження логічних зв'язків між різними об'єктами, словами, словосполученнями.

3) Просторовий: цей тип інтелекту наділяє здатністю до креативного мислення, творчості. Завдання, як потребують використання активного залучення уяви, маніпуляцій ментальними образами є сприятливими для студента. Характерним є візуальне сприймання середовища, що проявляється у вмінні спостерігати за мовними явищами (сполучуваністю слів тощо). Для студента є сприятливими стратегії знаходження логічних зв'язків між різними об'єктами, словами, словосполученнями, створення карти пам'яті.

4) Кінестетичний: студент може краще проявити себе у видах діяльності, які потребують фізичних дій. Слід брати участь у рольових іграх, драматизації діалогів, текстів. Створення карток з лексичного і граматичного матеріалу та різноманітні дії з ними є сприятливими в оволодінні мовою.

5) Музичний: Студент добре сприймає мову на слух, тому варто більше слухай звукозаписів іноземною мовою і використовувати можливості поспілкуватися з носіями мови. Сприятливими є стратегії, що потребують використання ритму, мелодії.

6) Міжособистісний: цей тип інтелекту наділяє студента здатністю до співпраці з друзями у процесі виконання завдання. Студент краще вивчатиме мову, якщо буде брати участь у дискусіях, рольових іграх, драматизації будь-яких текстів. Сприятливим для є створення кооперативних проектів.

7) Внутрішньоособистісний: для студента важливим є внутрішній світ емоцій, тому характерними є види діяльності, що потребують стратегій уяви, а саме: стратегії заголовного слова, утворення речень з використанням заримованих слів, а також написання творів, есе. Сприятливим є створення незалежних проектів. Навчальний процес потребує затишного місця для рефлексії.

8) Природний: важливим є співвіднесення вивчення мови і природи: виконувати завдання на свіжому повітрі, описувати явища природи, флору, фауну тощо. Сприятливим у вивчення лексики і граматики є створення карт пам'яті з використанням різних кольорів, спостереження за відмінностями мовних явищ.

Для визначення типу інтелекту студента пропонуємо скористуватися тестом «Multiple Intelligences» за Х. Гарднером⁵⁸⁸. Зазначимо, що анкетування допоможе *студентам*: дізнатися, як використовувати сильні сторони індивідуальних факторів більш ефективно; розвивати додаткові навички; прискорити процес навчання; зрозуміти свою природну схильність до збирання, структурування і використання інформації перед прийняттям рішення; уникнути помилок, що повторюються, обираючи ті види навчальних вправ, що вдаються студентам краще.

Вважаємо, що врахування індивідуальних факторів впливу на процес автономного навчання професійно орієнтованого англійського спілкування студентів допоможе як у відборі навчального матеріалу, так і в організації навчального процесу, сприятиме підвищенню його ефективності, зорієнтує на задоволення різних потреб у вивченні іноземної мови; забезпечить оптимальне співвідношення інваріантності й варіативності, емоційності й раціональності в засвоєнні навчального матеріалу; презентацію навчального матеріалу з урахуванням різних каналів сприйняття; семантизацію навчального матеріалу декількома способами з опорою на різні аналізатори; формулювання інструкцій до завдань і вправ, згідно з основними типами мислення; оптимальне використання знань рідної мови на всіх етапах вивчення іноземної; наявність методичних рекомендацій щодо здійснення самоорганізації і самоконтролю, самооцінки й самокорекції у процесі автономного навчання.

---

⁵⁸⁸ Gardner, 2006.

References:

1. BOND, K. (2002): Profile of a successful language learner [online]. Available online: <http://www3.telus.net/linguisticsissues/successful.html>.
2. CARROLL, J., SAPON, S. (1959): The modern language aptitude test. San Antonio, TX: Psychological Corporation.
3. ELLIS, R. (1985): Understanding Second Language Acquisition. Oxford: Oxford University Press.
4. GARDNER, H. (2006): Multiple Intelligences: The Theory in Practice. NY: Basic Books.
5. GARDNER, R. (1985): Social Psychology in Second Language Learning. London: Edward Arnold Publishers Ltd.
6. KNOWLES, M. S. (1980): The Modern Practice of Adult Education. From Andragogy to Pedagogy. Chicago.
7. LIAO, P. S. (1996): Second language acquisition [online]. Available online: <http://www.cyberlearn.fau.edu/edf77422/SecondLanguageAcquisition.html>
8. ROGERS, A. (1998): Teaching Adults. Buckingham and Philadelphia: Open University Press.
9. ROGERS, C. R. (1995): On Becoming a Person. Boston: Houghton Mifflin.
10. SKEHAN, P. (2002): Individual Differences in Second and Foreign Language Learning [online]. Available online: <http://www.lang.ltsn.ac.uk/resources/goodpractice.aspx?resoueid=91>.
11. ГАЛЬСКОВА, Н. (2004): Современная методика обучения иностранным языкам: пос. для учителя. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: АРКТИ.
12. ГОХЛЕРНЕР, М., ЕЙГЕР, Г. (1971): О выявлении и развитии лингвистических способностей при обучении иностранному языку В кн.: Вопросы психолингвистики и преподавания русского языка как иностранного. Москва: Моск. ун-т, 1971. С. 150-170.
13. ЗМЕЁВ, С. (1999): Основы андрагогики: Учебное пособие для студентов, аспирантов и преподавателей. Москва, 152 с.
14. МИЦКЕВИЧ, Н. (1999): Диалектические основы повышения квалификации: теория и практика. Минск.
15. ТЕРНОВЫХ, Т. (2007): Методика формирования стратегий автономной учебной деятельности у студентов-первокурсников в работе с иноязычным текстом (языковой факультет, немецкий язык). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук (13.00.02). Москва, 20 с.
16. ЩЕПИЛОВА, А. (2005): Теория и методика обучения французскому языку как второму иностранному. Москва: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 245 с.

4.6. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF HUMAN PSYCHOLOGICAL DEPENDENCE ON INFORMATION DEVICES

4.6. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ЛЮДИНИ ВІД КОМУНІКАЦІЙНИХ ПРИСТРОЇВ

Рік за роком пришвидшується темп нашого життя. Все неминуче змінюється разом з культурою, світом ідей, що породжується людським розумом, і світом речей, які створюються людськими руками⁵⁸⁹.

В індустріальній цивілізації темп змін був достатньо поблажливим. Ми могли забезпечити достойне місце в суспільстві не ганяючись за новинками прогресу, розширеними технічними можливостями, не утруднювали себе новими «інструментами» покращення життя та підвищення добробуту. Життя дозволяло не поспішати, освоювати новинки та нововведення повільно, але впевнено, як німці кажуть «*langsam aber sicher*». Сьогодні все по іншому. Не поспішати за прогресом, не освоювати нові інформаційні та технічні можливості означає приречувати себе на постійне відставання, яке пов'язане із незнанням, яке ХХІ століття вже не пробає. Настав час усвідомити, що ми живемо в епоху інформаційного суспільства, де інформація і знання є тотожними і основними аспектами повноцінної життєдіяльності. Поряд з багатограними можливостями, які ми отримали з інформаційним суспільством, з'явилися і нові проблеми:

1) соціальні проблеми, так звана соціальна нерівність, відсутність фінансових можливостей доступу до останніх досягнень прогресу;

2) психологічна залежність молоді від комунікаційних засобів, від негативного впливу нефільтрованої інформації на свідомість підлітків та молоді зокрема.

Попередні дослідження визначення, аналізу та обґрунтування залежності від комунікаційних засобів базуються на працях Л. Реймана, М. Лабковського, О. Золотар, В. Остроухова, В. Петрик, М. Присяжнюка, В. Воронкової, які проаналізували та обґрунтували реальні потенційні виклики та загрози інформаційній безпеці та життєдіяльності людини з огляду їх неминучості та неможливості заздалегідь запобігти.

Цілі статті:

- аналіз тлумачень понятійного апарату статті;
- обґрунтування психологічної залежності як неминучості інформаційного суспільства;
- наслідки психологічної залежності та шляхи їх нівелювання.

Отож, методологія (з грец. м.– вчення про метод) – сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в науці; вчення про методи пізнання та перетворення дійсності. Основу методології складає мислення та світогляд, як операційне середовище самодисципліни та роботи з інформацією, моделями, алгоритмами; теорія (від грец. – розгляд, дослідження) – сукупність висновків, що відображає відносини і зв'язки між явищами реальності у вигляді інформаційної моделі; аспект (лат. *aspectus* – «вигляд», «погляд») – поняття філософії (онтології, теорії пізнання). У філософії **аспект** розглядається: об'єктивно – як характеристика, властивість, атрибут об'єкту пізнання (факту, явища, предмету, події).

У повсякденній мові термін «**залежність**» використовується в основному стосовно людей, які зловживають наркотиками, алкоголем та цигарками. У ширшому контексті можна послатися на багато інших видів поведінки, таких, як ігри, перегляд телевізора, комп'ютерна залежність, інтернет або сексуальна залежність. Власне про комп'ютерну залежність, інтернет та ігри буде вестися мова далі⁵⁹⁰.

Багато фахівців і спеціалістів з психології, тепер розуміють, що повинні бути зроблені певні поправки в їхніх дослідженнях, для можливості включення до психологічної

⁵⁸⁹ Рейман Л. На пути к цифровому дому. – М.: Экон-Информ, 2008. – С. 5.

⁵⁹⁰ <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

«залежності», проявів людської поведінки, які є наслідком від азартних ігор, харчування, сексу, порнографії, комп'ютерів, трудоголізму, фізичних навантажень, духовною одержимістю (на відміну від релігійної відданості), самокаліцтво і шопінг, тому ці прояви в поведінці вважаються «залежністю», а також спричиняють до симптоматики – провини, сорому, страху, безвиході, невдач, відмов, тривоги або приниження, пов'язані, крім інших медичних станів, ще й до депресії і епілепсії. Хоча вищезгадані прояви або їх наслідки, в загальному, не вписуються в традиційне уявлення про «залежність» і можуть бути чіткіше визначені як обсесивно-компульсивний розлад, але при запущеній хворобі чи поведінці може таки виникнути абстинентний синдром, який згодом таки призводить до всіх типових уже проявів «залежності». Хоча є ще спеціалісти, хто дотримується традиційно-консервативної думки, що – подібні симптоми не чітко відображають «залежність», а скоріше свідчать про поведінкові розлади. Тому існують великі і іноді палкі суперечки навколо визначення «залежності» з боку представників двох основних медично-наукових таборів – «залежність» як захворювання людини чи «залежність» як прояв поведінки людини.

Комунікаційні пристрої, в статті розглядаються як гаджети. Гаджет (англ. *Gadget* – пристрій) – як правило, цікава технічна новинка у вигляді електронного пристрою, або іншого засобу, що поєднує в собі високі технології і цілком реальне застосування. Зневажливе значення – дрібничка, дурниця.

Сьогодні гаджетом можна вважати будь-який цифровий прилад, досить невеликий, щоб одягти на руку, покласти до кишені або підключити до ПК або смартфона. Гаджети – це електронні пристрої, які спрощують роботу і відіграють значну роль у життєдіяльності людини; без яких складно думати про повсякденні життєві справи. Ці пристрої міцно вплелися в нашу щоденну життєдіяльність⁵⁹¹. У науковій літературі обґрунтовують, як правило, переваги використання гаджетів і демонструють розширені можливості використання у всіх сферах життя. У таблиці 1 наведено аргументи за використання гаджетів, які систематизовані із загальних і аргументи проти, визначені автором.

Таблиця 1. Аргументи за і проти використання гаджетів

Переваги		Недоліки
1.	Підвищення ефективності роботи	Підвищення продуктивності праці за рахунок вмінь, знань та навичок
2.	Приносить радість родині	Віртуальність спілкування, емоцій, співпереживань не може замінити реального спілкування
3.	Допомагають економити місце, користування інтернетом, коли пересуваєшся	Зниження рівня безпеки життєдіяльності людини. Неможливість виконувати декілька справ одночасно
4.	Багатофункціональність	Працює лише при наявності системи певних знань
5.	Це весело	Підміна понять тимчасових розваг та отримання яскравих вражень та емоцій від життя
6.	Заохочення інновацій та творчість	Отримання коштів на бізнес проекти за допомогою краудфандингу процес доволі гомісткий і не типовий для пересічних громадян. Творчість носить здебільшого рамковий характер.

Психологічний вплив здійснюється на індивідуальну або суспільну свідомість інформаційно-психологічними або іншими засобами:

1) змінює психіку, психічне здоров'я людини, відбувається втрата адекватності сприйняття навколишнього середовища, ставлення до нього. Особистість деградує, спрощуються форми відображення дійсності, відбувається перехід від вищих потреб Маслоу (самореалізації та самовизнання) до нижчих (побутових та фізіологічних);

⁵⁹¹ <https://futurenow.com.ua/shho-take-gadzhety-ta-yih-vazhlyvist-v-nashomu-zhytti/>.

2) зміни в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Такі зміни приводять до антисоціальних вчинків і є небезпекою суспільства в цілому;⁵⁹²

Негативні наслідки психологічної залежності від гаджетів:

✓ нанесення шкоди здоров'ю;

✓ блокування волі, синдром залежності, програмування особистості, так зване нейролінгвістичне програмування – це один із напрямків сугестивної психотерапії, направлена на зміну поведінки людини шляхом формування заданих програм в «замаскованому вигляді» вербальної та невербальної форми.

Нейролінгвістичне програмування створено на основі розробок психології, математики, лінгвістики і неврології. НЛП давало непогані результати при лікуванні психічних і нервових захворюваннях і розвивалося досить інтенсивно. Дуже скоро вияснилося, що дану техніку використовують не лише для однієї тільки терапії – це ще й чудовий метод впливу на людину без його відома – метод прихованого керування та маніпулювання. Метод працює в більшості на підсвідомому рівні і глибоко впливає на особистість людської психіки.

Під впливом маніпулятора людина може міняти свої рішення саме в тому напрямку, яке потрібно – і при цьому буде абсолютно впевнена, що всі рішення прийняла сама, будучи при ясному розумі. Таким чином, навколишній світ залишається тим самим, але в людини міняється сприйняття, реакція на навколишнє вже зовсім інша. Найбільш популярні із таких технік зовсім не потребують ніякого гіпнозу.

Нейролінгвістичне програмування (НЛП) ґрунтується на тезі, що людина отримує інформацію водночас з кількох комунікативних каналів (візуального, аудіального, кінестетичного тощо). Проте кожен з нас має домінуючий комунікативний канал.

У залежності від домінування того чи іншого способу надходження і переробки інформації основна репрезентативна система може бути представлена в трьох категоріях (модальностях):

✓ візуальна (оптична) – сприйняття за допомогою зорових образів (зовнішня і внутрішня інформація являє собою комплекс зорових образів). Людина з перевагою зорового сприйняття – візуал, чи візуаліст – в процесі формування думки перебирає і переглядає в пам'яті картинки. Його погляд при цьому сфокусований на плямі, що знаходиться на відстані близько 60 см від носа, в даному випадку це може бути будь який комунікаційний пристрій;

✓ аудіальна (акустична) – сприйняття за допомогою слухових вражень (при цьому інформація являє собою комплекс звуків); людина зі слуховою репрезентативною системою – аудіал, чи аудіаліст – більше довіряє тій інформації, що чує;

✓ кінестетична (рухово-емоційна) – сприйняття за допомогою відчуттів (інформація являє собою комплекс відчуттів: смак, дотик, нюх та інші відчуття тіла).

Проблема полягає в тому, що до 5-7 років (іноді до 14-літнього віку) кожна людина здатна до ейдетичного сприйняття світу, використовуючи візуальну, аудіальну і кінестетичну модальності. Тому дитячі спогади цього періоду залишаються на все життя. В рамках об'єкту дослідження кінестетичний комунікаційний канал сприйняття взагалі відсутній, найбільше навантаження йде на акустичне та оптичне сприйняття інформації, що власне зменшує палітру отриманих емоцій від перегляду інформації на комунікаційних пристроях (гаджетах).

Отже, нейролінгвістичне програмування надає можливість оволодіти певною системою психологічних інструментів впливу на масову свідомість молоді. Цей вплив можна мати як конструктивний, так і деструктивний характер. На жаль, розмежувати і чітко охарактеризувати ці впливи стає складно, а часом і неможливо.

✓ втрата здатності до політичної, культурної, моральної самоідентифікації людини (молоді люди не можуть себе ідентифікувати відповідно до національних особливостей, менталітету, політичного спрямування тощо. Настає момент, коли глобальні речі перестають цікавити, все байдуже, що поза мною);

---

⁵⁹² Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти): Підручник / Остроухов В. В., Петрик В. М., Присяжнюк М. М. та ін.: За заг. ред. Є. Д. Скулища. – К.: КНТ, 2010. – С. 33-34.

✓ маніпуляція свідомістю. Маніпулятор - це частина нашої особистості, яка свідомо (тоді це цинізм) або несвідомо вдається до всіляких хитрощів, щоб контролювати ситуацію та досягти своєї мети. Маніпулювання насправді займає в житті кожної людини більше місця, аніж ми уявляємо. Кожна людина майже щодня буває маніпулятором або тим, на кого впливають.. Загалом маніпуляції негативно позначаються на розвитку особистості, навіть на здоров'ї людини, знижують рівень моральної й психологічної культури її спілкування з іншими. Маніпуляторам можна і треба протиставити інші дії, наприклад механізм актуалізації. Актуалізатор – це повна протилежність маніпулятору. Це здорові в психологічному плані люди, які реалізували себе і насолоджуються життям. На відміну від маніпуляторів, які постійно нервують і не відчувають ніяких позитивних емоцій, актуалізатор живе повноцінним життям.

Синтезуючи погляди різних дослідників можна визначити маніпуляцію як приховане управління людьми та їхньою поведінкою. В кожній людині є та частина душі, яка свідомо вдається до всіляких хитрощів, щоб контролювати ситуацію і досягти своєї мети (частіше корисливої), тому можна сказати, що в певній мірі кожна людина є маніпулятором, а проявляється це залежно від обставин і самого індивіда. Власне управляти масами стає найбільш можливим та ефективним через засоби комунікації.

- ✓ руйнування єдиного інформаційного та духовного простору України;
- ✓ порушення життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави⁵⁹³

Спілкування в соціальних мережах знімає напруження, але збільшує бажання. І якщо це бажання не задовольняється, почуття самотності наростає. Переписка, якою б емоційною вона не була, це всього-навсього обмін інформацією. Емоційне переживання – це суб'єктивне відображення об'єктивної реальності, його виникнення наперед визначене впливом на нервову систему людини об'єктивних явищ. Виникнення емоцій пов'язане із задоволенням чи незадоволенням потреб людини. Ті або інші явища можуть викликати почуття задоволення чи невдоволення, можуть порадувати чи засмутити, подобатися чи не подобатися. Необхідно зазначити, що емоції істотно впливають на діяльність людини. Поряд з терміном «емоції» у психології вживається також термін «почуття». Емоції і почуття в широкому значенні це синоніми. У вузькому значенні емоції – це переживання, що виникають у певний, конкретний момент, у певній ситуації. Почуття виникають як результат узагальнення багатьох емоцій, пов'язаних з тим чи іншим об'єктом.

Дорослі люди не можуть жити без емоцій, але можуть їх мистецьки приховувати. Що стосується дітей та молоді, їхнє життя без емоцій не можливе. На жаль, комунікаційні пристрої гальмують емоційні сплески, штучно підсилюють їх маніпулятивними способами, бажане видається за дійсне через призму віртуального сприйняття. У реальному світі людина не тільки сприймає навколишній світ, але й впливає на нього. До всіх предметів та явищ у неї є певне ставлення, яке виявляється у емоціях. У дітей та молоді користування гаджетами викликає первинно почуття задоволення та щастя. На жаль, читання книги, музика, навчання, реальне спілкування відходить на задній план, і як рівноцінна альтернатива не розглядається хіба через примус та постійний контроль. Однак після надмірного використання комунікаційних пристроїв виникають негативні емоції, пов'язані із спустошеністю, ефемерністю, марнотратством часу. Первинні емоції щастя, радості, впевненості змінюються на емоції порожнечі, невиконання, нереальності. Ці емоції аж ніяк не спонукають людину до досягнення корисного результату. Правдиві позитивні емоції зумовлюють розширення кровоносних судин, підвищення інтенсивності енергетичного обміну, температуру тіла, розумової та фізичної працездатності. Вчені з Каліфорнійського університету Ріверсайд (США) стверджують, що ключ до успіху – це щастя. Щасливі люди частіше пробують щось нове і кидають виклик долі, краще справляються зі стресом, у них міцніше здоров'я, вони довше живуть. Відчуття щастя дозволяє людям бути більш товаришескими і щедрими, досягати успіхів у навчанні, заробляти більше грошей, мати

⁵⁹³ Воронкова В. Г. Формування інформаційної культури особистості як умова успішної адаптації людини до життя в інформаційному суспільстві // Воронкова В. Г. // Гілея: Науковий вісник. – 2016. № 86. – С. 198-203.

сильнішу імунну систему. У сучасній круговерті людині важко стримувати свої емоції. Досвідчені психологи свідчать, що процес пригнічення власних емоцій виснажує психічну енергію, знижує життєстійкість особистості, здатність бути щасливим. Ще давній філософ Спіноза звернув увагу на те, що емоції «...збільшують або зменшують здатність самого тіла до дій». Саме позитивні емоції спонукають людину до діяльності й досягнення корисного результату. Негативні емоції (страх, злість, смуток, жах, незадоволення, недовірливість, розпач, зневіра тощо) не кращим чином впливають на наш духовний стан⁵⁹⁴. Негативні емоції виникають при непорозуміннях, несприйнятті, невдачах, негативних думках тощо. Відомо, що негативні думки матеріалізуються і дійсно можуть виникнути ті ситуації, які викликають хвилювання. З'являється замкнуте коло, не видно виходу. Впливають на формування . В організмі людини все взаємопов'язано: чим більше негативних емоцій, тим більше проблем зі здоров'ям. Хвороба розвивається на основі незадоволеності людини своїми вчинками, діями та активізує у свідомості негативні психічні процеси. Дуже часто погіршення здоров'я настає через поганий настрій, спричинений негативними емоціями, як наслідок, настає депресія. Депресія (від лат. Depression – пригнічення) – психічний розлад, що зазвичай виникає після негативних подій у житті людини, але часто розвивається без будь-якої причини. За наявності депресії спостерігається: пригнічений настрій упродовж тривалого періоду, що не залежить від обставин, спостерігається втрата задоволення від раніше приємної діяльності, песимізм, занижена самооцінка, порушення сну, швидка втомлюваність, почуття провини. Депресія погіршує якість життя людини, негативно впливає на взаємини з близькими людьми, колегами, знижує ефективність навчання та працездатність людини. У цей час необхідно уникати самотності, більше спілкуватися з приємними людьми, займатися фізичними вправами, спортом. Наукою доведено, що фізичні вправи утворюють гормон радості. Найкращим способом відновлення психічних і духовних сил є відпочинок на природі. Спілкування з природою надає людині сил та повертає втрачену гармонію. Лише позитивний підхід до вирішення життєвих проблем, уміння виявити свої відчуття, дбайливе відношення до всіх, хто нас оточує – рецепт гарного самопочуття.

Комп'ютерні ігри дозволяють створити гравцю видуманий, віртуальний світ, в якому він приміряє на себе роль, яка не прийнятна у реальному житті. Гравцю здається, що він всемогутній, може вирішити будь які ситуації, але в реальному житті все виглядає навпаки, від надмірного грання підвищується рівень стресової нестійкості, з'являється надмірна агресивність, яка виникає від найменших зовнішніх збудників, неможливість проаналізувати свій психоемоційний стан, важко заспокоїтися, так як реальність не співпадає з можливостями віртуального світу. В цьому велика небезпека для підростаючого покоління. На жаль, мало хто б'є на сполох. З одного боку, державі вигідно виростити зазомбованих індивідуумів, так як ними легше керувати, знову ж таки через засоби масової комунікації, і це великі фінансові надходження певним структурам, які причетні до інформаційного паразитизму суспільства, з іншого боку, для батьків дещо вигідна така штучна зайнятість їхніх дітей, мовляв це дасть можливість більше освоїти комп'ютерні технології, почерпнути прогресивні знання та отримати необхідну інформацію для навчання. Хоча по великому рахунку ці розваги нічого спільного з навчанням не мають, і аж ніяк не підвищують інформаційний рівень користувача, а навпаки, дають поштовх до деградації та психологічного надлому.

А спілкування, справжнє дає нам радість, тепло, почуття підтримки, захисту, почуття, на якому ґрунтується любов і дружба, воно можливе, коли сидять поруч на дивані, лавці, за столом, в кріслах кінотеатру. Дотики, погляди, міміка, жести, інтонації, вираз очей – ось, що важливе у спілкуванні. 80% потреби у спілкуванні задовольняється зарахунок обміну емоціями. При такому рівні розвитку технологій, кіно і телебачення театр живий і помирати

---

⁵⁹⁴ Емоції та наше здоров'я – Національний фармацевтичний університет (НФаУ) <https://nuph.edu.ua/emociji-ta-nashe-zdorovya>.

не збирається. Тому, що емоції живі, контакт прямий⁵⁹⁵. За можливості проявляйте свої почуття з допомогою дотиків. Доведено, що звичайний дотик може зменшити відчуття виключення та покращити настрій. А в деяких випадках - навіть зменшити відчуття болу⁵⁹⁶. Це відбувається завдяки тому, що в нашому тілі знаходиться безліч рецепторів, стимулювання яких з допомогою дотику чи обіймів, сприяє уповільненню пульсу та зменшенню тиску. Крім того, фізичний дотик має здатність впливати й на вивільнення гормону стресу – кортизолу, що зменшує відчуття стресу та тривожності.

Пропонуються наступні шляхи запобігання негативним наслідкам психологічної залежності від комунікаційних пристроїв:

1) обмеження проведення часу в гаджетах, психолог М. Лабковський пропонує по 1 годині і 30 хвилин кожного дня і по 4 години у вихідні, включаючи робочі та навчальні моменти;

2) контроль з боку дорослих за тим, що дивиться і чим цікавиться дитина;

3) пошук альтернативних видів робіт та відпочинку (спорт, прогулянки, зустріч з друзями, хоббі, відвідування театрів та кінотеатрів тощо);

4) говорити дитині частіше, що Ви її любите, що в неї все вийде, що вона молодець; додавати віри у власні сили та у правильність вибору;

5) не маніпулювати думкою дитини, підлітка, давати можливість самостійно приймати рішення, якщо вони не шкодять оточуючим;

6) скеровувати молодь до читання художньої літератури, класики з оцінкою і аналізом прочитаного матеріалу;

7) більше проводити часу з дітьми, підлітками, розмовляючи, обговорюючи, аналізуючи проблемні ситуації і просто важливі для них життєві моменти;

8) присвятити себе улюбленій справі. Це може бути не лише робота, а підтримка соціально важливих проектів, волонтерство, хобі, чи допомога близьким. Головне – знати, що ми робимо щось важливе та те, що має сенс.

9) знайти своє групове заняття. Приналежність до спільноти, громади, родини чи кола однодумців (спорт, об'єднання для захисту довкілля чи тварин або ініціатива в місцевості, де ви мешкаєте) стимулюють розумову та емоційну діяльність, і є каталізаторами хорошого настрою.

10) бути фізично активним. Від занять спортом виділяються ендорфіни, серотонін, дофамін та ендоканабіоїди – сполуки, що дарують нам щастя, задоволення, ейфорію та покращують настрій⁵⁹⁷.

11) слідкувати за своїм раціоном та раціоном своїх дітей. Не пропускати прийомів їжі, але не переїдати. Науковці радять обов'язково споживати жирну рибу, горіхи, яйця, нерафіновані злаки та багато свіжих овочів.. А молочна продукція, хумус і фалафель багаті триптофаном – амінокислотою, з якої утворюється той самий серотонін⁵⁹⁸. Заборонити собі і своїм дітям їсти за гаджетами, так як спожита їжа не принесе необхідної цінності.

12) соціалізуватися та намагатися більше спілкуватися. Це потужний стимулятор мозку. Спілкування та підтримка істотно зменшують ризик депресивних станів, синдрому вигорання та серцево-судинних хвороб.

13) піклуватися про психічне здоров'я і вчитися розпізнавати стани, коли всього понад міру, та неодмінно знайти шляхи їх подолання.

14) якомога більше перебувати на світлі. Яскраве світло та часте перебування вдень на вулиці допоможуть простимулювати мозок і змусять його утворювати серотонін.

Наші думки матеріалізуються і здатні впливати на процеси у нашому організмі. Відчуття щастя – це не є явище, яке провокую навколишнє середовище, це є наше глибинне

⁵⁹⁵ Михаил Лабковский. Хочу и буду: Принять себя, полюбить жизнь и стать счастливым. – Изд-во Харвест Минск, 2016 – С. 41-42..

⁵⁹⁶ <https://goo.gl/uHTjbJ>.

⁵⁹⁷ <https://bit.ly/2AENrD>.

⁵⁹⁸ <https://goo.gl/HrP29s>.

відчуття дійсності, це наш баланс, гармонійне співжиття у суспільстві. Люди, які позитивно сприймають світ, почувають себе щасливими людьми, менше схильні до розвитку серцевих захворювань, краще виглядають фізично, міцні та сильні. Позитивні емоції підвищують імунітет, лікують душу, і не дають розвинутися депресивним тривожним станам. Навіть у невиліковно хворих людей якість життя може значно покращитися, коли вони не зациклюються на сумних переживаннях, а намагаються знайти щось позитивне у кожному дні.

Науковці визначили, що близько третини почуття щастя залежить від генів. Тобто деякі люди більше схильні почуватися щасливими ніж інші. Втім, це не означає, що відчуття щастя зумовлене лише природно. Дослідження вказують, що здебільшого щастя залежить від виборів, що ми робимо у своєму житті.

Література:

1. Рейман Л. На пути к цифровому дому. – М.: Экон-Информ, 2008. – 272 с.
2. <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.
3. <https://futurenow.com.ua/shho-take-gadzhet-y-ta-yih-vazhlyvist-v-nashomu-zhytti/>.
4. Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти): Підручник / Остроухов В. В., Петрик В. М., Присяжнюк М. М. та ін.: За заг.ред.Є. Д. Скулища. – К.: КНТ, 2010. – 776 с.
5. Воронкова В. Г. Формування інформаційної культури особистості як умова успішної адаптації людини до життя в інформаційному суспільстві // Воронкова В. Г. // Гілея: Науковий вісник. – 2016. № 86..
6. Емоції та наше здоров'я – Національний фармацевтичний університет (НФаУ) <https://nuph.edu.ua/emociji-ta-nashe-zdorovya>.
7. Михаил Лабковский. Хочу и буду: Принять себя, полюбить жизнь и стать счастливым. – Изд-во Харвест Минск, 2016 – 192 с.
8. <https://goo.gl/uHTjbJ>.
9. <https://bit.ly/2AENrDF>.
10. <https://goo.gl/HrP29s>.

4.7. RESEARCH OF SPECIFICS DEPRESSIVE DISORDERS IN ADOLESCENCE

4.7. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКОВОЇ ДЕПРЕСІЇ

Життя в сучасному світі надзвичайно складне, адже прогрес не стоїть на місці. Кожного дня ми стаємо свідками швидкого розвитку техніки, найрізноманітніших галузей науки та економіки. Разом з тим змінюється і суспільство з його соціальними ідеалами та мораллю. До таких швидких змін людині дуже складно адаптуватися, особливо в підлітковому віці. Адже в цей період гостро постає питання вибору майбутньої професії, складання іспитів, вступу до вищих навчальних закладів, крім того, саме в пубертатний період часто виникають проблеми у відносинах з батьками та однолітками. Все це призводить до стану постійного напруження, а відповідно і до стресу – захисної реакції організму на дію зовнішніх подразників. За умови, якщо стрес – це лише рідкісний випадок, зазвичай він загрози здоров'ю людини не несе, однак, постійний його вплив призводить до розвитку депресії. Депресія – це тяжкий психічний розлад, для якого характерні поганий настрій, втрата інтересу, відчуття провини, низька самооцінка, порушення сну та апетиту, в'ялість та погана концентрація уваги. Дослідженням депресивних розладів займалися чимало психологів, зокрема К. Ейслер, В. Занг, М. Ковач та інші.

В наш час депресії стали ворогом номер один для людей. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я станом на 2018 рік, число людей у всьому світі, які страждають на депресію сягає 350 мільйонів осіб. Кількість депресивних людей в Україні є найбільшою в Європі. ВООЗ зазначає, що більш ніж шість відсотків дорослих українців та близько одинадцяти відсотків підлітків віком до вісімнадцяти років перебувають у стані депресії. Цифри вражають. Тому ми вважаємо обрану нами тему актуальною.

На жаль, більша кількість людей, які перебувають у стані депресії не отримують вчасної допомоги. Крім того розпізнати депресію доволі важко, особливо на початкових стадіях розвитку, тому її прогресуванню ніщо не заважає. Все це може призвести і призводить до найгірших наслідків. Зокрема, депресивні розлади підлітків є провідною причиною інвалідності серед населення віком від 15 до 44 років та головною причиною смертей в цьому віці, поступаючись місцем захворюванням серцево-судинної системи. Саме депресивні розлади є однією із головних причин підліткових суїцидів. Тому, ми вважаємо, що наша робота «Дослідження особливостей депресивних розладів у підлітковому віці» є актуальною.

Мета роботи – дослідити особливості прояву депресії у підлітковому віці.

Об'єкт дослідження – депресія як емоційний стан.

Предмет дослідження – особливості прояву депресії у підлітковому віці.

В ході роботи нами була висунута гіпотеза: у сучасних підлітків є депресивні розлади, які обумовлені такими факторами, як проблеми в міжособистісних стосунках, зневіра в себе і свої можливості, втрата мотивації до отримання задоволення від життя.

Вивченням депресії займалися з давніх-давен. Зокрема, відомий давньогрецький лікар та філософ Гіппократ, вперше описав явище депресії, яке в ті часи мало назву «меланхолія». Термін «депресія» ввів німецький психіатр Еміль Крепелін. У 50-70 роки ХХ століття вивченням депресивних станів займалися чимало зарубіжних дослідників, зокрема К. Ейслер (1958 р.), М. Раттер (1976 р.), М. Ковач (1984 р.).

У психологічному словнику за редакцією І. В. Дубровіної депресія – це «гнітючий стан, що характеризується апатією, пасивністю, відсутністю інтересу до оточуючого».⁵⁹⁹

Однак, ВООЗ дає більш детальне визначення поняттю депресія. Це – психічний розлад, для якого характерні поганий настрій, втрата інтересу, відчуття провини, низька самооцінка, порушення сну та апетиту, в'ялість та погана концентрація уваги.⁶⁰⁰ У жінок депресії виникають в два рази частіше ніж в чоловіків. Чоловіки більш схильні до постійної депресії,

⁵⁹⁹ А. Д. Андреева, Т. В. Вохмянина и др., под ред. И. В. Дубровиной. Психология: Популярный словарь.

⁶⁰⁰ Сайт Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я. Питання охорони здоров'я: депресія.

а жінки навпаки, до епізодичної. Крім того, у чоловіків шансів постраждати від наслідків депресії, таких як вживання психоактивних речовин або самогубство значно більше ніж у жінок.⁶⁰¹ Термін «депресія» та «депресивний розлад» у сучасній психології використовують як синонімічні поняття.

Депресія може мати різні форми: легку, середню і тяжку. Легка форма депресії – це лише перша сходинка на шляху до більш тяжкої форми. Люди з такою формою депресії гостро реагують на будь-які неприємності, виникає шок, паніка, здається що життя руйнується. Для середньої форми депресії притаманний поганий настрій, зниження працездатності та активності. Крім того, характерними ознаками такої форми депресії є загальмованість розумової та фізичної діяльності, зниження самооцінки.

Ангедонія, порушення сну та апетиту, песимізм та негативізм, відчуття власної нікчемності та безнадійності, думки про самогубство та само пошкодження – це лише не повний перелік характерних для тяжкої форми депресії ознак.⁶⁰²

В понад 50% випадків депресивні епізоди повторюються, особливо якщо їх не лікувати. Депресію часто ігнорують і вчасно не діагностують лікарі, а самі пацієнти не поспішають звертатися по допомогу.

Депресивні розлади ніколи не проявляються лише одним симптомом. Для того, щоб стверджувати про наявність депресії необхідно простежити цілу сукупність цих симптомів, які проявляються не менш як два тижні. До них відносять: постійне відчуття пригніченості; стурбованості та безнадійності; відчуття провини та власної нікчемності; песимізм; часто безпідставна втома; проблеми з концентрацією уваги, запам'ятовуванням та працездатністю; порушення сну: безсоння, раннє пробудження чи навпаки, сонливість в день; зміна харчової поведінки (переїдання чи відмова від їжі); небажання виходити із дому; болі у різних частинах тіла; ангедонія – зниження або повна втрата здатності отримувати задоволення; суїцидальні думки.⁶⁰³

Підлітки – найбільш вразлива до депресій категорія людей. За прогнозами ВООЗ, станом вже на 2020 рік, депресія стане на друге місце в рейтингу причин інвалідності та високої смертності населення. Тому, доцільно визначити причини виникнення депресій.⁶⁰⁴

Депресія є результатом складної взаємодії соціальних, психологічних та біологічних факторів. Погані відносини з ровесниками, батьками, невміння знаходити спільну мову з людьми, низька самооцінка призводить до ізоляції такої людини від соціуму. Перенесені ще в дитинстві гостро емоційні, стресові впливи з боку оточуючого середовища, певні фізіологічні зміни, пов'язані з пубертатним періодом, також є причинами появи депресії. Крім того, результати нейрохімічних досліджень доводять, що люди, у яких порушений обмін нейромедіаторів, речовин, які забезпечують передачу нервових імпульсів, більш схильні до розвитку депресії. Однак, найпоширенішою причиною виникнення депресивних розладів є стрес. Ще в 30-ті роки минулого століття канадський біолог Ганс Сельє встановив, що стрес – це відповідь організму на дію подразників. Також, вчений виокремив два види стресу, а саме: еустрес та дистрес. Еустрес мобілізує організм, підвищує життєвий тонус і надає можливість самореалізації. Проте, якщо такий стрес занадто сильний чи довго триває, а ресурсів для його подолання не достатньо, це спричиняє появу дистресу. Дистрес пов'язаний з негативними переживаннями та призводить до певних психологічних змін, зокрема, депресивних розладів.⁶⁰⁵

Вчені стверджують, що загрозу представляє не одноразова сильна стресова подія, а постійна, менш інтенсивна дія стресу на організм людини. Коли адаптуватися до постійного впливу стресу неможливо, тоді відбувається активація механізмів захисту та адаптації з подальшим їх виснаженням. Стрес спричиняє утворення гормонів кори надниркових залоз –

⁶⁰¹ Семиченко В. А. Проблеми мотивації поведінки і діяльності людини.

⁶⁰² Хелл Д. Ландшафт депрессии. Интегративный подход.

⁶⁰³ Електронний психологічний журнал: Депресія у дітей та підлітків.

⁶⁰⁴ Кон И. С. Психология старшеклассника.

⁶⁰⁵ Селье Г. На уровне целого организма.

глюкокортикоїдів, зокрема кортизолу (гормону стресу). Він діє на структури мозку, які відповідають за емоційно-стресову реакцію (префронтальну кору та гіпокамп) та порушує процеси нейропластичності (здатності мозку адаптуватися до змін, шляхом реорганізації). Порушення цього процесу призводить до погіршення нормального зв'язку між структурами головного мозку, які відповідають за емоційну реакцію, що і спричиняє депресію.

З точки зору психології, причини виникнення депресії можна об'єднати у два напрямки. Перш за все, це зниження самооцінки, а відповідно і самоповаги. Така людина вважає себе недостойною любові та поваги. Через це формується інша модель поведінки, яка проявляється у тому, що людина сприймає себе тільки тоді, коли вона ідеальна, результат її діяльності бездоганний, а інші оцінюють це належним чином. Коли вся діяльність і сили людини, спрямовані тільки на те, щоб підтвердити свою досконалість виникає депресія. Інший напрямок – проблеми у міжособистісних відносинах, особливо з близькими людьми, від яких людина перебуває в залежності.

Вивченню питання розвитку дітей в пубертатний період присвячені роботи чималої кількості вчених, зокрема таких як Мухіна В. С., Волков Б. С., Рожкова М. І., Шульга Т. І., Волкова Н. В. та інші. Вони стверджують, що підлітковий період триває з 10-11 років до 13-16. Відповідно, виділяють старший підлітковий вік (13-16 років) та молодший (10-11 років).⁶⁰⁶

Найбільш значущі метаморфози, пов'язані з пубертатним періодом приходяться саме на старший підлітковий вік. В цей час відбуваються серйозні фізіологічні зміни, що спричинені активним виділенням статевих гормонів та гормонів росту. Через це, у підлітків підвищується увага до власної зовнішності. Вони порівнюють себе зі своїми однолітками, ідеалами краси і знаходять недоліки у власній зовнішності, що негативно впливає на самооцінку. Це спричиняє невпевненість у собі, постійне занепокоєння, дуже емоційну реакцію на оцінку своєї зовнішності, незалежно від того, негативна вона чи позитивна. На цій підставі доволі часто виникають гострі конфлікти, проявляється девіантна поведінка (поведінка, що відхиляється від загальноприйнятих суспільних норм).⁶⁰⁷

Головна особливість старших підлітків – усвідомлення власної індивідуальності та формування особистості. На цьому етапі змінюються цінності, з'являються цілі у житті. Перед підлітком постає важке питання вибору майбутньої професії та подальшого навчання. Міжособистісні відносини, особливо з однолітками відіграють вирішальну роль у формуванні особистості підлітка. Старші люди, наприклад, батьки чи вчителі, вже втрачають колишній авторитет, адже підлітки у цьому віці вже ні відносять себе до дітей, акцентуючи увагу на своїй дорослості. Видатний психолог Л. С. Виготський стверджував, що саме відчуття дорослості є головним новоутворенням підліткового віку, адже висловлює нову життєву позицію підлітка до самого себе.⁶⁰⁸

Ще одна важлива особливість підліткового віку – це криза ідентичності (за Е. Еріксоном), яка тісно пов'язана з кризою сенсу життя. Невпевненість в стабільності свого внутрішнього світу, стурбованість в тому, що світ може бути загублений, складають основу постійного стресу, що призводить до появи соціально-психологічної дезадаптації. Для більшості підлітків проходження через кризу ідентичності являє собою нелегке випробування. При конструктивному виході з вікової кризи у них з'являється чітке уявлення, хто вони. Як результат – вони стають здатними самостійно ухвалювати рішення і здійснювати свій вибір кар'єри, сексуальної орієнтації й життя в цілому. При деструктивному з'являються поведінкові девіації, виникають депресивні розлади.⁶⁰⁹

Прояв депресії в дорослому та підлітковому віці дещо різниться. Вивченням цього питання вчені зайнялись лише останні двадцять років, адже до цього, явищу підліткової депресії не приділялося значної уваги. Сучасні науково-психологічні дослідження

⁶⁰⁶ Особливості розвитку дітей старшого підліткового віку.

⁶⁰⁷ Бігун Н. І. Психологічні умови особистісного розвитку підлітків з депресивними розладами.

⁶⁰⁸ Выготский Л. С. Педология подростка.

⁶⁰⁹ Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис.

проблематики підліткових депресивних розладів здійснюються в різних напрямках. У працях Ю. Ф. Антропова, В. А. Гур'євої, Г. Ф. Колотіліна, Х. Ремшмідта представлено аналіз особливостей перебігу підліткових депресій. В. Н. Мамцева, В. М. Козідубова, Ю. Ф. Антропов вивчали причини депресивних розладів у підлітків. Наукові підходи до подолання підліткових депресій представлено у працях М. Блумберга, В. Н. Мамцевої, Х. Ремшмідта, Е. Фроммера.

Вчені зазначають, що один з семи підлітків переживає депресію щорічно. В дитини, яка знаходиться у стані стресу від втрати близької людини, вірогідність розвитку депресивних порушень значно підвищується. Велику роль у формуванні депресії відіграє і негативний вплив соціальних мереж, які стали невід'ємною частиною життя майже кожної дитини. Для підлітка, що перебуває у стані депресії, характерні безпідставна плаксивість, пригніченість, відчуття безнадійності та нудьги. Виникають труднощі в міжособистісних відносинах. Не рідко, депресивні розлади в пубертатний період супроводжуються думками про самогубство та самопошкодження, що доволі часто не обмежуються лише думками. Таким чином, підлітки зазвичай намагаються привернути до себе увагу, однак на жаль, велика кількість цих спроб закінчується трагічно. Також, перебуваючи у стані депресії, у дітей виникають скарги на частий головний біль та біль у животі, проблеми зі сном та апетитом. Реакція на відмову, стає вкрай гострою. Для підлітка в такому стані прогулювання уроків та проблеми з навчанням стають нормою. Дуже часто, саме проблемні підлітки страждають на депресію. Однак, вони не завжди показують свій сум, тому здогадатися, що така поведінка є проявом депресії доволі важко.⁶¹⁰

Виявити депресію, особливо в підлітковому віці, доволі важко. Це пов'язано з тим, що вона проявляється лише комплексом певних симптомів, які по одиниці доволі часто наявні у підлітків, однак про депресію не свідчать. Діагностування підліткової депресії, зазвичай, відбувається на підставі скарг самого підлітка або його батьків, вчителів та за допомогою спеціальних психологічних тестів. На основі отриманих даних визначається ступінь депресії та призначається необхідне лікування. Чим раніше підлітки звертаються за допомогою, тим краще вони протидіють депресії. Саме тому, своєчасна діагностика та профілактика підліткової депресії може сприяти ефективності взаємодії підлітка та суспільства.

Задля досягнення поставленої мети в експериментальній частині нашої роботи нами був використаний «Опитувальник дитячої депресії» (М. Ковач).

Опитувальник дитячої депресії М. Ковач (1992) дозволяє визначити кількісні показники спектру депресивних симптомів – пониженого настрою, гедоністичної здатності, вегетативних функцій, самооцінки, міжособистісної поведінки. Призначений для дітей віком від 7 до 17 років. Дає змогу надійно розрізняти підлітків з депресією від інших психопатологічних станів та здорових учнів.

Ця методика являє собою самооціночну шкалу із 27 пунктів, які об'єднані у п'ять шкал, а саме:

- Шкала А – негативний настрій (загальне зниження настрою, постійне очікування негараздів, схильність до плаксивості, підвищений рівень тривожності);
- Шкала В – міжособистісні проблеми (агресивна поведінка, високий рівень негативізму, ототожнення себе зі злом, неслухняність);
- Шкала С – неефективність (високий рівень переконання неефективності в школі);
- Шкала D – ангедонія (високий рівень виснаженості, наявність почуття самотності, часткова або повна втрата здатності отримувати задоволення);
- Шкала Е – негативна самооцінка (негативна оцінка власної неефективності, наявність думок про самогубство).

Експериментальна частина дослідження проводилася на базі Маріупольського НВК «Ліцей-школа № 14». Контингент випробовуваних склали підлітки 9-10 класів у кількості 79 осіб. Середній вік випробовуваних 14-15 років.

⁶¹⁰ Выготский Л. С. Педология подростка.

Слід зазначити, що усі школярі адекватно поставилися до пропозиції взяти участь в експерименті, виявили живу зацікавленість не лише до ходу роботи, але і до результатів дослідження. Усі бажаючі підлітки після закінчення діагностичної роботи змогли отримати консультацію у практичного психолога НВК.

Із загальної кількості опитаних старшокласників (79 осіб) ознак депресивності не виявлено у 23 підлітків (30%). Натомість у 56 учнів (70%) ознаки депресії є (Рис. 1). Тож, умовно, ми об'єднали наших випробуваних у дві групи: I група – підлітки з ознаками депресії і II група – підлітки, у яких ознак депресії не має. Попередньо отримані результати були проаналізовані відповідно до шкал методики «Опитувальник дитячої депресії» та визначених нами груп учнів. Таким чином, ми отримали наступні результати.

Шкала А – негативний настрій. З 56 респондентів з високим рівнем депресивності, у 41 учня (73%) ступінь негативного настрою значно перевищує норму, у 27% (15 осіб) – це значення у межах норми. Щодо показників негативного настрою у підлітків, в яких депресивних симптомів не виявлено, то у тільки у 7 (30%) – показник виходить за межі норми. Тож ми бачимо, що настрій впливає на депресивний стан. Чим кращий настрій у людини – тим спокійніше і врівноваженіше вона ставиться до подій свого життя, менше очікує негараздів, менше тривожиться. Ми можемо припустити, що для покращення емоційного стану підлітків необхідно впливати на їх настрій. Підвищення емоційного фону сприятиме зниженню ознак депресивності.

Шкала В – міжособистісні проблеми. У 90% підлітків (50 респондентів) I групи цей показник не перевищує норму і лише у 10% (6 учнів) в межах норми. 61% підлітків (14 осіб), які увійшли у другу групу, теж мають проблеми у міжособистісній взаємодії – виявляють неслухняність, агресивність, негативізм, вдають, що їм подобається такий зухвалий стиль спілкування. Виходячи з цих результатів, ми вважаємо, що міжособистісні проблеми, дійсно є однією з основних причин розвитку депресивних розладів у підлітків. Той факт, що у значної кількості респондентів цієї групи, показник міжособистісних проблем на межі, а депресії як такої немає, нашою думкою є, що підлітковий максималізм, зухвалість, цинізм – це зовнішній прояв невміння будувати стосунки з однолітками і дорослими, це прагнення знайти своє місце в соціумі.

Шкала С – неефективність. Тільки 13 підлітків (23%) першої групи впевнені, що можуть бути успішними. 77% (43 особи) вважають себе невдахами і не вірять, що можуть досягти успіху у навчанні, побудові кар'єри та й взагалі у житті. Переважна більшість учнів другої групи (без ознак депресії) вірять в себе і прагнуть бути успішними і ефективними – 79% (18 респондентів). Такі дані свідчать про те, що неефективність не може бути основною причиною виникнення депресивних розладів, але певну роль в сприйнятті дитиною себе як часточки Всесвіту, яка постійно рухається вперед, все ж таки відіграє.

Шкала D – ангедонія. Ангедонія – це виражене зниження інтересу до діяльності, яка раніше була приємною, або втрата здатності отримувати від неї задоволення. 90% (50 підлітків) з наявними ознаками депресії (I група) мають високий показник за цією шкалою.

Відчуття самотності, непотрібності, марності життя, високий рівень виснаження, стомлення, втрата мотивації навіть до тих видів діяльності, які раніше приносили задоволення – ось неповний перелік ознак цього показника. Зовсім інша картина в групі підлітків, які ознак депресії не мають. 74% (17 учнів) задоволені своїм життям, вмотивовані, прагнуть активної діяльності і позитивно налаштовані на майбутнє. Високі показники за цією шкалою в групі підлітків, які мають ознаки депресії, ми можемо пояснити тим, що більшість із них не може, а може і не знає як попрощатися з дитинством. Відчуття, що «дитинство вже скінчилось, а я хочу бути дорослим, але ще таким себе не відчуваю», може спричинити певний вакуум, який сприймається як сумування за втраченою частинкою свого «Я». Тому знижується мотивація до навчання, до діяльності, до життя в цілому. Але фахівці кажуть, якщо поряд з людиною у такий складний для неї час є близькі люди, які підтримують дитину, такий період швидко минає.

Шкала Е – негативна самооцінка. 75% опитаних нами підлітків І групи (42 особи) мають занижену самооцінку, 25% (14 осіб) – адекватну. Натомість у 22 учнів (95%) другої групи підлітків (які не мають ознак депресії) самооцінка в нормі. Зважаючи на це, ми можемо стверджувати, що занижена самооцінка є одним з основних факторів розвитку депресивних розладів.

Постійний стрес, у якому перебувають сучасні діти та підлітки призводить до виникнення у них депресивних розладів, у чому ми переконалися в результаті нашого дослідження. Нами було виявлено, що більша частина опитаних респондентів, а саме 70%, мають ознаки депресії, що ще раз підтверджує актуальність обраної теми та одне із положень нашої гіпотези – у більшості сучасних підлітків наявні депресивні розлади. Спираючись на результати нашого дослідження, ми можемо сказати, що проблеми в міжособистісних стосунках (з рідними, друзями, близькими людьми), дійсно є однією з основних причин розвитку депресії. Тож це положення нашої гіпотези теж знайшло підтвердження. Частково підтвердилась наша гіпотеза стосовно того, що зневіра в собі і своїх можливостях, втрата мотивації до отримання задоволення від життя – ангедонія, можуть бути основними причинами розвитку депресії у підлітків. Найважливішим результатом нашої роботи є те, що ми з'ясували: депресивні розлади у сучасних підлітків є. Цей факт не можна ігнорувати. Слід об'єднати зусилля і батькам, і вчителям, і, звісно, самим школярам, щоб запобігти виникненню і розвитку депресивних розладів. Дорослим треба вчити дітей культурі міжособистісних взаємин, намагатися побачити нагальні потреби дітей та разом з ними працювати над їх задоволенням. Ми вважаємо, що батькам слід дослухатися до своїх дітей, цікавитись їх інтересами, як можна частіше розмовляти з ними, хвалити навіть за найменші успіхи, вчитися разом долати труднощі і ... просто ЛЮБИТИ.

Література:

1. Бігун Н. І. Психологічні умови особистісного розвитку підлітків з депресивними розладами: Монографія / Н. І. Бігун. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори. – 2006, 2011. – 160 с.
2. Выготский Л. С. Педология подростка / Собр. соч. в 6 т., т. 4-й. – М., 1984.
3. Депресія у дітей та підлітків // Електронний психологічний журнал / URL: <https://psychologyjournal.ru/stories/depressiya/depressiya-u-detey-i-podrostkov/>.
4. Депресивні стани в період кризи підліткового віку // Провідний освітній портал Росії / URL: <https://infourok.ru/nauchnoissledovatel'skiy-proektdepressivnie-sostoyaniya-v-period-krizisa-podrostkovogo-vozrasta-1276801.html>.
5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М.: Прогресс, б.г. (1996).
6. Кон И. С. Психология старшеклассника / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 2004. – 267с.
7. Особливості розвитку дітей старшого підліткового віку // URL: <https://nsportal.ru/shkola/dopolnitelnoe-obrazovanie/library/2017/01/15/osobennosti-razvitiya-detey-starshego>.
8. Семиченко В. А. Проблеми мотивації поведінки і діяльності людини / – К., 2004.
9. С. Ю. Головин. Словарь практического психолога / Минск; Харвест, 1998. – 800 с.
10. Хелл Д. Ландшафт депрессии. Интегративный подход / М.: Алатай, 1999. С. 280.
11. Селье Г. На уровне целого организма / перевод И. А. Доброхотовой, А. В. Парина. М.: Наука, 1972.
12. Падун М. А., Котельникова А. В. Модификация методики исследования базисных убеждений личности. Психологический журнал. 2008. Т. 29. № 4. С. 98-106.
13. Питання охорони здоров'я: депресія // Сайт Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я / URL: <https://www.who.int/topics/depression/ru/>.
14. Психология: Популярный словарь: справочник / сост. А. Д. Андреева, Т. В. Вохмянина и др.; под. ред. И. В. Дубровиной. М.: ИЦ«Академия»; ИЦ «Кафедра», 1998. – 96 с.

ANNOTATION

Part 1. INNOVATION AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY

1.1. Volodymyr Shevchuk. ECONOMIC THINKING OF MODERN SOCIAL KNOWLEDGE: THE DILEMMA OF MEETING LIFE-THREATENING CHALLENGES

Modern societies are faced with challenges that become a threat to the world community: humanity as a whole and each individual were given a choice of directions for further development. There is a need for constructive counteraction, adequate to the destruction caused by humanity itself to the ecological and socio-economic systems of the world. Understanding the problem indicates their danger, which is complemented by the bifurcation action of COVID-19, requiring guarantees for the safe development of the planetary community.

The intellectual chances of the saving possibilities of modern people are seen in economics and, derived from it, education: from the point of view of protecting the interests of present and future generations, their submission to the immortality of civilization becomes unalterable. The life-giving narratives, required by current economic thinking, need recourse to the achievements of universal economic and philosophical culture, which are most appropriate for saving planetary existence and ensure the livelihood of descendants. Responding to the dangers of omnicide poses a chance for the saving intellectual potential of today's homo sapiens, in particular, to change the worldview and economic thinking in the process of transition to a knowledge society.

1.2. Olga Remeniak, Kostiantyn Sapun, Natalya Serpak. PROSPECTIVE DIRECTIONS OF INFORMATION TECHNOLOGIES DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF A GLOBAL PANDEMIC

The article considers the issues of perspective directions of development of modern information technologies in the conditions of global pandemic which are important for the society at present. The background of the medical and biological basis of the virus was analyzed. Also in this article was analyzed the impact of the global pandemic on the development of the IT industry. The authors' opinion on the development of cloud services in the event of a global pandemic crisis was formed.

1.3. Larysa Zomchak, Yuliia Drobotii. REGIONAL COMPETITIVENESS: CLUSTERING REGIONS OF UKRAINE

Ukraine's economic development depends on the efficiency of the region's functioning, so it is important for macro-level strategies to understand how regions can be grouped. We clustered the regions of Ukraine based on statistical information for 2018 on the economic, socio-economic and environmental indicators that characterize the regions. We discard indices that are closely correlated with each other and form a set of seven factors. Clustering is implemented by three methods: k-means (the simplest method), hierarchical clustering and DBSKAN (with three parameters). The results of the first two methods coincided in identifying two clusters, one of them consists of one only Dnipropetrovsk region; while the DBSKAN method managed to single out a group of industrialized regions that differ from the others. According to the results of the investigation, unequal heterogeneity of Ukraine's regions can be clearly stated.

1.4. Oleksandr Nestorenko, Olena Nihatova. IMPACTS OF CORONAVIRUS ON THE ECONOMY: ANALYSIS OF EXIT SCENARIOS FROM THE CRISIS

The global pandemic was a surprise to all countries. In the absence of experience in similar situations and in the absence of knowledge about the possible consequences of the coronavirus

pandemic, the governments of most countries have introduced severe restrictive measures. The rigidity of the introduced anti-pandemic measures is accompanied by a sharp deterioration in the situation in the economy. The article discusses various options for the development of the economy after removing the restrictive measures introduced as a result of the coronavirus pandemic. After the removal of all restrictions, the economic development path will depend on the duration of the quarantine measures.

1.5. Larysa Kapinus, Yuliia Pryimakova. MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF ECONOMY

Problems and prospects of development of modern information technologies of economic development are investigated. The components of the information infrastructure of Ukraine and the system of information and analytical support of innovative development are considered. The activity of the world's leading information companies and the resources of scientific and technical information of the leading international information services are analyzed. The directions of improvement of effective management of domestic information resources are offered.

1.6. Oksana Bodnaruk. INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE SYSTEM OF MARKETING COMMUNICATIONS

The article considers innovative methods of marketing communications and prospects for their application in business. The features of marketing communications, their types and tools used in the process of their implementation are studied. The main innovation trends that determine the development of marketing communications on a global scale in the modern innovation market are considered. Examples of modern developments in the field of the newest innovative technologies and their real application in advertising activity, BTL – actions, advancement in general are resulted. Peculiarities and prospects of viral and partisan marketing, as well as problematic aspects of their application are revealed. It is proved that the use of innovative communication technologies helps to present the information about the advertiser's product most vividly, to effectively emphasize the image of the organization.

1.7. Anatoly Butenko, Natalia Shlafman, Elena Bondarenko, Vasil Lukashchuk. ECONOMIC ESSENCE AND FUNCTIONS OF THE MARKET OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN UKRAINE

The article presents theoretical approaches to determining the economic essence and functions of the market of innovative technologies in Ukraine; the specific features of innovative technology as a commodity are identified, based on the statement that the main role in technological development is played by new knowledge and information, which is the essence of innovative technology, and given that knowledge is also information used in decision making and research. evolution of scientific views on the meaning of "information" and the assumption that innovative technology as a commodity has the same properties as information.

1.8. Olha Rozghon. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS DIGITAL TECHNOLOGY IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY: ECONOMIC AND LEGAL ASPECTS

The paper systematizes the main problems and contradictions of the development of modern national legislation and the international legal order in the context of the integration of digital technologies based on artificial intelligence, which are used in almost all sectors of the economy.

The study discusses doctrinal and legal, economic issues of regulating the development and application of artificial intelligence systems. The author substantiates the need to form a legal concept for the regulation of artificial intelligence systems, points out the main economic problems that can be caused by large-scale robotization and lead to the replacement of human workers, legal problems related to the uncertainty of the legal nature of or the legal regime of «artificial intelligence» as an object of civil law.

1.9. Anhelina Spitsyna. ECONOMIC CULTURE AND PROFESSIONAL TRAINING OF PROFESSIONALS IN THE CONDITIONS OF FORMATION OF THE INNOVATIVE MODEL OF THE ECONOMY OF UKRAINE

The subject of research is the state of system of Continuing Professional Development in conditions of implementation an innovative model of Ukraine's economy. The purpose of the paper – to determine the main directions of formation the effective system of continuous professional development in the conditions of implementation the innovative model of economy. The globalized world of the third millennium is putting new demands on the national economies according to today's innovative changes. The experience of the countries with the highest level of national competitiveness proves that the active participation of the younger generation is a decisive factor of economic development, the key to the progress of modern civilized society and the guarantee of the transformation processes' success in the country.

The problem of economic culture is relatively new in economic theory and therefore is poorly investigated both in Ukraine and abroad.

1.10. Natalya Tkachova, Olena Kazanska, Olena Butnyk. DISTANCE EDUCATION IN MODERN SOCIETY: INNOVATIVE MODELS, TECHNOLOGIES, PROSPECTS

The article deals with the meaning, types and features of the innovative methodical of the future in the training of specialists in higher educational institutions of Ukraine. It is proved that distance education is an effective method of training a future highly skilled specialist.

Part 2. APPLIED ASPECTS OF THE APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY

2.1. Pavlo Horyslavets, Olena Pozniakova, Shchyrba Khrystyna. ALTERNATIVE WAYS OF FORMING OF FINANCIAL RESOURCES OF STATE-OWNED ENTERPRISES

The paper considers the problem of formation of financial resources of the state-owned enterprises, which are not subject to privatization. It is commonly known that such companies have some restrictions on attracting investors and using market instruments to optimize financial resources. The State Enterprise Lviv branch of the Broadcasting, Radiocommunications & Television Concern (BRT) was used as an example of an enterprise for which calculations have been made and proposals have been formed. Alternative ways to optimize financial resources have been suggested, namely a local fee and a special type of municipal bonds. In particular, the influence of different amount of the fee on the financial indicators of the analyzed enterprise has been calculated. The use of municipal bonds under state guarantees has also been proposed, the advantages of using this financial instrument over a bank loan have been substantiated. Positive economic results of implementation of the projectsolutions for the enterprise have been presented. Recommendation measures have been created in order to improve the financial condition of this enterprise and eliminate the problem of state-owned enterprisesfinancing. We believe that these mechanisms for attracting financial resources can be used by other state-owned enterprises, in particular those that are not subject to privatization.

2.2. Lev Kloba, Nazar Dobosh. INTRODUCTION OF INNOVATIONS AS ONE OF THE PERSPECTIVE DIRECTIONS FOR BANKS DEVELOPMENT

The article highlights the consequences of innovation and their impact on the banking system as a whole and on a particular banking institution in particular. The authors analyzed the innovation activity – subjects, objects and indicators that determine it. The main types of banking innovations that are widespread in both the global and economic system of Ukraine are identified and

characterized. According to the authors, banking innovation ultimately ends with the development and implementation of an innovative product, types, forms, content, profitability of which can have a fairly large range of variability. As a result, it will improve the social life of the population, increase the status of the national banking system in the world.

2.3. Yuliia Kostohryz, Bohdan Kass, Bohdan Protsyk, Kalina Pashkevych. STAGES OF THE LIGHT INDUSTRY ENTERPRISES DEVELOPMENT IN UKRAINE IN CINEMATOGRAPHIC PERIODICALS OF THE 20-70-IES OF THE XX CENTURY

The work of light industry enterprises in Ukraine is revealed on the basis of mid-20th century documentaries (cinematographic journals) which are preserved in the cinematography and photo archive of Ukraine named after G. S. Pshenychnyi. The stages of USSR light industry development from artels (cooperative craft societies) to factories are viewed on the basis of archival materials.

2.4. Valentyna Smachilo, Yevhen Chuprin. OPTIMIZATION OF ECONOMIC SECURITY INDICATORS OF MOTOR TRANSPORT ENTERPRISES

The key to strengthening the fundamental foundations for the confident development of Ukraine's economy is to ensure the stability of the transport sector. To date, the relative deterioration of the level of economic security of motor transport enterprises has led to a significant number of adverse factors. In this situation, there is a problem of ensuring the economic security of the domestic transport system, as its condition largely depends on the efficiency of the entire economy.

2.5. Valentyna Smachylo, Taras Nalyvaiko. FEATURES OF MOTIVATION IN CONSTRUCTION COMPANIES

Construction is an important area of the economy with a high multiplier and connection with other industries; despite the reduction in the number of people employed in this field, the construction sector is a large labour market with specific requirements for workers and high social responsibility for the quality of the final product; The construction sector has a high level of regulation in comparison with other industries, which affects the formation of the motivation system – we note a high level of basic wages, higher than in Ukraine as a whole. This situation negatively affects the flexibility of wages as the main motivating factor. Accordingly, it needs further research and development in the field of deregulation and construction of flexible management mechanisms and motivation in construction companies, adapting them to rapid transformations.

2.6. Svitlana Inozemtseva, Irina Malinina, Nadezda Mironenko. INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF THE INFORMATION SOCIETY THROUGH THE PERSPECTIVE OF USING AUGMENTED REALITY IN TOURISM

The article presents theoretical information about the history of the emergence and formation of augmented reality technology. The areas using augmented reality technology at the present stage of information society development are analyzed and the prospects of its further development are determined. The issue of augmented reality application in the tourism of Ukraine and other countries is considered in detail.

2.7. Tetiana Katkova, Barbara Stelyuk, Yuri Tarasenko, Dmytro Prokopovych-Tkachenko. ECONOMIC AND ECOLOGICAL CRITERIA OF NANOMATERIAL QUALITY IN THE CONTEXT OF HUMAN SAFETY

Today, economic security takes a leading place in the national security system of Ukraine, along with the military. It forms the basis of other types of security and provides economic conditions for the territorial integrity of the state. International economic relations can not exist without a well-functioning state customs service, which often assesses the international authority

and rating of a country. New and improved classical methods and algorithms of customs control are being introduced in Ukraine, aimed at improving the customs security of the state. Significant attention is paid to the effective use of the automated electronic customs system in Ukraine and modern approaches to the modernization of the technical equipment of customs control points.

2.8. Marta Malska, Lidiya Dubis, Yuriy Zinko, Olga Liubitseva. TOURIST CLUSTERS AS INNOVATIVE STRUCTURES: UKRAINIAN AND POLISH EXPERIENCE OF FORMATION AND FUNCTIONING

The article describes problems of tourist clusters formation and functioning based on the example of Ukrainian and Polish experience. It analyzes theoretical and methodological aspects of cluster activity as innovative organizational and business structures. Emphasis is placed on the structural and functional features of tourist clusters and the role of their scientific and educational support. Tourism cluster initiatives and clusters have been comprehensively studied based on the example of the western region of Ukraine. The article describes typification of tourist clusters, features of their organization and functioning. It analyzes scientific-design and information-educational support of clusters' activity. The positioning of the most successful tourist clusters in the field of hospitality ("Lviv Alliance") and rural tourism ("Oberih") on the market has been illustrated. The Polish experience of tourist clusters functioning is analyzed on the example of agritourism formations. The article considers their specialization and development priorities, as well as promotion in the services market. Emphasis is placed on the innovativeness of cluster forms and their socio-economic significance for the tourism regions. The importance of regulatory and legal, as well as investment support of tourist clusters as innovative structures has been emphasized.

2.9. Yana Suchikova, Tetyana Nestorenko, Denys Baldyk. ECONOMIC AND ECOLOGICAL CRITERIA OF NANOMATERIAL QUALITY IN THE CONTEXT OF HUMAN SAFETY

The paper considers economic-ecological and patent-legal criteria for the quality of nanomaterials. For this purpose, a tree of quality criteria is used as a convenient qualimetry tool. This method allows selecting the most important quality indicators. Economic criteria are considered from the standpoint of costs and profits. Patent quality criteria include the indicators of patent protection, purity and prevalence. The ecological criterion consists of physical, chemical, microbiological and technological quality indicators. Analysis of nanomaterials on these indicators allows to assess their quality, identify the conditions of their operation and relieve emotional and psychological stress of the population on safe use.

2.10. Valentyna Smachilo, Irina Bozhyday. RESEARCH OF THE PROCESS OF FORMING A COMPETITIVE STRATEGY ON THE EXAMPLE OF AGROTRADE GROUP

The article is devoted to the process of forming a competitive strategy, the main elements, methods and sequence are defined. On the example of the group of companies "Agrotrade", based on a thorough analysis (using the methods of PEST-, SWOT-, SPACE-analysis), the priority vector of the company's development is determined through a product development strategy or innovation.

2.11. Igor Smyrnov, Olga Lubitseva. INNOVATIVE LOGISTICS TECHNOLOGIES IN CRUISE TOURISM IN THE CONTEXT OF EXITING THE CRISIS RELATED TO THE COVID-19 CORONAVIRUS PANDEMIC

Revealed the conceptual framework and practical features of Logistics and Supply Chain Management in cruise tourism as a source of competitive advantage in the global cruise market in the conditions of struggle with coronavirus COVID-19 pandemia. Proposed competitive supply chains complexity concept in the cruise business, which is based on three components: the theory of logistics strategies by A. Bask, model of flexible supply chains by M. Nime and P. Kralich matrix that specifies the structure of the supply chain that is needed to ensure its flexibility and to implement effective sourcing strategy.

Part 3. INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE FORMATION, DEVELOPMENT AND USE OF HUMAN CAPITAL

3.1. Larysa Bogush. FEATURES OF HUMAN CAPITAL USE IN A GLOBALIZED PATTERNS OF NATIONAL LABOR MARKETS' FUNCTIONING

The purpose of the study is to identify the features of human capital use in a globalized patterns of national labor markets' functioning on the example of Ukraine. The asymmetry of processes of settlement and production systems' territorial organization affects the human capital reproduction and labor markets functioning, determining its vectors, stimulating or limiting the potential and parameters of human capital and workforce movement. Substantiation of the national labor market asymmetries' classification under the influence of globalized economic, normalized consumer, worldview and communication factors will ultimately contribute to the systematization of state policy priorities on the effective reproduction and use of human capital, including mitigation and preventive response to relevant issues, distortions and disparities in the labor market and international rating assessments of the domestic economy in general.

3.2. Iryna Anhelko, Iryna Lekh. THE FORMATION OF HUMAN CAPITAL IN THE CONDITIONS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY

The basic principles of formation and use of human capital in the conditions of development of the innovative economy are covered and characterized. In the article was found out that in the context of innovative development, the concept of human capital is developing in the direction of expanding and deepening the understanding of the essence and content of human capital through the prism of investment in people. The main aspects of investing in human capital are identified. The relationship between human capital and intellectual human capital is established, their specificity and features of realization in the conditions of innovative economy are investigated.

3.3. Oleksii Yermak. ON THE CONCEPT OF OTHER MEASURES OF CRIMINAL AND LEGAL NATURE REGARDING JUVENILES

The article analyzes the positions of domestic and foreign scholars on the definition of other measures of criminal and legal nature regarding individuals. It is established that the issue of the concept of other measures of criminal and legal nature regarding juveniles in the criminal law of Ukraine has not been studied. Considering the fact that other measures of criminal and legal nature regarding juveniles are a variety of other measures of criminal and legal nature, as a result of studying the criminologists' positions on the definition and types of other measures of criminal and legal response to criminal offenses and systematic interpretation of the provisions of the law on criminal liability, the author offers the identification of other measures of criminal and legal nature regarding juveniles.

3.4. Yuliia Iliina. THE CHARACTERISTIC OF SOME PERSONALITY'S TRAITS OF RESCUERS AND THEIR INFLUENCE ON THE REGULATION OF THE BEHAVIOR

This article describes the structural components of the personality expert of a dangerous profession. Characteristics of personal properties of the adapted personality are presented. Approaches to understanding adaptation and adaptability concepts are analyzed. The differences in manifestations of behaviour of adapted and unadapted future specialists are investigated.

3.5. Valentina Oglikh, Aleksii Shapovalov. FORMATION OF A MODEL OF EFFECTIVE QUALITY MANAGEMENT OF EDUCATIONAL SERVICES IN THE SYSTEM OF ELECTRONIC INFORMATION AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT

The research is devoted to the problem of reforming the education system in the context of digital technology learning. The paper analyzes the problems and prospects of distance learning in

the education system. The authors study changes in the market of educational services in the context of Ukraine's economic development. The principles on which the management of training and realization of tasks of strategic and tactical planning in the system of distance education should be based are defined. The results of the analysis allowed to determine the levers of influence on the field of distance education.

3.6. Volodymyr Khalaitan. DEVELOPMENT OF LANDSCAPE COMPOSITION IN HISTORICAL AND CULTURAL CANVA

The article is devoted to the coverage of philosophical and ideological influences on the regional (Podolsk) art of park construction XVIII – beg. XX century. The philosophical and philosophical basis of the emergence of artistic ideas of Baroque gardens, parks made in French regular, English landscape and landscape, eclectic, oriental (oriental) styles in the content of world traditions of park building is succinctly characterized. The ontogenesis of philosophical thought on the influence of worldviews, mental factor on the tradition of estate park construction is traced. The most expressive examples of the influence of worldviews on the formation of landscapes are given. The results of the synthetic combination of philosophical ideas of the English landscape style, the philosophy of the Orient, the noble worldview and mentality are correlated and demonstrated.

3.7. Svitlana Khatuntseva. INNOVATIONAL APPROACHES TO ISSUE OF FORMATION OF FUTURE TEACHERS` READINESS TO HEALTH SAVING ACTIVITY DURING PROCESS OF TEACHING DISCIPLINES OF ENVIRONMENTAL DIRECTION

In the article it is noted that the issue of health saving activity of a teacher reaches special value in connection with inactive way of life, tendencies of rising incidence of students` youth. The analysis of scholarly theoretical subsoil of the issue of formation future teachers` readiness to health saving activity during the process of teaching disciplines of environmental direction is made. It is indicated that formation of future teachers of the mentioned direction is realized on the basis of individualization of vocational preparation of getters of higher education. It is found out, that methodological concept displays argumentative interaction of multifarious approaches to studying the issue of formation future teachers` readiness to health saving activity during the process of teaching disciplines of environmental direction: competence-based, individualizing, anthropological, akmeological, personal-active, systematic, synergetic, resourcing.

Part 4. MODERN PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES IN THE INFORMATION SPACE OF HUMAN SECURITY

4.1. Sergey Cherviak, Ruslana Selezneva, Volodymir Sapun. TECHNOLOGY DISTANCE TRAINING AS A FACTOR OF STRESS IN A CONDITIONS OF PANDEMIC

The idea of this article is a research for the stress of Pandemic COVID-19. Stress during global pandemic, self-isolation, changing living conditions and learning is the topic of this article. The authors conducted a study of the condition of patients about the time of stress caused by a pandemic. Mechanisms for solving such a problem were also formulated. The problem of stress, elimination of the consequences of stressful situations in the context of distance learning is extremely urgent. The article is written by experts of the national areas and is the result of clinical research by a psychologist practicing.

4.2. Nadiia Babarykina, Tetiana Sergiienko. THE STATE OF INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL SECURITY OF PERSONALITY AS A MEASUREMENT OF MATURITY OF CIVIL SOCIETY

This study examines information and psychological security as a determinant of the degree of maturity of civil society. The concept of information and psychological security of the individual and society in general is analyzed. The relationship between information and psychological security and civil society has been studied. The more developed civil society is, the easier it is for citizens to defend their interests, the greater their opportunities for self-realization in various spheres of public life, and the lower the risk of usurpation of political power.

4.3. Ihor Bodnar, Iryna Stetsenko, Oleksii Sheremeta. THE IMPACT OF SOCIAL TIES OF CONVICTS ON THEIR LEGAL EDUCATION AND PREVENTION OF CRIMES MADE BY THEM

The article deals with the issues related to the prevention of making crimes, both during the serving of a criminal sentence and after release from penitentiary institutions. The article gives the arguments that a significant role in this activity is played by the maintenance, restoration and establishment of social ties of convicts serving sentences in penitentiary institutions with the outside world in accordance with the procedural requirements for office work in this area. To the concept of social ties the authors include such terms: short-term long-term visits, telephone conversations, correspondence, Internet access, access to educational programs, access to general and vocational training, higher education.

4.4. Olena Bulgakova, Natalia Krymova, Olga Lysenko. PSYCHOLOGICAL SECURITY OF THE CHILD IN THE DIGITAL SPACE

The article is devoted to the problem of safe use of the digital environment by a child and his psychological safety in this environment. Possible violations of the emotional and personal sphere of the child are considered. The problem of contradiction between the child's development and the risk of exposure to open access to data that pose a threat to his mental health is reflected.

4.5. Natalia Dmitrenko. CONSIDERATION OF THE INDIVIDUAL FACTORS: AGE, APTITUDES AND TYPE OF INTELLIGENCE IN THE PROCESS OF STUDENTS' AUTONOMOUS LEARNING OF PROFESSIONALLY ORIENTED ENGLISH COMMUNICATION

The article deals with the influence of some individual factors, namely an age, aptitudes and an intellectual type of students on the process of autonomous learning of professionally oriented English communication, which requires active involvement of all personal qualities of the student that define him as a subject of learning process. The article presents the main features of the student age, which is considered as the "beginning of adulthood", identifies the leading foreign language aptitudes that contribute to the effective acquisition of English and describes the types of intelligence involved in the process of autonomous learning of professionally oriented English communication. Taking into account these individual factors will contribute to the effective organization of the educational process and the selection of educational materials.

4.6. Viktoriia Ivashkiv. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF HUMAN PSYCHOLOGICAL DEPENDENCE ON INFORMATION DEVICES

The article deals with theoretical and methodological aspects of psychological dependence on information devices (gadgets). The situations of informational influence on the consciousness of adolescents and young people are analyzed, the negative consequences of painful dependence on information carriers are listed. The essence of information security of the person from the point of view of safety of his vital activity is revealed. Alternative ways of overcoming the negative

consequences of psychological dependence and levelling threats to human information security are proposed.

4.7. Natalia Moskvina, Ekaterina Verbickaya. RESEARCH OF SPECIFICS DEPRESSIVE DISORDERS IN ADOLESCENCE

The article is devoted to the study of features of manifestation and causes of depression in adolescence. In the context of rapid globalization, life in the modern world becomes extremely difficult, as society with its social ideals and morals is changing. It is quite difficult to adapt to such rapid changes, especially in adolescence, when there is an awareness of one's personality and personality formation. All this leads to a state of constant tension and stress, which causes depression.

The most important result of our work is that we found out that there are depressive disorders in today's adolescents. This fact cannot be ignored. Efforts should be made on both parents, teachers and, of course, the students to prevent the development and aggravation of such problem as depression in adolescence.

ABOUT THE AUTHORS

Part 1. INNOVATION AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY

1.1. Volodymyr Shevchuk – Doctor in Economics, Professor, National Academy of Statistics, Accounting and Auditing, Kyiv, Ukraine

1.2. Olga Remeniak – PhD, Associate Professor, VNMU after N. Pirogov, Vinnitsa, Ukraine

Kostiantyn Sapun – Postgraduate Student, Varna Free University "Chernorizets Hrabar", Varna, Bulgaria

Natalya Serpak – PhD, Associate Professor, VNMU after N. Pirogov, Vinnitsa, Ukraine

1.3. Larysa Zomchak – PhD in Economics, Associate Professor, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

Yuliia Drobotii – Master's Student, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

1.4. Oleksandr Nestorenko – PhD in Economics, Associate Professor, University of Economics in Bratislava, Bratislava, Slovakia

Olena Nihatova – PhD in Economics, Senior Lecturer, Luhansk National Agrarian University, Starobilsk, Ukraine

1.5. Larysa Kapinus – PhD in Economics, Associate Professor, National University of Food Technologies, Kyiv, Ukraine

Yuliia Pryimakova – Postgraduate Student, Donbass State Engineering Academy, Kramatorsk, Ukraine

1.6. Oksana Bodnaruk – PhD in Economics, Associate Professor, Priazovskyi State Technical University „PSTU”, Mariupol, Ukraine

1.7. Anatoly Butenko – Doctor in Economics, Professor, Institute of Market Problems and Economic and Environmental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Odesa, Ukraine

Natalia Shlafman – Doctor in Economics, Senior Researcher, Institute of Market Problems and Economic and Environmental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Odesa, Ukraine

Elena Bondarenko – PhD in Economics, Research Fellow, Institute of Market Problems and Economic and Environmental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Odesa, Ukraine

Vasil Lukashchuk – Junior Research Fellow, Institute of Market Problems and Economic and Environmental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Odesa, Ukraine

1.8. Olha Rozghon – PhD in Law, Associate Professor, Leading Researcher, Scientific and Research Institute of Providing Legal Framework for the Innovative Development of National Academy of Law Sciences of Ukraine, Kharkiv, Ukraine

1.9. Anhelina Spitsyna – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor, National Transport University, Kyiv, Ukraine

1.10. Natalya Tkachova – Doctor of Public Administration, Professor, National Aviation University, Kyiv, Ukraine

Olena Kazanska – PhD of Public Administration, Associate Professor, National Aviation University, Kyiv, Ukraine

Olena Butnyk – PhD of Public Administration, Associate Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Part 2. APPLIED ASPECTS OF THE APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY

2.1. Pavlo Horyslavets – PhD, Associate Professor, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

Olena Pozniakova – Senior Lecturer, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

Shchyrbha Khrystyna – Master, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

2.2. Lev Kloba – PhD, Associate Professor, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

Nazar Dobosh – PhD, Associate Professor, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

2.3. Yuliia Kostohryz – Postgraduate Student, Kyiv National University of Technologies and Design, Kyiv, Ukraine

Bohdan Kass – Postgraduate Student, Kyiv National University of Technologies and Design, Kyiv, Ukraine

Bohdan Protsyk – Master Student, Kyiv National University of Technologies and Design, Kyiv, Ukraine

Kalina Pashkevych – Dr. Eng., Professor, Kyiv National University of Technologies and Design, Kyiv, Ukraine

2.4. Valentyna Smachilo – PhD in Economics, Associate Professor, Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture, Kharkiv, Ukraine

Yevhen Chuprin – Postgraduate Student, Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture, Kharkiv, Ukraine

2.5. Valentyna Smachilo – PhD in Economics, Associate Professor, Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture, Kharkiv, Ukraine

Taras Nalyvaiko – Applicant of degree PhD, Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture, Kharkiv, Ukraine

2.6. Svitlana Inozemtseva – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Kharkiv State Academy of Design and Arts, Kharkiv, Ukraine

Irina Malinin – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Kharkiv State Academy of Design and Arts, Kharkiv, Ukraine

Nadezda Mironenko – PhD of Art History, Associate Professor, Kharkiv State Academy of Design and Arts, Kharkiv, Ukraine

2.7. Tetiana Katkova – Doctor of Technical Sciences, Associate Professor, University of Customs and Finance, Dnipro, Ukraine

Barbara Stelyuk – PhD of Technical Sciences, Associate Professor, University of Customs and Finance, Dnipro, Ukraine

Yuri Tarasenko – PhD in Physics and Mathematics, Associate Professor, University of Customs and Finance, Dnipro, Ukraine

Dmytro Prokopovych-Tkachenko – PhD of Technical Sciences, University of Customs and Finance, Dnipro, Ukraine

2.8. Marta Malska – Doctor in Economics, Professor, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

Lidiya Dubis – Doctor of Geographic Sciences, Associate Professor, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine, John Paul II Catholic University in Lublin, Lublin, Poland

Yuriy Zinko – Researcher, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

Olga Liubitseva – Doctor of Geographic Sciences, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

2.9. Yana Suchikova – DSc, Associate Professor, Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine

Tetyana Nestorenko – PhD in Economics, Professor WST, Associate Professor, Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine

Denys Baldyk – PhD, Luhansk National Agrarian University, Starobilsk, Ukraine

2.10. Valentyna Smachilo – PhD in Economics, Associate Professor, Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture, Kharkiv, Ukraine

Irina Bozhyday – Assistant, Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture, Kharkiv, Ukraine

2.11. Igor Smyrnov – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Academician, Kyiv National University named after Taras Shevchenko, Kyiv, Ukraine

Olga Lubitseva – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Academician, Kyiv National University named after Taras Shevchenko, Kyiv, Ukraine

Part 3. INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE FORMATION, DEVELOPMENT AND USE OF HUMAN CAPITAL

3.1. Larysa Bogush – PhD in Economics, Senior Research Scientist, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

3.2. Iryna Anhelko – PhD in Economics, Institute of Entrepreneurship and Advanced Technologies Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

Iryna Lekh – PhD in Economics, Senior Lecturer, Institute of Entrepreneurship and Advanced Technologies Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

3.3. Oleksii Yermak – PhD in Law, Chief Researcher, Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine

3.4. Yuliia Ilina – PhD of Biological Sciences, Associate Professor, National University of Civil Protection of Ukraine, Kharkiv, Ukraine

3.5. Valentina Oglikh – PhD in Economics, Associate Professor, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

Aleksii Shapovalov – PhD of Technical Sciences, Associate Professor, University of Customs and Finance, Dnipro, Ukraine

3.6. Volodymyr Khalaitan – PhD in Art, Associate Professor, Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, Ukraine

3.7. Svitlana Khatuntseva – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine

Part 4. MODERN PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES IN THE INFORMATION SPACE OF HUMAN SECURITY

4.1. Sergey Cherviak – Medical Rehabilitation Center, Vinnitsya, Ukraine

Ruslana Selezneva – PhD, Associate Professor, WSB National-Louse University, Nowy Sacz, Poland

Volodymyr Sapun – Senior Lecturer, International Academy of Ecology and Medicine, Kyiv, Ukraine

4.2. Nadiia Babarykina – PhD of Political Science, Associate Professor, National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Zaporizhzhia, Ukraine

Tetiana Sergiienko – PhD of Political Science, Associate Professor, National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Zaporizhzhia, Ukraine

4.3. Ihor Bodnar – PhD in Law, Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine

Iryna Stetsenko – PhD of Pedagogical Sciences, Professor, Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine

Oleksii Sheremeta – Senior Lecturer, Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine

4.4. Olena Bulgakova – Doctor in Psychology, Associate Professor, State institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsry”, Odesa, Ukraine

Natalia Krymova – PhD in Psychology, Associate Professor, Odesa National Polytechnic University, Odesa, Ukraine

Olga Lysenko – PhD of Sociological Sciences, Associate Professor, Odesa National Polytechnic University, Odesa, Ukraine

4.5. Natalia Dmitrenko – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine

4.6. Viktoriia Ivashkiv – Senior Lecturer, Institute of Entrepreneurship and Advanced Technologies Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

4.7. Natalia Moskvina – Practical Psychologist, Communal establishment «Mariupol education at unil «Lyceum school № 14» Mariupol city council Donetsk region», Mariupol, Ukraine

Ekaterina Verbickaya – Student, Communal establishment «Mariupol education at unil «Lyceum school № 14» Mariupol city council Donetsk region», Mariupol, Ukraine

9 788395 729843